

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Бублик Оксана Григорівна

УДК 930.2: 711.4 (477.63 / . 64) «17/19»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ МІСЬКОЇ ЗАБУДОВИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ
КІНЦЯ ХVІІІ — ПОЧАТКУ ХХ ст.**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
О.Г. Бублик

Науковий керівник (консультант) Брехуненко Віктор Анатолійович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Бублик О.Г. Джерела з історії міської забудови Катеринославщини кінця XVIII – початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» (03 – Гуманітарні науки). – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Київ, 2017.

Досліджено стан наукової розробки, а саме історіографію містобудування Катеринославщини наприкінці XVIII – початку XX ст. Опрацьована література представлена трьома компонентами важливими для повноцінного аналізу – роботи з історії міст Катеринославської губернії, роботи з теорії розбудови міст й складання міської території та роботи з урбаністичного планування. Лівову частку становлять історичні праці, які умовно було поділено на шість періодів. Окреслено методику опрацювання джерел, визначено методи та принципи необхідні для отримання оптимальних результатів.

Встановлено специфіку фондування джерел щодо забудови міст Катеринославщини XVIII – початку XX ст. Систему відкладення матеріалів здебільшого визначали управлінська структура та адміністративно-територіальний устрій. Визначено органи влади від вищого до місцевого управління з кінця XVIII – початку XX ст., які завідували питанням архітектури. Встановлено те, що з кінця XVIII до другої половини XIX ст. відбувався етап формування розпорядчих інститутів, які відали питанням містобудування. Зокрема, відбувалися повсякчасні реорганізації, які призводили до утворення нових інституцій з новими повноваженнями. До всього того, кожним видом забудови завідувало певне управління, що ускладнює канали пошуку необхідних матеріалів з теми від простої до багаторівневої системи. Важливим кроком у спрощенні цієї структури було утворення у другій половині XIX ст. міських технічних управ, які діяли при губернській / земській / міській управах.

Встановлено стан збереженості архівних джерел. В центральних сховищах – ЦДІАУК та ЦНТА, знаходиться невелика кількість необхідних справ, а з обласних – найкраще збереглися дореволюційні матеріали у Запоріжжі та Одесі. Зокрема, була проведена евристика в обласних архівах м. Дніпра, Харкова та Херсона. Потенційно необхідні матеріали мали б зберегтися у фондах губернатора, які наразі мали бути історичним надбанням Дніпропетровського архіву. Однак військові події Другої світової та евакуаційні заходи призвели до істотних втрат дореволюційних матеріалів. У харківському сховищі містяться справи Харківського земельного банку, до якого за позикою зверталися, зокрема, містяни Катеринославської губернії. На відміну від Бессарабсько-Таврійського банку, туди зверталися не тільки жителі Катеринослава, а й віднайдені документи мешканців Олександрівська, Павлограда, Маріуполя та Нікополя. Найменша кількість потрібних матеріалів у херсонському архіві, в якому знаходиться фонд Херсонської межової креслярні. Втім інформативність матеріалів обмежена, адже установа працювала недовгий час у першій половині XIX ст. Певна кількість необхідної інформації знаходиться у центральних архівах Російської Федерації – РГИА та РГВИА.

Приділено увагу визначенню інформативних можливостей певних видів джерельної бази. Археографічні матеріали переважно надають відомості щодо проектів забудови міст Катеринославщини наприкінці XVIII ст. та стан козацьких зимівників до введення російської влади. Найбільша інформативною з продовжуваних видань щодо архітектури були міська преса, в які часто подавалися плани місцевої влади щодо забудови. Проектувальні джерела збереглися переважно лише стосовно Олександрівська. Картографічні матеріали представлено диспропорційно, адже більшість мап складалися наприкінці XVIII ст., середині XIX ст. та початку XX ст. Встановлено, що на художньо-зображувальних джерелах фіксували переважно перспективи центральних вулиць чи громадських закладів. Наявні архітектурні пам'ятки дозволяють висувати, що цивільна забудова здебільшого виконувалась у класицизмі, з ретроспективних –

неокласицизмі, необароко чи неоромантизмі, а при стилі модерн вдавалися до поміркованої стилізації.

Доведено, що креслярі при проектуванні керувались розташуванням старих поселень. Козацькі зимівники визначали орієнтир та проекцію міста, хоча місце їх локалізації не становило центр, а лише периферію. Встановлено родовід більше півсотні козацьких родин від початку ХІХ до початку ХХ ст. Визначено, що ці представники залишалися мешкати у межах міста, хоча більшість їх селилася на околицях. Важкість розпізнання зимівчан з поміж переселених полягає у тому, що це автохтонне населення у першій половині ХІХ ст. ідентифікували як мешканців навколишніх поселень. З часом їх почали приписувати до селян. Крім того вони самі змінювали свій соціальний статус, переходячи до інших верст суспільства. Деякі з них мали більше однієї нерухомості та проживали наближено до ядра міста.

Проаналізовано мапи міст Катеринославщини кінця ХVІІІ ст. – початку ХІХ ст. Доведено, що лише на перших проектах імперська влада розглядала максимум запланованої забудови. Подальші плани значно поступалися у кількості необхідного будівництва. Загалом у Катеринославі було запропоновано до будівництва близько півсотні будівель, в Олександрівську й Маріуполі – майже двадцять та Павлограді десяток. Тим не менш, будівлі, які постійно були у списку запланованого, з кожним разом змінювали не тільки свої масштаби, а й локацію. Наприклад, протягом цього періоду щораз підшукували нову ділянку для губернаторського та віце-губернаторського будинків, дворянського зібрання, архієрейського будинку, консисторії, гостинних рядів та будинку інвалідів у Катеринославі, службових місць та гостинного двору – в Олександрівську, м'ясних рядів – у Маріуполі та гостинних крамниць – у Павлограді. На початку ХІХ ст. забудова на планах Маріуполя та Павлограда вже не відповідала їх адміністративному статусу. Так, імперська влада відмовилися зводити у цих містах магістрат, скарбницю, казенні будівлі, гостинні й дріб'язкові ряди, лазарет, лікарню та училище. Зокрема, у Маріуполі не проектували будівництво острогу, а в Павлограді – поштової контори, судових місць та торгової лазні.

Встановлено почергове заселення районів та вулиць за декаду або більше років міст Катеринославщини (з кінця XVIII до початку XX ст.). Розглянуто, що забудова відбувалася двома способами – відповідно затвердженим планам та шляхом самозахоплення, з яких частіше вдавалися до другого. Відправною точкою забудови міст губернії були старі козацькі селища. Так, у Катеринославі такою була Половиця, у Маріуполі – територія навколо Кальміуської фортеці, Олександрівську – Слобідка й Карантинка, Павлограді – прирічкові землі. З розбивкою міського полотна на квартали на початку XIX ст., автохтонні мешканці переселялися за межі розпланування до балок, урвищ чи узбережних зон. Наприклад, у Катеринославі були заселені Млиники, Старий кут, Мандриківка, трохи згодом – Рибакіська й Жандармські балки, придніпрові території колишньої суконної фабрики, в Олександрівську – узбережжя на захід до вул. Фортечної та поблизу старих фортених валів, у Павлограді – навколо торгівельних майданів та церков, у Маріуполі – Слобідка й Кленова балка, а також на захід від фортеці. У середині століття в Катеринославі були забудовані Чечелівка й Старофабрична, Підгірна й Солдатська слободи, Озерка та ділянки навколо Скакової вулиці, в Олександрівську – від р. Московки до вул. Олександрівської, у Павлограді – на північ вул. Міщанської біля приходської церкви та на південь до вул. Катерининської біля соборної та Нікополі – по вул. Катеринославській, Преображенській та Кримській. Наприкінці XIX ст. були розподілені наділи у Катеринославі від Рибаківської до Жандармської балки, в межах вул. Воскресенська – Клубна – Стародворянська – Крутогірна – Потьомкінська – Семінарська – В. Базарна, від вул. Канатної – Порохової – Єлизватградської до Ярмаркового майдану, а також території Єврейського поселення, навколо Олександро-Невського та В'язничного майданів, в Олександрівську – в межах вул. Пилипівської – Жуковської – В'язничної – Московської 1, а на захід від вул. Миколаївській до вул. Фортечної та в межах вул. Фортечна – Олександрівська – Дніпровська – Московська, а також землі Слобідки, Карантинки, Т. Шевченко та Південного, у Павлограді – місцевість від вул. Катерининської до Міщанської та від вул. Полтавської до Успенської, у

Маріуполі – Слобідка, Біржа та від фортеці до вул. Костянтинівської на захід, у Нікополі – землі по вул. Запорізькій, Микитинській, Думській та Херсонській, на початку ХХ ст. в Олександрівську були заселені поселення Ново-Миколаївка та Канкринівка та в Нікополі – вул. Запорізька, Катеринославська, Преображенська, Херсонська, Дніпровська та Лапінська 1 й 2.

Досліджено соціальну інфраструктуру міст Катеринославщини, виділено зонування міст відповідно адміністративному, комерційному, громадському призначенню. У першій половині ХІХ ст. рівень урбанізації досліджуваних населених пунктів обмежувався переважно управлінськими закладами та декількома початковими школами. З реформуванням управлінської системи певні зрушення відбулися у другій половині ХІХ ст., які потягнули за собою до переформатування міських та земських органів влади. Відтоді ці інститути були зобов'язані утворити мережу медичних та навчальних закладів. Зокрема, просвітницькі гасла пореформеного часу стимулювали до відкриття низки приватних закладів. Наростаюча комерційна хвиля, спричинена прокладанням залізниць та відкриттям великих підприємств, сприяла утворенню інших видів старих закладів та появи нових. Визначено, що адміністративні заклади розташовували в центрі міста. Поблизу розміщувалися торгівельні майданчики, навколо яких відкривали прибуткові будинки, трактирні заклади та можна було скористатися послугами приватних лікарів, шевців та інших справ майстрів. Поза цим, тобто у периферійній зоні, розташовувались медичні та навчальні заклади (державні, але переважно приватні).

Визначено зміну параметрів будівництва відповідно якісним показникам (сировина, висотність, планування). Протягом усього досліджуваного періоду з поміж забудови переважала дерев'яна. Однак, спогади сучасників фіксують наявність обмашених глиною хат – мазанок. Такі за визначенням будівлі не потрапляли до загальної статистики, адже до підрахунку бралися будівлі характерні для всієї імперії. Класичним був поділ забудови на дерев'яну та цегляну, з яких, ймовірно, мазанки зараховували до першої. За першої половини ХІХ ст. муровані будинки становили рідкість й лише деякі адміністративні

заклади зводили з цегли. Наприкінці ж століття цей будматеріал частково почали використовувати у будівництві свого обійстя деякі селяни, що було пов'язано зі збільшенням виробництва та з наростанням її популярності. Визначено типову забудову характерну для кожного зі станів суспільства. Розглянуто зміну складу садибного житла. Проаналізовано улаштування житлових будинків протягом досліджуваного періоду.

Ключові слова: містознавство, Катеринославщина, історія міської забудови, джерелознавство, урбаністика.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Бублик О. «Оголошення як джерело з урбанізації Катеринослава наприкінці XIX – поч. XX ст.» / О. Бублик // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – 2014. – Т. 28. – С. 204 – 233.
2. Бублик О. «Будівництво Олександрівської земської лікарні на тлі забудови лікарських закладів Олександрівського повіту у другій половині XIX – початку XX ст.» / О. Бублик // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – 2014. – Т. 29. – С. 177 – 196.
3. Бублик О. «Роль містобудування в сучасних урбаністичних розвідках зарубіжних дослідників» / О. Бублик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ. – 2014. – Вип. 40.– С. 255 – 260.
4. Бублик О. «Гендерні ролі у справі розпорядження нерухомістю у другій половині XIX – початку XX ст. (на прикладі міст Катеринославщини)» / О. Бублик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ. – 2015. – Вип. 44. – Т. 1. – С. 98 – 104.
5. Бублик О. «Планове містобудування здійснене органами самоврядування міст Катеринославщини у роки Першої світової війни» / О. Бублик // Сумська

старовина. – Суми: Сумський державний університет. – 2016. – № XLVIII. – С. 87 – 98.

6. Bublyk O. Pole informacyjne jak sposob orientacji w obszarze miejskim gubernii katernosławskiej w drugiej połowie XIX – początku XX st. / O. Bublyk // East European Scientific Journal Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. – 2016. – Volume 4. – № 5 (9). – С. 5 – 12.

Наукова праця, які засвідчує апробацію матеріалів дисертації

7. Бублик О. Оголошення як джерело з дослідження професій м. Катеринославу напр. XIX – поч. XX ст. / О. Бублик // Матеріали VII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету». – К.: «Логос», 2014. – Т. 1. – С. 460 – 464.

Наукова праця, яка додатково відображає наукові результати дисертації

8. Бублик О. «Містобудівна політика органів самоврядування міст Катеринослащини обумовлена подіями Першої світової війни» / О. Бублик // Науковий вісник будівництва. – Харків: ХНУТУБА. – 2016. – Т. 86. – Вип. 4. – С. 72 – 80.

ABSTRACT

Bublyk O.G. The sources on the history of the city building Katerinoslavshchina in the late eighteenth – early twentieth century. – Qualifying scientific work on the manuscript.

Thesis for academic degree of Candidate of Historical Sciences (Ph.D.) in specialty 07.00.06 «Historiography, source study and special historical fields of study» (03 – Humanities). – Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named M.S. Hrushevsky of the National Academy of Ukrainian Sciences, Kiev, 2017.

The state of scientific development, namely urban planning historiography Katerinoslavshchina late eighteenth – early twentieth century was researched. The literature is represented by three important components for a complete analysis – first of all, books on the history of the city of Katerinoslav province, monographs on the theory of architecture and urban planning and operation of urban planning was processed. The

lion's share is historical works that have conventionally been divided into seven periods. Technique of processing sources, methods and principles needed for optimal results were defined.

The specific of reserving sources is about the building of city Katerinoslavshchina in the end eighteenth – early twentieth century was established. The system of selection on material is largely defined management structure and administrative-territorial conformation. The institutes of authorities from higher to local authorities since the end of eighteenth – early twentieth century who headed a matter of architecture was determined. From the end of eighteenth until to the second half of the nineteenth century there was a stage in the formation of regulatory institutions which were managed of urban planning issues was established. In particular, the perpetual reorganizations happened which led to the creation of new departments with new powers. Also each type of building be manage by some governance that complicating search channels of necessary materials on the topic from simple to complicated system. An important step in simplifying this structure was the creation technically city councils, which functioned at a province / zemstvo / city government in the late nineteenth century.

The state of preservation of archival sources was established. In the central archives, such as ЦДІАК and ЦГТА, is a small number of the necessary affairs be kept and the regional archives – the pre-revolutionary materials be preserve the best in Zaporozhye and Odessa. In particular, the heuristic was held in regional archives m. Dnipro, Kharkiv and Kherson. Potentially the necessary materials should be preserved in the collections of the governor, who had to be the property of Dnipropetrovsk historical archive now. But military events of The Second World War and evacuation measures have led to significant losses of pre-revolutionary materials. Kharkov historical archive is containing the Kharkov Land Bank, which including citizens Katerinoslav province address for the loan. In contrast to Bessarabia-Tauride bank thither appeal not only Katerinoslav residents but also documents Olexandrivs`k, Pavlograd, Mariupol` and Nikopol` residents were founded. The smallest number of necessary materials preserve in Kherson archive in which the Fund Kherson boundary

draftsman. However informative materials is limited, because the institution worked a short time in the first half of the nineteenth century. A number of the required information is located in the central archives of the Russian Federation – RHIA (РГИА) and RHVIA (РГВИА).

The definition of informative possibilities of certain types of sources was paid attention. The archaeological materials is mainly provide the information on urban development projects Katerinoslavshchina in the late eighteenth century and the state of Cossack`s homes until the introduction of the Russian authorities. The city newspapers the most informative of prolonged publications on architecture, which often submitted plans for local authorities on the building. The projecting sources remained is mostly only in respect Oleksnadriivs`k. The cartographic materials represented are disproportionately, because most maps drawn up in the end of the eighteenth century, in the mid-nineteenth century and in the early twentieth century. The artistic and figurative sources recorded the most central streets prospects or public institutions were established. The existing architectural monuments proved that civil construction was carried out mainly in classicism, with retrospective – neo-classical, baroque or neoromanticism, and in modern style resorted to conservative styling.

The design draftsmen guided location of old settlements was proved. The Cossack`s homes determined the benchmark and projection of the city, but at the place of location was not the center, only the periphery. The genealogy established more than fifty Cossack families from the early nineteenth to the early twentieth century. It was determined that these representatives were to live in the city, although most of them tended to settle in the suburbs. The difficulty of recognition of zymivchan among displaced consist is autochthonous population identified as residents of the surrounding villages in the first half of the nineteenth century. In course of time, they began to attribute to peasants. Also they changed their social status were moving to other stratum society. Some of them have more than one property and lived close to the city core.

The maps of Katerinoslavshchina in the end of the eighteenth century – the beginning of the nineteenth century were analyzed. Most of the planned building have considered by imperial government only the first projects was proved. The further plans

are significantly inferior in the number of necessary construction. In general Katerynoslav has been proposed for construction of about fifty buildings, in Olexandriivs`k and Mariupol` – almost twenty and ten Pavlograd. However, buildings that were always scheduled in the list, each time have been changing not only their size, but also the location. For example, during this period, each time trying to find a new site for the governor and vice-governor's house, the Noble Assembly, bishop's house, consistory, hospitable rows and disabled home in Katerynoslav, office locations and hospitable rows – the Olexandriivs`k, meat rows – and in Mariupol` hospitable shops – in Pavlograd. In the early nineteenth century the constructions on the plans in Mariupol` and Pavlograd didn't corresponds their administrative status. Thus the imperial authorities refused to build in those cities Magistrate, treasury, public buildings, hospitality and petty rows, infirmary, hospital and school. In particular the building of burg did not design in Mariupol`, and in Pavlograd – postal offices, legal places and trading bathhouses.

The sequentially settlement of the neighborhoods and streets for a decade or more years on Katerinoslavshchina`s cities (in the late eighteenth to the early twentieth century) was established. Was considered that the building was realized in two ways – in accordance with the approved plans and by the illegal seizure. For example, Katerynoslav were settled Mlynky, Staryy kut, Mandrykivka, a bit later – Rybakiska and Gendarmerie precipices, the coastal territories of former cloth factory, in Olexandriivs`k – coast westward to the street Fortechna and near old ramparts, in Pavlograd – around the shopping areas and churches, in Mariupol` – Slobidka and Klenova precipice also west of the fortress. In the middle of the century Katerinoslav were built Chechelivka and Starofabrychna, Pidgirna and Soldier suburb areas, Ozerka and plots around the streets Skakova, in the Olexandriivs`k – from Moskovka river to the street Olexandriivs`ka, in Pavlograd – northward street Mishchanska near parish church and south to the street Catherinyns`ka near cathedral church and Nikopol` – on the street Katerinoslavs`ka, Preobrazhens`ka and Kryms`ka. In the late nineteenth century plots were divided in Katerynoslav from Rybakivska to the Gendarmerie precipices, within the street Voskresens`ka–Clubna–Starodvoryans`ka–Krutohirna–Potemkins`ka–

Seminars`ka–Big Bazarna, from the street Kanatna–Porohova–Elyzvathrads`ka to the Yarmarkovyi square and the Jewish settlement area, around the Olexandro-Nevska and Vyaznychnyi square, in Olexandrivs`k – within the street Pylypivs`ka–Zhukovs`ka–Vyaznychna–Moscows`ka 1 and west of the street Nicholaiivska to the street Fortrechna and within street Fortrechna–Olexandrivs`ka–Dniprovs`ka–Moscows`ka and land Slobidka, Karantynky, Shevchenko and Pivdenne, in Pavlograd – the place from the street Catherinyns`ka to Mishchans`ka and from the street Poltavs`ka to Uspens`ka, in Mariupol` – Slobidka, Birzha and from the fortress to the street Konstantinovska westward, in Nikopol – land on the street Zaporizhs`ka, Mykytyns`ka, Dums`ka and Khersons`ka. In the early twentieth century OlexandrIvsk had inhabited by the settlements of Novo-Nikolayivka and Kankrynivka and Nikopol` – st. Zaporozhs`ka, Katerinoslavs`ka, Preobrazhens`ka, Khersons`ka, Dniprovs`ka and Lapins`ka 1 and 2.

The social infrastructure of the Katerinoslavshchina`s cities was studied, the highlighted zoning of the cities in according to administrative, commercial and public buildings were founded. In the first half of the nineteenth century the level of urbanization of the studied cities limited mainly to administrative institutions and several primary schools. Some changes have occurred since the reform of the management system in the late nineteenth century, which contribute to a reformatting of urban and zemsky authorities. Since then these institutions have to create a network of medical and educational institutions. In particular, the enlightenment slogans of post-reform time to stimulate the discovery of a number of private institutions. Increasing commercial wave caused by the laying of railways and the opening of large enterprises contributed to the formation of other types of old and creation of new institutions. Administrative institutions situated downtown was determined. Located near the market squares around which apartment houses, schools and inns opened and could use the services of private doctors, cobblers and other craftsmen. Medical and educational institutions (public, but mostly private) placed beyond this, it means in the peripheral zone.

The changes of the settings in concordance with construction quality indicators that there are raw, number of stores, planning. Throughout the study period among

buildings prevailed wooden houses. However, memories of contemporaries committed the presence of smeared with clay homes – mazanks. These buildings by definition did not fall into the general statistics whereas to the calculation of the building were taken characteristic of the whole empire. The classic division of building was a wooden and brick, of which probably mazanks were attributed to the first. During the first half of the nineteenth century the brick houses were rare and only some administrative facilities built of brick. At the end of the nineteenth century this building material began to be used in the construction of their mansions some peasants, which was associated with an increase in production and the growth of its popularity. The typical development characteristic of each of the classes of society was determined. The changing of the composition of the manor homes was considered. The arrangement of residential buildings during the study period was analyzed.

Key words: the research of city, Ekaterinoslavschina, the history of urban building, the source studies, the urbanization.

List of published works on the topic of the dissertation

Scientific papers, in which the main scientific results of the dissertation are published

1. Бублик О. «Оголошення як джерело з урбанізації Катеринослава наприкінці XIX – поч. XX ст.» / О. Бублик // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – 2014. – Т. 28. – С. 204 – 233.
2. Бублик О. «Будівництво Олександрівської земської лікарні на тлі забудови лікарських закладів Олександрівського повіту у другій половині XIX – початку XX ст.» / О. Бублик // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – 2014. – Т. 29. – С. 177 – 196.
3. Бублик О. «Роль містобудування в сучасних урбаністичних розвідках зарубіжних дослідників» / О. Бублик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ. – 2014. – Вип. 40.– С. 255 – 260.

4. Бублик О. «Гендерні ролі у справі розпорядження нерухомістю у другій половині XIX – початку XX ст. (на прикладі міст Катеринославщини)» / О. Бублик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ. – 2015. – Вип. 44. – Т. 1. – С. 98 – 104.

5. Бублик О. «Планове містобудування здійснене органами самоврядування міст Катеринославщини у роки Першої світової війни» / О. Бублик // Сумська старовина. – Суми: Сумський державний університет. – 2016. – № XLVIII. – С. 87– 98.

6. Bublyk O. Pole informacyjne jak sposob orientacji w obszarze miejskim gubernii katernosławskiej w drugiej połowie XIX – początku XX st. / O. Bublyk // East European Scientific Journal Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. – 2016. – Volume 4. – № 5 (9). – С. 5 – 12.

Scientific papers certifying the testing of the materials of the dissertation

7. Бублик О. Оголошення як джерело з дослідження професій м. Катеринославу напр. XIX – поч. XX ст. / О. Бублик // Матеріали VII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету». – К.: «Логос», 2014. – Т. 1. – С. 460 – 464.

Scientific work which further reflects the scientific results of the dissertation

8. Бублик О. «Містобудівна політика органів самоврядування міст Катеринославщини обумовлена подіями Першої світової війни» / О. Бублик // Науковий вісник будівництва. – Харків: ХНУТУБА. – 2016. – Т. 86. – Вип. 4. – С. 72 – 80.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	23
1.1 Огляд історіографії.....	23
1.2 Методи дослідження.....	34
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ МІСЬКОЇ ЗАБУДОВИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ.....	38
2.1 Циркуляція документів з питання містобудування Катеринославщини.....	38
2.2 Фондоутворення документів про забудову міст Катеринославщини.....	55
2.3 Типологічна та видова класифікація джерел з історії міської забудови Степової України.....	61
2.4 Археографічні публікації.....	65
2.5 Місцеві та фахові періодичні видання з історії архітектури Катеринославщини.....	69
2.6 Проектувально-картографічні джерела.....	76
2.7 Художньо-зображувальні джерела	92
2.8 Архітектурні пам'ятки сучасних міст Дніпра, Павлограда, Запоріжжя, Маріуполя та Нікополя.....	96
РОЗДІЛ 3. ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ МІСЬКОЇ ЗАБУДОВИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ.....	115
3.1 Козацькі поселення у долі міст наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.....	115
3.2 Козацькі родини в містах Катеринославщини в другій половині XIX – початку XX ст.	134
3.3 Містобудівні проекти та організаційно-просторові рішення.....	139

3.4 Процес освоєння міського простору Катеринославщини з кінця XVIII – початку XX ст.	163
3.5 Соціальна інфраструктура у другій половині XIX – початку XX ст.....	184
3.6 Забудова та її конструкторські й матеріальні характеристики протягом кінця XVIII – початку XX ст.	207
ВИСНОВКИ.....	222
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	230
СПИСОК ДОДАТКІВ.....	307
ДОДАТКИ.....	312

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВМ – Військове міністерство

ГУПСиПЗ – Головне управління шляхів сполучення та громадських будівель

ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області

ДАДО – Державний архів Донецької області

ДАЗО – Державний архів Запорізької області

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАХО – Державний архів Харківської області

ДАХО – Державний архів Херсонської області

ДОУНБ – Дніпропетровська універсальна наукова бібліотека Первоучителів слов'янських Кирила та Мефодія

ЗОУНБ – Запорізька універсальна наукова бібліотека ім. О.М. Горького

ІРНБУ – Інститут рукопису національної бібліотеки ім. В. Вернадського

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МНП – Міністерство народного просвітництва

МП – Міністерство поліції

МФ – Міністерство фінансів

МШС – Міністерство шляхів сполучення

ПСиПЗ – шляхи сполучення та громадські будівлі

РГАДА – Російський державний архів давніх актів

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів у м. Києві

ЦДНТА – Центральний державний науково-технічний архів

ВСТУП

Актуальність дослідження. Розпланування, зонування, забудова населеного пункту визначали подальші можливості міста, а також перспективи для реалізації діяльності людини. Забудова адмінцентру формувала просторове середовище та комунікації, будівництво нових закладів, установ, організацій примножувало значення міста та призводило до функціональної різнобарвності. А відтак, розгляд урбаністичних процесів з історико-архітектурної точки зору дозволить глибше проаналізувати можливості населеного пункту, його функціональне навантаження та відповідність запитам суспільства на певному етапі будівництва. Це посприяє також подоланню обмежень, накладених тим, що традиційно урбаністичні розвідки проводилися дослідниками у напрямку з'ясування лише функціональних можливостей міста без врахування зв'язку із забудовою.

Інший важливий аспект полягає в тому, що розбудову міст Південної України, як правило, розпочинали від імперського розпланування. Поза увагою залишалася спадщина попереднього періоду – козацького. При цьому в більшості випадків імперські розпланування проходили на території колишніх козацьких поселень, а подеколи і взагалі міст. Як трансформувалася козацька традиція в подальше просторове поле міст залишається невідомим, що в кінцевому рахунку примітивізує інтерпретацію ролі запорожців в освоєнні краю загалом.

Своєрідними реперними точками для визначення долі козацької забудови в подальшому функціонуванні населених пунктів Південної України є міста: Дніпро (Катеринослав), Запоріжжя (Олександрівськ), Маріуполь, Павлоград і Нікополь. Усі вони виникли у козацькі часи, але до початку імперських перетворень (остання чверть XVIII ст.) підійшли у різному вигляді: паланковий центр, містечко, сукупність зимівників. У подальшому ці населені пункти мали різне адміністративне навантаження: губерньське місто, повітовий центр, містечко в повіті. А відтак дослідження історії забудови цих міст дозволить визначити головні тенденції трансформацій, які відбувалися в кінці XVIII – на початку XX ст.

Зважаючи на це, надзвичайно важливим є джерелознавче дослідження, покликане з'ясувати ступінь репрезентативності джерельної бази для всебічного вивчення зазначеної проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою наукових планів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського: «Корпус джерел з історії української еліти середини XVI – кінця XVIII ст.: склад, хронологічна й територіальна репрезентативність» (0114U003038).

Мета роботи полягає у визначенні ступеня репрезентативності актуалізованої джерельної бази, проведенні комплексного джерелознавчого аналізу та встановленні інформаційного потенціалу джерел з історії забудови Катеринослава, Олександрівська, Маріуполя, Павлограда, Нікополя кінця XVIII – початку XX ст.

Досягнення мети передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань**:

- визначити стан наукової розробки проблеми та дослідити еволюцію підходів до вивчення міської забудови міст Катеринославщини;
- з'ясувати специфіку формування первісної джерельної бази дослідження та фондоутворення;
- провести класифікацію джерел;
- проаналізувати інформативні можливості джерел різних типів, видів та різновидів для дослідження комплексу проблем, пов'язаних з історією забудови зазначених міст;
- дослідити особливості відображення у джерелах розпланування населених пунктів та зміну проектувальної ідеї щодо міст Катеринославщини;
- простежити еволюцію забудови міст, будівельні нашарування та їх трансформації у контурі міста;
- з'ясувати роль запорозької спадщини у просторових рішеннях та забудові міст;

- дослідити формування соціальної інфраструктури, а також зміну конструкторських та планувальних характеристик забудови.

Об'єктом дослідження є комплекс джерел з історії міст Катеринославської губернії кінця XVIII – початку XX ст.

Предметом дослідження є інформативні можливості джерел для дослідження міської забудови губернського центру Катеринослава, повітових міст Павлограда, Олександрівська, Маріуполя та містечка Нікополь наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Методи дослідження. Дослідження базується на принципі історизму, а також залучено принцип об'єктивності, цілісності та комплексності. Для досягнення мети та завдань було обрано сукупність взаємопов'язаних між собою загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціально-історичних методів пізнання. З поміж спеціально-історичних та загальнонаукових були застосовані такі, як: історичко-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, хронологічний, системно-структурний, ретроспективний, метод аналізу та синтезу, індукції та дедукції. В основу дослідження покладені джерелознавчі методи: наукової евристики, класифікації та наукової критики джерел. З міждисциплінарних залучено генеалогічний, просографічний, статистичний та метод картування (метод зонування та крапкового картування), а також метод натурного обстеження.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кінця XVIII ст.–до 1917 р. Нижня межа обумовлена початком глибоких трансформацій (містобудівних, зокрема), пов'язаних зі знищенням у 1775 р. Вольностей Війська Запорозького Низового та вмонтуванням регіону до імперських структур. Верхня закінчується більшовицьким переворотом 1917 р., який дав старт цілком іншій версії суспільних перетворень.

Географічні межі дослідження визначені такими історико-адміністративними центрами степового регіону, як Дніпро (Катеринослав), Запоріжжя (Олександрівськ), Павлоград, Маріуполь та Нікополь. З огляду на зміни адміністративного територіального устрою упродовж досліджуваного

періоду, ці населені пункти входили до складу Новоросійської та Азовської губерній (1775–1783), Катеринославського намісництва (1783–1796), Новоросійської губернії (1796–1802) та Катеринославської губернії (1802–1917). У 1807–1859 рр. Маріуполь був підзвітний Таганрозькому градоначальству.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що джерела з історії забудови міст Дніпра, Запоріжжя, Маріуполя, Нікополя та Павлограда кінця XVIII – початку XX ст. стали вперше об'єктом комплексного джерелознавчого аналізу. Уведено до наукового вжитку представницький масив документальних та зображувальних джерел. Доведено, що інформативні можливості актуалізованої джерельної бази дозволяють простежити розвиток забудови цих міст, з'ясувати просторові рішення, визначити містобудівну політику влад. Встановлено, що розпланування міст у кінці XVIII – першій половині XIX ст. враховувало козацьку спадщину в просторових рішеннях. Визначено містобудівні нашарування, проаналізовані просторові середовища, як показник перспектив населеного пункту та досліджено стильотворчі погляди забудовників, як мірило культурного рівня мешканців та їхніх запитів.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані при написанні джерелознавчих та конкретно-проблемних праць з історії міської забудови Південної України останньої чверті XVIII – початку XX ст. та історії регіону загалом, узагальнювальних праць та підручників з джерелознавства, історичного краєзнавства, історії містобудування та архітектури.

Апробація роботи: VII Міжнародна наукова конференція «Дні науки історичного факультету-2014» (м. Київ, 2014 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Історія Степової України XVII–XX століття» (м. Запоріжжя, 2014 р.); III Всеукраїнська науково-практична конференція «Історико-філософські дослідження молодих учених» (м. Суми, 2014 р.); Всеукраїнська наукова конференція «VI Новицькі читання» (м. Запоріжжя, 2014 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Українське питання в Першій світовій війні: джерельна база, археографія, історіографія» (м. Київ, 2104 р.); Всеукраїнська наукова

конференція «Історія Степової України XVII–XX століття» (м. Запоріжжя, 2015 р.); Всеукраїнська наукова конференція «VII Новицькі читання» (м. Запоріжжя, 2015 р.); Каразінські читання, 69-та Міжнародна конференція молодих учених (м. Харків, 2016); Всеукраїнська наукова конференції «Історія Степової України XVII–XX століття» (м. Запоріжжя, 2016 р.); Всеукраїнська наукова конференція «VIII Новицькі читання» (м. Запоріжжя, 2016 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Історія Степової України XVII–XX століття» (м. Запоріжжя, 2017 р.).

Публікації. Головні результати дослідження відображені в 6 наукових статтях, 5 з яких опубліковані у фахових виданнях України та 1 за кордоном.

Структура роботи обумовлена поставленими метою і завданнями. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів (16 підрозділів), висновку, списку використаних джерел та літератури (922 найменування), шістнадцяти додатків. Загальний обсяг дисертації становить 471 сторінку, основного тексту – 212 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Огляд історіографії

Джерелознавство історії міської забудови в Південній Україні останньої чверті XVIII – початку XX ст. (власно Катеринослава, Олександрівська, Маріуполя, Нікополя та Павлограда) досі не було предметом спеціального дослідження. У кращому випадку джерелознавчому аналізу піддавалися окремі різновиди джерел без конкретної прив'язки до містобудівної тематики. Тож, основну частину історіографічної традиції складають праці з певних конкретно-історичних аспектів містобудування в краї в зазначений період.

Історіографія питання складається з трьох компонентів: 1) роботи з історії міст Катеринославської губернії; 2) роботи з теорії розбудова міст та складання міської території; 3) роботи з урбанізації, а саме з урбаністичного планування.

Ключовим компонентом у написанні даної роботи є розгляд історичних досліджень. В історіографії питання важко прослідковується тяглість. Переважно праці з історії міст Катеринославщини приурочувались до певних дат та святкувань. Тому розгляд теми схильний до хвилеподібності, а не до усталеної періодизації. Хоча для полегшення сприйняття матеріалу було б доцільнішим вести виклад за усталеною періодизацією – дореволюційний, радянський, сучасний етап. Однак, досліджений матеріал вказує на зміну історичної думки протягом традиційного етапу. Цьому сприяли аматорські історичні студії. З іншого боку, у розгляді питання простежується політичний чинник обумовлений бажанням влади висвітлити ті чи інші результати своєї діяльності. Умовно виклад історіографії був поділений на наступні періоди: 1) друга третина – кінець XIX ст.; 2) 1905 – 1917 рр.; 3) кінець 20-х – 30-ті роки XX ст.; 4) 40 – 50-ті роки; 5) 60 – початок 80-х років XX ст.; 6) з 1990-х років. Критерієм до поділу дослідження є особливості тематики дослідження.

Упродовж першого періоду зусилля дослідників концентрувалися на загальних статистичних даних: кількість будинків та населення у містах, окремі

зауваги щодо матеріалу, з якого зведені окремі будівлі. Перші спроби вивчення досліджуваної тематики відносяться до другої третини XIX ст. і пов'язані з діяльністю Фадеева, А. Скальковського, Ф. Лямкова та Ф. Макаревського. Наукова стаття першого автора була опублікована у 1829 р. та містила інформацію щодо промислового розвитку губернії. Дослідник навів статистичні відомості щодо кількості заводів та дат їхнього відкриття [867]. Трохи згодом у першій половині XIX ст. побачили світ праці Ф. Лямкова та А. Скальковського. З доробку останнього найбільш важливі монографії «Хронологическое обозрение...» та «Пространство и народонаселение...». У першій з них наведено дані побудови та внутрішнє планування [850]. У праці «Пространство и народонаселение...» знову ж таки подано статистичні показники промислових об'єктів [853]. Ф. Лямков сконцентрувався на висвітленні стану освіти у Південній Україні, але обмежився лише кількісними показниками закладів освіти [810].

У 1863 р. була опублікована робота ієрарха Гаврила [785]. Хоча робота переважно стосується ранньої історії Катеринослава та має ухил на релігійну проблематику, попри те надано багато інформації щодо цивільної забудови та її долі впритул до другої чверті XIX ст. У 1867 р. вийшла друком праця протоієрея Іоанна Кареліна. Автор вперше в історіографії виводить Нікополь з козацького кореня, починаючи виклад з появи Микитинога Рога. Крім того, робота містить вибірккову інформацію про заснування в місті наприкінці XVIII – середині XIX ст. адміністративних закладів та приходського училища. Також автор акцентує увагу на історії нікопольських церков [791].

У 1880 р. була опублікована праця Феодосія Макаревського «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии». Опис церков супроводжується історичними відомостями про їхню появу та про міста епархії. Автор розвив ідею І. Кареліна, яка полягала у тому, що історію Катеринослава, Маріуполя, Олександрівська, Павлограда й Нікополя автор починає з козацької спадщини. Він особливо наголошує на існуванні в цих містах

козацьких церков, наприклад, церква Половиці (до 1791 р.) чи Нікополя (до 1796 р.) [811].

У 1882 р з'явилася праця з історії Катеринославської гімназії, яка відкриває перелік праць присвячених історії окремих освітніх та медичних закладів. Г. Донцов описує не тільки переформатування навчального закладу протягом 1793 – 1882 р. (від заснування народного училища до гімназії), а й надає відомості в якому приміщенні школа розміщувалася та яке мала внутрішнє планування й оснащення [803].

У 1887 р. у зв'язку з відзначенням в імперії нібито сторіччя з дня заснування Катеринослава був оголошений конкурс на написання найкращої роботи з історії губернського міста. Відтак, у 1887 р. побачила світ робота міського секретаря М. Владимірова «Первое столетие Екатеринослава», у якій порушувалася низка питань – від проблеми заснування міста до розвитку соціальної інфраструктури. Однак, Владиміров висвітлює переважно політико-економічний стан (влада, бюджетні розпорядження, ярмарки, трактири тощо). Водночас автор присвячує третину роботи опису учбових закладів та демографічним трансформаціям. В останньому випадку розглядається не тільки соціальний та етнічний склад населення Катеринослава, а й, що для нас важливо, окремі штрихи міграції людності з Половиці-Катеринослава до сусідніх поселень. За Владиміровим, козацьке населення зникає з території Катеринослава, не давши тяглості в залюдненні міста [782].

Того ж року вийшла праця О. Єгорова «Екатеринославское блукание». Хоча, автор визнає, що пошуки місця для Катеринослава розпочалися ще наприкінці 1770-х років, але вживання слова «блукання» він пов'язує лише з Катеринославом на р. Самарі (тобто Новомосковськом) та здебільшого з «адміністративним Катеринославом» у Нових Койдаках. Дослідник підкреслює, що поки тривала розбудова губернського міста на правому березі р. Дніпра, усі владні заклади розміщувались на території кайдачан. Єгоров наголошує на тому, що губернське місто планували розмістити на території Половиці. Подальший

виклад стосується забудови нагірної частини впритул до другої половини XIX ст. [799].

Через два роки була видрукована праця І. Акінфієва «Растительность Екатеринослава...», в якій науковець акцентував увагу на міських парках (садах) у забудові. Зокрема, досліджено стан дендропарків з кінця XVIII ст., які належали Потьомкіну до ведення садівництва наприкінці XIX ст. (з приватними садами містян включно) [750]. У 1882 р. вийшла робота (фактично звіт) директора мариупольської чоловічої гімназії Г. Нейкірха. Автор висвітлює причини відкриття школи, процес її становлення від приватного училища до гімназії та облаштування приміщень в якому її було розміщено [846].

У 1892 р. вийшла публікація під редакцією Г. Тимошевського «Мариуполь и его окрестности». Автор вперше вводить до вжитку факти, пов'язані зі заснуванням Маріуполя та його розвитком. Важливо, що низка їх сфокусовані на описі розміщення торгівельних закладів, функціонуванні різних установ у місті, стані освіти тощо. У цих рамках зроблені й поодинокі спостереження щодо забудови Маріуполя [835]. Двома роками згодом була надрукована робота І. Бутакова «Исторический обзор последовательного развития благотворительных заведений...». Незважаючи на те, що здебільшого інформація стосується губернської лікарні, втім лікарем були надані змістовні матеріали щодо неї [772]. Ще за два роки вийшла праця М. Лісовського. Виходячи з проблематики дослідження інженера, надані матеріали містять інформацію відносно стану морських портів та дані важливі для розуміння стану розвитку міста [829].

Таким чином, перші праці (дотичні тематики розгляду) заторкують історію Катеринослава. Дослідники погоджуються з існуванням на території майбутнього Катеринослава Половиці, а в подальшому – приєднання до міста Нових Койдаків, але все одно прагнуть відокремити їхню історію від історії губернського міста. Стосовно решти міст окремих розвідок не було створено за винятком праці Г. Тимошевського, М. Лісовського й Г. Нейкірха відносно Маріуполя, І. Бутакова про Катеринослав та І. Кареліна щодо Нікополя, а отже не генеровано й концептуальних поглядів на заснування цих міст.

Зі створенням у 1903 р. Катеринославської ученої архівної комісії її члени розпочали досліджувати історію церков (О. Синявський, Я. Новицький, М. Машуков) та появу громадських закладів на Катеринославщині (В. Данілов, І. Акінфієв, М. Биков та В. Біднов) [750; 757; 758; 792]. Здебільшого увага була прикута до Катеринослава, почасти до Олександрівська й Маріуполя. Відносно соборів акцент робився на питанні функціонування козацьких церков, а щодо громадських закладів, то розглядалися виключно катеринославські. Для нас ці роботи важливі тим, що автори пробували висвітлити містобудівну стратегію влади та освітян стосовно розбудови інфраструктури, а також заходи щодо реалізації цих планів.

У 1910 р. вийшла робота В. Машукова «Воспоминание о городе Екатеринославе», яка містить загальний огляд сучасного йому міста. Однак автор подає коротку історичну довідку про топоніми губернського міста, його просторове наповнення, планувальні ідеї [838]. Крім того, Машуков опублікував дві роботи з історії церков Катеринослава – Преображенської та Успенської. У тому ж році була опублікована праця М. Набіркіна «Сведения об историческом развитии г. Екатеринослава». Набіркін подає відомості переважно політичного, економічного та демографічного характеру. Містобудівні процеси описані в стилі статистики [844].

На початку ХХ ст. вийшли дві роботи – В. Латишева та О. Седого, які стосувалися Маріуполя. Праця останнього містила опис поселень узбережної частини Азовського моря від Таганрога до Бердянська першої половини ХІХ ст. Маріуполь за його уявленнями був повністю грецьким, але поодаль від нього проживали українці, яких він іменує «хохлами». Власне українцям мандрівник приділяє найбільше уваги, розписуючи їх спосіб господарювання та чумацтво [827]. Через десятиріччя було видруковано роботу В. Латишева «К начальной истории Мариуполя», але виклад в ній переважно стосується розвитку церковної справи та діяльності митрополита Ігнатія [828].

Окремо слід виділити працю Я. Новицького «Народная пам'ять о Запорожье», яка містить спогади сучасників про Нікополь, Олександрівськ,

Катеринослав на етапі запровадження губернської влади [849]. Інша робота – «История города Александровска» насичена фактами про перший етап функціонування Олександрівська – від фортеці до першої третини ХІХ ст. Автор розглядає адміністративні, торгівельні та побутові сторони життя міста [848].

Концентрація публікацій в 1910 р. була пов'язана з тим, що в цьому році в Катеринославі проводилася Південна виставка. А відтак виникла потреба продемонструвати економічні здобутки південного регіону імперії на тлі історичного розвитку. Згадки ж про забудову були побіжними. Тоді ж з'явилася й низка праць, присвячених земству. Діяльність земства потужно впливала на розбудову соціальної інфраструктури (медичні, освітні, просвітницькі заклади), тому для дослідження ці роботи досить важливі. Роботи з історії катеринославського земства переважно стосуються медичної сфери. Це праця «История земства за сорок лет» Б. Веселовського (1909 р.) та «Краткий очерк земской медицины и санитарии в Екатеринославской губернии» О. Смідовича (1913 р.). Дані роботи відбивають стан та чисельність медичного складу, стан медичних пунктів, кількість місткості хворих тощо [778; 876].

З кінця 1923-х рр. розпочинається новий етап в історіографічному освоєнні проблеми, адже аналіз колонізаційних процесів останньої чверті ХVІІІ ст. проводився під кутом спростування імперської концепції пустопорожності територій до в Степовій Україні. Власне містобудівні процеси розглядалися Д. Яворницьким в «Истории города Екатеринослава», яка була опублікована у 1937 р. Дослідник подає відомості про ранній етап існування Катеринослава. Традиційно, як і його попередники, автор веде виклад про забудову імперських казенних закладів, Преображенського собору та університету. Це нарощування інфраструктури автор пов'язує з інтересами чиновників, перш за все Потьомкіним, Чертковим, Сінельниковим та ін. Тобто закладається певне розуміння про залежність містобудування від інтересів можновладців. З іншого боку, до поля зору потрапляють лише громадські споруди. Питання розпланування, благоустрою, житлової забудові досі не підіймалося [909].

Хоча роботу Г. Шапошнікова світ побачив у 1991 р., але, як зазначає В. Грибовський, вона була написана у 1930-х роках. Фактично тут вперше порушена проблема перетворення Микитино на Нікополь [899]. Дослідник приділяє багато уваги важливості вибору власно цього козацького поселення під Нікополь та пробує пояснити затягування цього процесу на понад дві декади. Зокрема, на його думку, стимулом до будівництва Слов'янська, а згодом Нікополя була Микитинська митниця, яка стимулювала не тільки збільшення прибутку від податків на товар, а й наплив населення.

З 1960-х рр. до вивчення міст сучасного півдня України залучалися історики, архітектори, краєзнавці та інші. Подекуди виходили колективні роботи у співпраці істориків з архітекторами. Протягом 1960–1980-х років з'явилися краєзнавчі праці О.Ф. Ватченко, Г.І. Шевченко, В.Ф. Піменова, М. Шатрова з історії Дніпра [777; 856; 900], Б. Бездольного, С. Василевського, В. Кандіусова – з історії Запоріжжя [759; 775], Д. Грушевського, Є. Кудряшова, Ю. Ахметова, Г. Белозора, В. Черемних – з історії Маріуполя [756; 789; 822; 897], М. Єфіменка, М. Теселька – з історії Павлограда [882], К. Познякова, О. П'ятигорьца, Г. Меньшикова, О. Корнієнка, М. Палкіна, М. Кікота, В. Грибовського – з історії Нікополя [787; 820; 840] та ін., які містили окремі спостереження (часами некритичні) щодо пам'яток архітектури.

Суттєве пожвавлення інтересу до історії містобудування Південної України спостерігається з 1990-х рр. Окремі спостереження щодо забудови робляться в рамках переходу до деталізованого вивчення історії міст у певний період їхнього існування, зокрема у роботах М. Кавуна, Г. Швидько, С. Світленка з історії Дніпра [804; 805; 869; 902], С. Калоєрова, С. Бурова – з історії Маріуполя [423; 771], В. Бушина – з історії Павлограда [773], Р. Молдавського – з історії Запоріжжя [842], В. Грибовського – з історії Нікополя [788].

Ухил в історію забудови найпомітніший в науково-популярних працях А. Фоменка, М. Чабана, Г. Лізавенка, А. Болебрух, С. Квітки, Г. Губанової, Н. Кондель-Пермінової з історії Дніпра [502; 796–798], Н. Кузьменко, Н. Михайлової, А. Волової та А. Чуприної, Р. Фрізена – з історії

Запоріжжя [823; 889], Г. Сисоєва, С. Дзюба, Є. Грозиліна, О. Шальської – з історії Павлограда [872; 898], Р. Саєнко, А. Проценко, Р. Божко, Т. Були, Н. Гашененко – з історії Маріуполя [766; 861; 867], М. Жуковського та П. Богуша – з історії Нікополя та ін. [765; 801]. У цих роботах подано історію існування деяких будівель та визначені їхні архітектурні особливості. Однак відсутня загальна інтерпретація розвитку містобудування як такого, не простежується взаємозв'язок між різними видами забудови.

Натомість у працях В. Старостіна, Р. Шиханова, А. Карагодіна, Л. Губаревої та Т. Медвідь зроблені спроби певних узагальнень [790; 879; 808; 905]. Зокрема, Старостін плідно дослідив проектувальні ідеї стосовно будівництва Катеринослава кінця XVIII ст. та охарактеризував перебудову деяких міських будівель (Потьомкінського палацу, Успенського собору, суконної фабрики тощо), а також ранню історію Павлограда. Запорізькі науковці – Шиханов й Карагодін, досліджували історію Олександрівська з кінця XVIII до початку XX ст., але перший приділив увагу зміні адміністративного управління містом, а другий – соціально-економічному розвитку. Статистична інформація щодо забудови Павлограда кінця XVIII – початку XX ст. міститься в спільних рефератах Губаревої та Медвідь.

З'явилися праці, присвячені окремим типам забудови. Проблематика адміністративної забудови представлена у статті К. Карафін «Усадьбы уездного земства в городе Александровске». Тут розглядаються адміністративні об'єкти та їх перебудова, конструктивні та стильові архітектурні рішення. Але не аналізується еволюція цього типу забудови в часі [810].

Прибутковий тип нерухомості досліджувався в творчих доробках Г. Васильчука, К. Карафін та В. Старостіна. Незважаючи на те, що проаналізовано особливості розміщення приватних будинків та архітектурні стилі, не з'ясовано типологія цієї забудови [776].

Також слід виділити групу дослідників, які розглядають типи будівель м. Олександрівська досить обмежено надаючи відомості про забудову. Це такі типи забудови, як банківська (С. Козирицька) та медична (О. Чайки) [814; 894].

Учбово-просвітницькі заклади та їхня архітектура стали предметом дослідження С. Амбросімової, О. Берестень, О. Двуреченської, Г. Олененко, Л. Прокопенко, І. Пухи, Ю. Князькова [708; 752; 761; 794; 852]. Однак, тільки два останні дослідники приділяють увагу будівлям не тільки значним учбовим закладам, таким як гімназії, а й закладам усіх щаблів освіти. З іншого боку, роботи науковців розглядають проблему забудови поверхово.

Церковна архітектура Катеринослава, Павлограда, Олександрівська, Маріуполя й Нікополя розглядається в роботах І. Лимана, М. Тихонової та О. Харлан [828; 885; 891]. Робота першого подає лише відомості щодо дати заснування певних церков та частково про здійснені пізніше перебудови. Тихонова розглядає проектувально-стильові характеристики соборів Катеринослава, але без хронологічної прив'язки. Цінними є напрацювання Харлана, який дослідив особливості архітектури церков Катеринославської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Зокрема, дослідник аргументовано довів, що у XIX ст. планувальні підходи запорозьких козаків й далі використовували до будівництва соборів. Також ним з'ясовано особливості просторових рішень та забудови стосовно фортеці Койдак.

Найменш дослідженою є приватна житлова забудова, представлена поодинокими дослідженнями, які відображають історію лише певної будівлі (В. Стойчев, І. Пуха, В. Старостін та ін.) [881].

Дотичними до тематики дисертації є праці з історії урбанізації. У теоретичному плані найважливішими тут є проблеми урбаністичного планування, містобудування як уречевлення духовного світу людини, її просторових уявлень та будівельних ідей (Л. Мамфорд, К. Лінч, Р. Вудс, Д. Роєбук, Г. Черрі, Д. Грінстейн, Д. Александер, Т. Хол, С. Костоф та ін. [912–922], а з пострадянських – Н. Ходько, В. Дмитрієв, Ю. Сорока, Р. Чепайтене, Ю. Пивоварова, Я. Верменич [781; 795; 855; 877; 893; 895]). В останні роки були проведені урбаністичні розвідки у напрямку дослідження міст сучасної Південної України. Робота В. Константинової охоплює всю територію Степової України, що дозволяє окреслити лише загальні тенденції містобудівного розвитку. Також, у

монографії дослідниці прослідковується урбанізаційні процеси від типології міських поселень і до гендерних відносин [817]. Робота Т. Портнової присвячена лише історії Катеринослава, але предметом аналізу дослідниці є питання благоустрою та повсякденності, що знову лишає питання містобудування не розкритим [858].

Певним чином дотичні історіографії проблеми праці з теорії архітектури та містобудування на території сучасної України. Ці дослідження дають змогу ідентифікувати стильові особливості забудови досліджуваних міст.

Роботи з історії архітектури Південно-західних територій Російської імперії починають публікувати з 1910-х років. Дослідники виділяють територію сучасної України в окремий регіон імперії. Однак їх увага сфокусована лише на двох аспектах української архітектури – церковній архітектурі та українському модерні.

В історіографії даного періоду переважають роботи, які зацентровані на українському архітектурному стилі. Це роботи Г. Лукомського, В. Крічевського, А. (О). Варяніцина, М. Шумицького, К. Жукова [774; 821; 825; 907]. Однак те, що дослідники розуміють під «українським архітектурним стилем» є українським модерном, теоретичне обґрунтування якого зробив К. Жуков. Це в свою чергу, значно зменшує розуміння українського стилю, до якого щонайменш слід зарахувати мазепинське бароко. У той же час, цікавим є бачення генези українського стилю. Одні вбачають її у взаємодії з сусідніми державами, як наприклад К. Шероцький [904]. Інші ж доводять винятковість українського стилю і навіть вказують на його еволюцію (наприклад, А. Луначарський). Роботи мають переважно описово-статистичний характер.

Також у 1910 р. вийшла робота В. Щербаківського «Архітектура у різних народів і на Україні», присвячена церковній архітектурі. Щербаківський наголошує на відмінності між російською та українською церковною архітектурою. Виділені автором питомі ознаки російської церковної архітектури в Україні дозволяють виокремити російські церкви у культовій забудові Катеринославщини [908].

Робота І. Вологодцева «Особенности развития городов Украины» 1930 р. сфокусована на аналізі комунікацій будинків та міста. Автор розпочинає виклад з кінця ХІХ ст. та демонструє, що за радянської влади у 1920–1930-ті роки жодних реконструкцій у цій ділянці не відбулося [783]. Рік потому був опублікований переклад монографії німецького мистецтвознавця Карла Гартмана «История архитектуры». Монографія вийшла у світ у 1915 р., та автор не звертає увагу на стилі Російської імперії [786].

У 1960-х роках архітектори знову повернулися до питання містобудування міст колишньої Катеринославської губернії. Так, маємо низку робіт, в яких позначалася переважно номенклатура забудови. Це роботи М. Андрущенко, О. Швидковського, Б.Я. Бреккера, О.В. Кузьміна, І.Н. Трало, Г.І. Шевченко з історії Дніпра [753; 770; 901] та Н.В. Клименко з історії Запоріжжя [813]. Однак відомості про забудову кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. у цих працях вкрай обмежені. Спостерігається несприйняття та скептицизм до архітектури ХІХ – початку ХХ ст. Нарощування соціальної інфраструктури цієї доби дослідниками сприймається надміру критично. Такі дослідники, як Н. Гуляницький, І. Бурлаков, А. Петров, Н. Белехов, М. Михайлов, розглядали забудову Катеринослава, але у контексті діяльності столичних архітекторів, зокрема І. Старова та А. Захарова [791; 841]. Безумовно, внесок двох останніх у розбудову Катеринослава є значним, оскільки обидва забудовники працювали над розпланувальною системою міста. Однак статті мають переважно описовий характер.

Натомість О. Швидковський, С. Ревський та М. Андрущенко намагалися передати цілісний образ забудови Катеринослава [863; 901]. Стиль написання робіт – щільний опис. При цьому С. Ревський у праці «Зодчие, инженеры, художники, участвовавшие в формировании Екатеринослава» помістив інформативні нариси про архітекторів, які взяли участь у формуванні «обличчя» губерньського міста.

Дослідники цього періоду із загальної імперської архітектури зосереджували увагу на двох аспектах – плануванні та еволюції цивільної забудови. Так, В. Шкваріков, А. Станіславський, А. Гутнов, І. Казусь,

Т. Проскурякова намагалися простежити спадковість й тяглість у розвитку окремих планувальних ідей від кінця XVIII до початку XX ст. Але надто загальні висновки призводили до спрощення та ігнорування регіональних особливостей [806; 860; 906]. Є. Борисова, Т. Каждан, В. Кириллов та А. Пунін зосередились на стильотворчості. Їхні праці є базовими для визначення типології та стильових особливостей архітектури XIX – початку XX ст. на досліджуваній нами території, хоча й написані на підставі аналізу виключно архітектури властивої Росії [769; 812; 862].

Наприкінці 80-х років вийшли дві важливі публікації з питання містобудування Південної України. Це роботи В. Ясиєвича та В. Тимофієнка [883; 911]. Ясиєвич досліджує містобудування 9 губерній, одна з яких Катеринославська. Робота Тимофієнка стосується міст Причорномор'я, хоча у монографії є також нариси про міста сучасної східної України. Втім, обидва дослідники зосередилися на аналізі окремих креслеників, планів, фасадів, проектів досліджуваних нами міст без з'ясування стратегії влад щодо забудови та розгляду історії забудови і просторових рішень.

Починаючи з 1990-х років, поновлюється увага до українського модерну (В. Вечерського, Д. Малакова та В. Чепелика) [780; 834; 896]. Д. Малаков також досліджував прибуткові будинки Києва, що важливо для порівняння в нашій роботі з цим типом забудови в Катеринославі, Олександрівську, Маріуполі, Павлограді й Нікополі. Вечерський, зокрема, є автором декількох робіт з історії української архітектури та забудови козацьких столиць.

1.2. Методи дослідження

У пропонованій роботі розглядається урбанізація міст Катеринославщини (Катеринослава, Олександрівська, Маріуполя, Павлограда й Нікополя) з точки зору містобудування, а відтак для розкриття теми був застосований містобудівний аспект. Для реалізації мети та завдань дослідження обрано сукупність взаємопов'язаних між собою загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціально-історичних методів пізнання, застосування яких дозволяє досягти поставленої мети. В основу покладено принцип історизму, який передбачає

розгляд будь-якого явища в його саморозвитку під впливом різноманітних факторів. Крім того, залучено принципи об'єктивності, цілісності та комплексності.

На основі застосування принципу історизму було розглянуто процес динаміки містобудівних заходів міст Катеринославщини, поетапне формування та становлення певних типів забудови, стилістичне видозмінення архітектурного «обличчя» міста та розвиток будівельної справи через діяльність представників архітектурної еліти. Принцип комплексності був застосований для всебічного розкриття проблематики історії містобудування Катеринославщини. За допомогою даного принципу до уваги були взяті політичні, економічні, демографічні та інші фактори впливу. Використання даного принципу дозволило проаналізувати будівельну справу міста не тільки з естетичної точки зору, а й звернути увагу на залежність будівельних заходів від історичної ситуації, залежність забудови від законодавчих настанов органів влади усіх рівнів, залежність здійснення будівництва від платоспроможності та цінової доступності будівельних матеріалів тощо. На основі використання принципу об'єктивності зібраний матеріал був проаналізований з різних точок з метою уникнути політичного, ідеологічного та суб'єктивного погляду на дану історичну тему.

З огляду на особливості об'єкту і предмету дослідження використання усіх зазначених принципів досягається через залучення таких загальнонаукових та спеціально-історичних методів, як: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, хронологічний, ретроспективний, сходження від абстрактного до конкретного і навпаки, аналіз, синтез. Поєднання різних методів дозволило глибше проникнути в сутність предмету дослідження, чіткіше виділити вузлові аспекти проблеми та сформувану вмотивовану стратегію дослідження.

Використання історико-генетичного методу дозволило прослідкувати формування «архітектурного обличчя» Катеринослава, Олександрівська, Маріуполя, Нікополя, Павлограда у досліджуваний період. Було проаналізовано загальні тенденції розвитку архітектурних стилів на даній території, виокремлено типові риси стильових рішень, що надало можливість визначити етапи

містобудування. Метод дозволяє побудувати загальну модель розвитку міста, яка враховує еволюцію політичної, соціально-економічної, культурної сфер життя та їх взаємозв'язок із процесом розбудови міста.

Оскільки наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в архітектурі регіону одночасно співіснувало декілька стилів та ретроспективних течій, метод періодизації був застосований для певних архітектурних стилів, які мали вагомий вплив на розбудову міста. Застосування даного методу необхідно для розуміння взаємодії та співіснування декількох стилів, які були взаємозалежними та взаємоформуєчими. З огляду на предмет дослідження архітектурного стилю головною ознакою в розмежуванні періодів було обрано виділення нових якісних рис та елементів оформлення.

Системно-структурний метод дозволяє розглядати архітектурні стилі, як структурні елементи, що співіснують всередині однієї системи, якою є архітектура. Кожний архітектурний стиль чи ретроспективна течія міста мають свою специфіку розвитку, що визначаються багатьма факторами, головними з яких є віяння модних архітектурних тенденцій, професійний досвід представників архітектурних кадрів, смаки власників та соціально-економічні можливості. В процесі розвитку архітектура міста залишається непорушною цілісною системою, що виконує належні функції, разом з тим архітектурні стилі з'являються та зникають, зміцнюються зв'язки між ними і відбувається їх поступове видозмінення. Система демонструє притаманну їй тенденцію до стабільності.

Порівняльно-історичний метод застосовується для виявлення особливих рис архітектури міст від загальних тенденцій розбудови міст тогочасної Російської імперії, а також для виділення специфіки загальноживаних варіацій архітектурних стилів в даний період.

За допомогою методу типології було розглянуто формування забудови за певним функціональним призначенням. Формування того чи іншого типу забудови вказує на характер розвитку міста та його важливість.

Ретроспективний метод передбачає вивчення елементів старого, що збереглося до наших днів, для реконструкції на їх основі явищ, які відбувалися в минулому.

У роботі були використані джерелознавчі методи – наукової евристики, класифікації та наукової критики джерел, що дало змогу залучити до наукового обігу нові джерела та провести аналіз латентної та актуалізованої інформації даних джерел. З міждисциплінарних – генеалогічний, просографічний, статистичний та метод картування (крапкового картування, метод зонування). Окрім того, використаний метод натурного обстеження архітектурних об'єктів дозволив встановити фізичний стан історико-архітектурних пам'яток ХІХ – початку ХХ ст., що дає змогу прослідкувати трансформацію їх архітектури.

У підсумку слід зауважити загальну фрагментарність дослідження проблематики містобудування Катеринослава, Олександрівська, Маріуполя, Павлограда та Нікополя. Деякі цінні спостереження поєднуються з шаблонними описовими підходами до огляду забудови та мають переважно статистичний характер. Загалом найбільш досліджуваною є історія містобудування Катеринослава. Але і в цьому випадку прослідковується значна диспропорція між увагою до різних аспектів містобудування.

Помітним зрушенням у сучасних студіюваннях є перехід від загальної історії архітектури до історії забудови певного типу або певної архітектурної одиниці. Найкраще, з історії будівель за певним функціональним призначенням, була досліджена адміністративна та прибуткова забудова міст Катеринославщини. З'являються роботи стосовно медичної, навчальної та житлової архітектури, але переважно науково-популярного жанру. Що ж до розробок архітекторів, то за останні роки помітним є внесок у дослідження стилю українського модерну та церковної архітектури півдня України, які переважно зорієнтовані на вивчення конструкторсько-технічних ознак.

РОЗДІЛ 2

СТРУКТУРА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ МІСЬКОЇ ЗАБУДОВИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ

2.1 Циркуляція документів з питання містобудування Катеринославщини

Розгляд містобудівельних процесів потребує усвідомлення механізму документообігу. На перший погляд, рух документів в Російській імперії здійснювався виключно за субординацією. Однак щодо архітектурної справи в досліджуваному регіоні потоки джерел мали складнішу організацію, адже рішення стосовно зведення приймалися різними інстанціями.

Для початку слід розглянути центральні органи влади, які відали будівельною справою. Ще за Катерини II у 1775 р. були створені комісії з житлової забудови. Але у випадку з південними адміністративними центрами відправним пунктом були експедиції, які беруть свій початок з середини XVIII ст. У 1794 р. з'являється Межовий Департамент. Провідне його завдання полягало в розмежуванні володінь різного типу (див. Додаток А, табл. 2). Центральні органи влади, які б відали будівельною справою, почнуть формуватися лише за царювання Олександра I. Тимчасові комітети, котрі відкривалися залежно від потреби (переважно протипожежної), не могли повноцінно здійснювати архітектурну діяльність, а реформаторські експерименти продовжувались до середини XIX ст.

Утворене у 1802 р. Міністерство Внутрішніх справ з початку свого існування мало у своєму складі важливі складові – Експедицію державного господарства, губернські правління й прикази громадського нагляду. Відповідно циркуляру першого міністра, графа В. Кочубея до відомства надсилалися губернські звіти. В цій документації містилися відомості про розбудову міст, чисельність населення, економічний стан тощо.

У січні 1803 р. у структурі МВС (далі Департамент ВС) було сформована канцелярія під назвою Департамент внутрішніх справ. Канцелярії були підзвітні 4 експедиції: 1) народного продовольства та соляної частини; 2) спокою та

благополуччя; 3) господарчих справ та 4) приказів громадського нагляду. Однак набір їх повноважень був настільки розмитим, що тільки друга з експедицій не має відношення до теми дослідження. Чергова реорганізація відбулася у 1806 р. Підзвітність будівельної справи стала чіткішою. Так, Департамент ВС мав три підрозділи, два з яких стосуються проблематики: 1) експедиція державного господарства, яка відала питанням економічного розвитку; 2) експедиція громадського нагляду (контроль за лікарнями та в'язницями); 3) Будівельний комітет. У своєму складі комітет мав канцелярію та креслярню [816, с. 40–49].

Створення у 1811 р. *Міністерства поліції* (далі МП) потягнуло за собою нові перебудови апарату управління. Так, Експедиція благоустрою та суспільного нагляду, а також Експедиція Медичної управи, відтепер були підконтрольні новоспеченому міністерству. А відтак, пошук інформації щодо санітарно-епідемічного стану, лікарського контролю та опіки має бути спрямований на діловодство МП. За ці функції відповідав 1-й відділ новоутвореного 3-го департаменту – Медичного. Так, наприклад, Катеринославська лікарня зводилася під наглядом комісії з інженера-полковника Проскурякова та інженер-капітанів Малами, Захаріна й Полонського [772, с. 25]. Відповідно до інстанції потрапляла звітна документація штатних службовців та зберігалася службове листування з представниками губернії щодо будівництва. Також, цими відділеннями складалися санітарно й композиційно-конструкторські вимоги.

У повітових містах Катеринославської губернії були військові лікарні (Павлоград, Олександрівськ, Маріуполь) підзвітні *Військовому міністерству*. З початку XIX ст. у своєму складі управління мало два департаменти. З них Комісаріатське відділення здійснювало матеріальне та фінансове забезпечення, зокрема, лікарень та шпиталів. На місцях департаменту були підзвітні комісаріатські комісії та комісіонерства. У 1864 р. шляхом злиття двох департаментів інтендантства було утворене Головне інтендантське управління.

У тих же 1860-х рр. територія Російської імперії за військовим принципом була розбита на округи. Катеринославська губернія входила до Одеського окружного інтендантства [751, с. 16]. По суті, здійснені реформи звільняли від

ділянки будівництва лікарень. Насправді ж міські органи влади, наприклад, Олександрівська, припинили ці зносини лише з середини 1870-х рр., з чим співпала чергова військова реформа. За протоколом засідання Катеринославської земської управи 1870 р. лікарні Павлограда, Олександрівська й Маріуполя мали утримуватися за рахунок військового відомства Одеського округу. В інших містах, де існували міські лікарні, створили полкові лазарети [169, арк. 2, 7]. З округу до Комісаріатського відділення потрапляли звіти витрат на утримання лікарень та кошториси на наступний рік, а також рапорти та ревізії медзакладів. Питання їх побудови чи ремонту обговорювалося в службовій переписці.

Уся господарча частина, конструкторські вказівки та матеріальні розрахунки надсилалися до Приказу громадського нагляду. Ця інстанція входила до 1-го департаменту МП – Господарської поліції. На неї покладалася розробка інноваційних способів медичного обслуговування, догляд за станом медичних закладів, їх умеблювання та ремонтування, добудови та перебудови [876, с. 4]. Зокрема, Прикази громадського нагляду були відповідальні за навчальні заклади. Одним з напрямків їх роботи було будівництво, ремонт та добудова, що мало поліпшувати санітарний стан. Та під час земської реформи Приказ ліквідували, а справи передали Земським управам лише у 1867 р.

У складі ж МВС залишилася Експедиція державного господарства, яка відтепер мала назву Департамент державного господарства та громадських будівель. До нього був приєднаний Будівельний комітет. Цільовим завданням підрозділу була розробка будівельних засад та художніх лейтмотивів. Структурно Департамент складався з двох відділів, другий з яких відав будівельною справою. У 1828 р. департамент поповнився рахунковим відділом. Одним із напрямків його роботи були кошториси міст. Наприклад, у 1835 р. Таганрозький градоначальник звернувся до установи за матеріальною допомогою у будівництві Харлампієвського собору в Маріуполі, проте Департамент відмовив у проханні, порадивши скоротити витрати [185, арк. 1].

У 1819 р. МП приєднали до МВС. У розрізі нашої теми Департамент поліції тепер розглядав отримані з губернських центрів клопотання стосовно

будівництва, а далі надсилав їх до Будівельного комітету та за потреби – до імператорської канцелярії [175, арк. 41]. Надані звітлія резолюції департамент пересилав до прохачів. З утворенням Головного управління шляхів сполучення та громадських будівель (далі ГУПСиПЗ) виконавча поліція обмежувалася наданням згоди на будівництво, а контроль за ходом останнього переходив до МШС [194, арк. 3]. Фактично з 1830-х років діяльність департаменту полягала у координації архітектурної справи. До того ж, цей відділ розробляв вимоги до влаштування й утримання в'язниць. Зокрема, сюди потрапляли плани та мапи міст, кресленики громадської забудови. Темою службового листування з генерал-губернаторським та губернаторським правлінням був переважно ремонт громадських будинків.

На цей момент у Господарчому департаменті МВС функціонувало 7 відділів, з яких нашого дослідження стосується чотири. Так, слід взяти до уваги документацію 1-го відділу, який займався питанням іноземних колоністів, життєдіяльністю євреїв, переселенням селян. 2-й відділ відав справами закладів, що утримувалися за рахунок громадських капіталів. Повноваження 3-го відділу час від часу доповнювалися і змінювалися, тому вкажемо лише потрібні нам його відгалуження. До цього підрозділу буде передано у 1836 р. рахунковий відділ Департаменту державного господарства МВС. З 1842 по 1849 рр. в його складі працював тимчасовий відділ для облаштування міського господарства, який з 1849 р. був переформатований у міський відділ. У складі цього підрозділу входила креслярня міст. Сюди надсилали топографічну документацію – плани повітових центрів та зйомки міських ділянок. 4-й відділ розпочав свою діяльність з квітня 1833 р. В його повноваження входив розгляд клопотань Міських Дум, а також затвердження господарських та фінансових рішень міської влади. Господарчий департамент фактично вирішував фінансові питання містобудування, а також розпоряджався держмайном та земельними ресурсами. Сюди надходили листи від генерал-губернаторів та губернаторів про будівництво громадських та церковних закладів, а також в'язниць. Зокрема, надсилався звіти Приказів громадського нагляду, звіти та кошториси міських прибутків й витрат, ревізії цивільних закладів.

До 1819 р. будівництво медичних закладів було підконтрольне МП, а потім його передали новоствореному Медичному департаменту МВС. За реформою 1836 р. до інстанції було приєднано Канцелярію генерал-штаб-лікаря цивільної частини. З двох відділів установи саме другий відповідав за архітектурний стан медичних закладів, розширення мережі, відкриття аптек. У такому складі Департамент проіснує до березня 1904 р., змінивши з часом лише назву на Управління головного медичного інспектора МВС. Сюди потрапляли, перш за все, звіти – управління медицини та медичних відділів губернського рівня. Важливим є службове листування з лікарською поліцією, а також з генерал-губернаторським та губернаторським правлінням.

У 1830-ті рр. до Господарчого департаменту було приєднано Департамент державного господарства й виділено будівельну частину. А з серпня 1833 р. архітектурна справа опинилася у складі Департаменту шляхів сполучення та громадських будівель. До відділу надсилалися звіти технічних установ та листи-прохання про будівництво / ремонт громадських закладів. Повертаючись, у підзвітності МВС залишилися Господарчий та Медичний департаменти, що ускладнює повноцінний розгляд ходу містобудування.

ГУПСИПЗ мало у своєму складі раду та канцелярію. До останньої надходили звіти від губернаторів, а подекуди звернення від них, які ініціювали листування [194, арк. 97]. Для нас важливо, що до органу входив Департамент шляхів сполучення та громадських будівель (далі Департамент ПСИПЗ), попередником якого була Експедиція шляхів сполучення, сформована у травні 1820 р. Його шостий відділ відав будівельною справою. У жовтні 1839 р. Департамент ПСИПЗ було розподілено на 2 відділення. Друге відділення мало підрозділ, який завідував громадськими будівлями.

На початку 1840-х років ГУПСИПЗ було розширено за рахунок створення нових департаментів, які так чи інакше стосуються теми містобудування. Так, був створений Департамент конструкторських справ з 5-ти відділів. П'ятий завідував технічною частиною містобудування, контролював дотримання проектів та технічних вимог, здійснював нагляд за інженерними розробками губернських та

повітових будівельних комітетів. Наприклад, у 1856 р. від департаменту надійшла вказівка щодо перевлаштування приміщення для жандармської команди. Слід було зробити вікна на даху, влаштувати кам'яний ганок у головного корпусу, завершити парадну частину залізним піддашком тощо [194, арк. 124]. А рік потому А. Фабр звернувся до Департаменту відносно будівництва нового будинку Катеринославського губернатора. Управитель подав опис фізичного стану старої будівлі [199, арк. 8]. Відповідно до надісланих з губерній описів, ревізій, звітів, з департаменту висилалися розпорядження.

Одночасно з попередньою установою було утворено Департамент господарчих справ, третій відділ якого займався інфраструктурою міст та їх громадською забудовою. До його обов'язків належав розгляд клопотань щодо архітектури, які надходили від адміністративних центрів. На основі підрахунків вищі інстанції визначали можливість матеріальної допомоги від державної скарбниці. У гіршому випадку, усі витрати лягали на міста, що часто закінчувалося відкладанням будівництва на невизначений термін. Також до компетенції Департаменту підпадав розгляд проектів міст. Наприклад, працівники департаменту внесли поправки у планувальні задумки розбудови Катеринослава влітку 1834 р. [182, арк. 10].

Того ж 1842 р. було сформовано Департамент розгляду проектів та кошторисів. Другий його відділ відповідав за архітектуру міст, контролював дотримання інженерних вимог та переглядав кошториси. Мав креслярню та депо планів. Тож, компетенція Департаменту частково перетиналася з віданням згаданих вище установ. Надіслані кресленики часто викликали листування з губернськими органами.

У 1843 р. на базі Комісії для ревізій усіх звітів відомства ШС при Департаменті ПСиПЗ був сформований Департамент ревізії звітів. Згідно з функціями технічного відділу до нього стікалася документація про відповідність забудови міст проектам, тобто звітна документація (звіти ревізій будівництва та звіти технічних відділів). Контрольні ж відділення здійснювали перевірку

поданих кошторисів. Тож, до департаменту потрапляли проекти та кошториси будов, а також формулярні списки службовців технічних відділів.

Важливим для розвитку управління архітектурною справою, на наш погляд, слід вважати такий нормативно-правовий документ, як Будівельний статут. Він встановлював нові технічні правила, засади проектування будинків, а також вводив нову структуру управління будівництвом та нагляду за дотримання технічних вимог. Так, згідно з першим статутом 1832 р. питання містобудування виводилося з компетенції МВС і переводилося до ГУПСиПЗ [857, с. 83]. Наступні редакції 1842 р., особливо 1857 р. містили пропозиції щодо утворення будівельних комісій при губернських правліннях [857, с. 88]. За таких обставин діяльність проектування забудови передавалася у підзвітність місцевої влади. Контроль та нагляд за дотриманням будівельних вимог здійснювався безпосередньо на місцях. Це дало змогу спростити шлях розгляду будівельних запитів із губернських міст. У той же час, утворення цих комісій підготувало ґрунт для квітневої реформи 1865 р. За нею уся громадська забудова виводилася зі структури ГУПСиПЗ до новоутвореного Техніко-будівельного комітету при МВС. Останній продукував правила та постанови з будівельної галузі, пропозиції щодо забудови міст. Штатні співробітники складали ревізії громадської забудови. Від губернських представників надсилалися плани міст та фасади будівель. Невід'ємною частиною було службове листування.

Частково будівельна справа була в компетенції *Міністерства фінансів* (далі МФ). Відомство було створено у вересні 1802 р. Питання будівництва зосереджувались у загальній канцелярії, створеній у червні 1811 р. Третій відділ відповідав за кредитну частину. Саме туди зверталися за позикою. Наприклад, у 1837 р. власники дерев'яних крамничок, постраждалих від пожежі в Катеринославі, клопотали до МФ про надання їм фінансової допомоги строком на 12 років [179, арк. 17]. У підрозділі оцінювалася потреба пропонованого будівництва, умови, терміни та можливість його кредитування. У 1824 р. у структурі канцелярії МФ з'явилася особлива кредитна канцелярія. У 1894 р. у підзвітність МФ з МНП було передано контроль за комерційними училищами та

торгівельними школами, а в 1906 р., цю функцію передали Міністерству торгівлі та промисловості.

Церковне будівництво було підконтрольне іншому центральному органу – Синоду. Архітектурна справа в Синоді розглядалася при його канцелярії, створеній на початку XVIII ст. Сюди від архієпископів єпархії або генерал-губернаторів / губернаторів потрапляли прохання про зведення сакральної забудови, розподіл церковного майна та земель, відкриття релігійних учбових закладів, тощо, які спричиняли до службового листування. У листопаді 1836 р. при Синоді було створено Господарче управління, яке відало фінансовими справами. Управління мало повноваження виділяти кошти на зведення церков та семінарій. У 1857 р. склад канцелярії змінився. З трьох відділів, будівництвом відали 2-е й 3-є. У 1898 р. було створене Будівельне відділення. Частково контроль за будівництвом церковних установ здійснював також обер-прокурор канцелярії Синоду.

На рівні єпархії готувалися прохання до Синоду про схвалення будівництва церкви та виділення на це коштів. Проте, зводили споруди цивільні установи [198, арк. 6; 833]. Представники єпархії надавали лише рекомендації щодо стилістико-композиційних проектів та вносили корективи до складених кошторисів. З іншого боку, духовна консисторія мала звітувати генерал-губернатору та губернатору стосовно кількості парафіян, дворів й храмів [336, с. 75, 266]. Відносно церков надавалася історична довідка про неї, її клір та фізичний стан. Будівельна справа інших церков (католицької, протестантської, а також мусульман та іудеїв) була підконтрольна різним установам, які час від часу реорганізовувались (див. Додаток А., табл. 3, 4).

Будівництво освітніх закладів, як було вище зазначено, частково залежало від Приказу громадського нагляду, який ділив відповідальність з Міністерством народного просвітництва. Будівельною справою завідував Департамент народного просвітництва. Архітектура входила до повноважень господарчого та адміністративного відділу, який був 4-м відділом підрозділу. З 1835 р. господарча частина була відділена у самостійну складову. До департаменту потрапляла звітна

документація – відомості про приватні й державні учбові заклади, звіти та ревізії учбових закладів та звіти по учбовим округам. З боку відділу запроваджувалися санітарно-гігієнічні вимоги та складалися опитні листи. Найважливішим є службове листування з генерал-губернатором та губернатором. Обидва подавали проекти з кошторисом на будівництво.

На місцях будівлями освітніх закладів відав керівник учбового округу («попечитель»). За його розпорядженням формувалася мережа освітніх закладів, здійснювався огляд технічного стану будівель. З 1803 р. по 1832 р. Катеринославська губернія входила до Харківського учбового округу, а з 1832 р. була підзвітна новоутвореному Одеському.

Наступним рівнем в ієрархії імперських органів влади були *генерал-губернаторства*. Інститут генерал-губернаторства сучасного півдня України має довгий період свого становлення. З кінця XVIII ст. по першу третину XIX ст. територіальні межі, а разом з цим й адміністративні повноваження керівників раз у раз змінювалися. При правлінні намісника діяли канцелярії. Установа мала у своєму складі 8 експедицій, з яких нас стосується три – поселенська, намісницька та лічильна. Однак, у канцелярії Г. Потьомкіна часто одне питання розглядалося кількома підрозділами [768, с. 62].

За діяльності Г. Потьомкіна функціонувало дві канцелярії – похідна та цивільна. Левова частка документації другої відносно Катеринославщини становлять джерела щодо розбудови імперських міст на півдні. На 1785 – 1786 рр. припадає активне листування князя з імператрицею. Це пояснюється проблемою вибору місця під Катеринослав (Кодацький), визначенням його композиційного устаткування та розглядом ідей щодо його економічного розвитку [385, с. 213; 418, с. 67]. Вхідна кореспонденція, яка надходила від намісників, фіксувала процес забудови, будівничі потреби у її здійсненні та пропозиції доцільного розташування.

За наступного генерал-губернатора кількість документів про містобудування на Катеринославщині значно зменшилася. Це було зумовлено тим, що П. Зубов, на відміну від Г. Потьомкіна, не виявляв великої зацікавленості

у розбудові міст, а розпланування Катеринослава відбувалося за вознесенським зразком. Два цегляні корпуси службових місць, будинок віце-губернатора, гостинний та поштові двори, архієрейський будинок та консисторію пропонувалося звести за планами складеними для Вознесенська [329, арк. 349–390].

З іншого боку, Зубов працював над стимулюванням економічного розвитку Степового краю. Ним було запроектовано будівництво ливарного заводу в Катеринославі [436, с. 56]. Генерал-губернатор розробив проект улаштування Кічкаської верфі. Унікальність ідеї полягала у тому, що, на відміну від Петербурзької верфі, отримані з неї кошти не надходили до місцевого магістрату Катеринослава. При корабельні вводилося Головне управління. Відкриття пункту було необхідно, перш за все, для збуту сибірського заліза та іншого виробництва. Раніше імпорт продукції просувався через Таганрог, однак перевезення його по Дніпру – пришвидшило б процес [329, арк. 35-53]. Тож, відтепер ініціатива йшла не з гори, а від губернаторів. Наприклад, у 1792 р. за розпорядженням П.О. Зубова мав бути складений атлас Катеринославського намісництва. Відповідні плани були надіслані з Херсонської креслярні Каховському у лютому 1793 р., а їх копії мали потрапити наміснику лише у листопаді [327, арк. 2]. За Павла I тематика документації канцелярії генерал-губернаторів стала односторонньою та мала більш статистичний характер.

У період царювання Олександра I канцелярії генерал-губернаторів у ділянці будівельної справи працювали переважно над одним питанням – кадастровим. Разом з тим пильнували при- та про-живання іноземців у межах Катеринославщини, чим намагалися урегулювати заселення територій. Важливість цього матеріалу для дослідження полягає у встановленні співвідношення представників різних етносів у краї. Це важливо, адже демографічні зміни впливали на розпланування повітових центрів [219]. Так, план Олександрівська та Бахмута був складений враховуючи наявність заселених територій [212]. У випадку нестачі людності, розглядався агломераційний варіант.

Так, наприклад, до складу Катеринослава намагалися приєднати поселення Сухачівку та Дієвку [213].

Серед усіх наступних генерал-губернаторів найбільш довгим було правління М.С. Воронцова. Штат його канцелярії час від часу змінювався. До 1849 р. у складі цього органу нараховувалося 5 відділів, з яких нас цікавлять 1-й розпорядчо-господарський та 5-й підрахунковий, а після канцелярію було скорочено до 4 відділів, з яких для нас важливі 1-й розпорядчий та 2-й господарський [714, с. 149–150; 723, с. 206–207]. Втім, за інструкцією 1824 р. визначені напрямки діяльності часто перепліталися між підрозділами. З намічених тематик листування, нам необхідні огляди губерній та річні звіти, а також переписка у справі громадського самоуправління. Тому, на наш погляд, при дослідженні документації канцелярії буде доречніше спиратися на змістовний, а не структурний розподіл. Проте, в Одеському архіві матеріали установи були зафондовані за іншим принципом. Отримані папери були посортовані на приватну та особливу канцелярії.

До приватної канцелярії надходили повідомлення про загальний розвиток Катеринославської губернії. Відносно містобудування надавалися звіти про стан архітектури, кількісні показники за типами забудови (релігійна, торгівельна та ін.), чисельність будівель відповідно будматеріалу (цегляні, дерев'яні та ін.) та виду власності (приватна, державна та ін.) [217; 218]. Матеріали під грифом «особлива канцелярія» стосуються незапланованих справ. Найбільша кількість таких паперів надходила стосовно розбудови Катеринослава та Маріуполя.

У часи правління Новоросійським краєм П.Є. Коцебу змінилася структура канцелярії. Так 1-й відділ відав розпорядчими справами, 2-й – міським господарством, 3-й – земським господарством і 4-й – судовими процесами [733, с. 3–4]. Документи про зміни оподаткування нерухомості свідчать про підвищення індексації на забудову у 1865 та 1866 рр. Подекуди зібрані кошти призначалися для резервного бюджету на будівництво [166]. Увага генерал-губернатора спрямовувалася на ревізії стану лікарень, які у 1865 та 1870 рр. проводилося кілька разів [165; 169].

Наступною адміністративною ланкою в управлінні губернією було *губернське правління* на чолі з губернатором. Оскільки тема дослідження охоплює період з кінця XVIII ст. зазначимо, що до 1796 р. за нестачею людності Нижнє Придніпров'я очолював *намісник*. Місцеві органи влади знаходилися на стадії свого оформлення. А відтак, усі повноваження та пропозиції стосовно містобудування сконцентровувалися в його руках. Проте, за могутності Г. Потьомкіна та всеохопності П. Зубова управителі більше підкорялися директивам зверху.

З 1797 р. на Катеринославщині вводилася посада *губернатора*. Останній підпорядковувався генерал-губернатору і тільки за його посередництва вирішував справи. Губернатор координував усі підрозділи губернського правління, головував ними та був їх представником перед вищими інстанціями. Хоча посадовець лише подавав рішення губернського правління, але від його енергійності та зацікавленості залежало швидкість розгляду проблеми вище.

Таганрозькі градоначальники мали акурат положення у владній висхідній. Нашого дослідження стосується лише період їх головування з 1807 по 1859 рр., коли Маріуполь був підзвітний цьому градоначальству. Порівняно з губернським, його управління було дещо спрощене. З його структури будівельної справи стосувалися канцелярія градоначальства, приказ громадського нагляду та будівельний комітет. Функціональність підрозділів була аналогічна, як у губернському правлінні [714, с. 184–185; 723, с. 248–249].

Повертаючись до губернських установ, розглянемо тепер *губернське правління*. Окрім підзвітності губернатору, правління підпорядковувалося з 1802 р. МВС та контролювалося Сенатом. З містобудуванням була пов'язана діяльність Казенної палати, підзвітної Мінфіну, а не губернатору. Казенна палата завідувала державним майном та будівництвом. Фактично установа складала кошториси та надавала кошти на будівництво.

При Казенній палаті діяла Будівельна експедиція, яка у 1806 р. за наказом Олександра I переходила під владу губернського правління. Однак на початку XIX ст. на Катеринославщині ця установа знаходилися у зародковому стані і

значимих дій не виявляла. Хоча штат землемірів був введений у 1775 р., та межова експедиція на Катеринославщині була утворена за наказом лише у липні 1792 р. [815, с. 39–41]. Зазначимо, що міста Степової України отримали статус повітових центрів щонайменше з 1780-х років. Тобто понад декаду в них були відсутні не те що технічні кадри, а навіть будь-який архітектурний контроль. Перший відомий нам катеринославський архітектор, який працював і мешкав у губернії, був М. Насеткін. Проте його роботи датуються початком ХІХ ст., що вказує на формування архітектурного складу лише з цього періоду.

З усіх напрямків діяльності межової контори нас стосується зобов'язання складання планів генерального межування. На основі цих креслень були витворені атласи Катеринославської губернії за період з 1787 по 1810-ті роки. Хоча ці документи мають певні вади, адже в них дублювалася інформація попереднього проекту, що не співпадало з реальним станом речей. Втім, атласи є найпершим джерелом з дослідження проектувальної ідеї міст Катеринославщини. Зокрема, додатком до них подавалися описи, які містили географічні та економічні відомості.

З 1803 р. губерньська межова контора була перенаправлена до Миколаєва і після кількох переміщень опинилася знов у Катеринославі тільки в травні 1825 р. [815, с. 100–111]. Експедиція пропрацювала лише до 1830 р. та її технічні кадри продовжували роботу в архітектурній сфері міста [815, с. 141]. Так, наприклад, землемір Бабанін склав план Маріуполя у 1844 р. [197, арк. 13]. Слід зазначити, особи, які займали посаду губерньського архітектора, в дійсності не відповідали своїм професійним вимогам. Наприклад, в середині 1830-х років архітектором Катеринославської губернії було призначено Колоднікава [858, с. 23]. Однак губернатор Н. Лонгінов нарікав на те, що новоприбулий за фахом землемір не має архітектурної практики у цивільному будівництві. Тому клопотали про командировання з Будівельного комітету МВС титулярного радника Грязнова, який мав скласти проект для службових місць [187, арк. 1–5].

Межові експедиції підпорядковувались губерньській владі. Однак, якщо вони припинили свою діяльність у 1830-х роках, то на їх місці мали бути

влаштовані інші установи. Втім, органи, які б слідкували за будівництвом, були утворені лише наприкінці десятиліття. Як і раніш, проектувальна робота знаходилась у відомстві МШС. Так, у 1836 р. над розробкою катеринославських службових місць працював офіцер Будівельного загону штабс-капітан Крутіков [187, арк. 21]. Тільки влітку 1839 р. був складений статут Катеринославського Будівельного комітету, який контролював будівництво, а також здійснював нагляд за відповідністю забудови планам [182, арк. 1–5]. Оскільки на той час Маріуполь входив до Таганрозького градоначальства, вкажемо, що під його юрисдикцією був утворений аналогічний комітет. За ініціативи градоначальника барона Кампенгаузена Таганрозький Будівельний комітет мав розпочати функціонування з 1806 р. За листопадною ревізією сенатора Жемчужнікова у 1846 р. виявилися відверті зловживання працівників установи, що послугувало причиною ліквідації комітету 28 грудня того ж року [197, арк. 280; 210, арк. 14]. Комітет поновив свою діяльність лише влітку наступного року.

У 1832 р. Будівельні експедиції скасовувалися, а замість них у 1833 р. були створені Губернські будівельні комітети. До складу підрозділу входив губернський архітектор та його помічник, а також асесор. До прямих обов'язків комітету входило опрацювання звітів про огляд державного майна, довідкових цін, виготовлення планів фасадів, розрахунки кошторисів. Разом із цією установою відкривались Губернські дорожні комісії. Додатково при комісіях могли утворюватися тимчасові комітети. Так, на початку 1840-х років у Катеринославі працював відповідний комітет [714, с. 164; 716, с. 170].

За квітневим положенням 1849 р. дорожні та будівельні комісії об'єднувалися в одну. До катеринославської будівельної та дорожньої комісії входили губернський архітектор, губернський інженер, губернський землемір, їх підзвітні та помічники [721, с. 205]. У квітні 1864 р. комісії переформатовувалися у будівельні відділення. Проте катеринославські комісії проіснували у такому вигляді ще деякий час, щонайменш до 1867 р. [734, с. 3]. До складу будівельних

відділень входили губернські інженер та архітектор, їх помічники (молодші) та діловод [735, с. 3].

Катеринославський приказ громадського нагляду був створений у 1784 р. [879, с. 120]. В його компетенцію входило будівництво освітніх та медичних закладів. Якщо при зведенні адміністративних чи інших необхідних будівель траплялися грошові труднощі, капітал установи був чи не єдиною надією на порятунок. При Катеринославському Приказі губернського нагляду до 1851 р. діяла Губернська креслярня, яка являла з себе межеве відділення під керівництвом губернського землеміра [721, с. 204]. За браком джерел ми можемо констатувати лише цю дату, однак скоріш за все, переведення креслярні під іншу юрисдикцію відбулося разом із реформою 1849 р. Тож, підрозділ перейшов до складу Будівельної та дорожньої комісії.

У 1859 р. через малоефективність будівельних установ виявилася необхідність їх реорганізації. Як наслідок, у 1860 р. Губернська креслярня буде виокремлена у самостійний відділ. До її складу входили губернський та особливі землеміри [733, с. 6]. У 1875 р. креслярня була перейменована у межеве відділення [733, с. 3], а згодом у креслярське [736, с. 504].

З 1797 р. при губернських установах діяла Медична управа. Інспектор відомства подавав огляди лікарських закладів. Зокрема, працівники управи приймали участь у складанні топографічного опису губернії. Після земської реформи підрозділ мав перейти у лікарське відділення при губернському правлінні. Однак, як і в попередньому випадку, форматування затягнулося до 1875 р. [735, с. 4]. У 1860 р. від контролю цієї медичної установи у структурі губернського правління було відгалужено губернську лікарню [732, с. 10].

Самостійне функціонування в організації губернського правління також отримала Дирекція катеринославських училищ. Якщо до 1864 р. освітні питання розглядалися у канцелярії губернатора, а потім надсилалися до Одеського учбового округу, то після реформи схема змінилася. Відтепер, окрім постійної посади опікуна, вводилися постійна посада інспектора. Часто вони складали звіти стану будівель навчальних закладів та пропозиції щодо їх ремонту, добудови чи

зведення. Дирекції були підзвітні повітові та державні єврейські училища, а згодом ще приходські та жіночі [733, с. 16–18; 734, с. 14–20].

Ще у 1819 р. указом Олександра I з'явилися опікунства в'язниць, які підпорядковувались губернатору та прокурорському нагляду. У 1851 р. були започатковані в'язничні комітети. Втім, у Катеринославській губернії такий заклад почав функціонувати з 1860 р., після земської реформи – в'язничні відділення [732, с. 6; 735, с. 40].

Наступною ланкою владної системи були *земські установи*. Проте на першу половину XIX ст., на противагу від другої, вони не мали розвинутої системи та широких повноважень. Тому вкажемо лише, що при кожному повітовому центрі мали перебувати на службі земські землеміри. Це були єдині зобов'язані технічні представники міста. З початку 1860-х років землеміри Катеринославщини входили до складу повітових дорожніх комісій [732, с. 51]. Після земської реформи землеміри перейшли під юрисдикцію повітового управління [734, с. 15].

З 1860-х років у коло обов'язків земства з благоустрою міст входила побудова освітніх та медичних закладів. При повітовому управлінні вводилася посада земського техника. У штаті земства була інженерна креслярня. До її складу входили, окрім вищезазначеного, техніки-креслярі відповідно до типу забудови (навчальна, медична), десятники з ремонтних робіт, десятник-будівельники та їх помічники, а також інші службовці. Кожного року складалися звіти їх діяльності та кошториси витрат здійснених й запланованих на будівництво. В інстанції вироблялися розпорядження та постанови щодо санітарно-епідемічного стану будівель. Особливо важливе листування земства з міською управою. До того ж земство публікувало результати своєї діяльності на шпальтах періодичних джерел.

Найнижчою адміністративною ланкою управління були *міські органи влади*. У Катеринославі місцеве самоврядування вводилося положенням 1785 р., але вибори до тих установ відбулися лише у 1787 р. [793]. З того часу свою роботу розпочали Загальні міські зібрання, Міська та шестигласна думи. На

Міську думу було покладено розгляд ходу забудови, міське господарство, благоустрій, контроль за просвітницькими та медичними закладами. Своя Міська дума з 1790 р. діяла в Маріуполі [765, с. 80], а нагляд за будівлями здійснював Грецький суд [197, арк. 2]. Виконавчим органом місцевої влади була шестигласна дума. Місцевим представництвом невеликих міст були ратуші. Такі діяли в Олександрівську та Павлограді. У містечку Нікополі у 1819 р. була введена поліція, яка була єдиним місцевим органом [207, арк. 5].

Після міської реформи у 1870 р. самоуправління в повітових центрах було представлено Міською думою та управою. На думських зібраннях виносилося питання щодо спорудження певного закладу та вирішувалося доля його здійснення, що відобразилося у звітах. Слід підкреслити, що до цієї інстанції потрапляла / продукувалася лєвова частка документації, яка репрезентує усі виділені нами види складеної джерельної бази.

Службова документація представлена листуванням міського голови з губернатором, а також рапортами губернаторів, губернських землемірів, поліцмейстерів, актами оглядів, торговими листами тощо. Звітна – протоколами та звітами засідань Міської Думи й Управи / відділів управи / громадських товариств, а також постановами-рішеннями. Облікова – описами майна, списками власників та актовими книгами. Договірна – актами купівлі-продажу, свідоцтвами, договорами, довіреностями. Інформаційно-довідкова – оголошеннями на торги / купівлю та різноманітні довідки. Особова – звернення, прохання, заяви, клопотання громадян. Подекуди міська дума складала нормативно-правову документацію – розпорядження, правила, вимоги тощо.

При Міській управі функціонував технічний відділ, який складався з міського архітектора та інженера, їх помічників та техніків [209, арк. 26–31]. У відділі розроблялися проекти фасадів й мап та проводилася розрахунки кошторисів. Виконану роботу надсилали через канцелярію на розгляд до Міської думи. Значних архітектурних проектів у повітових містах Катеринославщини майже не реалізовувалося, тому креслярські кадри були представлені переважно

техніками та інженерами. А в деяких містах, наприклад в Олександрівську, посада міського архітектора була введена лише на початку ХХ ст.

2.2 Фондоутворення документів про забудову міст Катеринославщини

Системного підходу до зберігання документації, серед якої містяться і джерела з історії містобудування, не існувало. Одні документи потрапляли під статус збереження, а інші – ні. Важко навіть визначити, яким особистим критерієм керувалися чиновники при відборі документів [807, с. 34–36]. Крім того, періодичні адміністративні реорганізації теж не сприяли акуратності. Найбільший безлад творився при повітових та місцевих установах. Так, у 1858 р. генерал-губернатор О. Строганов констатував, що справи у містах розглядалися вкрай повільно, документи не мали належного оформлення, зберігалися недбало, а описи склалися неточно [204, арк. 1–15]. Архіви при установах також не гарантували ефективного збереження. Назагал документи ХVІІІ – початку ХХ ст. фондувалися відповідно за походженням установи. Інша справа – подальші переміщення фондів установ між різними архівами, особливо помітні в радянські часи. Відтак, джерельна база виявилася розпорошеною по різних сховищах.

Із зібрань ЦДІАУК найбільше значення мають колекція копій документів під назвою фонди КМФ. 11 та 12 «Документи з історії міст і сіл України (1680–1917 рр.)» [6; 7; 9], оскільки містять звіти Катеринославських губернаторів за 1859, 1861, 1862, 1864 та 1866 рр. Також важливі матеріали «Київської судової палати» (Ф. 318), «Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора» (Ф. 442), «Київської духовної академії» (Ф. 711), «Харківського колегіуму» (Ф. 692) та «Центрального бюро по вживанню закупівлі цукру» (Ф. 579). У цих фондах відклалися джерела про агломераційні процеси в містах Катеринославщини, зміну демографічної ситуації та відкриття навчальних закладів. Наприклад, виявлено інформацію щодо розширення меж Олександрівська, Маріуполя та Нікополя [12–15], стосовно приходських училищ у Маріуполі [16; 17].

У Центральному науково-технічному архіві виявлено лише одну справу з тематики дослідження, яка стосується розширення Маріупольського порту у 1930-х роках – «Проект развития Мариупольского порта на 1934–1937 гг.» [20].

Найбільше ж джерел з історії містобудування Катеринославщини відклалися в обласних архівах Дніпропетровської, Запорізької, Донецької, Херсонської, Одеської та Харківської областей.

У Державному архіві Одеської області відповідні джерела відклалися насамперед у фондах «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора» (Ф. 1). У фонді виявлено різні види документації: звітно-статистичну, технічну (щодо планування міст губернії та агломерації), особову (відомості про несення служби архітектурно-технічними кадрами губернії), а також справи про будівництво, розміщення та реформування адміністративних, медичних, освітніх, благодійних та релігійних закладів, благоустрій міст (перш за все, Катеринослава).

Не менш важливими є матеріали фонду «Бессарабсько-Таврійського земельного банку» (Ф. 305), у котрому кредитувалися забудовники. Виявлено 114 справ про приватну забудову Павлограда, Олександрівська та Катеринослава.

Невелика кількість справ була виявлена у фонді «Головного статистичного комітету Новоросійського краю» (Ф. 3) та особовому фонді «Мурзакевича Миколи Никифоровича» (Ф. 148). Так, у першому було віднайдено всього 1 документ – «Топографические сведения о городах Новороссийского края и Бессарабии» [220]. У другому – статистичні дані щодо розвитку міст губернії у другій третині XIX ст., опрацьовані М. Мурзакевичем [221].

З виділених описів фонду «Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора» було втрачено чимало цінних паперів. Загалом з потрібних для опрацювання 141 джерела станом на 2015 р. збереглося лише 63 справи [346–359]. З фонду «Головний статистичний комітет Новоросійського краю» (Ф. 3) до уваги було взято 5 справ, з яких збереглася лише 1, а з фонду «Управління Головного начальника південних поселень» (Ф. 7) – жодної. З іншого боку, ми не можемо бути впевненими, що ці джерела були втрачені під час окупаційного режиму.

Можливо, деякі з них були згублені неналежним зберіганням або за відсутності реставраційних робіт.

З 10-ти фондів Дніпропетровського обласного державного архіву, у яких потенційно могли відкластися необхідні нам джерела, слід відзначити насамперед зібрання «Канцелярія Катеринославського губернатора» (Ф. 11) та «Катеринославська міська Дума та Управа м. Катеринослава» (Ф. 469). Тут віднайдено 14 справ, у яких відклалися документи про технічний стан будівель [24–30; 32], відкриття закладів освіти [22; 23; 31; 33], відкриття торговельних закладів (крамниць та кіосків) на базарних площах та містом [41 – 44; 47; 48; 50; 51].

У фонді «Катеринославське губернське правління» (Ф. 20) виявлено 5 справ, у фонді «Катеринославський кафедральний Преображенський собор» (Ф. 823) та «Нікопольська міська Управа Катеринославської губернії» (Ф. 836) по 2 справи, «Катеринославська губернська земська управа» (Ф. 120) – 1 справа, «Урядовий інспектор при заводі землеробних машин та знарядь братів Карташевських, м. Нікополь Катеринославської губернії» (Ф. 634), «Катеринославський нотаріус А.Н. Ольшевський м. Катеринослава» (Ф. 856) та «Катеринославська камежова контора» (Ф – 648) по 1 справі. Як і в попередньому випадку, у складі зібрання превалюють джерела щодо комерційної нерухомості Катеринослава, Маріуполя та Нікополя [35; 37; 38; 53; 57; 58]. Поодинокі справи розкривають питання майнової та земельної власності [36; 54; 59], а також будівництва медичних, освітніх та релігійних закладів [34; 39; 55].

Значний комплекс документів відносно теми забудови представлений в Запорізькому архіві. Найціннішим для дослідження є фонд «Олександрівської міської думи та управи» (Ф. 24), з сукупності якого було виокремлено 89 одиниць зберігання: розпорядча та звітна документація міських органів влади; справи планувальних та агломераційних розробок; облікова документація щодо переоцінки нерухомого майна Олександрівська; листування щодо страхування забудови міста, розподіл земельного фонду під будівництво та оренду; заяви мешканців про дозвіл на будівництво житла; листування щодо будівництва

адміністративних, релігійних, навчальних, медичних та торгівельних закладів, а також цегляних заводів та інших промоб'єктів; листування про позики під заставу нерухомості.

Матеріали кінця XVIII–початку XIX ст. згруповані у двох фондах. Найчисельнішим з них є фонд «Олександрівської міської ратуші» (Ф. 1), у якому виявлено 27 справ з тематики дослідження [63; 64; 66–84]. Переважну більшість з них становлять збірки актів купівлі-продажу нерухомості в Олександрівську в середині XIX ст. Розпорядчі матеріали стосуються встановлення опіки над забудовою сиріт, зміни оподаткування та оголошення про підряди на будівельні роботи.

У фонді «Олександрівська повітова скарбниця» (Ф. 12) маємо 4 справи щодо переписів населення – ревізські описи міст Олександрівська та Маріуполя, а також менонітської колонії Шенвізе [85–88].

Документи відносно містобудування Олександрівська середини XIX ст. мали б відкластися у фонді «Олександрівське спрощене громадське правління» (Ф. 21). Натомість у фонді виявлено всього 7 справ. Суто будівництва стосується лише одна з них (майнові договори). Решта документів повідомляють про відкриття різних закладів, перш за все, комерційного спрямування. Так, маємо джерела про відкриття шинків, крамничок, заводів, лісових пристаней тощо.

У фонді «Олександрівський міський сирітський суд» (Ф. 20) виявлено 15 справ з джерелами про стан нерухомості та його внутрішнє устаткування під час оформлення опікунства [89–93].

Джерела другої половини XIX – початку XX ст. відносно міської забудови містяться у фонді «Олександрівської повітової земської управи» (Ф. 56). Документи надають інформацію про плани та погляди земських органів влади відносно містобудування [155–162].

Матеріали Донецького обласного архіву не вдалося опрацювати через чергову російсько-українську війну. Потенційно найціннішими тут є фонди: «Маріупольська міська управа» (Ф. 113), «Маріупольська міська дума» (Ф. 107), «Маріупольська повітова скарбниця» (Ф. 1), «Управління робіт Маріупольського

порту» (Ф. 117), «Маріупольська земська управа» (Ф. 147), «Маріупольський повітовий суд» (Ф. 187), «Маріупольська портова митниця» (Ф. 134) та «Документи Г.В. Юдіна» (Ф. 181) [360–365].

Харківський обласний архів має фонд «Харківський земельний банк» (Ф. 71). Створений 4 травня 1871 р., банк був однією з найпотужніших регіональних установ з надання кредитів на придбання землі та на будівництво. Частково банк розділив свої банківські послуги з Бессарабсько-Таврійським (до якого активно зверталися містяни Катеринослава) та Донським (зверталися містяни Маріуполя) земельними банками. Відносно першого виявлено щодо забудови Катеринослава 10 справ, Маріуполя – 40, Павлограда – 30, Олександрівська – 23 та Нікополя – 8. Ці справи містять джерела про власність будівель та земельних ділянок, їхню локалізацію у міському просторі, технічний стан, план фасаду.

Найменша кількість джерел відносно урбанізації міст Катеринославщини знаходиться в Херсонському обласному архіві. Теми дослідження стосується всього 5 справ фонду «Херсонська креслярня» (Ф. 14). Джерела надають можливість встановити землемірів, які працювали на Катеринославщині. Зокрема, в документах міститься інформація про складання атласу початку 1790-х років.

Певна кількість матеріалів міститься у фондах Інституту рукопису НБУ ім. Вернадського. Переважна більшість документів щодо теми виявлена у зібранні «Історичні матеріали» (Ф. 5) – 11 одиниць. Джерела висвітлюють період кінця XVIII – початку XIX ст. Здебільшого тематично вони стосується проектів розбудови Катеринослава, що було предметом обговорення генерал-губернаторів з губернаторами. Деякі відомості щодо містобудування Катеринославщини можна отримати з особових фондів «Я. Новицького» (Ф. 202), «Н. Полонської-Василенко» (Ф. 42) та «С. Таранушенка» (Ф. 278). Діяльність С. Таранушенка була пов'язана з дослідженням архітектури Слобідської України. Проте, дослідник для порівняння проаналізував будівельні традиції навколишніх місцевостей, до чого частково були включені катеринославські землі. Оскільки предметом його дослідження була козацька архітектура, таким чином, з поміж

його креслеників та фото маємо декілька зображень мазанок Нікополя й Мандриківки (передмістя Катеринослава).

Невелика кількість документів зберігається в музейних фондах Дніпропетровського історичного музею Д. Яворницького. Це 7 документів кінця XVIII ст., які фіксують ідеї щодо забудови міст Катеринославщини на етапі введення імперської адміністрації.

Слід зазначити, що значна кількість джерел вищих та центральних органів влади, які розкривають тему містобудування, знаходиться у російських архівах. Так, у Російському державному військово-історичному архіві (РГВИА) зберігаються наступні фонди: Ф. 38 «Департамент генерального штаба. Военно-топографическое ДЕПО»; Ф. 16 «Отдел мануфактур экспедиции государственного хозяйства МВД»; Ф. 193 «Зубов П.А.» (Оп. 1); Ф. 248 «Межевая экспедиция» (Оп. 82–86, 104, 105, 124); Ф. 264 «Департамент Сената» (Оп. 84); Ф. 835 «Строительные планы и фотографии Синода»; Ф. 1261. «Воронцовы»; Ф. 1267 «Демидовы»; Ф. 1285 «Департамент государственного хозяйства МВД»; Ф. 1293 «Техническо-строительный комитет МВД»; Ф. 1356 «Планы и атласы по Екатеринославской губернии» (Оп. 1, 2) [738].

У Російському державному історичному архіві (РГИА) відклалися наступні фонди: Ф. 166 «Хозяйственный комитет ГУПСИПЗ»; Ф. 205 «Особенная канцелярия Главного управления сообщения и публичных зданий»; Ф. 206 «Департамент путей сообщения ГУПСИПЗ»; Ф. 208 «Комиссия проектов и смет»; Ф. 213 «Комиссия для ревизии всех отчетов ведомства путей сообщения при ГУПСИПЗ»; Ф. 216 «Второй департамент ГУПСИПЗ»; Ф. 217 «Департамент хозяйственных дел ГУПСИПЗ»; Ф. 220 «Департамент рассмотрения проектов и смет»; Ф. 223 «Департамент ревизии отчетов ГУПСИПЗ»; Ф. 230 «Управление домами МПС»; Ф. 379 «Департамент государственных имуществ МФ»; Ф. 380 «Плановый архив Министерства земледелия»; Ф. 485 «Планы и чертежи МВД»; Ф. 773 «Департамент народного просвещения»; Ф. 799 «Хозяйственное управление при Синоде»; Ф. 821 «Департамент духовных дел иностранного исповедания»; Ф. 1285 «Департамент государственного хозяйства»; Ф. 1286

«Департамент полиции исполнительной»; Ф. 1287 «Хозяйственный департамент МВД»; Ф. 1297 «Медицинский департамент МВД»; Ф. 1399 «Карты, планы и чертежи Петербургского сенаторского архива»; Ф. 1488 «Планы и чертежи гражданского архитектора» [739].

Джерела щодо Маріуполя відклалися в архіві Ростовської області, оскільки місто з 1807–1859 рр. входило до Таганрозького градоначальства. Це такі фонди, як Ф. 579 «Канцелярия Таганрогского градоначальника, г. Таганрог»; Ф. 581 «Таганрогский строительный комитет (ТСК) Главноуправляющего путями сообщения и публичными зданиями Министерства внутренних дел Российской империи, г. Таганрог»; Ф. 599 «Приказ общественного призрения, г. Таганрог»; Ф. 674 «Донской земельный банк, г. Таганрог»; Ф. 804 «Таганрогский окружной суд».

2.3 Типологічна та видова класифікація джерел з історії міської забудови Степової України

Джерельна база з історії містобудування репрезентує **писемний та речовий типи** джерел [764; 784; 875; 892]. Серцевину її становлять **писемні** джерела – наративні, документальні, зображувальні та інформаційно-довідкові. У рамках видової класифікації доцільно виділити певні групи за функціональною ознакою, а в межах груп – види та різновиди. Отже, наявні наступні групи **документальних** джерел: 1) справочинна документація; 2) нормативно-правові акти та 3) описово-статистичні джерела (див. Додаток Б).

Справочинна (діловодна) документація була умовно розподілена за функціональним призначенням на такі види: 1) службова, 2) звітна, 3) облікова, 4) договірна, 5) інформаційно-довідкова та 6) особова.

Службова документація представлена такими різновидами, як епістолярія (листи й телеграми) та звітність (ордери, рапорти, донесення, акти оглядів нерухомості, акти оглядів виконання будівельних робіт, торгові листи та пропозиції (наприклад, «проект члена П.Ф. Волкова об упорядочении Озерного базара» – [49, арк. 13])). Адресатами та продуцентами листів, які циркулювали по адміністративній вертикалі, були: 1) вищі органи влади (міністерства), 2) генерал-

губернатори, 3) губернатори / градоначальники, 4) міське управління; 5) установи на місцях; 6) приватні організації. Приєднання звітності посадових осіб пояснюється тим, що вони є невід'ємною складовою службової переписки або ж є логічним завершенням розгляду цього виду документації.

Звітна документація, яка представлена такими різновидами, як звіти й протокольні джерела (власне протоколи, заяви, доповіді та пропозиції). Звіти поділяються на звіти про виконану роботу протягом певного періоду (у більшості випадків – за рік) та звіти щодо певного питання (здебільшого епізодично). До першої групи відносимо повідомлення громадських об'єднань та адміністративних установ з усіх видів діяльності. Звітували такі установи як, наприклад Нікопольська громадська бібліотека, Катеринославське товариство опіки над дітьми, Олександрівське громадське управління Губернська / Повітова земські управи, Міська дума / управа та ін. [388–413; 437–454]. Чільне місце серед звітів другої групи становлять звіти Катеринославських губернаторів, які подавалися щорічно Новоросійському та Бессарабському генерал-губернатору. Зокрема, з 1807 по 1859 рр. відомості щодо Маріуполю відправлялися Таганрозьким градоначальником, до управління якого входило це місто [1–15; 217; 218].

Наступний вид справочинної документації становить *облікова* документація. До цього виду входять описи (майна, державної забудови), списки (мешканців, членів родини, власників певного закладу тощо) та книги обліку [23; 53; 56; 110; 130; 149; 154].

Невеликий блок документів складає *договірна* документація: угоди юридичних та фізичних осіб, але переважно останніх. Це свідоцтва, заповіти, увідні листи, виписки з нотаріальних книг, довіреності, купчі, договори купівлі-продажу («полюбовные сказки» та акти купівлі-продажу) [222–326, арк. 3 – 9].

До *інформаційно-довідкової* документації входять офіційні оголошення про продаж та довідки [532–544; 546–573; 656–662].

Причина виокремлення *особової документації* пояснюється тим, що такі папери являли собою звернення громадян, резолюції до яких ми не знайшли. Різновидами цієї групи є заяви, прохання та клопотання [111–120; 122; 123].

Нормативно-правова група документів включає в себе: 1) документи імператора та вищих органів влади; 2) розпорядження губернських інстанцій та 3) установчі акти різних організацій. Імператор та вищі органи влади продукували постанови, маніфести, положення та розпорядження. Нормативні акти губернського рівня включають постанови, розпорядження, «порядки» (наприклад, порядок утримання фабрик, ремісничих заводів, лазень, боень) – [52], правила («Про возведення будівель в м. Катеринославі», «Про благоустрій вулиці та майданів міста» – [483, с. 243]. Нормативно-правові акти організацій охоплюють розпорядження, санітарні міри, статuti (наприклад, «Статут товариства взаємного страхування від вогню нерухомого майна») [459–484; 490–493].

Важливе місце посідають описово-статистичні джерела: експлікації до атласів 1784 та 1787 рр., військово-статистичні огляди 1820 та 1850 рр., огляди Катеринославської губернії як додатки до звітів губернаторів (1872, 1880, 1882, 1883, 1887, 1889, 1890, 1891, 1893, 1894, 1896, 1898, 1903 та 1909 рр.), «Списки населених міст...» Катеринославського, Олександрівського, Павлоградського повітів, «Описи населених міст Катеринославської губернії...», «Статистичний часопис», «Міста Росії» за (1904 й 1910 рр.) та «Статистичні таблиці щодо стану міст Російської імперії ...». За першу половину XIX ст. маємо лише «Статистичні таблиці...» за 1840 та 1847 рр., а за другу половину – «Список населених міст Катеринославського повіту», «Статистичне зображення міст та посадів...» (1825 р.), «Статистика поземельної власності та населених міст...» (1885 р.), «Волості на важливі поселення...» (1886 р.), «Населення міст Російської імперії в 500 та більш мешканців...» (1897 р.), «Міста та поселення в повітах сягаючих 2000 та більш жителів...» (1905 р.) [378; 428; 430; 432; 500; 501; 698; 699] (див. Додаток В).

Наративи представлені щоденниками, спогадами, подорожніми записками, публіцистикою (газетною та журнальною), художніми творами,

путівниками. Серед подорожних записок праці Й. Гільденштатта, М. Зуєва, М. Філіппова та М. Всеволожського, О. Афанасьєва-Чужбинського, та невідомого автора (М. В.). Спогади маємо М. Коржа, П. Яненка, С. Фоміна, Д. Гасаненка, А. Понятовської та зібрані Новицьким й Штромбергом від сучасників тих подій [380; 669–6711; 674; 755; 819; 845]. Другу групу складають мемуари, які змальовують архітектурний вигляд міст початку ХХ ст. – Г. Мазепи, В. Здрайковського, П. Єфремова, В. Машукова, О. Пчілки, Ф. Матушевського, В. Винниченко, подружжя Д. й Н. Дорошенків та братів В. й М. Соколів [502].

Зображувальні представлені художньо-зображувальним та графічно-зображувальними видами джерел. До останніх належать карти міст кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., а також кресленики забудови кінця ХІХ – початку ХХ ст. [366; 367; 432; 458; 795; 796; 859; 875]. *Художньо-зображувальні джерела* представлені поштовими листівками з краєвидами міст Катеринославщини (почали входити в моду з початку ХХ ст.), художніми полотнами, а також фотокартками [368; 369; 425; 744–748].

Інформаційно-довідкові джерела було розмежовано на дві групи. До першої відносимо довідники, які умовно поділяємо на видання адміністративних правлінь та приватні. Довідниками адміністративного правління вважаємо адреси-календарі та пам'ятні книжки [689–691; 706; 732–737]. З приватних довідників, які містять інформацію відносно Катеринославщини, опрацьовані «Вся Россия», «Южная Россия», «Приднепровье», «Южно-русская настольная книга», «Новороссийский календарь» та «Иллюстрированный путеводитель. Екатеринослав и Харьков» [694; 704; 713–730]. Друга група – словники та енциклопедії. Пік видання словників назрів всередині ХІХ ст. Саме за того періоду було видано праці П. Гагаріна (1843 р.), В. Павловича (1862 р.) та П. Семенова (1863 р.) [695–697]. Всі вони за тематикою є географічними, але містять історичні та статистичні відомості. З енциклопедій теми дослідження стосуються 2 під редакцією Брокгаузена й Ефрона та Барановського [705; 710; 712; 731].

Речовий тип джерел представлений архітектурними пам'ятками, які збереглися до сьогодні, на теренах колишньої Катеринославської губернії. Переважно це забудова другої половини ХІХ–початку ХХ ст. сучасних міст Дніпра, Павлограда, Запоріжжя, Маріуполя та Нікополя. Зі збережених архітектурних пам'яток (1342 будівлі) превалує цегляна забудова, хоча маємо декілька уцілілих одиниць дерев'яних хаток та глинобитних мазанок.

2.4 Археографічні публікації

Окремі джерела з досліджуваної теми стали об'єктом археографічних публікацій. Перші приклади стосуються 60-х років ХІХ ст. У 1863 р. в часопису «Русский архив» був видрукований лист Інзова Булгакову 1820 р., в якому майбутній генерал-губернатор дав оцінку стану забудови Катеринослава. Через два роки упорядники видання опублікували три ордера Потьомкіна 1786 р. У документах зазначені загальні розпорядження намісника про улаштування губернського міста та вимоги щодо зведення Преображенського собору, архієпископії, університету тощо. Та найбільше відводиться уваги переведенню суконної фабрики [418, с. 67; 456, с. 901; 494, с. 221].

Декілька джерел було видруковано на сторінках «Записки Одесского Общества истории и древностей». У томах 2, 8, 12, побачили світ вісім листів катеринославського губернатора В. Каховського до В. Попова, рескрипт Катерини ІІ до В. Каховського, рапорт Г. Потьомкіна. Документи стосувалися обставин складання генеральних мап губернського міста (1785 – 1787 й 1792 – 1793 рр.) [379, с. 663; 385, с. 213; 455, с. 330, 335, 339, 345, 346, 361, 373, 392, 397, 410, 412, 413, 416]. Слід відзначити опублікований у томі 3 М. Мурзакевичем «Опис міст Азовської губернії», складений одним із чиновників наприкінці ХVІІІ ст., який потім був перевиданий Я. Новицьким [433, с. 71–93]. Крім того, у томі 11 був видрукований щоденник Гильденштедта, а в томі 18 – записки Н. Ногачевського. Мандрівка першого відбулася наприкінці ХVІІІ ст. та в спогадах міститься інформація про Кальміуську та Олександрівську фортеці, а другого – наприкінці ХІХ ст. та зафіксовано декілька пам'яток часів козацтва віднайдених в Олександрівську й Нікополі [380, с. 222–223].

Чотири документи стали об'єктом публікації Таврійської ученої архівної комісії. Два з них – ордери П. Зубова, стосуються розселення козаків та будівництва ливарного заводу в Катеринославі. Ще два – ордери Г. Потьомкіна, містять листування щодо розміщення греків та уточнення кордонів Маріупольського повіту [421, с. 90, 114; 434, с. 4–11; 436, с. 6].

У кількох випусках «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» побачили світ деякі документальні джерела, дотичні тематиці дослідження. Крім того, були видані два ордери Г. Потьомкіна за 1788 р. й 1791 рр. стосовно колишнього будинку Ігнатія, який племінник митрополита відчайдушно намагався привласнити собі, та три документи, які стосуються історії появи Катеринославської духовної семінарії (охоплюють період від її відкриття у 1777 р. до етапу переведення в Катеринославі) [384, с. 185, 186, 194 – 199; 435, с. 45, 96].

У 1905 р. вийшли два корпуси ордерів Потьомкіна зібрані О.Г. Богумілом, які являли собою окремі публікації КВАК (Київської комісії). Власно в другому випуску джерел Новоросійського генерал-губернатора було виявлено чотири документи. Перший адресований П.А. Текелію (1775 р.) з розпорядженням про будівництво фортеці Слов'янськ на місці Микитинового перевозу [376, с. 15]. Два наступні датуються 1776 р. – про розміщення Луганського пікінерського полку на території між рік Самари й Вовчої та покарання козаків з переведенням деяких до Олександрівської фортеці [376, с. 55, 107]. Останній документ має відомості про кількість населення у зимівниках по лівий бік Дніпра станом на 1770-ті роки [376, с. 119, 129, 131, 132].

У 1976 р. вийшов збірник під назвою «Днепропетровску 200 лет. 1776–1976 гг. Сборник документов и материалов». На його сторінках побачили світ наступні матеріали переважно уривки, які відбивають особливості забудови Катеринослава: уривок з військово-статистичного огляду 1820 р., звіт Катеринославського російського технічного товариства за 1892 р. та Катеринославської земської лікарні, пам'ятна книга за 1900 р., календар «Весь Екатеринослав» за 1911 р., спогади керівника Катеринославської контори опіки

А. Фадєєва про вигляд губернського міста (1862), лист В. Белінського 1846 р. про перебування в Катеринославі [381, с. 43, 54, 67, 102–104].

У 1992 р. в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського було розпочато видання серійної археографічної публікації «Архів Коша Нової Запорізької Січі. Корпус документів 1734–1775». Хоча хронологічно збірник не охоплює добу нашого дослідження, але вміщені в ньому документи дозволяють визначити територію розселення запорозьких козаків в межах майбутньої Катеринославської губернії та історію поселень, які переросли в міста. У 1-му томі були видруковані документи відносно будівництва церков у Кальміусі (Домаха) й Нових Койдаках на початку 1750-х років [370, с. 121]. Також маємо джерела щодо заселеності Кальміуського простору та козацьких промислів, через які часто траплялися суперечки з донськими мешканцями [370, с. 67, 435]. З 2-го тому нас стосуються матеріали про козаків на Кальміусі й торгівельні зносини в Нікополі [371, с. 185, 209, 227, 232, 238]. У 3-му томі знаходимо декілька справ, в яких фігурує Микитинська застава з описом її устрою [372, с. 422, 427, 692]. У 4-му томі видруковано джерела щодо карантинної застави в Микитиному [373, с. 122–128]. У 5-му томі маємо документи про торгівлю в Кальміусі, переліки зимівників Кальміуської й Самарської паланок, а також штат службовців Микитинського перевозу [374, с. 35, 81, 101, 256–257, 263].

Активізація археографічної діяльності у нашій ділянці спостерігається на початку ХХІ ст. Зокрема, у 10-му томі корпусної публікації «Джерела з історії Південної України ХVІІІ–ХХ ст.» побачили світ опис Катеринославського намісництва 1784 р., атлас 1787 р. з відомостями щодо економічного стану, військово-статистичний опис Катеринославської губернії 1820 р. Саме останній є найважливішим з опублікованого, оскільки містить відомості відносно промислового й торгівельного розвитку краю, торгівельних оборотів та зносин, статистичних даних з демографії, економіки, містобудування тощо [432, с. 135 – 279].

У 2002 р. вийшов збірник А. Карагодіна «История Запорожского края: 1770 – 1917 (документы та материалы)», який охоплював період від закладення Олександрівської фортеці й до 1917 р. У рамках видання були опубліковані статистичні відомості про кількість населення та число промислових об'єктів за 1838, 1895, 1903 – 1907 рр. [806, с. 308–314, 351, 421–423], списки трактирних закладів за 1884, 1901 й 1915 рр. [806, с. 68–70, 237–238, 326–339], обговорення членами управи (розпланування міста у 1858 р., прокладання залізничних шляхів у 1879 р. та санітарно-епідемічного стану Олександрівська у 1908 р.) [806, с. 235–236, 289–299, 430–432]. Історик згрупував документи, які відображають соціально-економічний стан повітового міста, що пояснюється його напрямком наукових розвідок. Попри чисельність джерел, серед них вкрай мало тих, які фіксують містобудівні процеси – кількість будинків, їх динаміка, відкриття громадських закладів та їх розміщення.

У 2008 р. побачив світ збірник С. Калоєрова «От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652–1783 гг.)», куди увійшли джерела про переселення греків до Приазов'я. Так, тематики дослідження стосуються вичавлені упорядником в російських архівах рапорти азовського губернатора В. Черткова, листи митрополита Ігнатія, укази Азовської губернської канцелярії та Синода [423, с. 289–298, 306, 307, 311–314, 386–391, 398, 414, 415, 426–438, 447, 454–460, 470, 474, 475].

У 2002 р. вийшла в світ монографія «Нариси з історії Нікопольського району». Додатком до неї йшли публікація документів, з яких теми стосується декілька. Це описи до приміток Генерального межування та відомості стосовно розвитку Нікопольщини кінця XVIII–початку XIX ст., які інформують про торговельний та промисловий розвиток містечка. Декілька відомостей про Нікополь першої половини XIX ст. маємо з листування сімейства Нечаєвих. Втім відомостей про містобудівні процеси у цих джерелах вкрай небагато. Зокрема, в публікації зустрічаємо передрук ордерів Потьомкіна та витяг з викладу мандрівки В. Зуєва [840, с. 316, 319–322, 374–376]. Принагідно відзначимо, що подорожні записки останнього були видруковані у 1787 р. при Імператорській академії наук.

Територіями сучасної південної України шлях мандрівника до Херсона пролягав через Нові Койдаки та Нікополь. Відносно першого козацького міста маємо лише суто фізико-географічні описи. Що ж до містечка, то Зуєв надав відомості про улаштування вулиць та стан забудови [840, с. 374 – 376].

2.5 Місцеві та фахові періодичні видання з історії архітектури Катеринославщини

З другої половини XIX ст. з'являються спеціалізовані журнали з архітектури: «Зодчий», «Архитектурно-художественный еженедельник» та «Искусство в Южно России».

«Зодчий» почав видаватися з 1872 р. спершу щомісячно, а з 1902 р. – щотижнево. Журнал висвітлює три напрямки, які важливі для дослідження – статті щодо будівельної справи в Катеринославській губернії, конкурсні проекти із забудови степового регіону та призначення туди ж технічних кадрів на службу. Остання проблема порушувалася в окремому додатку до журналу – «Неделя строителя», який виходив з 1882 – 1903 рр., а опісля – у «Зодчому».

Перший матеріал щодо будівництва Катеринославщини був розміщений у 1876 р. в оглядах будівельної справи Російської імперії (про будівництво в губернському місті казарм). На відміну від Катеринослава, увага петербурзького товариства архітекторів була сконцентрована на містобудуванні Миколаєва, Ростова-на-Дону та Херсона. Ті ж міста потрапляли до порівняльних статей відносно різних видів забудови як, наприклад, в'язничної у 1880 р.

У 1885 р. зустрічаємо інформацію про призначення / переміщення техніків до губернії. Олександрівським міським архітектором призначили Каменського, 1886 р. на посаду маріупольського міського архітектора – Шлякова (1891 р. на його місце Бера), 1902 р. – катеринославським молодшим архітектором – Миклашевського, у 1897 р. катеринославського молодшого архітектора Харманського перевели у губернські архітектори (з 1902 р. – у губернські інженери), губернський архітектор Авдеев – у губернські інженери, молодший інженер Бродницький – у молодші архітектори [619, с. 87]. На початку XX ст. з'явилася нова рубрика – «Вакантные должности» до технічних відділів

губернського правління. Тож, маємо замітку відносно пошуку на посаду олександрівського молодшого інженера, у 1914 р. – олександрівського міського архітектора та міського техніка.

Наступне повідомлення маємо за 1885 р. щодо будівництва казарми Сімферопольського полку поблизу Ярмаркової площі в Катеринославі. У 1887 р. на сторінках журналу розмістили кореспонденцію щодо оцінки зведеного будинку Немировського, а через 2 роки – садиби Миклашевського в губернському місті. У 1890 р. віднайдено статтю щодо перевлаштування Маріупольського порту [618, с. 43, 44; 621, с. 3].

Конкурсні заявки на будівництво в губернії були подані вперше у 1889 р. відносно зведення приміщення Катеринославського англійського клубу, а далі у 1890 р. – будівлі Товариства позичального кредиту Катеринославського Губернського земства, 1897 р. – Маріупольської гімназії, 1901 р. – Катеринославського театру, 1910 р. – відділення Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку в Катеринославі. Видання супроводжувалися викладом засідань Санкт-Петербурзького товариства архітекторів, під час яких обговорювалися такі технічні розробки. Предметом розмови були або умови роботи із замовником, або розгляд надісланих до товариства проектів [620, с. 78, 79].

З кінця XIX ст. з'явилася нова рубрика – «Хроніка». Перша кореспонденція щодо Катеринославщини фіксується у 1897 р. (про освячення нового приміщення залізничного училища та святкування сторіччя Успенської церкви в Катеринославі, а також стосовно маріупольської гімназії). Фактично такі повідомлення були передруківкою новин з регіональної преси – «Южного края» або «Одесского вестника».

Ще одним центральним журналом був «Архитектурно-художественный еженедельник» (1914–1917 рр.) – видання Товариства архітекторів-художників. Інформація про будівництво на Катеринославщині представлена лише приміткою в хроніці щодо зведення пам'ятника на честь відвідин Миколою II губернського міста та проекту катеринославського вокзалу [510].

У Києві виходили журнали «Искусство в Южной России» та «Инженер». Останній виходив з 1882 р. і переважно висвітлював технічно-конструкторські розробки. «Искусство в Южной России» друкувався протягом 1909–1914 рр. і спеціалізувався на проблемах образотворчого мистецтва в Україні та, особливо, народного стилю в архітектурі. З тематики дослідження маємо 2 статті – К. Щероцького щодо генези дизайну обійстя в українському стилі та Г. Лукомського щодо архітектурної виставки в Катеринославі [904].

Також, маємо журнали, які висвітлювали містобудування досліджуваної місцевості, але не спеціалізувалися на цьому – «Журнал мануфактур и торговли» та «Медико-санитарная хроника Екатеринославской губернии».

У «Журнале мануфактур и торговли» Міністерства фінансів виявлено аналітичну статтю «Состояние фабрик и заводов по Екатеринославской губернии», в якій зазначалися усі промислові об'єкти зі вказівкою на дату їх введення в експлуатацію, рід виробництва, власника [518].

У журналі «Медико-санитарная хроника Екатеринославской губернии», яка видавалася протягом 1901–1916 рр. публікувалися звіти засідань земства з медичних питань, постанови щодо епідемічних норм та статті з медичної тематики. Виявлено інформацію про плани земства відкрити тифозний барак в Олександрівську та про заходи з приводу міської лікарні в Маріуполі та губернської лікарні в Катеринославі [399; 400; 447].

З поміж періодичних видань найбільше значення має місцева газетна преса Катеринослава. У «Екатеринославских губернских ведомостях», які почали надходити з 1838 р., інформаційний потенціал щодо будівельної справи має як офіційна, так і неофіційна частина [749, с. 99–111]. У першій друкувалися постанови Сенату або Катеринославського губернського правління, повідомлення щодо призначень на службу, оголошення про торги, підряд та продаж рухомого й нерухомого майна. Так, у 1844 р. повідомлялося, що павлоградський купець нагороджений відзнакою за влаштування у своєму обійсті земської лікарні, у 1846 р. оголошено про відкриття Катеринославської губернської гімназії, у 1847 р. про винаймання будівлі під Сирітський суд, у 1849 р. про необхідність

започаткування музею та у 1850 р. про відкриття єврейського училища. Зокрема, у повідомленнях про пожежі у губернському місті (у 1848, 1856, 1863, 1865 рр.) йшлося про стан забудови і ступінь зруйнованого тощо [537; 545].

Важливо, що з 1860-х рр. стали друкуватися огляди нерухомості та інформація про зміни майнового податку. Про учбові будівлі маємо 3 статті у 1865 р., 2 у 1866 р., 3 у 1893 р., 1 у 1915 р., про медичні – 1 у 1865, 1 у 1872 рр. та 2 у 1893 р. Наприкінці XIX ст. часто предметом обговорення було самозахоплення земель.

«Вестник Екатеринославского земства» виходив з 1903 по 1905 рр. Тут знаходимо статті про відкриття сільськогосподарського відділення при гірничому училищі, музею О. Поля, чоловічого середнього учбового закладу в Олександрівську, гуртожитку для вчительських дітей [514, с.1432; 517, с. 370; 519, с. 936], спорудження заразного відділення при Нікопольській лікарні, розташування в приміщеннях училищ шпиталів Човоного Хреста, скорочення штату ліжок Маріупольської лікарні [513, с. 1196; 515, с. 20]. У рубриці «Хроніка» розмішувалися повідомлення про будівельні роботи, наприклад, стосовно побудови нового приміщення Катеринославського відділення Міського банку, вчительської семінарії та гуртожитку для безпритульних жінок [516, с. 512; 518, с. 142].

У 1915–1917 рр. Катеринославське земство мало свій друкований орган під назвою «Екатеринославская земская газета». Саме в цій газеті часто друкувалися повідомлення про виділення землі, огляди стану медичних закладів, висувалися пропозиції щодо організації нових (висипно- й тифозного, заразного, міського бараків, сухотної амбулаторії) [606, с. 4; 610, с. 4; 613, с. 3]. Містилися й повідомлення, які стосувалися освітньої забудови: відкриття будівлі ремісничого відділення при гірничому училищі, вчительського інституту й вчительського будинку та нових шкіл в Олександрівську й Павлограді, евакуації інститутів до Катеринославщини [595, с. 5; 596, с. 3; 600, с. 5]. Від земства висувалися пропозиції щодо виділення землі для Товариства опіки над жіночою освітою,

навчальні заклади, кладовища (єврейське, братське), заводи [609, с. 5; 613, с. 4; 614, с. 3].

Варто відзначити газети «Вестник юга» та «Приднепровский край». У першій (виходила в 1902–1905 рр.) віднайдено нотатки про гальмування будівництва Катеринославської гімназії та початок зведення будівлі губернської земської типографії (1904) [709]. У «Приднепровському крає» (1898–1916 рр.) маємо замітку про будівництво в Катеринославі театру, критого ринку й боєнь, а також зайняття духовної семінарії під шпиталь та виділення землі під кладовище (1900 р.); повідомлення про зведення чоловічої гімназії в Олександрівську й 3-ї гімназії в Катеринославі, а також про позику Павлоградської управи на побудову казарми для Керч-Єнікальського полку, Міської управи та Міського громадського банку (1910 р.). Та найбільше новин розміщено у 1916 р., які частково були викликані військовими подіями. Планувалося збудувати жіноче парафіяльне училище, тимчасовий заразний барак, лазні та пам'ятник Катерині II в Катеринославі. З'явилися проекти зведення інституту шляхів сполучення, дешевих квартир та квартир для залізничників, залізничного вокзалу Мерефо-Херсонської лінії, інвалідного будинку в Катеринославі (згодом ще в Маріуполі). У газеті побільшало повідомлень про відведення землі під: римо-католицьку церкву на Чечеловці, професійне жіноче училище, заводи у губернському місті тощо. Почастішали замітки щодо майнового податку та оглядів прибуткової нерухомості (наприклад, будинку Гера й Липавського). Помітною стала увага до економічного розвитку краю, у зв'язку з чим неодноразово інформувалося про стан фабрик, Маріупольський порт та нові залізничні лінії [639; 643; 646; 650].

Однією з найперших приватних газет був «Екатеринославский листок», який виходив протягом 1882–1884 рр., а з 1884–1885 рр. під назвою «Днепр». Протягом цих років редакція повідомила про закладення безкоштовної жіночої гімназії, казарм для батальйону Сімферопольського полку й передачі державного майна під реальне училище в Катеринославі, а також стану містобудування Олександрівська після єврейських погромів. З 1898 по 1901 рр. виходила газета «Приднепровская молва». Виявлено також нотатку про необхідність благоустрою

губернського міста – озеленення, брукування та освітлення, а також щодо побудови нового приміщення жіночої гімназії у зв'язку з незручністю та трухлявістю будівлі.

З 1906 р. одночасно почали виходити «Южная зоря» та «Русская правда», у 1909–1910 рр. друкувався «Вестник Южно-русской выставки» [743]. Найменш інформативною є перша газета, в якій віднайдено повідомлення лише про передачу вчительського будинку під квартири. У «Руській правді» повідомлено про заходи щодо розширення жіночої гімназії, плани будівництва вчительського будинку й церкви в ім'я Вознесіння Господнього в Катеринославі, а також замітка про позики Павлоградського земства на будівництво лікарні. А в 1914 р. проінформовано про відновлення будинку В. Хреннікова, в якому розмістився театр «Палас». На шпальтах «Вестника...» відрепортовано про закінчення катеринославської класичної гімназії, а також розміщено звістку про обговорення дати відкриття чоловічої гімназії в Олександрівську [524; 653; 655; 677; 680].

Особливе місце посідають газети «Степь», «Екатеринославский юбилейный листок» та «Днепровская молва». Хронологічно раніше з них виходила перша газета (1885–1886 рр.). У ній віднайдено замітки про розташування Катеринославського земського педагогічного музею в будівлі губернського земства, а також про перенесення жіночої прогімназії з садиби нащадків Станіславського до будинку одного зі спадкоємців [666, с. 75–76]. Крім того, це була єдина газета, у якій виявлено матеріали з містобудування (щодо плану Катеринослава й найдоцільнішого типу земської лікарні [666, с. 195; 667, с. 243–244]).

Обговорення планів Катеринослава (1786, 1792, 1808, 1809 рр.) відбувалося й на сторінках «... юбилейного листка», який виходив лише у 1887 р. На сторінках видання друкувалися спогади старожилів щодо таких місцевостей губернського міста, як Гойдалкової й Троїцької площі, Солдатської й Фабричної слобідки, Половиці [668, с. 73–75; 669, с. 79; 670, с. 23; 671, с. 116–117; 674, с. 107].

За короткий період друку «Днепровской молвы» (1898–1902 рр.) маємо повідомлення про відкриття у 1899 р. у Маріуполі нижнього механіко-технічного училища з ремісничим відділенням, а також спогади одного з найстаріших мешканців міста про Зінцевий порт [475, с. 200]. Щодо Катеринослава є інформація про відмежування ділянок для розведення садів та виноградників поблизу військових таборів, плани відкриття притулку-ясел та жіночої гімназії [527, с. 270; 529, с. 561–562].

Періодичні видання Маріуполя почали видаватися з 1906 р. і пов'язані з газетою «Мариупольская жизнь». Так, відносно будівництва маємо повідомлення за 1910 р. про затвердження проекту на будівництво євангельсько-лютеранської церкви й прохання про відведення ділянки під вчительську семінарію [623, с. 2], у 1911 р. – зведення ветлікарні, у 1912 р. – клопотання про видачу позики на будівництво початкових шкіл у поселенні Старий базар при металургійних заводах [626, с. 3], у 1913 р. – приєднання селища при Зінцевому порті [627, с. 3], у 1915 р. – будівництво миловарного заводу й передачу майна Альшулера під дитячий притулок [629, с. 2]. Часто розміщувалися роздуми щодо благоустрою міста, удосконалення Маріупольського порту та різноманітні варіації підведення до міста залізничних ліній.

З 1914 р. почала виходити газета «Приазовская речь», у якій у 1916 р. було викладено плани побудови єврейського політехнічного інституту та прокладення залізничної лінії Штерівка – Маріуполь [635, с. 3].

На початку 1917 р. виходило «Мариупольское слово», на сторінках якого підіймалися питання щодо приєднання селища Зінцевого порту та самозахоплення землі поблизу Біржі (на Слобідці) [630, с. 5; 631, с. 2, 3].

Засоби масової інформації в Олександрівську запрацювали з 1910-х років. Але тільки «Александровский вестник» містив окремі будівельні новини: про будівництво та освячення єврейського жіночого професійного училища, а також про призначення торгів на побудову початкової школи з ремісничим відділенням на Слобідці (див. Додаток Г).

Певну інформацію про будівництво на Катеринославщині зустрічаємо на шпальтах харківського «Южного края» (1880–1918 рр.). у рубриці «Новости с юга»: зведення хімічного корпусу вищого гірничого училища та театру [684, с. 3; 687, с. 3], огляди будівель (приміщення губернського правління, земської лікарні, крамничок Троїцького ринку, дитячих притулків, Олександрівського міського трьохкласного училища в Павлограді тощо) [683, с. 3; 685, с. 3; 686, с. 3; 688, с. 3].

Інформативнішою є одеська преса. Найзмістовнішим є «Одесский вестник», фактично перше періодичне видання регіону. Редактори відслідковували будівельні події на Катеринославщині. Наприклад, у 1840 р. повідомлялося про розгляд місця під будівлю Дворянських зборів та початок зведення Богоугодних закладів [633, с. 125]. У 1893 р. маємо замітки про зведення приміщення для Катеринославської думи та Нікопольського дівочого училища, а також про необхідність побудови різних учбових закладів, майнові податки й благоустрій міст. Менш інформативною стосовно архітектури Катеринославщини є газета «Новоросійський телеграф». У ній подавалися лише опосередковані дані щодо будівництва або стану забудови в містах губернії: будівництво галетного заводу в Катеринославі, забудова Павлограда та Маріупольського порта.

2.6 Проектувально-картографічні джерела

Вагоме значення для дослідженні містобудування мають картографічні джерела. *Проекти будівель* є незамінними при визначенні зміни архітектурних течій та їх особливостей, а також розвитку професійних здібностей технічних кадрів. Однак, зведені будівлі не завжди виконувалися з стовідсотковою точністю до запроектованого, а в реальності мали певні відхилення. Або навіть, якщо креслення було схвалено до виконання, на дійсності забудову могли виконати зовсім за іншим проектом (наприклад, приміщення відділення Санкт-Петербурзького комерційного банку в Катеринославі) [620, с. 78–79].

У 1809 р. А. Руска та В. Геруа розробили 100 проектів житлової забудови. Це були перші «зразкові» кресленики, нові редакції яких будуть видаватися впритул до 1858 р. З типових проектів було проаналізовано «Собрание фасадів для частных строений в городах Российской империи» редакції 1812, 1839 та

1842 рр. Типові проекти 1812 та 1839 рр. пропонували варіанти житлової забудови, а також службових приміщень для ведення господарства. В редакції 1839 р. із 79 креслень 30 стосувалося півтораповерхових будинків, 29 – у два з половиною поверхи, 14 – двоповерхових та 9 – триповерхових. Тобто, по-перше, дані проекти ввели в моду цокольні поверхи. По-друге, забудовникам пропонувалося будувати переважно у один або два поверхи з цокольною основою. Редакція 1842 р. подає до уваги 101 креслення. Знову переважна більшість пропозицій щодо забудови стосувалися одно- (38 креслень) та дво- (26) поверхових будинків. Триповерхових будинків всього на одне креслення більше, аніж у попередньому виданні. Однак, здобутком даного видання є ведення фасадів крамничок, майстерень, будинків з лавками на першому поверсі. Зокрема, пропонувалися навіть креслення в залежності від будматеріалу – дерево, цегла та змішані (дерево і цегла). Редакція 1856 р. подає невелику кількість проектів, з яких переважають одноповерхові. Архітектурна цінність в естетичному значенні різко знижується. Важливість студіювання типових проектів полягає у тому, що за недорозвиненості архітектурних кадрів часто-густо використовували зразкові проекти або брали їх за основу.

Плани й фасади з будівельної служби потрапляли до губернатора, далі генерал-губернатору, потім центральні органи влади в залежності від типу забудови. Оскільки технічна установа на Катеринославщині до 1839 р. була представлена Межовою експедицією, вся архітектурна справа підпадала під опіку губернатора. Хоча у губерньському місті працював архітектор, однак його професійні здібності не завжди відповідали посаді. Замість нього приватні замовлення виконували межовики. З 1847 р. проекти на житлову забудову затверджувалися генерал-губернаторами [816, с. 72, 73]. Нарешті у 1864 р. утворювалися техніко-будівельні відділення при управах, що уможливило зберігання проектної документації на місцевості [734, с. 3].

Отже, у першій половині XIX ст. на Катеринославщині будівлі в містах будувалися за так званими «зразковими» проектами, які в більшості не вціліли. З другої половини століття, креслярська документація зберігалася в губерньському

правлінні, а за нагальної потреби робили копію для генерал-губернатора. Взагалі ступінь збереження проектів будинків низький, а левову частку складають кресленики Олександрівська. Та й вони хронологічно охоплюють тільки 1908–1916 й 1918 рр.

Хоча фасади інших міст частково можна реконструювати з документації земельних банків – Харківського та Бессарабсько-Таврійського. Але їх інформативність нижча, адже ці плани є копіями вже збудованого. Це у свою чергу не дозволяє виявити особу кресляра, який працював над планом та відслідкувати зауваження до його роботи, якщо вони були. Зокрема, дублікати не завжди передавали цілий проект, а в більшості випадків відтворювали лише частину, яка пропонувалася під взяття у кредит. Так, містять у своєму складі викопіювання на місцевості й фасад будівлі відносно Катеринослава з 115 креслеників 4, відносно Павлограда з 35 – 7, відносно Маріуполя з 40 – 20, відносно Олександрівська з 27 – 5, відносно Нікополя з 8 – 4. Трохи більшу кількість технічних матеріалів збереглося із плануванням виключно дворища, без будь-яких проєкцій. Таких 12, які стосуються Катеринослава, 22 – Павлограда, 35 – Маріуполя, 9 – Олександрівська. Решта банківських документів не містять проєктів: 103 справи катеринославців, 13 – павлоградців, 5 – маріупольців, 14 – олександрівців та 4 – нікопольців.

Більшість проєктів втрачені у зв'язку із незадовільним фізичним станом та умовами зберігання. Крім того, кресленики вилучалися зі справи ще на стадії оформлення іпотеки. Тобто після подачі усіх необхідних документів для отримання позики, одним з яких були проєкти забудови, банк розглядав можливість банківських зносин з клієнтом. Якщо кредитній установі такі зносини були не вигідні, то, як правило, кресленики поверталися його господарю, але всі інші документи лишалися. Так, наприклад, проєкт був повернутий маріупольцю С. Савченко або павлоградцю Я. Рутшейну [263, арк. 3; 321, арк. 4]. Втім, у фонді «Бессарабсько-Таврійського земельного банку» не віднайдено жодної справи містян Катеринославщини, яка б містила проєкції будівлі позичальників.

Можливо, це було специфікою ведення діловодства банку, який зберігав лише плани дворища.

Найважливішими для розкриття теми є проекти, які містили у своєму складі декілька найменувань креслень. Документ мав наступний формуляр: 1) заголовок: а) назва документу та що планується до будівництва (наприклад, «проект двоповерхової житлової кам'яниці...» або «...дерев'яного обкладеного цеглою будинку...») [119; 129]; б) інформація про те, кому належить ділянка (подекуди із зазначенням соціального стану як, наприклад, «...селянина Андрія Чорного...» або «...міщанина Сергія Сергійовича...») [117; 123]; в) адреса (повна як, наприклад, «...вул. Фортечна, 7, кв. 143...» та скорочена як, наприклад, «...вул. Дніпровська...») [118; 124]. 2) фасад забудови з його проєкціями, 3) розпланування оселі, де вказувалося на кількість кімнат та вікон, а в деяких випадках зазначали призначення приміщення (наприклад, кухня, дитяча), 4) будівля «в розрізі», 5) план дворища зі схемою розміщення усіх житлових та службових приміщень (кожне з них мало літерне найменування, а розшифрування подавалося в експлікації / поясненні) та 6) вкопювання на місцевості. Останнє графічне зображення почали застосовувати на початку ХХ ст., коли у більшості міст Катеринославщини вулиці отримали назви. Наостанок – 7) засвідчення (дата складання креслення / копії та виконавач, його підпис). У 1910-х рр. на проєктах почали ставити штампи, якими фіксували результат розгляду. Наприклад, «...дійсний проєкт розглянутий в технічному відділі міської управи та оцінений...(правильним), (серпня 18 дня) ...191(4) р., інженер (В. Кацин) [119].

На звороті проєкту розміщувався ще один штамп, який, можливо, розроблявся кожною управою індивідуально. Олександрівська управа мала, наприклад, такий: «В Олександрівській Міській Управі ухвалено: дозволити згідно ст.: 96 Міськ. Полож. та за дотримання правил Будівельного статуту (наприклад, Сергію й Івану Григоровичам Носик) на (їх) дворищі, в (38 / 1) кв., під № (10), по (наприклад, 2-й Московській) вул., забудову (наприклад, цегляних будинку й сараю під черепичним дахом) (вересня 5) дня 19(12) року. Міський Голова, член Управи, секретар (підписи)...» [123].

Окремо у справі могли подаватися проєкції фасаду та розпланування будівлі, які були викопіюванням з попередніх проєктів. Здебільшого у документах трапляються розпланування, які були пов'язані із розширенням приміщень. Наприклад, прибудови до Катеринославських комерційних зборів у 1912 р. або перевлаштування колишнього будинку Черняка для Олександрівської пожежної команди у 1913 р. [52; 112]. Подекуди зустрічаються планування дворищ як, наприклад, олександрівців Бодовського та Куржупова. Так, станом на 1917 р. із забудови Бодовського вціліло лише двоповерхове житло, а двоповерховий сарай та одноповерховий будинок були зруйновані. Однак нерухомість Куржупова не відповідає кресленику. Проектувальник відмітив тільки головні будівлі по вул. Олександрівській, не позначив додаткові приміщення [150].

Особливе місце серед креслярської документації складають *викопіювання місцевості*, яка пропонувалася під забудову. Здебільшого такі плани склалися під будівництво громадських закладів. Наприклад, в Олександрівську розглядали місце під зведення міської лікарні в межах вул. Гоголівська – Фортчна – Жуковського, під трьохкласне міське училище в межах вул. Гоголівської – Тургенівської – Жуковського – Троїцької, під школу по вул. Базарній, під народний будинок, відділення держбанку й електростанцію в межах вул. Катеринославська – Пилипівська – Миколаївська – Дніпровська тощо [102; 104; 141]. З приватної справи викопіювання робилися у випадку відкриття певного заводу. Наприклад, Л. Дубинський подав прохання про виділення ділянки під його завод з виварки жури в Катеринославі, а В. Самодаєв й Л. Кох – під цегляні заводи в Олександрівську [44; 132].

Варто відзначити *мапи*, які склалися в різні роки та за різної потреби. В залежності від призначення карти її графічна наповненість коливалася від схематичного розпланування до позначення громадських закладів із зазначенням назв вулиць й майданів, а також меж вже збудованого. До того ж, над проєктами працювали креслярі різної кваліфікації, що призводило до відмінностей в оформленні. А відтак, у кожному випадку їх інформативність буде різною (див. Додаток Д).

Найбільше мап було складено в кінці XVIII ст., оскільки імперська влада надала регіону іншу системи містобудування. Одним з різновидів мап були атласи, які стали новим типом воєнної картографії. Хоча їх призначення полягало у наданні інформації про місцевість (фізико-географічна характеристика й економічний стан), але вони також відображали розпланування міст. До кінця століття були складені 6 атласів – у 1784, 1787, 1791, 1793, 1795 та 1799 рр. [767, с. 9–30]. Однак, їх затвердженню передувала проектувальна робота – чернеткова, й окремі плани міст маємо саме в цих підготовчих матеріалах. Так, до атласу 1784 р. були складені плани Маріуполя у 1782 й 1784 рр. Оформлення обох доволі відмінне. Так, мапа 1782 р. незрівнянно інформативніша. Поблизу о. Домаха зображена стара забудова в межах фортеці та поза нею. На місцевості, яка розпланована на квартали під місто, також позначено попереднє будівництво. Зокрема, проектувальник вказав на розміщення цегляного й дерев'яного житла, а також землянок (пронумеровані під цифрами 8, 9, 10). Мапа ж 1784 р. позбавлена навіть умовних позначок.

Встановлено, що до атласу 1784 р. був накреслений і план Олександрівська. Однак, яке креслення потрапило до альбому невідомо, адже відповідного зображення не маємо. З іншого боку, на відміну від попереднього випадку, на карті міста відсутні будь-які позначки відносно вже збудованого. Слід зазначити, що до цього року склалися лише плани фортець (старої та нової). Це мапи 1770, 1771 й 1779 рр. [367; 899, с. 16]. Цікаво, що на них в межах укріплення та поза ним позначені громадські заклади – церква, лазня та житло. Причина ж проектування карти 1783 р. пояснюється пошуком території для подальшої розбудови міста на основі фортеці [879, с. 131]. Так, вибір постав між Новобогородицькою та Олександрівською фортецями. Шанси останньої були досить низькі, адже інженер коло першої вказав перспективне розпланування набагато краще за інфраструктурою. Відтоді аж до 1797 р., коли генерал-губернатор П. Зубов мав плани щодо заснування Кічкаської верфі, проекти Олександрівська не розроблялися.

Наступний атлас датується 1787 р., до якого увійшли кресленики Катеринослава, Маріуполя та Павлограда. Особливість цього альбому полягала у неточності розміщення тих чи інших будівель (виняток – Катеринослав). Притаманне літерне найменування кварталів лише вказувало на розташування в його межах якогось з громадських закладів. Але перевагою таких карт, було позначення територій під житло [375].

Мапи губерньського міста безумовно проектувалися раніше, але вони стосувалися «інших» Катеринославів. Перший план сучасного Дніпра стосується 1784 р., але оформлення мало скидається на складову атласу. Наступні проекти були розроблені у 1786 та 1787 рр., та особливих відмінностей між ними не помічаємо. На них зображено стару козацьку забудову Половиці та Мандриківки, а також заплановану нагірну частину під адміністративні заклади, які складають 12 позицій з літери «А» по «М». Втім, на пагорбі також планували партикулярне – житлове будівництво [432, с. 151; 796, с. 27, 29; 883, с. 138].

На відміну від губерньського міста, кресленики Маріуполя й Павлограда мають доволі спрощений вигляд. Подекуди літерна нумерація міст співпадає як, наприклад, під «А» планували збудувати цегляні собори, «С» – цегляні казенні заклади, «Е» – військові споруди. Утім, у Маріуполі планували зведення церков та казенних закладів не тільки з цегли, а й з дерева (літери «В», «D»). Були передбачені місцевості житлової забудови – Маріуполя під літерою «G» й Павлограда під літерою «B».

З чергових атласів 1791 та 1793 рр. маємо проекти Павлограда та Катеринослава. Обидві мапи губерньського міста були розроблені І. Старовим [795, с. 35; 796, с. 57; 879, с. 141]. Однак, слід зазначити, що науковці датують ці мапи 1790 та 1792 рр., а відтак, дані документи є чернетками до альбомів. На перший погляд суттєвої різниці між картами немає. Проте певні трансформації відбулися у позиціях забудови. Так, за проектом 1792 р. пропонувалося звести пам'ятник та облаштувати басейн, а також було відкинуто 3 позиції забудови з попередньої розробки. Помітно, що план 1792 р. був наближений до реалій забудови, адже в розплануванні рівнинної місцевості слід

було рахуватися зі старим козацькими поселенням. Це в свою чергу, визначало форми кварталів низинної частини, які для приведення симетрії вплинули на видозмінення торгівельної площі та подальшого партикулярного будівництва. Що ж до Павлограда, то вперше на мапі міста 1793 р. було чітко вказано заплановане до будівництва та його пропоновану локалізацію. Тимофієнко В. слушно стверджує, що подальші атласи 1795 та 1798 рр. фактично повторювали розробки 1793 р.

За редакцією 1795 р. було віднайдено проекти Катеринослава та Маріуполя. Мапу губернського міста можемо проаналізувати лише з публікації В. Старостіна [864, с. 231]. Скоріш за все, автор подав зображення схематично, адже безумовним атрибутом альбому були експлікації до планів. Зокрема, на кресленні відсутні будь-які позначки, що було неможливим з огляду на традицію розробки карт того періоду. Втім, дослідження цього джерела важливе тим, що вперше спостерігаємо місце розташування суконної фабрики, переведеної сюди у 1794 р. [900, с. 127]. Цю мапу О. Швидковський помилково датував 1797 р. [899, с. 17]. Втім, оформлення наближене до карти Павлограда 1795 р., що схиляє зараховувати проект до цього року. На зображенні поданий опис забудови. Нажаль, ця частина є нечитабельна, але візуально відзначаємо, що архітектор зонував місто різними кольорами. Відповідно цьому він позначив зведене та заплановане. План Маріуполя 1795 р., аналогічно плану Павлограда, є уточненим. В поясненні були вказані деякі з видів казенної забудови. Не виключно, що вперше така деталізація могла бути відзначена в атласі 1793 р., нажаль, якою не володіємо.

Останній атлас вийшов у 1798 р., але з усіх міст губернії було віднайдено тільки плани Катеринослава, Павлограда та Олександрівська. Та якщо проект, опублікований Швидковським, дійсно датується 1795 р., тоді проект Павлограда 1798 р. повторює розробки попередніх років [585, с. 231; 868, с. 8]. Щодо Олександрівська маємо дві ідентичні мапи, на обох з яких зображено стару та нову фортеці. Перший проект немає жодних позначок. У заголовку джерела зазначено, що геометричний план був складений губернським землеміром

Горленським та виправлений у 1798 р. землеміром Васильєвим, який здійснив геодезичні підрахунки. Натомість інше зображення, наповнене умовними позначками та поясненнями до них, було складене у 1798 р. губернським землеміром П. Чуйко. Графічне оформлення свідчить про те, що, скоріш за все, це креслення увійшло до атласу, а попереднє було чернеткою до нього. Під цифровою нумерацією позначено розташування вже наявної забудови в межах обох фортець.

З початку ХІХ ст. плани міст Катеринославщини укладалися залежно від потреб. Після чергового адміністративного поділу південних територій, у 1804 р. катеринославський губернатор П. фон Берг запропонував розробити новий план губернського міста [795, с. 39; 796, с. 66]. Особливість кресленника полягає у тому, що на ньому відображено забудовані та запроектовані будівлі. Досить важливим є те, що до запланованого додавалися житлові квартали вище від Половиці, які займали чималу територію від пагорба майже до Нових Койдаків.

За 1811 р. маємо 2 креслення Маріуполя. Принагідно відзначимо, що місто входило під протекцію Таганрозького градоначальника з 1807 р. Тож, перший схематичний план відображає стан забудованого на той момент, що таким чином дозволяє встановити стан розбудови міста на початку ХІХ ст. Змістовність мапи полягає у виділенні локалізації поселень навколо міста. Тож, були зазначені: 1) власне Маріуполь, 2) Кефе, 3) Гезеле, 4) Карасу-Базар, 5) Мар'їнськ та 6) Бахчисарайськ. Однак, на другому – конфірмованому плані 1811 р. теж саме накреслена пунктирним виділенням. Тож, на основі джерела можемо встановити реальні кордони міста, з'ясувати де розпочиналося передмістя й що ним вважалося його сучасниками. Затверджений план 1811 р. міста фіксував також межі колишньої паланкової фортеці. Також, були зазначені збудований собор Різдва Пресвятої Богородиці й Успіня Пресвятої Богородиці, а також грецький суд. У східних кордонах міста планувалося будівництво торгової лазні, ковальні та бійні, а на заході – кладовища [458, с. 104; 830, с. 71].

На початку ХІХ ст. був розроблений проект Олександрівська. Датуємо даний кресленник 1811 р., адже, по-перше, проект був підписаний губернатором

К. Гладким [848, с. 15]. По-друге, мапи за доби його губернаторства склалися тільки у 1811 та у 1817 рр. За перший рік було спроектовані плани міст – Ростова-на-Дону, Нахичевана, Маріуполя, а за другий – лише Катеринослава. Навряд чи олександрівську мапу склали разом із катеринославською, адже між поселеннями не було взаємозалежності. Хоча на мапі виділені межі фортець (старої й нової), але між ними проектувальник запланував житлову забудову. Зокрема, він позначив, реальний стан забудови, який вказує на те, що будівництво вийшло за межі земляних валів. До того ж, губерньський землемір запропонував розміщення деяких закладів у межах посаду та поза ним.

У 1817 р. архітектором В. Гесте була розроблена мапа Катеринослава, базована на основі креслення 1806 р. [864, с. 243]. Перевага проекту полягає у кольоровому районуванні міста (рожевим позначено забудовану зону, жовтим – незабудовану та фіолетовим – корпуси суконної фабрики), але розробник переважно вказав заплановане до будівництва в нагірній частині. На попередній же карті зазначалася локалізація закладів, які тимчасово знаходилися в орендованих будинках, що значно знижує інформативність креслення 1817 р.

У 1820-х рр. катеринославський губернатор В. Шеміот проводив ревізію міст. Виявилося, що вони будуються, як правило, самовільно за відсутності планів. Одним з таких міст був Олександрівськ. Як наслідок, на початку 1822 р. катеринославським архітектором М. Насеткіним був розроблений проект. Незабаром генерал-губернатор О. Ланжерон надіслав кресленик у МВС, але копію його за нестачею землемірів виготовили тільки влітку 1824 р. [212; 213]. Мапа 1823 р. вирізняється симетричністю та чіткістю планування. Однак, розробка була далекою від реалізованої забудови, яку архітектор хоч і позначив пунктиром, але не зазначив якою вона була в межах старої фортеці. Якщо карта 1811 р. була деталізована вказівками на розташування закладів, то на мапі 1823 р. позначено лише їх частина.

За три роки, у 1826 р. була видана карта Маріуполя, яка повністю повторювала графічне зображення 1811 р. [479; 878, с. 125]. На кресленні так само зазначено розпланування міста із виділенням темним кольором вже забудованого.

Проте, укладач не накреслив заплановані гостинні двори, хоча позначив місце розташування старої фортеці. На мапі відсутні будь-які умовні позначки, окрім соборів. Важливість опрацювання цієї розробки вбачаємо у тому, що проектувальник вказав місцеву топоніміку (наприклад, Клиновий яр), оскільки тоді не користувалися назвами вулиць або нумерацією кварталів.

У 1827 р. було укладено нову карту Маріуполя, а саме її центральної частини [438]. Унікальність цього креслення полягає в тому, що на 1820-ті рр. межі паланкової фортеці вперто намагалися вписати до загального планування. Виходячи з того, що в її кордонах мав бути зведений новий Харлампієвський собор, але місцевість була до цього непридатна, будівництво було заплановано архітектором Македонським поблизу валів. Такі перевлаштування, також, призвели до перенесення гостинних дворів та стаціонарної вагівні. Єдиним виконаним об'єктом плану 1811 р. були кам'яні крамнички. До того ж, за мапою можемо констатувати, що забудова цієї частини міста ледь сягала до запланованого собору Св. Марії Магдалини, тобто вулиць Марії-Магдалинівської та Грецької.

Слідом за мапою Олександрівська, у 1827 р. зайшла мова про складання такої ж для Павлограда. Влітку проект був спроектований губернським землеміром Медовніковим, який після зауважень В. Гесте в 1829 р. був направлений на переробку. Укласти наступний кресленик доручили повітовому землеміру Рамашинському, але інженер виявив недоліки. Так, вулиця поблизу р. Вовчої була запроектована віддалено від річки, що суперечило законам планування [176]. Втім, план затвердили у 1831 р. Він охопив значно більші території, ніж попередні. Був уточнений центр міста – торгівельний майдан. На мапі позначено заплановане до будівництва. Також окреслені контури вже збудованого (на заході).

У 1828 р. повернулися до питання будівництва Преображенського собору в Катеринославі. Це призвело до пошуку вибору місця. У кінцевому рахунку, церкву планували звести за початковим планом на горі [182]. Загалом, це не тільки дозволяло привести усю нерухомість до приблизно одного масштабу, а й

змінити планування нагірної частини вцілому. Таким чином, у 1834 р. була виготовлена мапа лише пагорбної частини Катеринослава, на якій рожевим кольором було позначено вже здійснене будівництво, а жовтим – заплановане. Зокрема, проектувальник зазначив квартали, де будуть знаходитися деякі заклади, але не вказав їх точного розташування чи проекції зверху.

Незабаром у місті виникла необхідність зведення службових приміщень під думу, поліцію та магістрат з сирітським й словесними судами. У 1832 р. над розробкою працював член будівельного комітету, титулярний радник Грязнов, але через його хворобу робота призупинилася у 1835 р. У той же час, виявилось, що катеринославські забудовники не здатні завершити роботу, що згодом було доручено інженеру В. Кампюні. Той одразу ж відзначив, що обрана місцевість навколо Троїцької церкви має певну асиметрію, через що слід вдатися до перебудов або знесення [187, арк. 19]. У першу чергу, демонтаж стосувався дерев'яних крамничок, які простягнулися посередині запланованого торговельного майдану [182, арк. 24–30]. Візуально низинна частина позначена рожевим та жовтим кольорами, з якого останній вказує на будівлі, пропоновані до зруйнування. Однак в умовних позначках зведено до купи заплановані, орендовані та збудовані приміщення.

У 1834 р. був складений план Таганрога. Оскільки Маріуполь входив на той момент до Таганрозького градоначальства, то маріупольці просили про розробку нового плану й для їх міста. Перш за все, їх цікавила торговельна зона – гостинні ряди та крамнички, які ще не почали будуватися згідно проекту 1811 р. А відтак, пропонувалося змінити форму гостинних рядів з напівкруглих до прямокутних, перенести розміщення адміністративних закладів та церков у інші місця, що переважно змінило планування району навколо старої фортеці. Мапа була надіслана до МВС у 1835 р., але майже через 10 років надійшла відповідь про недосконалість технічної розробки та необхідність доопрацювання [184, арк. 35].

У 1840-х рр. розпочалася хвиля геодезичних обмірів міст Катеринославщини. Так, у 1844 р. за розпорядженням таганрозького

архітекторського помічника Патріно був виконаний план Маріуполя землеміром Бабаніним. Відмінність проекту полягала у тому, що кресляр мав не відкоригувати планування, а розробити його відповідно зведеному та привести до певного одноманітності й симетрії. Вже у 1847 р. виявилось, що ця мапа була загублена, а разом з нею і конфірмована 1811 р. з копіями, які були надані Бабаніну для складання карти. Тільки у 1857 р. до міста був командирований топограф Рокобольський, який мав провести геодезичні роботи. Результатом його роботи був ще один проект, надісланий для затвердження до МВС. Однак у 1862 р. у приміщенні центрального органу сталася пожежа, за якою була втрачена розробка. Ймовірно, що до цього часу мапа не була затверджена, а тому її копії не могли бути у місті. З поверненням міста у підлеглість Катеринославському губернатору, змінилися кордони Маріупольського повіту. Тому усі сили землемірів були направлені на розмежування кордонів та виділення земель, у зв'язку з чим про нові креслярські роботи не заходило мови впритул до 1868 р. Так, у 1869 р. план міста був виконаний міським архітектором Мазуркевичем. Втім, після його розгляду в МВС у 1871 р., роботу було повернено на переробку [197, арк. 132].

Хоча остаточний план Олександрівська був затверджений у 1823 р., але такого міська влада у своєму розпорядженні не мала, оскільки копія його була надіслана з МВС лише у 1864 р. У 1849 р. з натури була закартографована забудова Олександрівська і цим проектом користувалися в подальшому. Але виявилось, що лише контури міста відповідають запроектованому в 1823 р., а от внутрішнє планування геть відмінне. У 1883 р. кресленик 1849 р. був модифікований. Губернська влада вже не бралася підганяти квартали відповідно до конфірмованого плану, а тому було запропоновано використати розмітку наближену до реального стану забудови [105]. У 1867 р. межовиком Честоколовим була розроблена мапа німецької колонії Шенвізе. Уся мапа виділена різними кольорами, з яких нас цікавить помаранчевий, який вказує на розміщення житлової та громадської забудови. Хоча колонія увійде в межі міста

лише у 1911 р., але таке джерело інформує про стан урбанізації поселення на той момент [164].

Спостереження А. Фабра відносно розвитку Катеринослава були таким, що в недалекому майбутньому він перетвориться на пустелю [189, арк. 2]. Тому у 1848 р. губернатор звернувся до М.С. Воронцова з пропозиціями перебудови губернського міста. Як наслідок, у 1851 р. МВС надіслало топографа для обміру, а також інвентаризації нерухомості й укладення статистичного опису [195, арк. 125]. У цей же час до видання готувалася мапа Катеринославської губернії, до якої додатком був поданий кресленик Катеринослава. Невідомо, чи є зображення результатом роботи топографа у 1851 р. чи це вже розробка наступників. Тим не менш, маємо карту датовану 1850-ми роками, опубліковану під редакцією Н. Кондель-Пермінової. Оскільки роз'яснення позначок у монографії відсутні, візуально можемо відзначити, що укладач мапи маркував частини міста різними кольорами та штрихуванням. Штрихуванням, скоріш за все, позначено забудовану територію. Привертає увагу, що розробник вказав схему міського саду. Зокрема, чорними квадратами він відмітив розташування, ймовірно, адміністративних закладів. До того ж, за цим зображенням можемо констатувати, що на середину ХІХ ст. пагорбна частина Катеринослава залишалася майже не забудованою.

Наступний план Катеринослава був складений землеміром Статкевичем у 1880-х роках [666, с. 195]. Але мешканці вважали мапу недосконалою, бо креслення не відповідало збудованому в місті. Одні вбачали за необхідне деталізувати креслення не тільки виділенням дворища кожного господаря, а й схемою планування, що пояснювалося бажанням покращити санітарно-епідемічний стан. Інші вимагали накреслення забудованої частини зі вказівкою нумерації кварталів, назв вулиць та майданів й позначенням важливих закладів [667, с. 243–244]. У будь-якому разі, нова карта була розроблена межовим інженером О. Пупирніковим у 1885 р. Чи була його робота наслідком громадської думки, чи розпорядженням губернської влади невідомо. Мапа складалася з двох частин – вказівника та власне мапи. Вказівник був оформлений

відповідно до поділу міста на 3 поліцейські частини, в кожній з яких вказувалася назва громадського закладу та його номер за проектом. На самому кресленнику чорними квадратами позначено місце розміщення громадського закладу з путівника та його номер. Інженер позначив назви вулиць, майданів, балок, поліцейських частин. Зокрема, він зробив надписи найбільш масштабних об'єктів міста – садів, майстерень тощо.

Відтоді почали видаватися плани Катеринослава приватними особами. Так, маємо креслення І. Акінфієва за 1889 р. Науковець був одним із учасників конкурсу на укладання нарису історії міста, приурочену до святкування нібито століття Катеринослава. Укладач позначив дійсне розпланування міста і зафіксував на ньому усі маєтки з садами. Крім того, ним відмічено назви вулиць та майданів [750].

За середину 1890-х років маємо дві мапи – Маріуполя та Олександрівська. У 1894 р. в Олександрівську відбулися земельні торги, за якими мали відмежувати наділи. Як наслідок, був складений план розпланування міста з розбивкою на нові квартали. Щоправда, це призвело до часткового знесення забудованого та обміну деяких ділянок [105]. Виділення земель продовжувалося і в подальшому, що вимагало упорядкування кварталів. Відповідно, на початку ХХ ст. був накреслений проект зі вказівкою нумерації кварталів та назв вулиць й передмість. Особливість зображення полягає у хаотичності обчислень. На думку Ю. Князькова, це було пов'язано із часом забудови кварталу. Так, перші квартали простягнулися від старої до нової фортець узбережжям р. Московки, а далі в межах посаду. Останню мапу міста уклад у 1913 р. А. Воротнєв за участі міського техника Ф. Пекутовського. Значення цієї карти полягає у тому, що на ній відображено, окрім вже збудованого, перспективне планування. Територія в залежності від району міста виділена різними кольорами. Установи марковані назвами. Також, укладач зазначив вулиці та майдани Олександрівська.

У 1896 р. в Маріуполі готували проект вдосконалення Зінцевого порту. У зв'язку з цим, М. Лісовський накреслив проєкт не тільки порту, а й міста. Інженер зобразив контури забудови та вказав локалізацію церков. Позначив назви

передмістя та центральних (променевих) вулиць. Доволі детально передано планування біржі. Остання карта міста була опублікована у довідковій книзі «Адрес-календарь» у 1910 р. Відповідно до спеціалізації видання, редактор подав лише загальне розпланування міста із зазначенням назв вулиць та майданів. У поясненні до креслення було лише перерахування вулиць, які входять до певної поліцейської частини та судових ділянок. Таким чином, інформативність джерела, порівняно з роботою Лісовського значно нижча.

На початку ХХ ст. вийшло 5 мап Катеринослава. Як вище зазначалося, над їх розробкою переважно працювали міські або редакторські заклади. Перші 2 плани були виготовлені Управлінням Катеринославської залізниці. Перше креслення 1903 р. має 52 умовні позначки, а друга карта була виготовлена у 1909 р. та має 67 об'єктів (на справді 64, бо пропущені №29, 42, 43).

Наступний план міста був складений у 1913 р. К. Хмелевським, ймовірно, через приєднання Нового Койдаку, який щоправда офіційно увійшов у межі міста у 1890-х рр. Оформлення креслення подібне мапам 1903 й 1909 рр., щоправда збільшилася кількість позначених закладів до 110 відміток. На противагу від попередніх мап, розробник зацентрував увагу на закладах міської влади. Особливість джерела полягає у тому, що на ньому зображено територію під забудову в загальному переліку.

Мапа 1915 р. є додатком до довідкової книги м. Катеринослава під редакцією Л. Сатановського, надрукованої за наказом катеринославського губернатора. Різниця між проектами 1915 р. та 1903 й 1909 рр. полягає лише у відображенні більшої кількості адміністративних установ та викладі інформації (на противагу першим мапам, які складені за географічним чинником, остання мапа складена за алфавітним). Отже, план 1915 р. нараховує 113 позначок. Приблизно з 1872 р. у містах впроваджуються назви вулиць, а на початку ХХ ст. – нумерація будинків [569, с. 3]. Однак, на жодній з пізніших мап Катеринослава цих елементів немає. Це в свою чергу, ускладнює ідентифікацію нерухомості.

Подекуди укладалися й креслення певної частини міста. Так, у 1917 р. постало питання про упорядкування поселення в межах старої німецької колонії

Шенвізе, приєднаної у 1911 р. до Олександрівська. Таким чином, поміж вулиць Воронцовської та Хортицькою з'явилася паралельна Кошова [147, арк. 4–7]. Інформативність цих викопіювань дозволяє прослідкувати проблемні містобудівні зони міста, наявний стан їх забудови та шляхи їх введення до загального планування (див. Додаток Ж).

2.7 Художньо-зображувальні джерела

До художньо-зображувальних джерел належать поштові листівки та фотографії. Листівки міст Катеринославщини, слід розглядати разом з фотографіями, які часто видавці використовували за основу поштової картки, саме ці різновиди джерел містять зображення об'єктів. Усі інші документальні матеріали та наративи не дають можливості уявити зовнішній вигляд споруд. Відповідно зображення на листівках немає змоги порівняти з інформацією, яку містять картографічні та інші джерела. Єдиним винятком є будівля Земської управи (II) в Олександрівську. Вдалося віднайти проект будівлі з замальовками фасаду та плануванням. Відповідно можна порівняти з листівками різних періодів. У решті випадків історики позбавлені подібної можливості.

Поштові картки із видами нерухомості губернського міста почали видаватися з 1895 р.: тоновані (серії 7 – 11) та чорно-білі (серії 1 – 6) (див. Додаток 3). Найранішими були останні видання, але більшість віднайдених нами світлин відноситься до 1910-х рр. Збереглися листівки із чорно-білими зображеннями 2-ї класичної чоловічої гімназії, духовного чоловічого училища, гімназії ім. Нестлей (фокус з лівого та правого боків), технічного залізничного училища, 2-го залізничного училища, народного будинку, католицької церкви (крупним планом та з проспекту), вокзалу, готелю «Європа» (2 ракурси), «Континенталь», міського саду [744–747]. Маємо колекцію негативних знімків міста, до якої щонайменше входило 35 одиниць (серія 2).

У 1910-х рр. вийшла збірка фотокарток (серія 3). Чимала кількість розфарбованих листівок російською та французькою мовами вийшли в другій половині 1910-х рр. із зображенням (серія 7). Тоновані зображення суто з назвою

міста та місцевості (серія 8). Видавалися пронумеровані поштові картки (серія 9). Також, маємо знімок з цієї будівлі, але з нагірної частини.

Окремо маємо фотографії Катеринослава 1910-х рр. з видом на окружний суд, англійський клуб, музей О. Поля, готель «Гранд-готель», католицький костьол, Преображенський й Троїцький собори. У 1920-х – 1930-х роках були зафіксовані театр Англійського клубу, Потьомкінський палац, будинок Троянівського й Хреннікова, Лазарівська церква та висотна будівля на розі вул. Первозванівської та пр. Катеринославського. За 1940–1950-ті рр. маємо світлини Управління Катеринославської залізниці, Держбанку, Потьомкінського палацу, будинку Хреннікова. Найбільша кількість фото були зроблені у 1980-х та 1990-х роках з фокусом на Міську Управу, будинок губернатора, окружний суд, пошту, Держбанк, Маріїнську й 1-шу жіночі гімназії, 1-ше реальне училище, гімназію Нестлей, вище гірниче училище, Троїцьку й Благовіщінську церкви, хоральну синагогу, лютеранську кірху, католицький костьол й семінарію.

Збереглося понад 500 екземплярів поштових карток з видами Маріуполя 1898–1917 рр. Низка з них фіксує фасади визначних громадських закладів крупним планом. Тож, маємо зображення Міської управи, Маріупольського повітового земства, казначейства, Олександрівської чоловічої й приватної жіночої В. Остославської гімназій, єврейської синагоги, церков Св. Марії Магдалини та Св. Костянтина й Олени.

Маємо також декілька видів вул. Катерининської: 1) перспектива вулиці від вул. Грецької з фокусом на Харлампієвський собор, 2) Держбанку й каплиці, 3) каплиця й південний бік вулиці навпроти Держбанку, 4) склад Адабашевих поблизу перехрестя з вул. Торговою, 5) Олександрівський парк й церква Св. Марії Магдалини (з боку віттаря та парадного входу) та 6) фокус на Харлампієвську церкву з Олександрівського парку. Щодо останньої церкви, то з боку вул. Георгіївської був зроблений знімок Торгового майдану разом з ним на задньому плані. Зокрема, від цього собору було сфотографовано Слобідку з акцентом на католицький костьол. Також, є світлини перпендикулярних вулиць в межах центральної Катерининської, картка з видом вул. Грецької, на якій

зафіксовано будівля жіночої гімназії. Декілька листівок відображають вул. Торгову: 1) вид з кута будинку Адабашевих, 2) нижче цього будинку у бік Слобідки, 3) власно будинок Адабашевих та 4) за квартал від нього.

Нащадки Приходько видавали колекції з відповідними реквізитами, але пронумеровані. Щонайменш до такої входило 14 зображень (серія 12). Іншої серії чорно-білих листівок маємо 13 одиниць. Підпис до них складався з назви міста та місцевості (серія 13). Віднайдено серію знімків 1910-х років [861; 911, с. 52, 93] (серія 14). Невелику групу складають тоновані листівки, які виходили протягом 1909–1917 рр. [843, с. 7–8] (серія 15, 16).

Наприкінці 1920-х – 1930-х років були сфотографовані: реальне училище В. Гіацинтова, будинок Хараджаєва й Юрьєва, цирк братів Яковенко. Під час своїх краєзнавчих розвідок чималу кількість фото були зроблені Аркадієм Проценко у 1980-х роках. Завдяки йому маємо уявлення про стан дореволюційної забудови по вул. Георгіївській (наприклад, будинок інвалідів), вул. Італійській (наприклад, будинок Бремера), вул. Лікарняній (наприклад, будинок Г. Псалті) тощо [861].

Сто дев'ять світлин стосуються Олександрівська [369]. Виділяємо 5 збірок. Перші дві мають однаковий підпис на листівках: нумерація, назва міста російською та англійською, зазначення об'єкта. Одна з серій присвячена закладам залізничного управління, а друга сфокусована на краєвидах міста. Оскільки перша підбірка для дослідження малоінформативна, перейдемо до другої. До неї входило щонайменше 10 зображень (серія 17). Приблизно одночасно на початку ХХ ст. була видана серія зображень, з яких маємо 5 одиниць. На листівці розміщувалася назва міста та назва закладу (серія 18).

У першій половині 1910-х рр. була надрукована тонована колекція краєвидів міста, з якої віднайдено 7 світлин. Заголовок до них подавався двома мовами – російською та німецькою (серія 21). У другій половині 1910-х рр. вийшла збірка, яка нараховує щонайменше 45 зображень (серія 19). Наприкінці 1910 – на початку 1920-х рр. була опублікована серія з 20-ти світлин. Усі картки пронумеровані, зазначено назву міста, губернії та громадського закладу (серія 20).

У той же час маємо фотокартки, які не входили до збірок. Так, у 1910-х видані поштові привітання з видом на Російський банк, міське училище, комерційне училище, жіночу й чоловічу гімназії, вокзал залізниці, електростанцію, готель «Росія», Свято-Покровський собор, будинок Куржупова та краєвиди міста (вул. Дніпровської, рози Катеринославської й Соборної та з фокусом на Покровський собор). Маємо за цей період 2 світлини Санкт-Петербурзького комерційного банку.

За 1920-ті роки маємо фотографії другої будівлі Земської управи, приватної клініки Бера, готелю «Великий Московський» та будинку Лящинського. У післявоєнний період були зафіксовані Народний будинок та модерні крамнички по вул. Соборній.

Листівки Павлограда публікувалися серіями та вроздріб. Виявлено 5 серій, які були подарунковими. Перша серія, видана у 1909 р., коли у місті сталося затоплення, – малоінформативна (серія 23). Найважливішим серед них є «Вид на хутори», які, скоріш за все, розміщувалися на півдні міста, поблизу Ярмаркового майдану. На світлині зафіксовані мазанки вкриті стріхою, як одного з видів житлової забудови Павлограда на початку ХХ ст.

Наступна серія, очевидно 1906 р., була частково опублікована Павлоградським краєзнавчим музеєм у 2012 р. [425; 426]. Кожна світлина підписана зверху російською мовою, із вказівкою міста англійською, переважно по центру (серія 24). Інша схожа збірка, у якій підпис також розміщувався зверху разом із нумерацією, нараховує 2 листівки. Щонайменш до серії входило 9 зображень (серія 25). Аналогічне оформлення, але без нумерації маємо видання А.(О?).Я. Липського (серія 26). Було віднайдено 2 колекції листівок з підписами знизу (серія 27). Одна серія була з нумерацією, до якої щонайменш входило 11 світлин (серія 28).

До поодиноких листівок, які використовувалися як привітання, відносимо 9 зображень. Усі світлини переважно сфокусовані на забудові навколо Соборного майдану: зафіксована церква Спасо-Нерукотворного образу, каплиця, б. Ливінського, торгові ряди та Міська управа, будинок С.С. Педукова.

Найбільша кількість фотографій Павлограда хронологічно відноситься до 1920–1960-х років. Так, у 1920-х роках були зроблені фото будинку Ливінського, торгових рядів, Базарного майдану, Свято-Вознесенської церкви; у 1930-х – Міської управи; у 1940-х – кінотеатру «Чари», земської управи, Свято-Успенської церкви, вул. Поліцейської; у 1950-х – вищого початкового Олександрівського училища, міської лазні, вул. Олександрівської (б. Немкова); у 1960-х – будинку купця Балабана, залізничного вокзалу та будинку по колишній вул. Олександрівській. Деякі об'єкти нерухомості потрапляли під фокус фотографів по кілька разів. Таким чином, до 1960-х років маємо кілька знімків будинку Ливінського, кінотеатру «Чари», міської лазні, Свято-Вознесенської церкви та Базарного майдану.

Листівки з видами Нікополя поділено на 2 серії [368]. Одна з них подібна за оформленням до павлоградської та олександрівської. Надписи розпочиналися з нумерації зображення, далі назва містечка російською та англійською мовами та закінчувалися вказівкою об'єкта. Щонайменше до збірки входило 15 карток (серія 29). Інша серія містить у надписі німецьку мову. Тут маємо лише 1 зображення. Це світлина будинку Гусева, яка фланкирує вул. Катеринославську та Купецьку.

Фотографії забудови дореволюційної доби Нікополя переважно датуються 1920–1930-ми роками. Декілька світлин фіксують собори міста – Покровського, Спаса-Преображенського та передмість – Різдва Пресвятої Богородиці. Чимала кількість знімків стосується житлової забудови, на яких переважно мазанки з ганками або відкритими галереями на околиці містечка. Також спостерігаємо фокуси об'єктиву на перспективу вулиць Преображенської та Катеринославської (від будинку Гусева та від Базарного майданчику).

2.8 Архітектурні пам'ятки сучасних міст Дніпра, Павлограда, Запоріжжя, Маріуполя та Нікополя

Наявні історико-архітектурні пам'ятки, безумовно, не є абсолютно автентичним джерелом, оскільки піддавалися перебудовам зовні і в середині (як планувальному, так і декоративному). Однак обстеження таких пам'яток все ж дозволяє розширити уявлення про особливості забудови.

За чисельністю будівель порівняно найбільше уціліла забудова сучасного Дніпра (429 об'єктів) й Маріуполя (423), далі Олександрівська (276) й Нікополя (116), найгірше – Павлограда (98). Якщо розглядати поверхівки міст Катеринославщини, то таке співвідношення дає підстави стверджувати, що за висотністю перед вело губернське місто. У Маріуполі та Олександрівську активно будували двоповерхівки й подекуди почали зводити ще вищі будівлі. Нікополь й Павлоград були переважно одноповерховими, для яких забудову в два поверхи тільки-но почали зводити, а вищі – були великою рідкістю (див. Додаток К).

Наприкінці ХІХ–початку ХХ ст. на теренах сучасної України за географічним чинником виділилося декілька архітектурних шкіл, серед яких була Катеринославська. Прибічниками цієї концепції були такі архітектори-мистецтвознавці, як В. Ясієвич, В. Тимофієнко, В. Вечерський та Ю. Асеев [780; 883; 911]. Спробуємо встановити певні особливості архітектури Катеринославщини та риси їх відмінності від інших регіонів. Тож, подальший виклад буде стосуватися визначення стилістичних напрямків досліджуваних міст губернії (див. Додаток К).

З кінця ХVІІІ ст. до середини ХІХ ст. в Російській імперії панувала архітектурна епоха класицизму. Кількість уцілілих будівель даної доби вкрай обмежена і здебільшого стосується губернського міста. Перш за все, причина такої ситуації полягає у тому, що за цим стилем у більшості випадків будувалися громадські й адміністративні заклади, яких у повітових містах майже не передбачалося. Житлові будинки зводилися традиційно глинобитними або дерев'яними, які не вцілили. У стилі класицизму були збудовані Преображенський собор та Потьомкінський палац та ще три будівлі, які збереглися (будинок по вул. В. Липинського, 14 (мал.1) та вул. Мечникова, 5, які входять у межі Половиці, а також вул. С. Єфремова, 8). Для такої забудови характерні напівциркульні, частіше прямокутні вікна обрамлені прямокутними / трикутними сандриками або лиштвою, стіни декоровані рустом й колонами (округлими / квадратними). Часто такі об'єкти завершувалися мезоніном.

У середині XIX ст. доба класицизму вже закінчувалася, а разом із нею поволі втрачали свою цінність типові проекти. На зміну їм прийшли численні модифіковані проекти, хоча архітектурна традиція класицизму все ж таки залишалася базовою в будівництві. Більшість житлової забудови виконувалась за такими принципами, тому нами умовно була виділена «неокласична забудова». У Катеринославі нараховуємо цих будинків близько 348, Маріуполі – 331, Олександрівську – 198, Нікополі й Павлограді по 77. Відповідно неокласична забудова становить приблизно 80% від загальної архітектурної спадщини періоду, що досліджується. Але якщо проаналізувати оформлення вікон у проектах, то прослідковуємо виконання цього елемента в таких архітектурних стилях, як: ренесанс, бароко, романтизм тощо [760; 769; 862; 909]. З іншого боку, з другої половини XIX ст. відбувався пошук «надстилю», що вперше за багатівіковий будівельний досвід призвів до витворення різних ретроспективних течій та еkleктичних поєднань.

Забудова міст Катеринославщини у стилі неокласицизму мала наступні характерні риси. Порівняно з попередніми будівельними вимогами змінюється розміщення парадної частини. Відповідно зразковим проектам вхід до будинку розташовувався по центру, а в маломасштабних оселях – взагалі не передбачався з боку головної вулиці. Натомість вхід почали відводити в одному з боків головного фасаду, виділяючи його ризалітом. Так, з 348 будинків Катеринославу тільки 44 з них не мали порталу з червоної лінії, у Нікополі з 77 – 38, Павлограді з 77 – 27 та Олександрівську з 198 – 21. Першість за кількістю будівель, що мають сіни з бокової частини посідає Маріуполь. З поміж 331 дворища, 154 з них являють собою у більшості випадків малогабаритну забудову у 3 вікна. Обидві ознаки (3 вікна й відсутність входу) вказують на дотримання конфірмованих зразкових проектів [760; 495–498]. Проте, таке явище можна вважати за місцеву архітектурну традицію, адже власне таким житлом забудовані цілі вулиці околиць. Стосовно інших міст відсутність входу спостерігаємо у 2 випадках: 1) обійстя у 3 / 5 вікон (таких прикладів небагато), 2) садибне будівництво, яке передбачає вхід з тильної частини (переважна більшість).

Маємо декілька прикладів будинків, які мають більше одного входу, що було характерно для торгівельної забудови або багатоквартирної житлової. У більшості фіксується два входи: у Катеринославі – 12, Олександрівську – 8, Нікополі – 6, Павлограді – 4 та Маріуполі – 2. У такому випадку парадні частини відводили з боків, втім у Катеринославі віднайдено 5 випадків, коли їх розміщували по центру навколо арки (вул. Барикадна, 11 а – мал. 2). Такий стилістичний прийом зустрічаємо серед зразкових проектів [760, с. 178]. За двох входів дуже рідко застосовували асиметрію. Так, 3 таких приклади виявлено в Катеринославі й Маріуполі та 2 в Олександрівську. Найчастіше траплялася наступна комбінація: «вхід + вікна + вхід + вікна». Наявність арок може свідчити, про щільність забудови. Найбільшу їх концентрацію спостерігаємо у губернському місті, розміщених переважно у кутовій частині. Лише в Павлограді не віднайдено жодної пам'ятки з аркою. З іншого боку, у повітових містах арки переважно застосовувалися у присадибному господарстві (в Маріуполі – 7, Олександрівську – 5, Нікополі – 3 та Павлограді – 1). Однак, у губернському місті функціонували заклади з більшою кількістю входів – маємо 4 приклади з 3-ма входами й 2 з 4-ма (наприклад, по вул. Залізничній, 10 у Дніпрі).

Стосовно ризалітів, які мали підкреслити парадну частину, зазначимо, що в добу класицизму їх оформлювали по центру, а в другій половині XIX ст. – в кутових частинах головного фасаду. Порівняно зі зразковими проектами, ними виділялися бокові частини не тільки багатопверхівок, а й одноповерхових будинків [580; 581]. Іноді ризаліти імітували міжвіконними пілястрами або лопатками. Окрім того, вхід до оселі могли розмістити у сінях, які найчастіше були додатком до «трьохвіконної» будівлі. Здебільшого такий архітектурний прийом зустрічається серед пам'яток Маріуполя.

Центральні ризаліти у поєднанні з кутовими набули поширення лише у висотній забудові Катеринослава, які все одно чисельно поступалися боковим. Що ж до повітових міст, то забудовники тільки-но почали переймати таке явище. Так само, наприкінці XIX ст. парадну частину виводили у зрізаному куті, що стосувалося фланкирувальних будівель. Виявлено три планувальних рішення

такого типу, з кінця століття. У Катеринославі такий прийом був модифікований. Замість зрізаного кута містяни оформлювали його напівколом або ж виводили своєрідну ротонду (наприклад, пр. Яворницького, 100 та вул. В. Чапленко, 14 – мал. 3, 4). Загалом у губернському місті було нараховано таких 10 прикладів, у Маріуполі – 6, Олександрівську – 4 та Нікополі – 2.

Вікна забудови у стилі неокласицизму мали наступну чисельність. Найбільше архітектурних пам'яток Дніпра складають домівки з 5 – 7 вікнами, а найменшу – 11–19. У Нікополі найбільше трьох- та семи- віконних хат, а найменше – на 8 – 12 вікон. Павлоградці найбільше будували хат у 3 вікна, а в половину менше – 4, 5 та 7. Найменше ж в хатах робили 3, 6, 8 та 9 вікон. Житло в Олександрівську переважно мало 3, 5 та 6 вікон, наполовину менше хат – 2, 4, 7 та 8, найменше – від 9 до 13. Традиційно маріупольці зводили собі житло у 3 вікна, втричі менше – на 2, 4 та 5. Однак будувалися також будинки на 6, 7 та 8 вікон, серед яких подекуди прослідковуються будівлі від 9 до навіть 18 вікон.

Кількість вікон може вказувати на дотримання старої архітектурної традиції класицизму, відповідно до якої їх мало нараховуватись 3, 5, 7 або 9. Така тенденція прослідковується серед міст Катеринославщини. Зокрема, мешканці губернії повсякчас зводили хати зі спареними вікнами під єдиним сандриком, що є одним із варіантів зразкових проектів [760, с. 178]. Частіше цей елемент трапляється серед багатоповерхівок у ризалітах. Оскільки в більшості випадків подвійні / потрійні вікна розміщувалися над отвором дверей / арки, такий прийом був необхідний задля урегулювання навантаження та естетичності. На Катеринославщині переважно такі вікна розташовували у бокових виступах (наприклад, по вул. Короленко, 16 у Дніпрі – мал. 5), і лише третину з них становлять приклади з локалізацією їх по центру фасаду (наприклад, по вул. Європейській, 14 у Дніпрі – мал. 6). Втім, такі розміщення вікон спостерігаємо лише у губернському місті.

Вікно навколо обрамлювалося лиштвою або сандриком. За зразковими проектами серед останніх переважають лиштва та прямокутний (рамковий) сандрик. Проте, в містах Катеринославщини таке оформлення виходило з ужитку.

Так, у Катеринославі, Олександрівську й Нікополі лиштвою виділені вікна не більше двох десятків будівель, але вдвоє більше в Павлограді й Маріуполі. Близько п'яти десятків будинків оздоблені прямокутним сандриком у Дніпрі й незначна кількість у Павлограді, Олександрівську й Нікополі. Однак, доволі вживаним було таке обрамлення в Маріуполі. Натомість, розповсюдження набуло застосування трикутного сандрика найбільше в Катеринославі, в половину менше – в інших повітових містах. Прикметним було чергування прямокутних й трикутних сандриків. Так, якщо вікна першого чи другого поверху завершувалися прямокутним сандриком, то третій поверх – трикутним. Доволі помітним такий прийом серед архітектури губернського міста (наприклад, вул. Січових Стрільців, 35 та вул. Барикадна, 11 – мал. 7). Інший вид чергування сандриків спостерігаємо при навмисному підкресленні кутової частини. У такому разі усі прямокутні сандрики виділялися трикутними по кутах (наприклад, по вул. Пушкіна, 16 (мал. 8), вул. Січових Стрільців, 15 у Дніпрі (мал. 11), по вул. Благовіщенська, 35 у Запоріжжі (мал. 9) тощо). В аналогічний спосіб були оформлені вікна декількох будівель, але по кутах застосований розскріплюваний сандрик (наприклад, по вул. Троїцькій, 6 (мал. 10), вул. Чернишевського, 42, по вул. Семенишина, 47 у Маріуполі (мал. 12)). Більш розповсюдженим було чергування фронтонів: «трикутний + прямокутний + трикутний». Якщо будівля була поверхова, то відповідна тенденція розпочиналася з другого поверху. Так, за таким видом маємо обійстя по вул. Троїцькій, 3 б (мал. 13), вул. Паторжинського, 25 у Дніпрі; по вул. Св. Миколая, 60, вул. Гоголя, 57 (мал. 14), вул. Тургенева, 46 у Запоріжжі; по вул. Фонтанній, 11 (мал. 15), вул. арх. Нільсена, 20, вул. Торговій, 18 у Маріуполі. Рідшим була комбінація навпаки, коли превалювали трикутні сандрики, а прямокутні застосовувались для ризалітних вікон.

Рідкісним явищем було застосування напівциркульних вікон або вікон з напівциркульним сандриком. Відповідне оформлення використовувалось у добу класицизму, хоча це більш характерно для романтизму, ренесансу й бароко. Найбільша кількість таких притаманно забудові Маріуполя й Катеринослава, а трохи менше – Олександрівська. Ще один різновид сандриків – рокайльний, був

характерний для архітектури в стилі рококо. Насамперед у другій половині XIX ст. таке декорування застосували до типової забудови зі зразковим плануванням, що в сукупності не можна вважати за пам'ятку неорококо. Найрозповсюдженішим цей надвіконний фронтон у Маріуполі, а найменше зустрічається в Катеринославі (наприклад, по вул. Троїцькій, 4, вул. А. Фабра, 5 – мал. 16) й Олександрівську (наприклад, по вул. Св. Миколая, 27, вул. Військкоматна, 1 – мал. 17). Опосередковано тимпани сандриків прикрашали декором, що найбільше прослідковується у губерньському місті. Так, по сучасній вул. Січових Стрільців, 18 в Дніпрі (мал. 18) розташована триповерхова будівля, тимпани другого поверху якої прикрашені флористичними мотивами у поєднанні з маскаронном. За іншою ретроспективною течією – необароко, вікна мали розскріплюваний сандрик з аркотерами. Зрозуміло, що таке оздоблення переважно стосувалося Катеринослава (по вул. Барикадній, 11а, вул. В. Чапленко, 16 – мал. 19), але трапляються такі пам'ятки, наприклад, у Павлограді по вул. Харківській, 21 (мал. 20).

На відміну від класицистичного декору вікна, в другій половині XIX ст. над- та під-віконна частина декорувалася. Єдине обрамлення цієї частини в попередню добу – балясини, до кінця століття були майже витіснені. Тож, підвіконня виділялося однією / двома фільонками (плоскою / у вигляді діаманту), а в деяких випадках навіть трьома. Якщо будівля була поверхова, то за старою традицією перший поверх не прикрашали, а декорування починалося з другого. Оформлення вікна у дві й більше фільонок було характерно для Катеринослава. У таких повітових містах, як Маріуполь, Олександрівськ й містечку Нікополі цей декор тільки-но почали застосовувати. Можливо, така тенденція спостерігалася в Павлограді, але було віднайдено лише 1 відповідний приклад (вул. Шевченко, 138 – мал. 21). Одним з різновидів фільонки було її виготовлення у вигляді розірваного колом прямокутника (притаманне забудові Катеринослава та Маріуполя). Зокрема, трапляються фігурні фільонки зі стилізованими кутами (наприклад, по вул. Херсонській, 51 у Нікополі – мал. 22) або у вигляді ромбів (наприклад, по вул. Степового фронту, 67 у Павлограді – мал. 23). З кінця XIX ст.

поширення набуває фільонка у вигляді фігурного кладення цегли. Розповсюдженим був орнамент поребрик (наприклад, по вул. Херсонській, 9 у Нікополі – мал. 24, по вул. Жуковського, 18 й 81 у Запоріжжі – мал. 25).

У середині століття в Російській імперії виходили книги, які пропонували оновлені креслення зразкових проектів [497–499]. У них маємо ще один вид підкреслення фільонки – декорування ліпниною з флористичними мотивами та антропоморфними барельєфами. Однак, цим способом користувалися доволі рідко, а більшість таких прикладів віднаходимо у Дніпрі (наприклад, по вул. Старокозацькій, 48 – мал. 26). Подекуди підвіконну зону виділяли своєрідною нішою, яка по техніці кладення цегли має назву «блискавка». Найбільше цей елемент декору зустрічається у Нікополі й Павлограді.

Міжвіконну зону будівлі також декорували. Так, на Катеринославщині побутувало цегляне кладення «поребрик», яке проходило горизонтальною смугою по всій поверхні зазвичай в районі завершення вікна. Таке оформлення зустрічаємо у сучасному Дніпрі (наприклад, по вул. Грушевського, 43 – мал. 27), Нікополі (наприклад, по вул. Запорізькій, 23 – мал. 28) й Маріуполі, але найбільше в останньому (наприклад, по вул. Франка, 9 або на розі вул. Миколаївської й Савчука – мал. 29). Хоча подібність такого оформлення спостерігаємо серед зразкових проектів, але, по-перше, в добу класицизму цей прийом не використовували, а, по-друге, ті карнизи були стилізовані у рельєфне кладення [889, л. 10].

Неокласична забудова, як правило, завершувалася аттиком, який був нехарактерним для першої половини XIX ст. Цією, так би мовити, стіною, виділяли парадну частину і, в такому разі, 1 аттик вінчав карниз будівлі (наприклад, по вул. Жуковського, 29 у Запоріжжі – мал. 30). За необхідності підкреслити симетричність, окрім зони кутового входу, інший бік фасаду декорували також (наприклад, по вул. Січових Стрільців, 17 у Дніпрі – мал. 31). За третім варіантом, цю цегляну споруду розташовували по центру будівлі (наприклад, по вул. Харківській в Павлограді – мал. 32).

Часто можна зустріти вулиці з однаковою стилізацією будинків. Наприклад, початок вулиці Гоголя в Запоріжжі забудований хатами з трикутними фронтонами, вікна майже всієї Кальміуської в Маріуполі оздоблені прямокутними сандриками, а по вул. Шевченко в Нікополі обрамлені лиштвою. Така однотипність характерна для житлової зони, тобто в середмісті й на околицях. Центральні ж частини більш різноманітні, але трапляються випадки, коли одна сусідська забудова повторювала зовнішню стилістику свого межувальника або намагалася підлаштуватися під його архітектурні смаки. Наприклад, багатоповерхівки по вул. Гоголя, 8 та навпроти 11 у Дніпрі (мал. 33, 34), які є копією одна одної. Обидві мають два бокові ризаліти, кожне вікно в яких обрамлене трикутним фронтоном. Вікна першого поверху обрамлені пілястром з прямокутним сандриком, а другого – трикутним, декорованим рельєфним кладенням «сухариком» з підвіконною частиною оздобленою чотирма фільонками у «діамант». Уся поверхня обох будинків виділена рустованими лопатками.

Слід зазначити, що окрім загальногубернських канонів будівництва, побутувала місцева архітектурна традиція. Якщо в першому випадку єдність стилістичних рис забудови регіону склалася під впливом спорідненості за адміністративним розташуванням й певним регулюванням з боку влади, то в другому випадку, ключове значення мали професійні можливості й естетичні переконання технічних кадрів повітових міст.

У Катеринославі використовували трьохосьове планування з нішами на першому поверсі. За цим типом заглиблення в стіні виконували навколо вхідних або арочних отворів першого поверху. Дуже рідко, коли таке декорування переносили з нижнього на другий (наприклад, по вул. Святослава Хороброго, 42 – мал. 35). Якщо нішами оснащували перший ярус будівлі, то всі вікна завершувалися перемичкою з довгим замковим камінням, а поверхню виділяли французьким рустом. Такі ж заглиблення, але другого поверху не супроводжувалося певними змінами декорування, як у першому випадку. Зазвичай цей тип вирізнявся яскраво означеною рельєфністю фасаду. Даного

ефекту можна було досягнути оснащенням вікон ризаліту боковими парними колонами. Усі виступи будівлі оснащували фігурними аттиками.

Помітні особливості має забудова Маріуполя. Так, маємо рустовані будівлі. Зазвичай таке рельєфне кладення застосовували для багатоповерхівок. Тоді цокольний поверх оформлювали об'ємним й фігурним. Однак, у Маріуполі такий прийом декорування застосовували для одноповерхівок (наприклад, по вул. Шевченко, 28, вул. Комсомольська, 9, вул. Харлампієвська, 4 – мал. 36). Частіше городяни будували у 3 вікна. Додатково до такої малогабаритної хати зводили сіни (наприклад, по вул. Шевченко, 27 – мал. 37). У них могли розмістити вхід або ще одне велике вікно (наприклад, по вул. Георгієвській, 40 – мал. 38). Здебільшого вікна обрамляли рокайльним сандриком.

Особливістю павлоградської архітектури було завершення вікон перемичкою, яку потім оздоблювали дерев'яною лиштвою (наприклад, по вул. Громадянській, 34 – мал. 39). Сандрики житла олександрівців здебільшого декорували фігурним кладенням в орнаменті «сухарик» (наприклад, по вул. Горького, 141 – мал. 40).

З останньої чверті ХІХ ст. на Катеринославщині набуває розповсюдження будівництво у ретроспективній стилізації. При зведенні будівлі наслідували не цілком автентичний стиль, а лише вибірккові елементи декорування. Відповідно зберігалось планування доби посткласицизму, але застосовувалося оздоблення інших архітектурних течій.

Серед забудови Катеринославщини у ретроспективній обробці вирізняється неокласична течія. Відмінність її від неокласицистичної архітектури полягає у тому, що будівлі такого типу не мали виразної схожості зі зразковими проектами. Надмірне декорування й багатоповерховість є також їх ознаками. Більшість таких будівель виявлено в Катеринославі. Так, у даній варіації були виконані фасади будинків за сучасними адресами по вул. Короленка, 21 (мал. 41), вул. Володимира Мономаха, 19, вул. Барикадній, 9, вул. Європейській, 13, вул. Воскресенській, 9 пр. Яворницького тощо. Однією із розповсюджених прикрас була флористична ліпка у вигляді квітки й двох листків по боках

(наприклад, по вул. Шолома-Алехейма, 5 й пр. Яворницького, 87 – мал. 42). Ще одним видом оздоблення були ампірні орнаменти у вигляді стріл й вінків (наприклад, по вул. Воскресенській, 13, вул. Чернишевського, 23 (мал. 43), пр. Яворницького, 16 тощо). Декілька таких прикладів маємо в колишніх губернських осередках. Наприклад, по вул. Олександрівській, 6 у Запоріжжі та вул. Поштової, 1 й вул. Микитинській, 58 у Нікополі (мал. 44).

Однією з яскравих течій є необарочна. Одночасно вона є доволі суперечною, адже межує зі стилізованістю ренесансу та рококо. Час від часу це створює перепони по визначенню стилю забудови. Найбільш різнобарвною до необароко, неорококо та неоренесансу є забудова Катеринослава. У стилі необароко маємо будівлі за адресами вул. Старокозацька, 14, вул. Січових Стрільців, 1, 18 й 20, вул. Чернишевського, 7, вул. Вернадського, 15 (мал. 45), вул. Якова Самарського, 12а, вул. Магдебурзькій, 2, вул. Глінки, 12 (мал. 46), пр. Яворницького, 47 тощо. З усіх повітових міст нами було прослідковано барочні тенденції лише в Запоріжжі. Це будинки по пр. Соборному, 50, а також в колишній менонітській колонії Шенвізе, що увійшла до складу міста у 1911 р. по вул. С. Серікова, 11 (мал. 47). Втім, необароко Олександрівська взагалі не передбачає ліпнини, а декорування обмежено розскріплювальними сандриками з аркотеками.

У неоренесансному обрамленні виконані наступні будівлі Олександрівська: по вул. А. Фабра, 11, вул. Вернадського, 12, вул. Глінки, 11 (мал. 48), вул. Воскресенській, 3, вул. Центральній, 14 тощо в Дніпрі. Так само лише одну пам'ятку в відповідній стилістиці віднайдено в Запоріжжі по вул. Троїцькій, 29 (мал. 49).

Неорококо, на відміну, від необароко притаманно дещо стримане забарвлення. Садиби в цьому стилі були в Дніпрі по вул. С. Єфремова, 17 (мал. 50), вул. Пушкінській, 26, вул. Вернадського, 15, пр. Яворницького, 111 тощо. З повітових центрів – будівлі в Нікополі по вул. Микитинській, 5, 21 й 64 (мал. 51). Проте, обрамлення фасадів у наведених містах має певну різницю. Так, вікна у містечку обрамлені рокайльними сандриками, тоді коли у губернському

місті застосовувались напівциркульні. По-друге, ліпнина в Нікополі наближена до ренесансного оздоблення, а в Дніпрі – дотична стилю рококо.

В. Курбатов, який жив у другій половині XIX ст., зазначав, що готичний стиль добре відомий забудовникам [824, с. 489]. Але наявна архітектура підводить до думки, що неоготична стилістика була не до вподоби городянам Катеринославщини. Зовсім небагато маємо житлових будівель у цьому стилі. Найбільше таких виявлено у Катеринославі – по вул. Старокозацькій, 78 (мал. 52), Короленко, 17. Серед них декілька ймовірно прибуткових – по вул. Шевченка, 57 (мал. 53), вул. Кн. Ольги, 3. У Маріуполі маємо відповідну пам'ятку по вул. Харлампіївській, 22 (мал. 54). У Павлограді було зведено будинок за адресою вул. Шевченко, 81 (мал. 55). Натомість більшість прикладів свідчить про те, що таке оздоблення обиралося для релігійних закладів іудеями: фасади молитовних будинків по вул. Європейська, 9 (мал. 56) й пр. Яворницького, 91 у Дніпрі та по вул. Тургенева, 22 у Запоріжжі (мал. 57).

Як і в попередньому випадку, неоготика була споріднена з романтизмом, а також подібна до мавританської стилістики. Романтичні тенденції прослідковуються у виконанні фасаду колишньої синагоги по вул. Троїцькій, 27 у Запоріжжі (мал. 58), водонапірній вежі по вул. Савчука, 2 у Маріуполі (мал. 59) та навіть у фасаді колишньої Міської думи по сучасному пр. Яворницького, 47 в Дніпрі. Зокрема, у місті будинок по вул. Глінки, 16 (мал. 60) має аналогічну стилізацію втраченої пам'ятки – закладу М. Немеровського [618, л. 28]. У мавританському стилі були оформлені вікна першого поверху колишнього будинку губернатора по сучасній вул. Воскресенській, 14 у Дніпрі (мал. 61).

Ще одна течія – неоруська, у містах Катеринославщини не отримала широкого розповсюдження. Маємо всього декілька прикладів: у Дніпрі – вул. А. Фабра, 7 (мал. 62), вул. Барикадна, 2, вул. Вернадського, 23, Крутогірний спуск, 4 й 5, у Маріуполі – пр. Миру, 25, вул. Миколаївська, 72, вул. Італійська, 57 й 71 (мал. 63), у Запоріжжі – вул. Тургенева, 18 (мал. 64), вул. Жуковського, 49, пр. Соборний, 64, у Нікополі – вул. Херсонська, 37, вул. Музейна, 7 тощо (мал. 65).

З кінця XIX ст. проводилися експерименти у стилі модерн, а на початку XX ст. забудову почали зводити переважно у відповідній стилізації. Частина будинків віддзеркалює стару традицію декору у поєднанні з новою. Якщо розглянути Дніпро, то такі маємо по вул. Бородінській, 19 (мал. 66), вул. Січових Стрільців, 22, вул. Жуковського, 29 тощо. Будівлі зберігають попереднє цегляне кладення й оформлення фасаду, до яких був доданий тільки лейтмотив модерну – три повздовжні смуги з колом на верхів'ї. Подекуди під впливом нового стилю свою форму змінили перемички – з променевої до напівциркульної, як наприклад, по вул. Святослава Хороброго, 21 (мал. 67). Також, у колишньому губернському місті помічаємо пам'ятки, виконані у поміркованому варіанті модерна. Наприклад, по вул. А. Фабра, 1, вул. Чернишевського, 14 (мал. 68), пр. Пушкіна, 42, вул. М. Грушевського, 18 (мал. 69), пр. Яворницького, 25 тощо спостерігаємо нові планувальні варіації, оновлене обрамлення вікон та майже відсутність декорування.

Слід зазначити, що для катеринославської архітектурної школи не характерне пишне оздоблення фасадів у стилі модерн, на відміну від, наприклад, Києва чи Харкова. Тому будівлю прикрашали шляхом рельєфного кладення, майоліки та каміння. Так, у перший спосіб були оформлені обійстя (їх підвіконна зона) по вул. Чернишевського, 14 (мал. 70), вул. Святослава Хороброго, 6 й 32 а (мал. 71), Крутогірному спуску, 7 тощо. Майоліка була застосована при декоруванні карнизів й аттиків дворищ по вул. О. Кониського, 1, вул. Барикадній, 6 та Крутогірному спуску, 1б, пр. Пушкіна, 10 (мал. 72). Камінням же обрамлено підвіконну частину будівлі, наприклад, по вул. Бородинській, 20 (мал. 73).

Популярним елементом модерну була так звана «смугастість», яка виконувалася за допомогою цегляного кладення або ліпнини. За першим варіантом був виконаний фасад по вул. Святослава Хороброго, 5 (мал. 74), вул. В. Моссаковського, 6 а (мал. 75), пр. Пушкіна, 22 (мал. 76), вул. С. Єфремова, 21 тощо. Другий варіант утворювала смуга, але у сполуці з флористичним орнаментом. Таким чином, наприклад, прикрасили забудову по вул. Святослава Хороброго, 62 (мал. 77), вул. Я. Самарського, 2 (мал. 78) тощо. Відповідну

смуґастість спостерігаємо за раціоналістичного модерну, але не в декоруванні, а виконанні вікон. Так, наприклад, будинок театру-клубу (сучасної філармонії) у Катеринославі, над якою працював О. Гінзбург, слід вважати за раціоналістичний приклад (мал. 79). Зокрема, в такій самій обробці архітектором був спроектований у 1912 р. проект будинку Громадських зборів у губернському місті [769, с. 142].

Окрім раціоналістичної течії, у Катеринославі практикували модерн у готичній обробці, головною рисою якого була «східчастість» декорованих елементів. У відповідній стилістиці оздоблені, наприклад, фасади по вул. Старокозацька, 21, 51 й 53 (мал. 80), вул. Короленко, 8, вул. Троїцька, 2 й 8, вул. Чернишевського, 18, вул. Січових Стрільців, 14, вул. С. Єфремова, 21, Крутогірному спуску, 1 тощо. Близько до цієї варіації був англійський модерн, за яким нами віднайдено 2 будівлі у Дніпрі – по вул. А. Фабра, 16 та вул. Старокозацькій, 57 (мал. 81).

Ампірна атрибутика (вінки, стріли, перехресні хрести) в декоруванні будинку є ознакою модерну за неокласичною варіацією. Таким чином, наприклад, виконані обійстя по вул. С. Єфремова, 14 (мал. 82), вул. Старокозацькій, 5, вул. А. Фабра, 13, вул. Святослава Хороброго, 3, вул. Гоголя, 33, пр. Яворницького, 68 тощо.

Ще однією течією модерну був неоукраїнський стиль, нажаль, з якого в сучасному Дніпрі збереглася лише одна пам'ятка – будинок Хреннікова (мал. 83). Однак, і цей будинок був значно пошкоджений у військовий період, а згодом сучасниками, які наділили його рисами іншого стилю.

Модерна забудова інших повітових осередків виконувалася наступним чином. Як і в губернському місті, відбувалося нашарування старої та нової архітектурної традиції і тому на фасаді деяких будинків починають з'являтися модерні мотиви. Наприклад, у Маріуполі по вул. Куїнджі, 40, вул. Італійській, 62 й 68 (мал. 84), вул. Миколаївській, 20; в Олександрівську по вул. Жуковського, 51, вул. Гоголя, 71 (мал. 85), вул. Миколаївській, 14; у Павлограді по вул. Робочій, 57 тощо. Що ж до типової забудови в стилі модерн, то, наприклад, сандрики в такій стилізації були виконані в Павлограді в забудові по вул. Соборній, 60,

вул. Степового фронту, 6, Озерній, 47 (мал. 86); в Олександрівську – вул. Гоголя, 61, вул. Олександрівській, 102 (мал. 87); у Маріуполі – вул. Пушкіна, 82, вул. Георгієвська, 20, вул. Митрополитська, 53 (мал. 88) тощо. Якщо у Павлограді та Маріуполі наявна архітектура вказує на застосування для обрамлення отворів переважно сандриків, то в Олександрівську й Нікополі здебільшого застосовувалися модерні перемички. Наприклад, таким чином перекриті вікна будинків у Нікополі по вул. Запорізькій, 6 (мал. 89) та Олександрівську по вул. Покровській, 9 (мал. 90), вул. Фортечній, 57, вул. Поштовій, 9, а з разом із орнаментом у три повздовжні лінії – по вул. Олександрівській, 15 (мал. 91). Принагідно відзначимо, що як і у випадку з неокласицистичною забудовою, за якої місцеві майстри Олександрівська активно застосовували для декорування цегляне фігурне кладення, те саме спостерігаємо для модерної забудови. Однак, оздоблення тепер стосувалося вже не підвіконної частини, а цегляний візерунок у виді «поребрик» пролягав горизонтальною лінією під самим карнизом, що виділяє олександрівців серед інших міст губернії.

Забудова поміркованого модерну, окрім перемичок / сандриків у даному стилі, мала декорування. Прикраси виконувались за допомогою цегляного кладення, ліпнини та декоративних матеріалів. Так, наприклад, цегляний орнамент у 3 повздовжні смуги прикрасили фасад по пр. Миру, 37 (мал. 92) у Маріуполі, вул. Базарній, 1 (мал. 93) у Запоріжжі, вул. Озерній, 34, вул. Успенській, 58 (мал. 94) у Павлограді тощо. Майоліками були оздоблені будинки по вул. Семенишина, 36 й 40 у Маріуполі (мал. 95), вул. Св. Миколая, 6 у Запоріжжі (мал. 96) тощо. Подекуди городяни застосовували такий декоративний елемент, як маскарон – наприклад, у Маріуполі по вул. Георгієвській, 11 а (мал. 97) та вул. Семенишина, 49, але відповідну ліпнину не віднайдено у Нікополі й Павлограді. Натомість, в останньому місті головним елементом декору було рельєфне кладення у вигляді кола, яке розміщувалося над вікном (наприклад, по вул. Полтавській, 142, вул. Шевченко, 89 – мал. 98) або під вікном (наприклад, по вул. Шевченко, 120 – мал. 99).

Одним із витворів модерну – вузькі продовгуваті вікна, почали застосовуватися при забудові в містах Катеринославщини у 1910-х рр. Відповідне оформлення спостерігаємо в Запоріжжі по вул. Олександрівській, 48, вул. Лепіка, 65 а (мал. 100), у Павлограді по вул. Соборній, 42 й 56 (мал. 101). Частково така витягнутість дотична раціоналістичному напрямку модерну. Однак, у такому напрямку з усіх міст губернії будували лише в Павлограді (наприклад, по вул. Соборній, 109 – мал. 102). Зокрема, у місті практикували зведення будинків з доволі рельєфним фасадом, із застосуванням перемичок й сильно вираженої підкарнизної зони (наприклад, по вул. Музейній, 10 – мал. 103). Маємо декілька пам'яток дотичних модерну павлоградців у Маріуполі (наприклад, по вул. Харлампієвській, 6 та вул. Куїнджі, 80 – мал. 104).

З ретроспективних течій, які набули нових рис за модерну, у містах губернії найбільше була розповсюджена неокласична. Втім, з такої маємо пам'ятки архітектури лише Маріуполя й Запоріжжя. Так, наприклад, в останньому по пр. Соборному, 48 й 70, вул. Поштової, 71, вул. Покровській, 24 (мал. 105) та в Маріуполі по вул. Торговій, 43, вул. Куїнджі, 69 (мал. 106). Неоготична тенденція була використана при забудові по вул. Жуковського, 71 у Запоріжжі (мал. 107) й по вул. Харлампієвській, 30 у Маріуполі (мал. 108) (див. Додаток Л).

Підсумовуючи усе вищезазначене вкажемо, що питання містобудування не було цариною якогось одного органу управління, а такі відомості слід шукати в документації декількох інстанціях одночасно. Особливо ця плутанина спостерігається серед вищих органів влади. Окрім складної структури системи управління архітектурою, необхідно зважати на реорганізаційні зміни, які були частим явищем особливо за першої половини XIX ст. Втім, такі модернізації є лише показником того, що органи будівництва не були сформовані навіть на найвищому рівні, а на місцевому почнуть формуватися майже тільки з середині століття. Це, в свою чергу, пояснює кількість віднайдених джерел по кожному з періодів становлення владних інститутів.

Фондування матеріалів з історії містобудування Катеринославщини призвело до їх повного розпорошення між новоутвореними областями. Та оскільки такий процес виконувався вперше, частина документів потрапила в кращому випадку до музеїв та бібліотек. Подальші евакуаційні заходи пов'язані з військовими подіями призвели до значних джерельних втрат та концентрації даних в центральних інформаційних закладах (Санкт-Петербурга й Москви), звідкіля вже навряд чи їх можна повернути. З іншого боку, зберігання документації лягало на відповідальність тих архівів, в містах яких перебували певні органи. Таким чином, усі дані вищих установ, потрібних для розгляду, залишилися у сучасних містах Російської Федерації.

Типологічна класифікація виявила, що найбільшу кількість джерел щодо містобудування маємо писемних (з них – діловодних), а в половину менше – речових пам'яток. Якщо розглянути змістовність справочинних документів, то посеред них переважає службове листування, інформативність якого здебільшого стосується побудови громадських закладів. Більш важливою є особові та інформаційно-довідкові папери, які висвітлюють будівництво мешканцями міста. Однак, порівняно з попереднім видом, ці документи є односторонніми та зазвичай незв'язними з іншими.

Інформація про архітектурні події міст Катеринославщини рідко потрапляла на шпальта місцевих періодичних видань, та ще не менше до фахових. Редактори не відслідковували появу нової будівлі, скільки цікавились курйозними випадками пов'язаними з нею. Фахові ж центральні журнали надавали перевагу сусіднім містам губернії – Миколаєву, Херсону та Одесі.

Щодо проектувально-картографічних джерел, в силу історичних обставин лише частина проектів цивільної забудови збереглася до сьогодення. Найбільша їх кількість була віднайдена щодо Олександрівська, невелику кількість креслеників решти міст було вилучено зі справ земельних банків – Харківського та Бесарабсько-Таврійського. Що ж до картографічних джерел, то більшість мап була виготовлена для Катеринослава (віднайдено 19 карт), трохи менше –

Олександрівська й Маріуполя (по 14 карт), вповнину менше – Павлограда (6 карт) та лише 1 для Нікополя.

Стосовно художньо-зображувальних джерел, то найбільшу кількість листівок було спродуковано відносно Катеринослава, трохи менше для Маріуполя, вповнину менше стосовно Олександрівська та невелику кількість щодо Павлограда й Нікополя. Однак на більшості з них зображені лише громадські заклади. До ракурсів фотооб'єктивів колишніх міст губернії у 1920-х роках стосовно Катеринослава переважно потрапляли громадські заклади, Павлограда й Нікополя – церкви, Маріуполя й Олександрівська – прибуткові заклади. Наступна хвиля розпочалася наприкінці ХХ ст., коли фотографи намагалися зафіксувати усі збережені дореволюційні архітектурні пам'ятки колишніх губерньського / повітових осередків.

Наразі тільки наявні архітектурні пам'ятки колишніх міст Катеринославщини дозволяють встановити приблизний стилістичний розвиток забудови імперської доби. Та, нажаль, з усієї її сукупності лишилися переважно цегляна архітектура другої половини ХІХ ст. Городяни надавали перевагу класицизму, тому житлова забудова виконана здебільшого у цьому стилі, а за модерного стилю фасади будинків додатково прикрашалися трьома повздовжніми лініями, колом, квадратами, вертикальними смугами тощо та лише в деяких випадках замінювалися осучасненим сандриком. Найбільш вживаними мешканцями серед ретроспективних течій були – неокласицизм, необароко та неоромантизм. Втім, усі ці напрямки більш чітко виражені в губерньському місті, а повітових складають рідкість та вирізняються мінімалізмом стилізації. Модерн на Катеринославщині більш схильний до раціоналізму та конструктивізму або ж трапляється доволі стримане декорування, що дозволяє характеризувати його як поміркований.

Археографічні публікації переважно висвітлюють історію міст Катеринославщини кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. і лише відносно Катеринослава й Олександрівська маємо публікації подальших часів (тобто до початку ХХ ст.).

Загалом видавничу діяльність щодо обраної тематики можна відзначити на початку ХХ ст. та з часів незалежності України.

РОЗДІЛ 3

ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ МІСЬКОЇ ЗАБУДОВИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

3.1 Козацькі поселення у долі міст наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

Усі досліджувані нами міста Катеринославщини (Павлоград, Олександрівськ, Маріуполь, Нікополь й Катеринослав) мають безпосереднє відношення до козацьких поселень. Розглянемо стан останніх на момент ліквідації Вольностей Війська Запорозького Низового для чого насамперед слід розглянути *проекти планованого містобудування* (див. Додаток Ж).

За описом Катеринославського намісництва 1784 р., губернське місто мало бути закладене на базі Нового Койдака [798, с. 136], однак починаючи з 1784 р. місто проектували лише на пагорбній частині поблизу Половиці. Такий вибір можна пояснити амбіційністю Потьомкіна, який хотів збудувати величезне місто від Нових до Старих Койдаків («збудувати Катеринослав у Койдаках»), а посередині цієї площини розміщувалась Половиця, яка була невеличким козацьким поселенням. При цьому пагорб потерпав від зневоднення, а Половиця – від підтоплення.

Плани Катеринослава з 1784 по 1790 рр. репрезентують лише нагірну частину губернського міста. В. Старостін вказує, що ці кресленики – лише проекти I-го етапу будівництва. Відтак, виходить, що це був єдиний випадок такого почергового планування розбудови міста в краї. Але якби нагірна територія була лише частиною проекту, то це було б позначено хоча б в одній з експлікацій мап. Так, наприклад, мапа Маріуполя 1827 р. зазначає, що зафіксована головна частина є лише складовою, скоріш за все відокремлена задля урегулювання та уточнення [835, с. 71]. Окрім того, у листі І. Синельникова до Г. Потьомкіна перший зазначає, що подає план Катеринослава з розподілом міста на квартали. Тобто кресленик 1786 р. і був проекцією губернського міста [432, с. 276].

Перший проект Катеринослава був розроблений у 1784 р., але наразі точаться суперечки щодо авторства (К. Геруа чи М. Казаков) [796, с. 26]. Хоча даний проект не затвердили, однак важливо, що на ньому зафіксовано кордони Половиці [457]. Мапа К. Геруа 1786 р. також фіксує це поселення. Архітектор викреслив крапкову забудову у квартали, хоча й доволі безформні. Наступні плани були розроблені в 1790 та 1792 рр. І.Є. Старовим [885, с. 156, 283]. На першому кресленнику замість козацького поселення зображено низинну ділянку вздовж Дніпра, поділену на квартали [707, с. 33]. Та в пізнішому проекті узбережжя не розплановане й позначене як порожнє місце буцім через те, що воно підтоплюється під час повені [796, с. 11]. Аналогічну матрицю спостерігаємо на кресленнику 1795 р.

Наступна мапа 1806 р. знову демонструє хаотичну забудову на вищезазначеній підтопленій частині [879, с. 64–65]. На тлі суцільної симетрії дивно бачити «безформне» планування. Таке можливе лише якщо ця ділянка була вже забудованою. А це вказує на те, що планування Половиці вперто намагалися вписати у контури Катеринослава. Проект В. Гесте 1817 р. фіксує вже упорядкованість міста, що схиляє до думки про приєднання доімперської забудови [831, с. 181, 211].

Цінність мапи 1810 р. полягає у тому, що на ній вперше подано схему Катеринослава, межі якої будуть сталими принаймні до 1890-х років. Тобто мапа відображає не тільки нагірну частину, а й територію навколо Озерки. Половицю тут знову було представлено регулярними кварталами, що було продубльовано на плані 1817 р. Проте мапи 1850-х років, 1885 р., 1889 р., 1903 р., 1913 р. та навіть 1915 р. навпаки свідчать про те, що старе поселення так і не вдалося втиснути у чітку сітку розпланування.

Заснування м. Павлограда пов'язане з великим козацьким зимівником Матвія Хижняка, закладеним у 1770 р. У 1775 р. азовський губернатор В. Чертков видав два розпорядження. По-перше, козацький зимівник Матвіївку було переформатовано в державну слободу. По-друге, Чертков перевів Хижняка зі

статусу власника до розпорядника, але для заспокоєння амбіцій надав йому право розпланувати поселення [878, с. 2].

Трохи згодом імперська влада почала привласнювати навколишні землі поселення своїм підлеглим. Л. Губарева зазначає, що дружина Голеніщева-Кутузова – Катерина Іллівна, отримала у володіння слободу Михайлівку між 1775 та 1778 рр., розташовану з південно-західного боку, на місці майбутнього парку 1-го Травня [790, с. 6]. У 1777 р. М. Кутузова призначили командиром Луганського пікінерського полку, який розташовувався в Бахмуті. Втім, на початку 1780-х рр. полк перевели до Матвіївки. Деякі науковці стверджують, що власно ініціатором цієї події був Кутузов. Незрозумілим залишається те, що генералу-полковнику знадобилося декілька років, щоб перевести полк до Матвіївки, на землях якої він фактично не перебував [62, арк. 3; 831, с. 568].

У кінці XVIII ст. було виготовлено три мапи Павлограда. На думку В. Старостіна, перший план був складений у 1782 р. [878, с. 5]. Однак, скоріш за все була розроблена лише карта шанцю, у якому перебував Павлоград (Павлівська слобода). Натомість перший кресленик Павлограда (сучасного), переведеного до Луганки, мав бути виготовлений в 1783 / 1784 рр. В. Тимофієнко проаналізував мапи «Атласу...» 1783 р. і вказав на те, що план 1787 р. повторює розпланування 1783 р. Тож, не виключно, що вже в 1783 р. автор спроектував Павлоград на 60 кварталів [458, с. 107].

Проект міста 1787 р. нараховує 60 кварталів, проте на 1793 р. зафіксовано лише 33 квартали. В. Тимофієнко слушно зазначив, що кресленик 1793 р. не є проектом подальшої забудови Павлограда, а тільки відображає стан забудови міста на цей період [62, с. 150]. Однак, мапа 1787 р. охоплює все, окрім південної частини. Тобто, так би мовити, все місто пропонувалися до забудови за винятком місць, передбачених для службових закладів. Як уже зазначалося, на планах з «Полного собрания законов...» пунктиром зафіксована «доміська» забудова, залучення якої до загальної партикуляції становило проблему. Так, мапа Павлограда 1831 р. відбиває проблему з приєднанням до врегульованої забудови по правому березі р. Вовчої, у північно-західному та південно-західному кутах,

забудови, яка виходить за кордони поселення [458, с. 107]. Станом на 1793 р. вздовж р. Кочерга проживало 55 зимівчан, при р. Гнездці – 70, а поблизу р. Вовчої – 372 [419, с. 117–134; 435, с. 96]. Фактично це і є ті ділянки, з якими проектувальники намагалися впоратися при розрахунку містобудівних перспектив.

Із козацькою спадщиною тісно пов'язане виникнення Маріуполя. Розташування міста обмежувалося водними кордонами – Азовським морем та річками Кальчик і Кальміус. Виходячи з таких обмежень, місто було б зручніше розмістити паралельно морю, однак поселення чомусь запланували перпендикулярно. Зокрема, ядро міста визначалося в місці впадіння р. Кальміус в Азовське море [419]. Власно в цій зоні була фортеця Кальміуської паланки, яку креслярі, скоріш за все, свідомо не позначували на мапах Маріуполя аж до початку XIX ст. Хоча, можливо, на 1782 р. фортечні вали Кальміуської паланки не збереглися. Наприклад, аналогічну ситуацію спостерігаємо в Самарі [862, с. 47–49].

У 1782 р. у Маріуполі було зведено арештантський будинок та повітове училище [850, с. 77]. Та на мапі цих об'єктів також немає. Швидше за все, вони розташовувалися у межах паланкової фортеці. Зокрема, власне там розміщувалась Свято-Миколаївська церква – єдина церква міста, принаймні до зведення Харлампієвського собору (1845 р.). Якщо ж Кальміуська фортеця розглядалася як тимчасове розташування цих закладів, то чому ці заклади не проектувалися згодом. Окрім того, влада мала бути зацікавлена у зведенні принаймні митної застави.

Відомості про населення навколо Кальміуської паланки відсутні. У межах фортеці станом на 1775 р. перебувало 200 осіб. За повідомленням митрополита Ігнатія, на 1782 р. навколо паланки розташовувався 61 зимівник. Що не дивно, адже поблизу паланкової фортеці, як правило, базувалося поселення [766, с. 44–45]. А відтак, забудова, позначена на мапі 1782 р. – козацька. Можливо, це послугувало подальшим орієнтиром проектування Маріуполя, що і пояснює вибір системи планування. Зокрема, за реєстром зимівників Кальміуської паланки

1756 р. зазначено, що в Клиновій балці (у межах сучасних пр. Металургів та пр. Нахімова) розміщувався 1 зимівник, у Зінцевій балці (сучас. селище Піщане) – 3, понад р. Кальміус – 3, понад р. Кальцем – 9, у підгір'ї (тер. Слобідки) – 8 [864, с. 527]. За іншими даними (часів Азовської губернії) при Кальміусі мешкало 335 осіб [439, с. 96].

Процес планування міста репрезентований 9 мапами, 7 із яких були доступні для опрацювання. Перш за все, слід зазначити, що аж до 1811 р. жоден з креслеників не відображає справжнього масштабу поселення. Причина полягає у відсутності на цих мапах клиноподібної частини, яку вперше бачимо лише на проекті 1811 р. (сучасні вул. Семенишина – вул. Підгірна – пр. Металургів – вул. Італійська – вул. Торгова). Якщо б цю ділянку було докреслено до схем попередніх мап, то це розпланування опинилася б на території Слобідки. Тобто квартали на мапах до 1811 р. були збільшеними порівняно з реальними й розтягнулися вшир до меж Клинової балки. Не дивно, що в рапорті 1778 р. Герсеванова Черткову перший зазначив, що початок міста Маріуполя знаходиться в 300 сажнях від фортеці [423, с. 552]. Утім, такий висновок можна було б зробити тільки орієнтуючись на кресленик, помилку з масштабністю якої, скоріш за все, повторив наступний кресляр.

Перша мапа була виготовлена в 1782 р. По прибутті греків до Маріуполя, вони оселилися начебто в козацьких будівлях (з часом передбачалося переселити до новобудов). На мапі цього року зафіксовано стару забудову в південно-східній частині (зосереджену в межах сучасних вул. Італійська – вул. Торгова – вул. Митрополитська – вул. арх. Нільсена) та частково в північній частині міста (вул. Готфійська – вул. Торгова – вул. Шевченко – вул. Куїнджі, а також вул. арх. Нільсена – вул. Кальчинцька – вул. Куїнджі – вул. Успенська). Слід зазначити, що кресляр пропонує до забудови лише західну частину Маріуполя. Таким чином, в межах урвища між уже заселеною східною частиною та пропонованою до заселення західною утворилася порожнеча. Сполучення між двома поселеннями проектувальник пропонує відкласти на майбутнє. Та, як засвідчив землемір Яків Калоферов, між цими поселеннями не було зв'язку

впритул до 1826 р. [344; 835, с. 5]. Щоправда кресляр подає перспективне розпланування цієї території. Можна припустити, що таким чином автор проекту намагався відділити старе поселення від нового – козацьке від грецького. Втім і в східній, так би мовити, грецькій частині була стара домиська забудова. Поселення Мар`їнка та Карасівка увійшли до меж міста тільки в 1811 р., що збігається із затвердженням конфірмованого плану [789, с. 70]. Тобто до цього Маріуполь складався з 7 – 8 вулиць. Зокрема, проектувальник позначив на мапі забудову навколо церкви, яку він не включив до розпланувальної зони. Такі крапкоподібні одиниці, як зазначив кресляр, були старою забудовою. Однак, якщо б забудову зводили греки, то будівництво відбувалося б у кордонах міста, адже ділянки їм відмежовували безкоштовно. А відтак, забудова була іншого, більш раннього походження – козацького.

Наступний проект датується 1784 р. [423]. За цим креслеником спостерігаємо вирівнювання південно-західних кварталів шляхом докреслення клиноподібної ділянки, що призвело до розбивки на дві поздовжні вулиці. Проте, на мапі нема жодних ознак старої забудови чи фортеці. Більш важливою є мапа 1787 р., за якою автор позначив крапкові старі споруди в районі укріплення. Зокрема, житлові будинки проектувальник вказав у тих самих місцях, де розташовувалася доімперська забудова на кресленику 1782 р. Також, на проекті позначені три північно-східні квартали – буцімто обійстя мешканців. Однак, ця прирічкова зона хоча і буде зафіксована на мапах 1811 р., 1826 р. та 1910 р., та постфактум її приєднання відбудеться лише в 1892 р. Черговий кресленик 1795 р. скоріш є схемою, аніж планом. Але ніяких графічних позначок щодо доімперської забудови не позначено. Лише з поміж планів «Полного собрания законов...» маріупольська стара забудова 1811 р. повторює контури позначених козацьких дворищ плану 1782 р.

Традиційно історію Олександрівська прийнято розпочинати із заснування двох фортець [692, с. 384]. Перша була залишена без добудови й переформатована в форштадт, а друга – закладена на новому місці. Олександрівська фортеця була провідною серед семи спланованих фортець Дніпровської лінії та найбільш

наближена до губернського міста. Окрім військових функцій, фортеця мала каральні, медичні, митні та інші функції. Це у свою чергу, провокувало постійний потік людей, які проходили через неї (наприклад, будь-які митні зв'язки пов'язані із торгівлею). Відповідно в фортеці могли селитися купці принаймні до 1784 р. (скасування Олександрівської митниці) [903, с. 17].

До 1778 р. в укріпленні розташовувались адміністративні установи майбутнього міста Маріуполя [766, с. 74–77]. До цих установ входили повітовий комісар, секретар, наглядачі поселень, скарбник, перекладач. Я. Новицький додає до цього переліку Павлоградське духовне правління та посаду штаб-лікаря, вказуючи, що принаймні дві останні складові та повітовий комісар розміщувались у форштадті [193; 821, с. 198; 850, с. 153–154]. Проте у даному випадку, слід пристати на думку Р. Божко про переведення владних органів до Павлівська-Маріуполя у 1778 р. Адже, наприклад, духовне правління мало утворюватися на базі церкви, якої до 1778 р. в олександрівському форштадті не існувало. Та не можна погодитися з думкою дослідниці, що були перенаправлені усі службовці та установи.

Після скасування фортець у 1784 р. та спроб переформатувати їх у внутрішні міста або посади, тільки Олександрівська фортеця отримала розвиток у бік формування міста. Олександрівськ розглядався як місто тільки в 1782–1783 рр., бо в ці роки відбувалося розмежування на повіти, важливим етапом у якому був вибір повітового центру.

Загалом за період із 1770 р. по 1823 р. маємо п'ять мап Олександрівська. Перша мапа 1770 р. фіксує, так би мовити, стару фортецю, яка згодом була переоформлена у форштадт [853, с. 10]. Це графічне зображення унікальне тим, що відбиває наявність козацьких зимівників. Десять зимівників позначені на правому березі р. Мокра Московка з північно-східного боку. Проектувальник зобразив навколо фортеці козацькі дворища. Ймовірно, автор намагався передати розташування козацького поселення, що отримало назву Слобідка. Зокрема, навколо фортеці було засновано форштадт – поселення для майстрів і робітників [903, с. 15].

Навесні 1771 р. фортецю затопило, у зв'язку з чим почалося будівництво нової біля р. Сухої Московки. Оскільки мапа 1771 р. відображає лише 2-у фортецю, перейдемо до наступної – 1783 р. [883, с. 19]. Зазначимо лише те, що останню будували поблизу козацького поселення Вознесенка. У цей час розглядалося питання, де розмістити повітовий центр – у Новомосковську (І) чи Олександрівській фортеці. Олександрівськ поступався Новомосковську (І) навіть графічним зображенням, адже проектувальник подав перспективний розвиток міста біля Новобогородицької фортеці, чого не запропонував біля Олександрівської [883, с. 131, 134]. Кресляр намітив розбудову лише в старому укріпленні. Однак ця місцевість була підтоплена, а меліораційних заходів до 1783 р. не проводилося. Втім, цю ділянку мали заселити військовими та робітниками, а за старими мурами – будівельниками.

Певне непорозуміння викликають статистичні дані 1783 р. Якщо в фортеці мешкало 901 особа на 23 двори, тоді в одному дворі проживало 39 – 40 осіб, що є малоімовірним. Цифрові показники щодо форштадту – 320 осіб на 73 двори, що складає 4–5 осіб на один двір [903, с. 20]. Навколо нової фортеці кресляр позначив поселення військових. Ймовірно демографічні підрахунки фортеці охоплювали й передмістя. А відтак, мапа 1783 р. не може відображати дійсний стан забудови.

Наступна мапа Олександрівська датована 1797 р.¹ Вона цінна тим, що кресляр позначив поселення навколо обох фортець. Окрім того, проектувальник зазначив існування солдатського поселення навколо нової фортеці та цивільного поселення навколо старої фортеці. Розробник мапи зафіксував цивільну забудову виключно на колишній території козацьких зимівників. Тобто контури козацького поселення мапи 1770 р. майже ідентичні з контурами цивільного поселення 1797 р. Отже, знову маємо справу зі зникненням доімперської забудови на мапах та пізнішою її появою через два десятиліття.

¹Краєзнавці визначають дату складання мапи – кінець XVIII ст., а найбільш точну дату запропонував Р. Шиханов – 1780 р. [25, с. 18]. Однак, на мапі позначено дорогу на Новоросійськ. Відповідно, мапу мали скласти між 1796 та 1802 рр. У зв'язку з утворенням Новоросійської губернії проводилося картографування місцевості. Оскільки маємо проекти цього періоду лише за 1797 та 1798 рр., відповідно вважаємо датою виготовлення 1797 р. До того ж у 1797 р. поблизу міста підшукували ділянку задля розташування німецького поселення і згодом у південно-західній частині міста, майже впритул була утворена німецька колонія Шенвізе. Тому вважаємо датою складання 1797 р.

Остання мапа ранньої історії Олександрівська була виготовлена в 1823 р. та увійшла до збірки «Полное собрание законов...». Як вже зазначалося, особливість цього джерела полягає в тому, що креслення відображають пунктиром стару забудову в межах нової. Тож, на мапі чітко видно наявність старої фортеці та заселену північно-західну ділянку міста. Візуально на мапі доволі коротка відстань між ними, а отже, проектувальник припустився помилок у розрахунках, зокрема, не позначив колонію Шенвізе, передмістя Карантинку та цвинтар, які знаходилися за межами міста. Проте, Вознесенку, розташовану далі від інших передмість, наніс на креслення. Слід звернути увагу на те, що архітектор запропонував будівництво не від нової до старої фортеці, а навпаки (хоча найбільша концентрація населення була у новій фортеці, але центром тяжіння була стара).

Чимало ускладнень маємо з історією Нікополя останньої чверті XVIII ст. За планами Г. Потьомкіна, у 1764 р. біля козацького містечка Микитино мала бути побудована фортеця, якій за пропозицією Катерини II у 1775 р. дали назву Слов'янськ [60, арк. 1–3]. Однак, новоросійський губернатор М. Муровцев планував звести укріплення в Покровському. За матеріалами Д. Яворницького у 1778 р. І. Синельников отримав наказ про переведення канцелярії з Покровського до Микитина, але, як бачимо зі звіту М. Язикова, земське правління зі скарбницею було переміщено до містечка лише у 1780 р. [897, с. 6–7]. Втім, на мапі 1775 р. з Російського військово-історичного архіву² чітко бачимо, що фортецю запланували на лівому боці Дніпра навпроти Микитино, тобто на місці сучасної Кам'янки-Дніпровської.

Через три роки до цього плану повернулися. Тепер Слов'янськ вже мав отримати статус губернського міста з губернським правлінням. Будівництво начебто розпочалося у 1779 р. у Микитиному [897, с. 40]. Але лише на карті 1778 р. Слов'янськ дійсно позначений поблизу Микитиноного перевозу². Серед креслеників виявлених А. Пивоваровим у Російському військово-історичному

² Матеріали надані П.А. Бойком

архіві є мапа під назвою «План Новороссийской губернии Славянского уезда части реки Днепра, речек Речища и Томаковки с их урочищами, кои состоят от Покровска за 30, а от Славянска в 12 верстах, что наперед именовалось Никитиным. Сочинен 1779 года декабря 8-го дня». Також дослідником віднайдено «План вновь прожектируемого укрепления Никополь, что прежде назывался Никитин перевоз, для содержания воинской команды одного батальона. Составил инженер-прапорщик М. Радин 1780 г.». Натомість, у 1783 р. Слов'янськ відтоді планується біля укріплення Тор [882, с. 25]. У чому полягала потреба зведення фортеці Нікополь, коли нижче вже будувалася Херсонська, невідомо. Зокрема, з назви останнього кресленника виходить, що до цього вже планувався якийсь Нікополь. Тоді, можливо, Нікополь розглядали у контексті грецького проекту не з 1782 р., як вважає, наприклад Г. Шапошніков, а наприкінці 1770-х років. До того ж усі міста цього проекту будувалися якраз у кінці цього десятиліття – Херсон 1778 р., Ольвіополь 1778 р. та Маріуполь 1779 р.

Можливо, Слов'янськ почали будувати у 1779 р. й дійсно будували, але проект чомусь покинули, ймовірно через спорудження Херсона. У підсумку 9 червня 1781 р. Микитин перевіз було перейменовано у Нікополь, а його місцезнаходження окреслюється двома річками – Чортомлик й Чортомличка [787, с. 2; 795, с. 33]. Однак на мапі Генерального штабу ще 29 березня на місці Микитино було позначений Слов'янськ.

Того ж року Нікополь нібито відвідав В. Зуєв. Він вирушив з Кічкаса до Томаківки, рухаючись суходолом по одній широті чітко на захід. Але на перевозі через р. Кам'янку, притоки Базавлука, візок мандрівника загруз і чоловік мусив звернути вбік і відвідати Нікополь. Але р. Кам'янка протікає на північ від Покровського. Якщо б мова йшла про Нікополь / Микитино, то автор вказав би щонайменш р. Чортомлик, за яким розташовувалося містечко. Оскільки більше ніяких гідронімів вказано не було, тоді мова йшла про якийсь інший Нікополь [845, с. 374–346].

До всього В. Зуєв вказував, що його Нікополь розташований на пустому місці поблизу р. Підпільної, яка за 12 верств від Покровської слободи князя

Вяземського. Однак, між сучасним Нікополем та Покровським щонайменш 50 км., що перевищує відстань у 4 рази. В. Зуєв також писав про наявність у його Нікополі повітового суду. Але в лютому 1860 р. катеринославський губернатор О. К. Сіверс зазначив, що єдиним органом у Нікополі була міська поліція, яка функціонувала з 1819 р. [207, арк. 5]. Управитель пропонував делегувати поліції право видавати торгівельні посвідчення. Було б дивно, якби за наявності повітового суду мешканці до початку XIX ст. не мали змоги здійснювати комерційні угоди безпосередньо на місці.

Підсумовуючи викладене, ми прийшли до висновку, що на місці Микитино й Микитино перевозу планувалося два міста – Слов'янськ та Нікополь. Територію під розташування Слов'янська шукали дуже довго й на місці Микитино й Микитино перевозу місто почали планувати не одразу. Однак, усі спроби заснування Слов'янська приурочують до Нікополя. Це приводить до певної плутанини, адже Слов'янськ має відношення до Нікополя лише відносно 1779–1781 рр. Дуже сумнівно, але гіпотетично, паралельно розглядали можливість будівництва Нікополя на р. Підпільній. Відомостей про це обмаль. Лише назва мапи 1780 р. дає підстави вважати, що фортецю планували ще раніше у рамках грецького проекту. Однак у кінцевому рахунку у 1781 р. повернулися до ідеї розбудувати Нікополь на місці козацького Микитино.

Усі розглянуті кресленики слід умовно поділити на 2 групи – проекти, які демонстрували заплановане до забудови й яким бажали бачити місто та мапи, які більш-менш фіксували дійсний стан зведеного. До перших відносно Катеринослава відносимо карти 1784 р., 1786 р., 1787 р., 1790 р., 1792 р., 1795 р., 1810 р., 1817 р., 1834 р. й 1837 р., до других – 1848 р., 1850 р., 1871 р., 1885 р., 1889 р., 1903 р., 1909 р., 1913 р. та 1915 р. (частково 1806 р.). Щодо Павлограда то проектами є всі виявлені кресленики, тобто 1787 р., 1793 р., 1795 р., 1798 р. і лише 1831 р. можна частково віднести до другої групи. Стосовно Маріуполя до проектів зараховуємо 1784 р., 1787 р., 1795 р. та 1910 р., а до других – 1782 р., 1811 р., 1826 р., 1827 р. й 1892 р. З олександрівських проектів маємо 1783 р. та 1823 р., а з мап – 1798 р., 1811 р., 1903 р., 1913 р. й 1915 р.

Таким чином, усі вищеперераховані міста Катеринославщини були закладені на місці старих козацьких поселень. Гіпотетично, з другої половини 1770-х років понад десятиліття в Петербурзі панувала ідея закладення південних міст у паланкових центрах: Катеринослав у Койдаках, Павловськ-Маріуполь у Кальміусі, Новомосковськ у Самарчику.

Тепер звернемо увагу на *систему планування кварталів*. За В. Тимофієнко, з трьох виділених ним типів розпланування південних міст в досліджуваних центрах Катеринославської губернії переважала прямокутно-сітчаста (гіпподамна) система [883, с. 135]. Наприклад, така була застосована для Катеринослава. Принагідно відзначимо, що архітектурний ансамбль нагірної частини на проектах до 1790 р. був скерований у східний бік, а за мапою 1790 р. центр був повернутий до північної сторони. Вочевидь, за першими проектами губернського місто тяжіло до Старого Койдака. Туди ж йшла дорога на Херсон. Втім, вже з часом стала зрозумілою неможливість здійснення перспективного планування зі сходу на південь і, можливо, тому будівництво почали розплановувати з півночі на захід. Власно через те центральна частина пагорбного міста змінила свою локалізацію і тому кресленик 1790 р. демонструє пропозиції щодо урегулювання Половиці.

При проектуванні Павлограда як повітового міста гіпподамна система кварталів була розташована трикутником до річки Вовчої з південного боку. Проте, щоб досягти геометричної досконалості, місто слід було розмістити північніше хоча б на 3 квартали. Тоді можна було б уникнути вписування місцевості сучасних вулиць А. Светличної – вул. Успенської – вул. Гіркового – вул. Полтавської, й загальне розпланування отримало б вигляд прямокутника. Отже, Павлоград розпланований нетипово порівняно з іншими містами, розташованими на території колишнього війська Запорізького Низового, улаштування яких також прив'язано до ріки, і вирішене паралельно течії (Херсон, Берислав) або водорозділ перетинає місто (Бахмут, Олександрія).

Найбільш логічним виглядає розпланування Олександрівська, розташованого вздовж р. Московки. Втім, якщо б місто планували з нуля,

можливо, раціональніше було б розмістити його поблизу р. Дніпро, як наприклад, був розташований Ростов над р. Дон. Тоді центром розбудови була б нова фортеця. Однак, ядром стало старе укріплення, яке в подальшому визначило систему прокладання вулиць та розбивки кварталів.

З усіх досліджуваних міст вирізняється Маріуполь. У кінцевому результаті за мапою 1811 р. для міста була обрана перехресно-рядова система кварталування. Тимофієнко вважає, що за допомогою такого рішення досягалося пришвидшення комунікацій [883, с. 142]. Але кресленик 1795 р. демонструє, що першочергово місто планували за перехресно-сітчастою системою, і лише східна частина була віяльною. Зміна траєкторії цієї приморської зони дозволила не тільки утворити центральну вулицю (Катерининський проспект) і разом з нею соборну площу, а й досягти прямокутної форми для всіх кварталів. Та найважливіше зрозуміти мотиви вибору нахилу цих східних кварталів. Забудова місцевості зі сходу на захід ледь сягала вул. Марії-Магдалининської (сучасн. вул. Грецька). Виняток – два південно-західні квартали, які на мапі 1826 р. позначені як забудовані. Розпочинаючи від східних кордонів Маріуполя та закінчуючи західними до дороги на Оріхів, пролягала Клинова балка. Якщо східні кордони балки входили до меж міста, то західні обриси за мапою 1811 р. опинилися вже поза Маріуполем. Відтак, можливо, саме дворища мешканців балки змусили змінити планування міста.

У будь-якому випадку наріжна особливість початкових проектів досліджуваних міст полягає у тому, що до них потрапляла стара козацька забудова. Вдале розташування козацьких поселень змушувало імперську владу відштовхуватися від цього факту при просторовому плануванні розбудови міст. Якби козацькі поселення не вплинули на подальшу забудову, тоді утворилася б нова система кварталування. Натомість планування території, зайнятої зимівниками залишилося непорушним аж до буремних подій 1917 р. В останній третині XVIII ст. – на початку XIX ст. козацька забудова розташовувалися поблизу річок: у Катеринославі базувалися у північно-східній зоні р. Дніпро,

Маріуполі – на р. Кальміус, Павлограді – вздовж р. Вовча та Олександрівську – по берегу р. Мокра Московка.

Додаткова інформація про козацьке минуле міст відклалася у зв'язку із впорядкуванням забудови в другій половині XIX ст. Так, наприкінці XIX ст. у Катеринославі через погіршення санітарно-епідемічної ситуації вирішили навести лад в хаотичній забудові. А відтак не тільки чиновники, а й просто мешканці міста почали залишати свідчення про хронологію заселення цих територій (В. Машуков, М. Пехотинський, П. Гінзбург, М. Риндовський, П. Яненко, В. Милославський та ін.). Хоча інформація від різних осіб в багатьох моментах суперечлива, але свідчення про доімперські поселення збігаються. Такі території наводяться як заселені «здавна», тобто щонайменш з 1787 р.

До козацьких районів відносять Каміння, Мандриківку, Старий кут, Млинки та Невінчану балку. На думку сучасників, усі ці райони міста були зайняті шляхом самозахоплення. Так, Каміння не позначені на 5 планах Катеринослава з 18, а саме 1790 р., 1792 р., 1795 р., 1810 й 1817 рр. Місцевість Млинків й Старого кута включають до мережі розпланування лише з 1795 р., але на проектах 1795 р., 1806 р., 1810 р., 1817 й 1850 рр. (тобто впритул до 1885 р.) реальні межі поселень не виявлені. Що ж до Невінчаної балки, яка входить у кордони старої Половиці, то кресленик навіть 1889 р. її не позначає. Втім, забудову балки можна прослідкувати на картах 1786 р., 1806 р., 1850 р., 1903 р., 1909 р., 1913 й 1915 рр. Відзначимо, що Мандриківка й Рибаківський байрак увійдуть до міських кордонів з останньої чверті XIX ст., що засвідчує мапа 1885 р.

Розглянуті джерела свідчать про те, що мапи Катеринослава лише частково відображають наявність старої забудови. Проектувальники свідомо не позначали межі старих поселень. Таке можливе лише у двох випадках. У першому випадку, імперська влада намагалася інтегрувати ці території до розпланування міста, тому демонструвала, наприклад, місцевість Млинків й Старого кута у вигляді правильної геометричної форми. У другому випадку, можновладці не відслідковували процеси заселення міста. Наприклад, у 1836 р. виявилось, що навколо Троїцької площі здавна базувалися дерев'яні крамнички вдів-міщанок.

Жінки могли б і надалі вести торгівлю, якби катеринославський губернатор Н.М. Лонгінов не запропонував на цій місцевості розташувати нові гостинні ряди [182, арк. 30]. Фактично, можновладці звертали увагу на стан забудови лише тоді, коли була необхідність розмістити ті чи інші державні заклади.

Спроби урегулювати забудову окремих фрагментів міста без вирішення проблеми в цілому закінчувалися поразкою. Наприклад, у 1874 р. склали проект впорядкування району Каміння, але матриця поселення залишалася незмінною. У 1887 р. міська влада доручила землеміру Жигачьову скласти мапу Катеринослава з усіма слобідками. Та розробник не впорався із завданням, а ідеї приведення забудови до впорядкування залишилися у перспективі [394, с. 86].

Проте, якщо карти не позначали старі поселення, то мешканці (навіть другої половини ХІХ ст.) чітко знали де вони розташовані та приблизний період їх заснування. В одній із нотаток періодики 1866 р. автор вирізнив із міського простору козацьку частину. За його формулюванням, запорожці розселилися на території вниз від нагірної зони, яка відгороджена Жандармською (Довгою) балкою [414, с. 2, 3]. Якби автор не деталізував місцевість байраком, можна було б подумати, що мова йде про Мандриківку. Втім мова йшла про Млинки, Старий кут, Безулівську слободу, а може й також Рибаківську балку. Судячи з локалізації розташування Млинків, Старого кута, Безулівської та Рибаківської слобод, після приходу імперської влади козаки почали освоювати території балок.

Про те, що сценарій розселення був саме такий, свідчать заходи влади щодо виділення земель під будівництво в Катеринославі. Як з'ясував О. Швидковський, перший розподіл ділянок здійснювався за планом 1792 р. і тривав до 1820 р. За цей період здебільшого вздовж Катеринославського проспекту було відмежовано 480 наділів та розбито 48 кварталів [899, с. 14]. Проте, мапа 1792 р. стосувалася лише нагірної частини та Половиці, а подальші території до Озерки вперше спостерігаємо лише на кресленику 1806 р.

У 1825 р. на загальноімперському рівні був створений комітет з покращення розвитку міст. Передбачалося безкоштовне виділення ділянок під будівництво та дозвіл на довільний вибір плану, фасаду, поверховості та

будматеріалу. Розглядалися способи заохочення до проживання дворян та селянства [178, арк. 17]. Фактично це надавало зелене світло мешканцям та новоприбулим на довільне будівництво. Таким чином, бажаючи заселити міста будь-якою ціною, влада ініціювала будівельний безлад, який не можливо було стримати конфірмованими планами.

Однак трохи менше аніж за дві декади ситуація почала змінюватися. За ходом забудови та відхиленням від будівельних вимог мали слідкувати поліцейські, але замість них раз-пор-раз цю роботу виконували некваліфіковані чиновники. Згодом ці повноваження перебрали на себе будівельні комітети. У Катеринославській губернії такі почали функціонувати з початку 1840-х років [183, арк. 1–3; 197, арк. 28]. Тим, хто без дозволу звів помешкання на пагорбах, площах, незручних місцях, надавалася можливість переселитися протягом 5 років за фінансового сприяння держави. Проте наприкінці першої половини XIX ст. не вистачало грошей на благоустрій навіть Катеринослава, тому якісь операції з руйнації самозабудови були неможливі [183, арк. 12].

У 1843 р. був опублікований наказ Сенату про розподіл земель у «Новоросійському краї й Бессарабській області». За документом, закріплення земельної власності відбувалося лише у тому випадку, якщо особа забудує її та розведе на ній сад протягом 3 років. За невиконанням – земля поверталася у власність міста [531, с. 5–7]. Не можна стверджувати, що це стало стимулом до змін, але з березня того року почали розпродаватися пустопорожні місця, раніше виділені держслужбовцям (військовим та чиновникам). За два десятиліття було виставлено на продаж 85 ділянок м. Катеринослава, 15 з яких було виділено згідно з планом 1817 р. (район від суконної фабрики та Половиці вверх до сучасн. вул. Староміської) та 27 згідно з планом 1834 р. (пагорбна частина). За яким планом було розподілено решту 43 наділи, залишається невідомим.

Фактично це означало не тільки те, що в середині XIX ст. нагірна зона лишалася досі відкритою місцевістю, а те, що межа заселення обмежувалася сучасною вул. Святослава Хороброго. Саме від цієї вулиці й далі на південь розпочиналися козацькі поселення – Млинки, Старий кут, Рибаківська й

Безулівська слободи. Відповідно, колишні запорожці селилися на порожніх просторах, які були околицями міста, а не в Нових Койдаках чи Мандриківці. Стосовно останньої відомо, що станом на 1800 р. ділянками тут володіли 22 особи (переважно дворяни й різночинці) [839, с. 11]. В одному із повідомлень періодики 1893 р. відзначалося, що на зламі XVIII–XIX ст. некозаки-багатії захоплювали величезні наділи в центрі міста та в Мандриківці [582, с. 1]. Ця інформація узгоджується з тим, що саме на цій території згодом почнуть з'являтися різні заводи, наприклад, пивні [797, с. 103]. До того ж важко повірити, щоб зимівчани добровільно переселилися за пагорб й, таким чином, були повністю відрізані від комунікацій.

Із заснуванням Млинків, Старого кута тощо тісно пов'язано розташування Сінного базару. Вперше плани про його влаштування були зафіксовані на мапі 1817 р. За проектом майдан хотіли розташувати позад Млинків, тобто паралельно Троїцькій площі за 2 квартали (скоріш за все, для дотримання симетрії). Втім, на мапі 1810 р. на цій місцевості позначено вітряки. Можливо, імперська влада передбачала демонтувати млини, проте, план 1871 р. показує ці квартали вже забудованими житловими будинками [805, с. 215]. Наступні кресленики 1885 й 1889 рр. відображають локалізацію Сінного базару на території між Старим кутом та міським кладовищем (за квартал на північ та квартал на захід). А починаючи з проекту 1903 р., ринок перемістили взагалі за цвинтар. Не дивно, що Сінний майдан довелося перебазувувати, адже його неможливо було розбити на вже до того зайнятих землях. Однак, перебування його за кладовищем може свідчити про те, що підібрати зручну місцевість не виходило, оскільки на заваді стала навколишня забудова. Відповідно, базар розташували на новій території, яку у 1890-х роках було приєднано до міських кордонів та на якій заклали район «Нові плани».

Наступний етап припав на 1850-ті рр. Тоді відбувся перепродаж ділянок за планом 1817 р. Якщо до середини XIX ст. території навколо Млинків, Старого кута, Рибаківської й Безулівської слобід були вільними, то опісля ділянки почали потроху заселяти. Стимулом до того був наказ, за яким привласнення наділів

відбувалося тільки за наявності забудови. Як зазначають міський землемір М. Пехотинський (у поясненні до плану Катеринослава) та члени міської управи (у звітах губернського правління) Підгірна слобода була заснована у цей період. Одночасно з нею з'явилася Солдатська, а трохи раніше Чечелівське та Старофабричне поселення. Однак, порівнюючи усі перераховані райони, незрозумілим є вигляд Підгірної слобідки, будівлі якої на фоні партикулярної забудови вирізнялася хаотичністю. Більш ймовірним є заселення Старофабричної місцевості, оскільки цю зону зайняли працівники суконної фабрики. Її було зафіксовано на мапі 1848 р., але не позначено Підгірну, так само, як Млинки, Старий кут, Рибаківську й Безулівську слободи. А от на плані 1871 р. позначено Старофабричну й Підгірну слободи, Млинки та Старий кут. Відносно Підгірної слободи, то за планами російської влади з 1810 р. місцевість навколо Озерки була запроектована під сади. Навряд чи керманічі дозволили б зруйнувати їх плани щодо містобудування, тож статися таке могло тільки у випадку, якщо це вчинили без дозволу.

Проблеми з заселенням спостерігаємо також в інших містах. Так, станом на 1865 р. продавалися ніким до цього незаймані околичні північно-західні ділянки Павлограда [567 –569]. Але за браком джерел вказати на райони заселення козаків міським простором не можемо. Лише за залишками архітектурних пам'яток, приблизно дворища зимівчан знаходилися у південній частині міста, північно-східній, де знаходилася Успенська церква, та північно-західній зоні вздовж річки. Однак, почерговість зайняття вказаних територій поки невідома.

У Маріуполі намагалися заселити квартали №34, 37, 51, 52, 55, 56, 67 та 71 [559; 560; 566–568]. Гіпотетично це наділи північно-західніші від Кефе й Гезеле. У 1890 р. зустрічаємо низку прохань стосовно продажу пустопорожніх ділянок на Слобідці, хоча ще, генерал-губернатор М.С. Воронцов дозволив у 1835 р. оселитися там відставним солдатам та робітникам порту. Однак, до кінця ХІХ ст. ця зона міста лишалася не заселеною, адже в проханнях вона зазначена, як порожня. Оселитися бажали здебільшого селяни (наприклад, селянин

Г.Д. Некінець, П.Ф. Кадуба, Г.Р. Нагиба та ін.) [361, с. 26, 28]. Оскільки між містом та Слобідкою пролягала Клинова балка, можливо, козацьке поселення потребувало розширення й тому мешканці викупали ці наділи. Відповідно, під час першого етапу освоєння маріупольських просторів заселялося гирло р. Кальміус, де знаходилися Біржа та вище на захід, частково у північно-західній стороні по лівий бік від р. Кальчик. Під час другого етапу була заселена Клинова балка та північно-східна частина у вигоні р. Кальчик. За останнього – була заселена Слобідка.

Стосовно Олександрівська, то за першого етапу (з кінця XVIII ст. до першої третини XIX ст.) було заселено південне узбережжя р. Мокра Московки – Слобідка й Карантинка. За наступного етапу, який продовжувався до середини XIX ст., були зайняті території узбережжям з півдня на захід до кордонів Вознесенки. Так, козацькі дворища з'явилися на вул. 2-Московській та Козачій (докладніше див. підрозділи 3.2 та 3.4).

Мова про самозахопленні території розпочалася в Олександрівську з 1890-х років. Саме в цей час у місті стартує промислова активність. Міська влада звернула увагу на територію Слобідки та Карантинки. Однак, у 1894 р. членом управи С. Хмировим було виявлено незаконне привласнення саме цих земель міста [104, арк. 3]. Популярним також було зайняття ділянок поблизу фортечних укріплень. Там звели собі забудову Г. Гусько, І. Олійник, З. Нагайцев, Я. Філіпенко, М. Найдьонов, З. Ляшко та інші. Що ж до привласнень від узбережжя на схід, то межі сягали Миколаївської вулиці. Так, по берегу р. Московки з давніх часів проживали сім'я Грищенко, Кравцун, Заярченко, Павлюченко та ін. [104, с. 3, с. 80].

З середини XIX ст. до останньої третини козацька забудова сягнула вул. Слобідської до вул. Кошової. Четвертий етап відносимо до останньої чверті XIX – початку XX ст. Козаки почали зводити свої обійстя ближче до фортечних підмурків й досягли сучасної вул. Української. Наприклад, по вул. Хортицький мешкали С.К. Найдьонов, Т.І. Петренко, по вул. Воронцовській – Л. Педак, вул. Українській – Я.Н. Крамарекно, Т.І. Яценко та ін. [154, арк. 16, 39, 47, 114].

Також, запорожцями почали освоюватися території сучасної площі Т. Шевченка (наприклад, оселилися О. Ткач, М. Чернишова та ін.) [110, арк. 84; 114, арк. 48], а на початку ХХ ст. нові території й, в першу чергу, поселення Південного (наприклад, розмістили обійстя пані В. Вершина, М. Нестеренко та ін.) [110, арк. 58; 154, арк. 39].

З усіх міст Катеринославщини Нікополь чи не єдиний, в історії якого відсутній факт заселення новоприбульцями. До того ж, якщо Микитине не було задіяним у розпланувальній системі імперської влади кінця ХVІІІ ст. На початку ХІХ ст. губернатор Сіверс нарікав на те, що забудова здійснювалася довільно за відсутності мапи. Оскільки корінне населення складало колишні запорожці, до 1860 р. Нікополь зводився за козацькою традицією, адже виявилось, що містечко будується не за планом. За описом губернатора 1864 р. райони колишніх запорожців у складі містечка були представлені Лапінкою на заході та Довголівкою на сході. Оскільки ж Солдатська слобідка також була заселена селянами, можливо, її слід віднести до козацької частини [207, арк. 67].

3.2 Козацькі родини в містах Катеринославщини в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Виокремити козацькі родини з усього міського загалу річ не проста. Адже джерела царського періоду зводилася переважно до статистики та офіційного листування з державних справ. Тож, одним із способів доведення подальшого проживання козацтва на Катеринославщині є встановлення їх родовіду. Однак, з усіх міст губернії таке дослідження, щоправда частково, можливо, лише стосовно Олександрівська, оскільки зберігся список мешканців Вознесенки 1855 р., які нібито переселилися до міста. Відзначимо, що такий документ є унікальним. В усіх інших випадках доводиться мати справу з опосередкованими свідченнями. Зокрема, певну інформацію можна отримати з прохань на дозвіл будівництва. Ці документи почали ходити з останньої третини ХІХ ст. після ужорсточення будівельно-правових вимог. Навіть бажання звести хлів вимагало подання заяви до думи. У таких документах козаки, як буде показано нижче, приховані під категорією селян. До всього подібні заяви маємо тільки стосовно

Олександрівська. Важливими також є кресленики забудови. Однак вкрай рідко трапляються проекти колишніх козаків, очевидно, через те, що вони склалися переважно для дерев'яної та кам'яної забудови, а от для землянок та плетених будинків (тобто мазанок) виготовляти такі не було потреби.

При цьому важливо розібратися зі статусом «вознесенець» або «вознесенський селянин». Як з'ясував П. Бойко, західні кордони Олександрівська обмежувалися майбутньою вулицею Московською, на півночі – вул. Ливарною, на півдні – В'язничною. Решта території вважалася вигонною, а її мешканців зараховували до козацького поселення Вознесенка. Фактично це означає, що більшість родин, про які мова піде нижче, мешкали у Вознесенці лише на папері. На це також вказують приклади, коли вознесенці мали дворище в Олександрівську з першої половини ХІХ ст. (наприклад, Ю. Гусак, М. Прилипка).

У будь-якому випадку, чи були це зимівчани чи дійсні вознесенці, ці особи відносилися до козацтва. Однак дослідник, який зустрічатиме в архівних документах чи роботах сучасників імперської доби поняття «вознесенець», буде сприймати цю особу за мешканця козацького поселення. З другої ж половини «вознесенця» буде, так би мовити, витіснити «державний селянин» або просто «селянин». За таких умов ситуація ще більш ускладнюється, адже відрізнити новоприбулих селян від селян – колишніх козаків непросто.

У додатку «М» з'ясовано історію козацьких родин від початку ХІХ – до початку ХХ ст., зазначених у згаданому вище списку 1855 р. Прикметно, що серед цих родин на початку ХХ ст. називають себе «вознесенцями» лише 24,3% сімей. Решта позначає себе військовослужбовцями 2,6% (рядовий / солдат / унтер-офіцер / капітан), міщанами – 5% та селянами – 54,2%. Тож, колишні запорожці у джерелах початку ХХ ст. стають ще більше «недоступними», що вимагає ретельної деконструкції всієї просопографічної інформації без прийняття «на віру» прямих вказівок на соціальний статус.

Список 1855 р. охоплює лише тих козаків, які проживали у місті, без околиць, тоді як аналіз локалізації козацьких наділів виявив, що переважна більшість їх знаходилась у передмісті (див. Додаток Н). Загалом реконструйовано

54 козацькі родини з 79 зазначених у списку 1855 р., але не вдалося цього зробити стосовно 25 сімейств (що становить 31,6%) за відсутністю інформації про них. Це Банников Іван, Буравленко (Буравник) Данило, Городовик Омелян, Дакал Василь й Лук'ян, Діжурин Семен, Драпика (Дротик) Іван, Журавель Іван, Зінченко Лазар, Зубаньова Дар'я, Ігнатенко Федір, Колишній (Калашник) Петро, Копан (Копанівський) Іван й Онуфрій, Кричик (Кричин) Семен, Малинов Данило, Марячка (Морячка) Іван, Назаренко Іван, Пархоменко Іван, Перекупенко Яків, Потепух Григорій, Сидоренко Афанасій та Захар, Спідгора Іван, Сущевський Павло, Філін (Фільченко) Степан, Хмиров Іван та Шарапова Олена.

Важливо, що козацькі родини не переселилися на інші території або не перешли у найближчі поселення зі встановленням російської влади, а проживали до початку 1920-х років. У деяких випадках родини з'явилися у місті найпізніше в першій половині XIX ст. Наприклад, Тимофій Швець придбав ділянку у 1808 р., Мойсей Прилипка – у 1820 р., Уляна Сошенко – у 1820 р., Афанасій Сагайдак – у 1830 р. та ін. Зокрема, Андрій Кулик викупив батьківський наділ у рідних братів у 1861 р. Вдова Параска Стоганенко отримала майно у спадок від чоловіка у 1839 р. Федір Суворов успадкував обійстя від батька Юхима у 1835 р.

Додатково про це свідчить наявність випадків, коли в списку 1855 р. фігурують одразу кілька відгалужень одного й того ж роду. Відповідно козаки Вознесенки почали володіти ділянкою не в тому році, а набагато раніше. Крім того, що має принципове значення те, що родичі однієї сім'ї володіли окремою нерухомістю (наприклад, Вершин – 5 осіб, Кінебасів – 6, Шугаїв – 7, Остапців – 8, Крамаренків – 13, Яценків – 14 та ін.) [75, арк. 1–3]. Сумнівно, що в кожному випадку це були батько й сини, та що всі разом з'явилися там одночасно.

Більшість козацьких осель зосереджувалося в межах Слобідки. Так, маємо 1 адресу по вул. Андріївській, Воронцовській, Приходській, 2 – Басейній, Хортицькій, 3 – Бурсацькій, Українській, Софіївській, 4 – Збройній, Сагайдачній, 5 – Крамничному провулку, 10 – Запорізькій, Кошовій, 13 – Фортечній, 19 – Козачій. З часом уявлення про межі Слобідки змінювалося. У першій половині XIX ст. нею вважалися міські вулиці Московська, Фортечна, Хмельницька та

Слобідська, які в другій половині будуть приєднані до Олександрівська. У межах власне міста встановлено наступні козацькі адреси: 1 – по вул. Ковальській, Упорній, 2 – В'язничній, 3 – Благовіщенській, Дніпровському провулку, Олександрівській, Тургенівській, 4 – Поперечній, Соборній, 5 – Пилипівській, Хмельницькій, 6 – Катеринославській, 7 – Гоголівській, 12 – Слобідській, 19 – Миколаївській, 79 – Московській. Деякі з цих вулиць вважалися околицями до середини XIX ст. Гіпотетично, ці території були приєднані до міста у 1849 р. або 1883 рр., коли перескладався генеральний план Олександрівська. Більшість із вулиць периферійні. Дуже рідко козацька нерухомість локалізувалася на головних вулицях – Миколаївській, Соборній, Ковальській тощо. Вдалося з'ясувати, що всі її власники займалися торгівлею (М.Ф. Кулик та М. Сагайдак). Доволі заселеним козаками було передмістя Карантинка. Так, віднайдено 1 адресу по вул. Мідній, Ямській, 3 – Заїжджій, 4 – Глухій, Дальній, 5 – Проїжджій, 7 – Севастопольській, 8 – Яровій, 9 – Хмільній та 26 – Фабричній. Менше всього адрес маємо у селищах Південному та Шевченко. Так, щодо першого виділено 1 по вул. Лазаретній, Ливарній, Нагірній, 2 – Столярній, 3 – Вагонній, 4 – Механічній, 6 – Садовій, а другого – 1 по вул. Цегляній та 2 по вул. Токарній. Ймовірно, козаки не поспішали освоювати селище Шевченко через те, що місцевість навколо була забудована заводами. Селище ж Південне було закладене лише на початку XX ст. Незважаючи на це, вознесенці активно займали ці території. Взагалі, козаки заселяли околичні райони, бо займалися городництвом та тваринництвом, яке вимагало земельних просторів й було неможливо в центральних частинах. А відтак, розширення меж міста давало перспективу отримання нових, відносно необмежених земель за невисоку ціну, а може цілком задарма, чим і користувалися вознесенці. Тому, можливо, підрахунок козацьких дворощ селища Південного, наприклад, через 40 років міг дати результат вразі більше.

Стосовно інших міст Катеринославщини – Маріуполя, Нікополя, Павлограда та Катеринослава, подібних списків не віднайдено. Це не дивно, адже такі документи не були уніфікованими, а створювалися лише за потреби. Вдалося виявити два документи, де чітко зазначено приналежність особи до козацтва. У

1843 р. у Катеринославі продавалася ділянка новокодацького поселянина Максима Петренко, а 1893 р. у Маріуполі померлого козака Пилипа Братішко по вул. Бахчисарайській. Принагідно відзначимо, що остання вулиця розміщувалась між двома ймовірно грецькими поселеннями – Карасівкою та Мар'їнськом. Можливо, колишніх козаків із введенням імперської влади зараховували до навколишніх поселень, але вони продовжували мешкати у місті. Відповідно, новокодацькі селяни у Катеринославі та белосарайські у Маріуполі – це зимівчани. До того ж, якщо такі засвідчення й могли бути, то тільки до середини ХІХ ст. Власне за цей період кількість джерел з історії Катеринослава та Маріуполя різко зменшуються.

Якщо взяти за константу зміну соціальних статусів в Олександрівську, то щонайменше селян слід вважати за колишніх козаків. Тоді, подружжя селян Є.П. та А.М. Саранча по вул. Кудашевській у Катеринославі в 1902 р., українського селянина І.Ф. Наливайко з Мандриківки у Катеринославі в 1907 р., нащадків селянина Іллі Виноградова з Чечеловської слобідки у Катеринославі в 1909 р., дружину селянина Явдоху Калинову з Підгорної слобідки у Катеринославі в 1909 р., павлоградське подружжя селян Григорія й Явдоху Шевченко в 1909 р. та ін. вважаємо за вихідців з козацтва [534, с. 3; 581, с. 3; 582, с. 3; 593, с. 3; 595, с. 3]. Аналіз місця розташування обійсть деяких осіб цих міст показав, що вони проживали в колишніх місцях козаків. Наприклад, Марія Франтова по Клиновій балці у Маріуполі на 1889 р., солдат А. Матвієнко та Є. Лук'яненко на Біржі в Маріуполі на 1916 р., А.М. Кудрявцева на Лапінці у Нікополі на 1916 р. Можливо, їх також необхідно зарахувати до роду колишніх козаків.

Подекуди перепоною у генеалогічному дослідженні є зміни в написанні прізвищ. Так, часто відкидалися суфікси українських прізвищ «енко». Наприклад, в одному документі зазначено Буравленко Данило, а в іншому того ж року Буравник Данило, Греченко Єгор – Гречка Єгор, Пивоваренко Роман – Пивовар Роман, Фільченко Степан – Філін Степан та ін. [75]. В гіршому випадку до власної назви додавався російський суфікс «-ов». Наприклад, Журавель Іван та Журавльов Іван. Гіпотетично, деякі українські прізвища були утворені за

допомогою суфікса «-ськ», який вказує на приналежність. Наприклад, Копан Іван та Копанівській Онуфрій. Іноді допускалися помилки, що суттєво змінювало прізвище. Наприклад, Котан Іван та Копан Іван, Кричик Семен та Кричин Семен, Немеровський Степан та Ниперовський Степан, Маряка Іван та Морячка Іван, Попудько Самійло та Попутько Самійло та ін. Дослідник, якому трапиться лише прізвище, буде сприймати одну ж і ту саму особу за дві. Однак, збіжність імен, а в деяких випадках до того ж по-батькові, надає підстави стверджувати, що це одна й та ж людина.

3.3 Містобудівні проекти та організаційно-просторові рішення

Оскільки ми не маємо прямих роздумів керманців стосовно планів розбудови Катеринославщини, власно картографічні джерела дозволяють зрозуміти, яке саме функціональне навантаження покладали представники імперської влади на міста краю колишніх Вольностей Війська Запорозького Низового.

Спочатку розглянемо проекти Катеринослава. *За креслеником 1786 р. К. Геруа* у місті пропонувалося звести: 1) будинки генерал-губернатора, губернатора й віце-губернатора, 4) соборну Преображенську церкву, 5) архієпископію з декастерією, 6) семінарію, 7) судові місця, 8) будинок для інвалідів, 9) гостинний двір з біржею й театром, 10) університет з музичною академією, 11) дворянський будинок й 12) аптеку. Архітектор запланував партикулярні квартали та головну площу у нагірній частині. У Половиці мав бути ринок [432, с. 151, 152].

Проект І. Старова 1792 р. був доповнений такою забудовою: 13) намісницьким правлінням, 14) трьома приходськими церквами, 15) консисторією, 16) католицькою церквою, 17) казенними будинками, 18) поштовим двором, 19) басейном (фонтан), 20) пам'ятником та 21) місцем відпочинку. Однак, на відміну від К. Геруа, І. Старов не проектував розміщення дворянського будинку, семінарії, біржі, судових місць, університету й театру.

Після зведення палацу Потьомкіна за межами Соборного майдану, нагірний ансамбль було порушено. У зв'язку з цим І. Старову знадобилося

змінити архітектурну композицію. Однак, будинок дворянського зібрання не проектувався, адже свої заходи вони вже проводили у Потьомкінському палаці щонайменш до 1797 р. [328; 329, арк. 349–363]. Семінарія ж заснована у 1777 р. буде переведена до Катеринослава лише у 1803 р. Кресленики будівель судів не розроблялися [334, арк. 444–447; 69]. Відомо, що у 1783 р. судову палату планувалося звести з цегли, однак, за браком часу було вирішено спорудити із розібраних будівель цих установ, переведених з Новомосковська. Та дерев'яні приміщення дуже швидко спорохнявіли, вочевидь, тому в 1786 р. розглядалося їх будівництво [765, с. 439]. Втім, органи юстиції за редакцією 1792 р. не планувалися. Лише за містобудівними ідеями П. Зубова у 1794 р. було запропоновано спорудити під них 2 цегляні корпуси. Проте за браком коштів вирішено обмежитися кам'яними добудовами. У 1797 р. проблема з їх зведення полягала у тому, що забудовники не мали ні кошторису, ні плану [334, арк. 446–447]. І взагалі зі службового листування 1797 р. випливає, що будинок прокурора, міський магістрат, управа благочиння, було неможливо внести до плану забудови (на той час у Катеринославі використовували проекти, розроблені для Вознесенська). Ідея заснування університету з'явилася ще у 1784 р., але Г. Потьомкін у листуванні з В. Каховським запропонував спершу розпочати із заснування народних училищ [332, арк. 255; 338–341]. Хоча, деякі викладачі вже оселилися у Катеринославі, але ідея вишу на тому призупинилися, а з відкриттям Харківського закладу – остаточно зійшла на нівець.

П. Зубов планував побудувати власне у місті будинок губернатора на території, яка прилягала до Потьомкінського палацу: «...губернаторский дом, т.к. он построен за городом в неудобном месте...построить оной в городе на месте по плану...». З цього випливає, що навіть посадовці не вважали нагірну частину за територію губернського міста, а його розміщення змістилося до Половиці [329, арк. 349–363]. Генерал-губернатор пропонував звести за прикладом Вознесенська будинок віце-губернатора, архіерейський будинок з консисторією, поштовий та гостинний двори, басейн та аптеку.

На противагу задуму К. Геруа, І. Старов на плані перемістив: губернаторський та віце-губернаторський будинки, архієрейський будинок, гостинні ряди та аптеку [379]. Зокрема, архітектор вніс зміни: запланував нову площу за Преображенським собором (сучасні вул. І. Акінфієва – вул. С. Єфремова – пл. Шевченко – пл. Соборна) та 4 корпуси навпроти будинку для інвалідів навпроти резиденції генерал-губернатора. До того ж на новій площі архітектор запроектував зведення губернаторського та віце-губернаторського будинків, навпроти яких мав бути пам'ятник Катерині II. Визначене раніше місце під губернаторський будинок було передано під казенну забудову, проте яку – не конкретизовано. На місці дворянського будинку та аптеки вперше планувався ринок. Аптеку на плані було переміщено через зміну композиційного ансамблю нагірної частини, хоча візуально заклад розташовувався з того ж боку. Архієрейський будинок раніше планувався по правий бік від Преображенського собору, тепер – по лівий. Замість семінарії проектували консисторію. Будівлю для намісника було запроектовано на місці гостинних дворів, біржі й театру. На відміну від мапи 1792 р., вже на наступній мапі не позначено двох останніх закладів. Виділені для них місця були позначені порожніми. Проте, гостинні двори було запроектовано у вільному кварталі. З композиційних заходів було заплановано ділянку під місця для відпочинку («гульбище») на головній вулиці на схід від Преображенської церкви [331; 379, с. 661].

Автор *карти 1806 р.* значно розширив перелік закладів попередника: 21) магістратом з думою, 22) 6 корпусами межової контори, 23) казенною коморою, 24) приказом громадського нагляду, 25) службовими місцями, 26) опікунською конторою, 27) гімназією, 28) народним училищем, 29) острогом, 30) красними рядами, 31) дріб'язковими крамницями, 32) м'ясними лавками, 33) рядами товарів з деревини, 34) лікарнею, 35) гамівним будинком, 36) ковальнею, 37) торговою лазнею, 38) суконною фабрикою, 39) соборною церквою й 40) старообрядчою капличкою.

Тепер знову повернулися до ідеї будівництва будинку дворянського зібрання та семінарії. У 1797 р. П. Зубов зазначив, що в палаці Потьомкіна, де

відбувалися дворянські зібрання, неможливо мешкати, тому він запропонував провести ремонтні роботи та розмістити в ньому училище [329, арк. 349]. Однак, на кресленику 1806 р. позначено, що це приміщення було зайнято «присутвеними» місцями (далі адміністративні будівлі). Можливо, це стало причиною для проектування окремого будинку для дворянських зібрань. Заклад пропонували розташувати за два квартали від Троїцької церкви, на території Половиці. Адміністративні заклади планувалися на території майбутньої В'язничної площі. На мапі 1806 р. семінарію позначено, як струхлявілу забудову. Оскільки установу перемістили до Катеринослава тільки у 1803 р., ймовірно, що до 1806 р. семінарія свого приміщення не мала і була розміщена в орендованій будівлі. За креслеником 1806 р. духовний заклад було переміщено до тильних кварталів нагірної частини (сучасн. вул. С. Єфремова). Вперше пропонувалося будівництво приміщень для народного училища та гімназії. У 1792 р. Г. Потьомкін пропонував перевести училище з Кременчука, а його директором поставити надвірного радника Бебера [342, арк. 85]. У кінцевому гатунку заклад запрацював у 1793 р. [383; 797, с. 73]. Школа розміщувалася у дерев'яній казенній будівлі до 1794 р., а у подальшому – винайнятій.

Стосовно композиційних перетворень, то планували закласти фруктові сади, розбити ринковий майдан та продуктовий ринок, а також відвели місце під цвинтар з церквою. Під сади відводилася територія майбутніх Технічного й Міського садів. Відтепер планувалося декілька ринків – за Технічним й Міським садами та два ринки неподалік від південно-західних кордонів нагірної частини. Продуктовий базар мав бути поблизу Троїцької церкви. Головну площу запланували розбити на місці майбутнього В'язничного майдану. Окрім ділянки для відпочинку у пагорбній частині, відводилася територія смугою від майбутньої В'язничної площі до Павлівської слободи. Цвинтар разом із церквою запроектували у північно-західних кордонів міста, вище Половиці, поблизу Кленової балки.

Однак архітектор не запроектував будинку губернського правління, католицької церкви, гостинного двору, аптеки, пам'ятника й басейну. Будівля

губернського правління не проектуватиметься аж до 1837 р. Можливо, установу мали наміри розмістити у адміністративних або казенних будівлях, як це проектуватиметься пізніше (у 1806 р.). Замість католицької церкви було запропоновано православну, що таким чином збільшило кількість соборів на пагорбі з двох до трьох [174]. Від нагірної частини до майбутньої Павлівської слободи було запроектовано збудувати ще три парафіяльні заклади. Не планувалося гостинних дворів. В експлікації вперше зустрічаємо красні (далі з продажу одягу та взуття) й дріб'язкові ряди (далі галантерейні), які, можливо, й мали замінити гостинний двір. Однак, якщо галантерейні крамнички пропонували розмістити лише на місці майбутнього В'язничного майдану, то з продажу одягу й взуття планували звести не тільки на тій же площі. Сам майдан прагнули спорудити на пагорбі, але південніше, ніж за планом 1792 р. У цьому плані і пізніше вже не проектувалися аптека, пам'ятник й басейн. Богадільню (заклад утримання недієздатних осіб) було створено в губернському місті з 1798 р., яка розміщувалась у будинку К. Роде [415; 879, с. 83]. Можливо, з того часу при ній функціонувала аптека, тому відводити під неї окрему ділянку не було потреби. Якщо ідея із басейном (фонтаном) була приречена до забуття, то за щасливим збігом обставин пам'ятник Катерині II таки урочисто звели у 1846 р. [797, с. 68].

За мапою 1806 р. старі казенні споруди розташовувались у тому кварталі, де кресляр мапи 1792 р. запланував аптеку. Ділянку, відведену тоді під намісницьке правління, тепер було запроектовано під квартал для казенних будинків. Взагалі таких кварталів навколо Преображенського собору було заплановано чотири. Там мали розташуватися будинок губернатора, віце-губернатора, поштова контора та інші заклади, які автор не конкретизував. Втім, достеменно місце кожної з цих будівель невідоме. А поки що губернаторська та віце-губернаторська резиденції, поштовий двір розміщувалися поблизу Успенської церкви.

Територія Половиці помічена, як ділянка для губернських та повітових адміністративних закладів без уточнення. Соборну церкву мали спорудити на майбутньому В'язничному майдані, а функцію головної церкви тимчасово було

покладено на Успенську. Преображенська ж церква поновить статус соборної лише у 1834 р. Запроектовану у 1792 р. католицьку церкву було переформатовано у парафіяльну [701]. Були заплановані два квартали службових місць – за 2 квартали на захід та 1 квартал на схід від майбутньої В'язничної площі, хоча, у перспективі вони мали локалізуватися в нагірній частині. Інвалідний лазарет був запроектований вразі меншим і розташований на березі Дніпра, у південно-східному боці нагірної частини.

Вже другий кресленик Катеринослава 1792 р. за функціональним підходом вказує на те, що з культурно-економічного, губернського центру місто фактично перетворювали на повітове поселення. Зміну парадигми спостерігаємо тільки у 1806 р. Мапа цього року відображає громадські заклади соціального спрямування. За таких умов, важко уявити вигляд Катеринослава, як губернського міста, до другої чверті XIX ст. Це підтверджує сумніви В. Старостіна – «...Нова столиця на берегах Дніпра ніколи не була побудована, бо для будівництва міст потрібні не лише укази та адміністративні розпорядження...» [879, с. 55].

Передостання *мапа* була складена *губернським землеміром у 1810 р.* Кресленик менш інформативний, ніж попередній, адже автор більшу частину не позначив. Так, напроти вагу мапі 1806 р. відсутні: 1) будинок віце-губернатора, 2) службові заклади, 3) дворянський будинок, 4) будівлі судів, 5) приказ громадського нагляду, 6) казенні будівлі, 7) магістрат з думою, 8) опікунська контора, 9) гімназія, 10) народне училище, 11) лазарет інвалідної роти, 12) лікарня, 13) гамівний будинок, 14) поштова контора, 15) ряди товарів з деревини, 16) м'ясні ряди, 17) торгові лазні, 18) старообрядча капличка, 19) ковальня.

Віце-губернатор проживав у кутовій будівлі поблизу Успенської церкви, а неподалік розмістилася будівля дворянських зборів. Проте, так було й до 1806 р. Оскільки відтоді будинок віце-губернатора вже ніколи не пропонували звести, можна припустити, що резиденція розташовувалась у винайнятому приміщенні або функціонувала при губернському правлінні. Що ж до місця дворянського зібрання, гіпотетично, воно було у забудові низинної частини аж до 1837 р.,

допоки Микола I не подарував їм колишній палац Потьомкіна. Хоча, у 1817 р. дворянам довелося здійснити ремонт своєї будівлі поблизу Успенського собору, але їх робота тривала там всього ще дві декади [343; 431, с. 115–125].

Адміністративні заклади знову не потрапили до запланованого і так само не увійшли до наступного кресленика (1817 р.). Схожа ситуація із будівництвом казенних будинків. Оскільки їх більше не проектували, то значить установи мали розмістити у винайнятих будинках, якими на той момент могли бути винятково козацькими. З усіх проаналізованих нами мап Катеринослава з 1786 по 1837 рр. судові місця планувалися лише у 1786 р. Аналогічно магістрат був спроектований тільки у 1806 р. Відомо, що з 1821 р. заклад розташовувався у колишньому б. Миклашевського, а низка інших управлінських закладів – у приватних, до числа яких могли входити судові місця [187, арк. 1–5]. З 1837 р. магістрат розташовувався у орендованому б. Трояносського [190, арк. 1, 43]. Повітовий та земський суд також розміщували у найманій будівлі, а для цивільної та карної палат мали бути споруджені приміщення у 1837 р. [187, арк. 38]. Натомість палати знаходилися у винайнятих будівлях навіть на 1858 р. [204, арк. 16, 21].

Приказ громадського нагляду досі був розміщений у дворіщі К. Роде. Народне училище було вже на той момент закритим. Оскільки школа знаходилась у найманому приміщенні, дивно, що її позначили на плані 1806 р. Гімназія була відкрита у 1805 р. і розташовувалась у подарованій одноповерховій будівлі катеринославського дворянства поблизу Дніпра, по сучасній вул. Воскресенській [907, с. 50]. Скоріш за все, чиновники розраховували, що для освітньої установи буде зведена відповідна споруда, оскільки у 1806 р. під це була запланована ділянка. Однак надалі будівництво гімназії вже не розглядалося. Лише у 1850 р. оголосили підряд на її зведення, який до 1856 р. ніхто не хотів брати [549, с. 3; 550, с. 3; 553, с. 3; 554, с. 3]. У кінцевому ґатунку гімназія була споруджена у 1861 р. [170, арк. 3].

Із функціонуванням інвалідного будинку корелює робота лікарні. Обидва заклади входили до складу богоугодних установ, які з моменту їх відкриття у 1798 р. почергово діяли у різних приватних будівлях – Бондаренко, Іваншина,

Полтавцева [772, с. 3–29]. Однак, якщо лікарня потрапить до пізніших креслеників, то будівництво інвалідного та гамівного аж до 1837 р. – ні. Ймовірно, для гамівного закладу з часом була зведена якась споруда, адже у 1844 р. приміщення намагалися продати з торгів. Місце її розташування локалізувалося у низинній частині Катеринослава [538, с. 3].

Поштова контора знаходилася у приватному будинку, що зазначається й у подальших проектах. Торгові ряди для товарів з деревини, м'ясні крамниці, торгові бані (далі приватні лазні), кузня та старообрядська капличка пізніше не проектувалися. Проте, усі (окрім каплички) були життєво необхідні для функціонування міста. Можливо, будівництво цих закладів не планувалися й у 1806 р., а кресляр позначив на мапі вже споруджене.

З композиційних рішень укладач відмовився від території для гулянь, замість чого було запропоновано сади. Ринок за Технічним садом було позначено, як порожнє місце, а базарним майданом було визначено ринок поблизу Троїцької церкви. Продуктовий ринок був запланований на попередньому місці. Землемір запроектував розташувати нову слободу – солдатську – вздовж Дніпра навпроти східної нагірної частини. На захід від міського цвинтаря була позначена місцевість для вітряків.

У плані 1810 р. розташування деяких закладів змінили. Так, будинок губернатора тепер планували в нагірній північно-західній частині в тильному її кварталі, з якого згодом розпочнеться Катеринославський проспект. З 1803 р. після того, як губернатор поступився своїм дерев'яним будинком Катеринославській єпархії, сам він займав будівлю Герсиванова [785, с. 438]. У 1810-роках за проектом архітектора М. Насеткіна було зведено дерев'яну резиденцію губернатора на запланованому місці за проектом, яка профункціонувала у такому вигляді до 1847 р. [879, с. 92, 93].

Як і в попередньому кресленику соборною церквою була названа Успенська. Власне з цього періоду повернулися до будівництва Преображенської церкви, яку планували зробити головною. Важливу роль у цій справі відіграв архієпископ Платон. У 1809 р. імператор виділив кошти, які були внесені під

відсотки до Приказу громадського нагляду [785, с. 472]. Таким чином у місті відмовилися від зведення собору за Технічним садом. Ділянки, які планувалися під будівництво парафіяльних церков були позначені, як порожні. А місце одного із запланованих соборів розглядалося під семінарію (у північно-західному кварталі нагірної частини). Спорудження її буде розпочато у 1866 р. за проектом архітектора А. Четвертікова [574, с. 3].

Свого місця розташування відносно проекту 1806 р. не змінили: скарбниця, корпуси межової контори та суконна фабрика. Правда остання була запланована вполовину меншою. Ряди з продажу одягу й взуття відтепер планувалися у південно-східній частині Соборного майдану, фактично замість лікарні. Квартал, де знаходилися 6 корпусів межової контори, був приєднаний до східного суміжного кварталу.

Останній *проект* – конфірмований, розроблявся *В. Гесте* у 1817 р. Архітектор здебільшого позначав майдани та не вказав жодного із закладів, за винятком біржі, острогу та суконної фабрики. При цьому площі зазнали перепланування. Так, базарний ринок знову було повернуто на територію майбутнього В'язничного майдану, ділянка під вітряки відтепер називалася Сінною (сучасні вул. Святослава Хороброго – вул. М. Грушевського – вул. Бородинська – вул. Короленко), землі під лісний склад й ряди товарів з деревини перереформатовувались у Рибну площу.

Графічно план схематичніший, позначки майже відсутні. Соборною вважалася Преображенська церква. Тим не менш, саме з цього періоду розпочнеться епістолярна полеміка за пошук ділянки під собор. Наприклад, у 1820-х роках архієпископ Іов пропонував звести його неподалік від Успенської церкви, генерал-губернатор Ланжерон – поблизу Святодухівської (Троїцької), а архієпископ Феофіл – на місці запланованого на мапі 1792 р. римо-католицького костьолю [377; 785, с. 475–477].

Ділянка, де мала б перебувати семінарія, позначена, як порожня. Приходські церкви знову були промарковані так, як і в кресленику 1806 р. На тому ж самому місці зображено торгові ряди біля Святодухівської церкви та ряди

з продажу одягу й взуття на Соборному майдані, які чомусь не зазначено в експлікації. Повернулися до питання зведення біржі, яку запланували в узбережному кварталі, неподалік від Успенської церкви.

У 1830-х роках були складені дві мапи, які фіксували лише обрані частини міста – у 1834 р. нагірну зону, а в 1837 р. – місцевість навколо Троїцького собору. У нагірній зоні знову пропонувалося спорудити низку установ, а також звести Преображенську церкву, а в низинній – гостинний двір [177; 182, арк. 1–15]. У проектах були позначені генерал-губернаторський та дворянський будинки, Преображенський собор, парафіяльні церкви, архієпископія з консисторією, службові місця, скарбниця, поштовий двір та богоугодні заклади. Більшість з них залишилася на своїх колишніх місцях. Проте архієрейський будинок з консисторією планували на березі Дніпра у південно-східній частині пагорбу. Адміністративні заклади розмістили поблизу Троїцької церкви, хоча в 1833 р. губернатор Н. Лонгінов, даючи розпорядження щодо складання мапи, зазначав, що їх слід розташувати навколо Соборної церкви [182, арк. 1–23]. Однак у проекті 1837 р. відповідних закладів не спостерігаємо. Під богоугодні заклади виділені 2 квартали у південно-східній нагірній зоні і знову у винайнятих будинках. Лише у 1842 р. розпочнеться спорудження окремих будівель [772, с. 3–29]. У нагірній частині мали збудувати гостинні двори, але у 1837 р. від них відмовилися. У 1833 р. губернатор Н. Лонгінов відзначив, що 4 торговельні корпуси завеликі та ніколи не будуть споруджені. Натомість пропонувалося обмежитися двома. З Господарчого відділу МВС прийшло розпорядження, про зміну округлої форми гостинних дворів на прямокутну [182, арк. 1–23].

Проаналізовані мапи з 1786 р. по 1792 р. вказують на спланування ядра міста Катеринослава у нагірній частині. Втім, спроби заселити пагорб виявилися нездійсненими аж до останньої чверті XIX ст. Проекти 1806 р., 1810 та 1817 рр. фіксують вже наявність двох центрів – на території майбутнього В'язничного майдану та в нагірній частині. Перший був запланований як торговельний осередок за Технічним й Міським садами, поодаль від Половиці. Торгівля вже велася поблизу Троїцького собору. Можливо, до таких композиційних заходів

архітекторів змусило те, що починаючи звідти й до майбутньої Чечелівки були розбиті житлові квартали, які відмежовувалися ще до 1820-х рр. До того ж, на цьому майдані були заплановані галантерейні ряди та з продажу одягу й взуття, а поблизу – продуктовий ринок. Але від них довелося відмовитися, й тільки на кресленику 1885 р. ця ділянка буде названа В'язничним майданом. Її ділянку потроху почали забудовувати лише в середині 30-х років XIX ст. [796, с. 53].

Отже, усі мапи вказують на те, що до 1837 р. не було створено забудови яка тоді була характерна для губерньського міста: дворянський та віце-губернаторський будинки, архієпископія з консисторією, адміністративні й судові місця, гостинні двори тощо. Це означає, що відповідні установи розміщувалися в орендованих будинках, а також віддзеркалює ставлення влади до Катеринослава як міста.

З 1784 р. по 1831 р. було виготовлено 9 креслеників Павлограда, але з цієї кількості вдалося ознайомитися лише з половиною: *мапи 1787 р.*, 1793 р., 2 мапи 1798 р., 1831 р. За першою мапою, у Павлограді передбачалося звести кам'яну церкву, цегляні казенні споруди та побудувати ретраншемент [432, с. 236–238]. Собор передбачали звести на торговому майдані, а казенні будівлі (правда незрозуміло, які саме) були розкидані по всьому місту.

Мапа 1793 р. нечитабельна. Наступні дві (офіційна та неофіційна), як з'ясувала Л. Губарева, були виготовлені у 1798 р. [790, с. 7]. Вочевидь, неофіційну частину створювали задля уточнення володінь М.І. Голеніщева-Кутузова. Оскільки земельна ділянка останнього була в передмісті, ці відомості не потрапили до експлікації офіційної мапи.

Згідно з мапами 1798 р. цього плану розташування закладів було більш конкретизоване. Так, казенні будівлі (в даному випадку адміністративні заклади) мали розташовуватися з південного боку від соборної церкви. Остання знаходилась на тому ж місці, що й на мапі 1787 р. Взагалі дерев'яна церква Покрови Божої Матері була споруджена у 1782 р. і проіснувала у такому вигляді до 1837 р. [429, с. 292–305; 790, с. 3]. Щодо адміністративних будівель, то з 1787 р. в дерев'яних спорудах розміщувалася повітова скарбниця, магістрат й

міська поліція, а в орендованих – поштова контора, повітовий та земський суди. У Павлограді запрацюють ратуша й суди лише у 1818 р., тому їх апріорі не могли запланувати. До 1803 р. усі адміністративно-судові питання повітового міста вирішувалися у Катеринославській ратуші, а згодом у Новомосковській. З 1804 р. павлоградський староста Мисаков подав клопотання про відкриття ратуші й розправи, але після тривалого листування тільки за генерал-губернаторства Ланжерона були відкриті ці установи [214, арк. 13]. Тож, автор проекту 1787 р. мав би позначити хоча б розміщення повітової скарбниці.

Вперше були заплановані м'ясні ряди та з продажу одягу й взуття, а також провіантська крамниця. Ряди з продажу одягу й взуття пропонували розмістити на північ від соборної церкви, а м'ясні та провіантську комору – на правому боці р. Гнездка, за квартал на південь від торгового майдану. Дивно, що крамниці проектувалися далеко від партикулярної забудови, адже було б логічніше принаймні дотримуватися правил симетрії. Уся інша забудова – житлові будівлі з саману. Перед містом, з лівої сторони р. Вовчої, був розбитий виноградний сад. На неофіційній мапі додатково було вказано розташування постійного двору та млина М. Голеніщева-Кутузова в межах його володінь [773, с. 66, 106].

Остання *мапа* ранньої історії Павлограда стосується 1831 р. Над планом працював губернський землемір Медовніков у 1827 р. У 1829 р. В. Гесте поправив кресленик. Виявлене службове листування з цього питання фіксує той факт, що проектувальники більше обговорювали геодезичні характеристики, аніж композиційні заходи та будівництво закладів [176, арк. 3, 13].

Ряди з продажу одягу й взуття за проектом 1831 р. були перенесені до західної частини Торгового майдану, але крамниці не включили до експлікації. Можливо, красні ряди іменувалися гостинними, але за описом міста 1830-х рр., ніяких повідомлень про функціонування ні тих, ні інших не зустрічаємо. Натомість, під час великої пожежі 1837 р. цей двір згорів [790]. Оскільки заклад був перебазований, тоді або гостинні двори зводилися вперше у 1830-х роках або будувалися вдруге.

З попередньо запроектованого до кресленика було додано казенну комору (можливо, скарбниця), крамницю, острог та кузню. Скарбниця злокалізована на колишньому місці казенних будівель, тоді заклад розміщувався на цій ділянці з 1787 р. М'ясні ряди запланували південніше, не перед Гнездкою, а за річкою. У 1820-ті роки в місті вже функціонував острог, але станом на 1845 р. заклад розташовувався у найманому будинку Грановського [105, арк. 53], а спорудження окремого розпочнеться лише в 1865 р. [106, арк. 113].

Тож, Павлоград був повітовим містом скоріш де юре, насправді ж більш скидався на містечко. Хоча через місто проходила головна дорога до Новочеркаська та Криму, але це не стимулювало розвиток Павлограда відповідно до його статусу.

За першим *планом Маріуполя 1782 р.* передбачалося збудувати дві церкви – Різдва Пресвятої Богородиці та Успіння Пресвятої Богородиці. Першу планували спорудити на майбутньому Карасівському майдані, а другу – на Мар'їнському. Ця інформація заперечує твердження Макаревського принаймні щодо собору Різдва Пресвятої Богородиці [806, с. 998]. Помилка цього автора розтиражована у пізніших працях (Л. Яруцького, Р. Божко, Т. Були та ін.) [835, с. 79; 908, с. 11–13]. У межах старої Кальміуської фортеці позначений собор з природного каміння. Це Свято-Миколаївська церква, яка була закладена ще в 1754 р. [370, с. 121]. Архіерейський будинок хотіли розмістити на захід від старого укріплення. Дерев'яний гостинний двір проектували на схід від фортеці. Заплановані крамнички мали базуватися на захід від земляних валів, чотирьох прямокутних будівель.

На кресленіку 1787 р. позначено 4 церкви – у межах Кальміуської фортеці, собор Різдва Пресвятої Богородиці, Успіння Пресвятої Богородиці та на запланованому майдані. В. Чертков у звіті зазначив, що одна з церков була кам'яною, а друга – дерев'яною. По прибутті греків до Павловська-Маріуполя митрополит Ігнатій проводив службу у кам'яному Свято-Миколаївському соборі (перейменована у 1779 р. колишня козацька Павлівська церква) [865]. Кресленик 1782 р. позначає лише одну церкву з дикого каміння – Св. Харлампія [831, с. 998].

А відтак, Ігнатій перебудував козацьку Миколаївську церкву, яку згодом стали називати церквою Св. Харлампія. Врешті-решт, греків не влаштовувало у Миколаївському соборі лише її антімінс (наповненість), а оскільки вони привезли з собою з Криму багато ікон, зміни будівлі не були кардинальними. Тоді церква на запланованому майдані – собор Св. Магдалини, яка на 1782 р. була дерев'яною. До того ж, відомо, що у 1778 р. Чертков заклав підмурки церкви. Хоча Макаревський стверджує, що її будівництво тривало з 1780–1791 рр., але ніколи ніяких релігійних закладів на тому місці не було. У подальшому ж церква Св. Магдалини локалізувалася за два квартали на захід. Церкви Різдва та Успіння Пресвятої Богородиці розташовувались на своїх колишніх місцях, відповідно мапі 1782 р.

Архієрейський будинок та крамнички були позначені там, де й раніше. За креслеником бачимо, що окрім запланованих лавок функціонували ще інші. Оскільки їх розміщення доволі хаотичне, можливо, це ті 6 торгових закладів, які вже існували на 1780 р. [423, с. 429]. Що ж до архієрейського будинку, то проектувальник лише позначив вже наполовину розламану резиденцію духівника, яка більше ніколи не розглядатиметься. Під час мандрівки Катерини II на схід, імператриця мала зупинитися в архієрейському будинку, тому було необхідно здійснити деякі реконструкції. Однак, за зміною маршруту подорожі реставрацію кинули. По смерті митрополита Ігнатія у 1786 р. будівля дісталася його небожу капітану І. Газидінову. Втім, той фактично не мав ніяких правових підстав на володіння. Зневірившись, він у 1791 р. запропонував взяти її під державну опіку та розмістити в ній адміністративні заклади [435, с. 45, 96]. Гостинний двір не планувався у 1787 р., а ділянка на якому він мав знаходитися, виглядає наче це партикулярний квартал.

З композиційних заходів було заплановано три майдани – для церкви Різдва Пресвятої Богородиці, Успіння Пресвятої Богородиці та невідомого нам собору. Привертає увагу те, що архітектор розташував площу доволі асиметрично, що суперечить канонам класицизму і взагалі схиляє до думки про некваліфікованість проектувальника. Утім, за два квартали на південь від церкви

Різдва Пресвятої Богородиці пролягала балка, що, можливо, змусило змістити майдан на квартал. З іншого боку, між цими двома соборами ніхто не оселився, а територію тільки планували під житло. Та розбити майдан у межах вул. Італійська – вул. Грецька – вул. Митрополитська – вул. Торгова не виходило, адже ці квартали були вже забудовані старими козацькими дворищами. Конфірмований план фіксує у цих межах невідому церкву (пр. Мира та вул. Грецька).

Проект 1811 р. містить раніше заплановані церкви Різдва Пресвятої Богородиці, Успіння Пресвятої Богородиці та Св. Харлампія на своїх колишніх місцях. Однак, церква Св. Магдалини була запланована вже на новоутвореному Олександрівському майдані, тобто кварталом на захід від попереднього місця розташування. До того ж, релігійний заклад отримав статус соборного, тоді як у 1787 р. головною вважалася церква Св. Харлампія. У 1791 р. будувати собор Св. Магдалини кинули, його спорудять лише в 1862 р. [420, с. 144; 908, с. 13].

Автор мапи знову вносить пропозиції про будівництво гостинних рядів та крамничок. Проте, відтепер гостинний двір мав розміщуватися півколом у вигляді колодязя, на захід від церкви Св. Харлампія. Лавки були перенесені за межі міста на територію Біржі до узбережжя р. Кальміус. Вперше пропонували звести грецький суд, поштову контору, богадільню, хлібну комору, кузню, приватну лазню та м'ясні ряди. Грецький суд фланкирував вул. Георгієвську й вул. Земську, таким чином, займаючи колишнє місце під гостинні двори. Хоча суд запрацював з 1780 р., але відповідну будівлю не планували навіть на 1787 р. Натомість, за описом 1795 р. відомо, що працювала школа та грецький суд зі сторожею [530, с. 110–130; 835, с. 73]. Фактично будівля цього суду розмістилися на колишньому місці гостинних дворів.

Поштова контора була запроектована на захід від гостинних рядів. Заклад вже функціонував станом на 1780 р. [423, с. 32]. Оскільки будівля контори розташовувалась на колишньому місці архієрейського будинку, можливо, адміністративний орган був там розміщений з 1791 р., відколи Газидінов відмовився від тієї власності. Богадільня мала бути біля північних кордонів міста за два квартали від Мар'їнського майдану. Хлібну комору розташували з

південного боку від гостинних рядів. Крамниця працювала у місті з 1793 р., можливо, тому не спостерігаємо її серед запланованих раніше [835, с. 82]. Кузню розмістили за два квартали на схід від Карасівського майдану. Приватну лазню планували спорудити за шість кварталів на північ від Олександрівського майдану. М'ясні крамнички мали звести з північного боку від гостинних дворів [424, с. 110–113].

Остання мапа ранньої історії Маріуполя була складена у 1827 р., але на відміну від попередніх креслеників, проектувалася лише клиноподібна частина, що виходить від старої Кальміуської фортеці. З усіх вищеперерахованих установ до плану потрапили церкви з дикого каміння, Св. Магдалини й Св. Харлампія, гостинний двір, крамнички, поштова контора, хлібна комора й м'ясні ряди. Собор з дикого каміння був позначений як запечатана (недіюча) Троїцька церква. На попередньому місці знаходилась недобудована церква Св. Магдалини, крамнички на Біржі й хлібна комора. Також, місцезнаходження не змінили поштова контора й м'ясні крамнички, але заклади не потрапили до експлікації.

Утім, церква Св. Харлампія була вже трухлява і таганрозький градоначальник Дунаєв подав клопотання у 1827 р. про зведення нової будівлі [703]. Це слугувало підставою перелокалізації собору. За мапою 1811 р., будівля мала розміщуватися на місці колишніх земляних льохів та землянок, а тому через особливості рельєфу прохали про виділення ділянки на місці колишніх терезів. Наступною перепорою став дефіцит коштів, згодом відсутність проектів та кошторисів. Нарешті будівництво церкви Св. Харлампія розпочалося у 1836 р. та завершилося лише у 1845 р. [175, арк. 1–9; 185, арк. 180]. Гостинний двір був запланований на тому ж місці, що й на креслепнику 1811 р. Однак, ряди не були зведені до 1835 р., бо того року було вирішено звести їх не півколом, а прямокутниками [184, акр. 1].

Грецький суд не був позначений на мапі. За службовим листуванням 1835 р. градоначальника Пфейлицер-Франка з генерал-губернатором М. Воронцовим, приватну лазню мали намір перенести на околицю міста. Так само було змінено локалізацію богадільні [184, арк. 1–11]. Вона запрацювала у

1838 р., але вже у 1840 р. була закрита. У 1842 р. губернський секретар Домантович й новочеркаський козак Болдарєв подарували під неї свої будинки на Біржі. З часом саманні приміщення спорохнявіли. Богадільня запрацює в складі лікарні, яку спорудять між 1878–1881 рр. [489, с. 10].

Згідно з перепискою 1835 р. планувалося перебазувати службові місця на околицю міста (скоріш за все, ближче до Олександрівського майдану), змінити місце розташування митниці, біржі й католицького костьолу. З композиційних заходів планувалося зменшити Мар`їнський майдан та зруйнувати спорохнявілу забудову на Георгієвській площі [181; 184, арк. 1–11].

Отже, розглянуті плани Маріуполя свідчать про те, що із необхідної для власне повітового центра забудови був запроектований лише архієрейський будинок, тобто резиденція Маріупольського духовного правління. Як правило, архієрейський будинок проектували у тому випадку, якщо у місті мали бути адміністративні заклади, але їх на проектах м. Маріуполя немає.

Кількість креслеників м. Олександрівська кінця XVIII ст. обмежена. З містобудівної точки зору, перш за все, становлення Олександрівська пов'язано із двома фортецями. Ядро майбутнього повітового міста у певні роки базувалося то у першому, то у другому укріпленні. Тож, перша *мана 1770 р.* фіксує лише кордони забудови 1-ї фортеці, яку через рік буде використано під житлову забудову. *Мана 1771 р.* демонструє графічне зображення нової фортеці. В її межах мали звести церкву та крамницю для провіанту [903, с. 16]. Релігійний заклад мав розташовуватись у південно-західному боці фортеці, а провіантська лавка - у північно-західному бастіоні.

За проектом 1779 р. планувалося звести церкву та продуктову крамницю. Якщо місце храму не змінилося, то крамницю перемістили до південно-західної частини. Останній заклад функціонував у 1775–1797 рр. З поміж запланованих вперше зустрічаємо лазарет, будинок для духівників, гарнізонну школу й острог. Лазарет мали спорудити у північно-західному крилі нової фортеці, фактично у бастіоні замість крамниці для провіанту. За повідомленням Я. Новицького, медичний заклад розпочав роботу з 1775 р. Будинок для духівників намітили у

південно-східній частині нової фортеці та у тій же частині острог. Гарнізонна школа також розміщувалася на території нової фортеці. Учбовий заклад було відкрито у 1785 р. та закрито у 1800 р. [903, с. 22].

Оскільки мапа 1783 р. нечитабельна, перейдемо до наступного плану – 1798 р. [883, с. 131]. Якщо будівництво втілювалося за креслеником 1771 р., то візуально можемо відзначити відсутність двох кварталів штабу обер-офіцерів та церкви. З іншого боку, проектувальник не наніс на графічне зображення жодних умовних позначок. Тож, навіть за умови ознайомлення з експлікацією, наші здогадки щодо розміщення тієї чи іншої забудови були би примарними. До того ж, слід зазначити, що це перший проект, за яким були спроектовані нова та стара фортеці разом. За креслеником 1798 р., знову планувалася церква в новій фортеці, крамниця для провіанту й лазарет. Однак, від ідеї спорудити острог відмовилися, а на його місці планували розмістити колодязь. Також, не планувалися будинок для духівників та гарнізонна школа. Храм у межах старої фортеці був переміщений до північної зони укріплення. Провіантську споруду перелокалізували до центру старої фортеці. Тільки лазарет знаходився за старою адресою. Вперше бачимо церкву у межах старої фортеці.

Історія церков у старому та новому укріпленнях доволі заплутана. Відомо, що фаферкова церква була зведена у 1771 р., скоріш за все, у межах старої фортеці. Оскільки до 1775 р. усі військові мешкали на території форштадту, храм тут був необхідний. З 1773 р. він мав назву Свято-Покровського. У 1788 р. замість струхнявілого спорудили новий собор. Тоді у межах нового укріплення з 1772 р. діяла каплиця Св. Георгія Переможця, яка у 1790 р. була замінена на Олександрівську похідну церкву. Остання проіснувала до 1827 р. [903, с. 23].

Понад кордонами посаду позначено житлове будівництво, а на лівому березі р. Мокрої Московки – захисні укріплення. Між новою та старою фортецями розташували кладовище. На захід від нової фортеці зафіксовано солдатську забудову.

Маємо план м. Олександрівська виготовлений у 1811 р. [367]. *Кресленик 1811 р.* можна вважати першим планом Олександрівська як міста, оскільки

попередні проекти репрезентували забудову виключно у межах фортець. Як і в попередньому випадку проектувалися церква у новій та старій фортецях, лазарет й острог. Усі перераховані заклади розташовувалися на колишніх місцях, за винятком острогу, який було перенесено до північної сторони форштадту (в межах старої фортеці). В'язниця почала функціонувати у місті з 1775 р., але весь цей час заклад розміщувався у приміщенні поліції. Лише у 1806 р. було споруджено будівлю під острог, а вже за наступних перевлаштувань у 1835 р. буде зведено двоповерхову кам'яницю [10, арк. 113; 850, с. 210, 214].

У 1811 р. було заплановано будівництво повітового училища, магістрату, ратуші, земського й повітового судів, скарбниці, міської поліції, поштового двору, м'ясних рядів та з продажу одягу й взуття, адміністративних закладів, гостинного двору. Повітове училище значиться у межах нової фортеці, на місці колишнього кварталу коменданта. Воно функціонувало протягом 1808–1880 рр. [854, с. 40]. Міський магістрат запланували у північному куті нової фортеці, ратушу – за квартал на схід від Покровської церкви у межах форштадту, земський суд – поза західними кордонами старої фортеці, повітовий суд – за два квартали на захід від Покровської церкви. Магістрат з ратушею запрацювали у 1785 р. На думку В. Константиної, ратуша в Олександрівську розпочала свою роботу з 1775 р. [815, с. 272]. Для установи одразу ж була зведена споруда [903, с. 25]. Оскільки відомостей щодо приміщення магістрату немає, тоді, можливо, заклад розміщувався в орендованій будівлі. За розпорядженням Г. Потьомкіна, у 1781(2) р. було можливим відкрити лише магістрат, з інших питань слід було звертатися до Павлограда. Зважаючи на те, що Олександрівськ отримає статус повітового міста у 1806 р., лише відтоді почнуть працювати інші судові установи – земський та повітовий суди. Обидва заклади розміщувались у найманих приміщеннях.

Скарбниця мала розміститися на території між фортецями, за квартал від Ярмаркового майдану. Втім, заклад знаходився у будівлі ратуші з 1785 р. [903, с. 25]. Поштовий двір був представлений експедицією та конторою. Перша знаходилася за квартал на південь від Покровської церкви, друга – ще південніше

за квартал по сучасній вул. ак. Амосова. Поштова дистанція працювала з 1775 р., а експедиція – з 1805 р. [847, с. 198, 255]. Для останньої з 1811 р. винаймали приміщення [433, с. 80–87]. М'ясні ряди та з продажу одягу й взуття планувалися одразу на двох ділянках – у північно-західних кордонах старої фортеці та на Ярмарковому майдані. Адміністративні заклади проектували навпроти бастіону з північно-західної частини нової фортеці. На місці солдатської забудови – цивільну забудову (візуально перебільшує колишню солдатську). Ділянка між фортецями позначена як зайнята броварнею, салотопнею, галантерейними рядами, хлібною крамницею (генерала – фельдмаршала, кавалера Прозоровського), пивним ляхом та кузнею. Цю територію передбачали доповнити рядами з продажу одягу й взуття та запроектованими кварталами.

Остання *мапа Олександрівська датується 1823 р.* [458, с. 100]. Кресленик має всього 7 позначок. Ядром міста автор обрав стару фортецю. Відтак усі заклади, локалізовані між фортецями, виявилися сконцентрованими в межах старого укріплення. Гіпотетично, це було пов'язано із залюдненістю цієї зони. Кресляр запроектував дві площі – Соборну та Ярмаркову. На колишньому місці позначені церкви у фортецях, повітове училище та поштовий двір. Однак у 1823 р. вже не планували лазарет, магістрат, ратушу, земський та повітові суди, скарбницю та міську поліцію. Вперше запланували лікарню, яка мала локалізуватися узбережжям р. Московки, за два квартали від Ярмаркового майдану. Відомо, що з 1798 р. у посаді функціонувала богадільня, яку, гіпотетично, називали лікарнею. Острог на кресленику було переміщено до берега річки, за два квартали від Соборної площі. Красні ряди на Ярмарковому майдані змінили розмір й форму, але чомусь не зазначені в експлікації. Гостинний двір планувався на схід від собору. Адміністративні заклади були перенесені на південно-західну сторону Соборного майдану. Тож, проекти 1811 й 1823 рр. вказують на те, що в місті мало утворитися два комерційні центри – на Соборному та Ярмарковому майданах. У будь-якому разі, така планувальна система надавала можливість Олександрівську набути рис міста у

функціональному значенні. Зокрема, відбувся розподіл на військову та цивільну частину поселення.

На підставі розглянутих вище описів композиційних рішень міст Катеринославщини, слід звернути увагу на виділення ядра міста. Якщо адміністративний центр у кінці XVIII ст. – першій половині XIX ст. був розташований на одній і тій самій території Маріуполя та Павлограда, то у Катеринославі та Олександрівську його локалізація змінювалася. Причиною перебазування в Катеринославі був попередній невдалий вибір місцевості, через що адміністрація перебралася до Половиці, хоча згодом якісь установи були розміщені на пагорбі. В Олександрівську до 1811 р. адміністрація резидувала в новій фортеці і лише згодом у форштадті. Щодо комерційних осередків, то в Павлограді фактично від введення імперського устрою й до революції 1917 р. торгівля проводилася в одному й тому ж районі. На противагу, у Катеринославі, Маріуполі та Олександрівську намагалися створити декілька осередків. Якщо в Катеринославі розташування крамниць на майбутньому В'язничному майдані планувалося з метою інспірувати заселення навколишніх територій, то, можливо, торгові закладі на Ярмарковому майдані в Олександрівську також проектували з цією ж метою.

Розглянемо за яких обставин та коли споруджувалися будівлі під статусні заклади – губернські чи повітові (див. Додаток Р). Наприкінці XVIII ст. апарат управління губернського міста складався з губернського правління, палати карних та цивільних справ, совісного суду, казенної палати, приказу громадського нагляду та медичної управи. До складу ж повітових органів входили – повітовий суд, нижній земський суд, скарбниця, дворянська опіка, лікар. З міських органів влади – дума (загальна та шестигласна), ратуша та магістрат.

Міський адміністративний орган в експлікації зазвичай позначався разом із судовим. Так, у Катеринославі був запланований магістрат з думою у 1806 р., в Олександрівську магістрат з ратушею у 1811 р., але в Маріуполі та Павлограді взагалі не піднімалося це питання. Проте магістрат у губернському місті функціонував з 1787 р., дума з 1785 р., в Олександрівську – магістрат з ратушею з

1785 р., у Маріуполі був запроваджений грецький суд з 1780 р. й дума з 1790 р. [23, с. 6] та у Павлограді суд й ратуша з 1818 р. [102, арк. 11]. З роботою магістрату тісно пов'язані судові заклади. Незрозуміло, що мали на увазі проектувальники під останнім словосполученням, адже ці органи юстиції могли входити або повітові суди, або ті ж суди разом із міськими. Тим не менш, будівлі під суди прагнули звести у Катеринославі у 1786 р., у Маріуполі – у 1811 р., в Олександрівську – у 1811 р., але вони не проектувалися у Павлограді.

Можливо, адміністративно-судові заклади розміщувались в адміністративних або казенних будівлях. Так, перші планували збудувати в Катеринославі в 1806 та 1837 рр., в Олександрівську – в 1811 та 1823 рр., у Павлограді – в 1797 р. У Маріуполі не передбачали. Втім, якщо у Павлограді запроектували службові місця ще наприкінці XVIII ст., то у губернському місті – лише на початку XIX ст. Зважаючи на те, що мапа 1810 р. є переважно схематичною, принаймні за наступного проекту 1817 р. цю забудову можна було позначити. Казенні будівлі планувалися у Катеринославі в 1792 й 1806 рр. та у Павлограді в 1787, 1797 й 1831 рр. (тобто на всіх креслениках, які є в нашому розпорядженні). Але вони відсутні на проектах Маріуполя та Олександрівська.

Обов'язковими закладами були скарбниця та поштова контора. У Катеринославі казенну комору мали звести згідно з планом 1806, 1810 й 1837 рр., в Олександрівську у 1811 р., а от у Маріуполі й Павлограді не планували. Якщо маріупольська скарбниця у 1804 р. була переведена до Олександрівська і тому апріорі не розглядалася, то в Павлограді діяла щонайменш з 1830-тих років [10, с. 12]. Поштову контору проектували спорудити в Катеринославі у 1792, 1806 й 1837 рр., Маріуполі – 1811 й 1827 рр., Олександрівську – 1811 й 1823 рр. Щодо Павлограда, то таких намірів не було. Однак, через місто пролягала велика поштова дорога з Катеринослава на Новоросійськ та з Харкова на Крим. Тому, можливо, заклад розташовувався у орендованому приміщенні.

Задля приваблення до міста населення необхідно було створити торговельні осередки або комерційні умови. До таких закладів відносяться гостинний / красний двір, галантерейні ряди, крамниці та м'ясні ряди. У

Катеринославі мали бути спорудженні гостинні ряди згідно з планами 1786 р., 1792 р., 1806 р. й 1810 р., у Маріуполі – 1782 р., 1811 р. й 1827 р., в Олександрівську – 1798 р., 1811 р. й 1823 р. Однак, гостинний двір не планувався у Павлограді, а в Маріуполі – з продажу одягу й взуття. Ряди з продажу одягу й взуття проектувалися в Катеринославі у 1806 та 1810 рр., в Олександрівську – у 1811 й 1823 рр., у Павлограді – у 1797 й 1831 рр. Галантерейні ряди могли входити до складу гостинного двору. Їх мали намір звести у губернському місті (плани 1806 й 1810 рр.) та Олександрівську (план 1811 р.), а в інших містах – ні. М'ясні ряди планувалися у Катеринославі у 1806 р., Маріуполі – 1811 р., Олександрівську – 1811 р. та Павлограді – 1797 й 1831 рр. Крамниці (не конкретизовано з продажу чого) мали спорудити в Маріуполі (плани 1782, 1787, 1811 й 1827 рр.), Олександрівську – (плани 1779 й 1798 рр.), Павлограді – (плани 1797 й 1831 рр.). Але не планувалися такі в Катеринославі.

Також, на території міст розміщували хлібні комори, в першу чергу, для військових. В Олександрівську планували таку у 1771 й 1779 рр., Павлограді – 1797 р., Маріуполі – 1811 р., хоча, у Катеринославі не проектували, але крамниця працювала на 1820-ті рр. [3, с. 302].

З медичних закладів планували лазарет, богадільню та лікарню. Перший проектувався у Катеринославі у 1806 р. та Олександрівську в 1779 р., 1798 р. й 1811 р., але не у Маріуполі й Павлограді. Богадільню планували у губернському місті у 1837 р. та Маріуполі у 1811 й 1827 рр., але не в Олександрівську й Павлограді. Лікарню мали намір спорудити у Катеринославі (плани 1806 й 1834 рр.) та Олександрівську (план 1823 р.), а Маріуполі – богадільню. У Павлограді не розглядали можливості спорудити медичний заклад. У Маріуполі лікарня була перероблена з хлібної комори [126, с. 30], а з 1874 р. розміщувалася у будинку Данілова [127, с. 93]. З якого моменту функціонував заклад у Павлограді невідомо, але точно встановлено, що з 1843 р. у пожертвованому обійсті купця Полякова [128, с. 3].

Звести будівлі учбових закладів планували в Катеринославі (план 1806 р.) та Олександрівську (плани 1811 й 1823 рр.). Однак, чому відповідну забудову не

розглядали у Маріуполі, коли грецьке училище працювало з 1784 р., але було закрито та лише у 1817 р. відновило свою роботу [2, с. 168]. У Павлограді функціонувало повітове училище з 1804 р. [11, с. 3].

Скрізь фіксуються наміри звести соборні церкви. Що ж до парафіяльних, ситуація наступна. У Катеринославі такі планувалися у 1792 р., 1806 р., 1810 р. й 1837 р. (кількість храмів коливалася від 3 до 6), у Маріуполі – у 1782 р., 1787 р. й 1811 р. (3), у Павлограді – у 1831 р. й в Олександрівську у 1798 р., 1811 р. й 1823 р. (по 1-му собору). Цвинтарна церква мала бути споруджена у губернському місті за планами 1806 й 1810 рр. та у Павлограді згідно з планом 1831 р., але у решті міст не планувалася.

Приватна лазня проектувалася лише у Катеринославі у 1806 р. та Маріуполі у 1811 й 1827 рр. Кузню мали намір спорудити у всіх містах – у губернському місті за планом 1806 р., у Маріуполі – 1811 р., в Олександрівську – 1811 р. та Павлограді – 1831 р. Острог хотіли збудувати у Катеринославі (плани 1806 р., 1810 р. й 1817 рр.), Олександрівську – (плани 1779, 1823 рр.), Павлограді – (план 1831 р.). На початковому етапі заклад позбавлення волі у Маріуполі функціонував в орендованому будинку Данілова, а в Павлограді – Грановського, і лише для решти міст були зведені необхідні будівлі. Тим не менш, на павлоградській мапі позначили заклад, чого не зробили на маріупольській.

Порівнюючи заплановані заклади міст Катеринославщини відповідно таблиці 2 (див. Додаток Р), зі списку відібраних установ (22) здебільшого всі інститути планувалися у Катеринославі за винятком 2 (крамниці й провіантської комори), в Олександрівську – 4 (казенні будівлі, богадільня, цвинтарна церква й торгова лазня), а найбільше у Маріуполі та Павлограді – по 11. У Маріуполі не проектували будівництво магістрату, скарбниці, адміністративних закладів, казенних будівель, галантерейних рядів та з продажу одягу й взуття, лазарету, лікарні, училища, цвинтарної церкви й острогу, а в Павлограді – магістрату, поштової контори, скарбниці, судових місць, гостинних й дріб'язкових рядів, богадільні, лазарету, лікарні, училища й торгової лазні. Тож незважаючи на те, що Маріуполь й Павлоград отримали статус повітових міст раніше, ніж

Олександрівськ, у цих населених пунктах взагалі не проектували зведення будівель, які б відповідали функціональному навантаженню міст. Так, ці міста були позбавлені будівництва адміністративно-судових й комерційних закладів, а також установ соціальної інфраструктури. А в Павлограді, крім того, ще не зважали на відсутність медичних споруд.

3.4 Процес освоєння міського простору Катеринославщини кінця XVIII – початку XX ст.

Розподіл наділів здійснювався за конфірмованими планами, тому до цього часу мешканці могли здійснювати самовільне захоплення ділянок. Тож, кресленик міста Маріуполя був затверджений у 1811 р., Катеринослава – у 1817 р., Олександрівська – у 1823 р., Павлограда – у 1831 р. [458, с. 99, 100, 104, 107]. У грецькому суді зберігалося чотири копії плану Маріуполя 1811 р., кожен з яких мав свої варіанти (згодом вони загубилися) [197, арк. 13]. У 1835 р. таганрозький градоначальник Пфейлицер-Франк подав нову карту Маріуполя до МВС. Однак, експлікація до неї містить нумерацію непритаманну конфірмованого плану 1811 р. (має 18 позицій, а на мапі 1811 р. зазначено лише 12) [184, арк. 5–11]. У 1826 р. з'явився новий проект, яку склав землемір Я. Калоферов. Проте на ньому були відсутні будь-які графічні позначки. Відтак мала існувати ще одна карта забудови Маріуполя. Тим не менш, у 1845 р. з Господарчого відділу МВС надійшла відповідь про невідповідність мапи розробкам Гесте, що призвело до складання нової. Одночасно над її створенням у 1844 р. працював землемір Бабанін за розпорядженням сенатора Жемчужникова. Кресленик був виконаний, однак його спіткала така ж сама доля, як і конфірмованого плану 1811 р. Аж улітку 1857 р. до Маріуполя було командировано топографа. Та навіть якщо проект і був накреслений, то згорів у пожежі, яка виникла у 1862 р. у приміщенні МВС. Справи Маріуполя були передані Катеринославському губернатору у 1859 р., та через брак коштів маріупольський міський архітектор Мазуркевич закінчив креслярську роботу лише влітку 1869 р. Губернатор надіслав проект у 1870 р., а резолюція щодо затвердження була отримана у 1871 р. [197, арк. 132].

Наступним затвердили план міста Олександрівська, над яким працював катеринославський архітектор М. Насеткін. Оскільки північно-західна частина старої фортеці була вже густо заселена у 1822 р., катеринославський губернатор Шеміот запропонував залишити її без змін [212, арк. 1, 2]. Саме через це на конфірмованій мапі у південній частині позначено доволі масивні квартали, вдвічі більші за північні. За браком землемірів викопіювання відбулося лише влітку 1824 р. Однак цим планом олександрівці не користувалися, бо його копія була передана лише у 1864 р. Натомість у 1849 р. за ревізією забудови Олександрівська був складений інший кресленик, доповнений у 1883 р. [105, арк. 2–16]. Але на початку ХХ ст. постає питання відповідності плану реальній забудові та згідно якого проекту вона відбувалася.

Оскільки, як уже зазначалося, всі мапи міст зберігалися в МВС, то наявність планів при місцевій владі цих міст цілковито залежала суто від неї. Це розв'язувало руки для довільної забудови. Так, на початку 1830-х років постало питання про зведення Преображенської церкви, службових та богоугодних місць у Катеринославі. За браком коштів розглядалося тимчасове розміщення службових місць у будинку Артманова поблизу Троїцької церкви [190, арк. 3, 44]. Хоча до 1843 р. вони розміщувались у будинку Троїновського, проте забудову цієї частини було детально ревізовано. Виявилось, що на цій ділянці розташовані старі дерев'яні крамнички катеринославських міщанок удів. Деяким з них ця нерухомість перейшла у спадок від чоловіків, які були колишніми військовими [182, арк. 24–30]. У вересні 1829 р. архітектор Гесте склав проект Павлограда. Наступного року повітовий землемір Рамашинський подав кресленик, за яким виявилось, що вулиця щільно забудована до узбережжя р. Вовчої [176, арк. 10, 13].

Більшість інформації щодо освоєння міст Катеринославщини ґрунтується на згадках їхніх мешканців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Подекуди свідчення про заселення місцевості різняться або є приблизними. Основу джерельної бази складають заяви з продажу нерухомості або її привласнення, прохання про будівництво або виділення ділянки, виписи актових книг.

Оскільки з кінця XIX ст. чималу кількість джерельної бази складають заяви з продажу нерухомості або її привласнення, прохання про будівництво або виділення ділянки, виписи актових книг, пропонуємо на основі цієї особової документації відтворити процес розміщення мешканців. Однак суттєву перепону становить відсутність у документах назв вулиць. Останні з'являться з кінця XIX ст. (виняток Катеринослав, де в 1830-х рр. вже був Катеринославський проспект, а вулиці отримали назви з 1870-х рр.). До цього спочатку вживалися назви районів, а згодом почнуть вказувати частини міста з їхніми кварталами.

Згадані вище документи особового походження відносно Олександрівська маємо щонайменш з почату XIX ст. Як зазначалося, мешканці при уточненні своєї адреси обходилися вказівкою сусідів, що не дає можливості локалізувати дворище на місцевості. Лише в деяких випадках, коли ділянка господаря з одного боку межувала з вулицею / річкою / майданом, вдалося встановити територію розселення. Так, *протягом 1810–1830-х рр.* був заселений район зі сходу на захід від вулиці Ковальської до Дніпровської та з півдня на північ узбережжям р. Мокрої Московки до вулиці Катеринославської, перетинаючи міський майдан. У прибережній зоні, наприклад, оселилися відставний рядовий Г. Томілін, колезький реєстр М. Гусев, В. Половицький, І. Плохій та ін. [78, арк. 33, 38; 163, арк. 23, 40]. Навколо площі мали нерухомість, наприклад, У.Е. Стеценко та колезький асесор К. Кірпотін [120, арк. 42; 163, арк. 42]. Також, була освоєна балка Карантинка, але в яких саме межах невідомо (наприклад, М.Е. Нестелов) [95, арк. 13]. З 1830-х років олександрівці починають займати вигонні землі, які простягнулися узбережжям р. Мокрої Московки, тобто починаючи від вул. Ковальської до вул. Фортечної. Наприклад, в цих межах володіли наділами Ф. Кіяшко, С. Грінченко [79, арк. 50, 114; 121].

До 1860-х рр. продовжувалося заселення річкової зони, міського майдану, вигонної землі. Так, на розі Московської й Фортечної мав свої обійстя купець І.Я. Гавришев, вул. Катеринославської й Ковальської – титулярний радник М.Г. Михайловський, по вул. Соборній – купець Я.П. Гавришев, по вул. Олександрівській поблизу ратуші – А. Кісельова та ін. [120, арк. 63; 130,

арк. 14; 248, арк. 23; 302, арк. 38]. Тож, розміщення просунулося на схід й досягнуло вул. Олександрівської, що фактично було верхньою межею старої фортеці. Зокрема, були зайняті території вздовж р. Сухої Московки, тобто за фортечними валами з північно-західного боку. Наприклад, там оселився Ловягін [95, арк. 109] (див. Додаток С, мапа 1).

За 1870-ті рр. маємо 106 заявок на будівництво. Найбільша кількість їх стосувалася перетину вул. Жуковської й В'язничної, тобто неподалік від Привозного майдану. Наприклад, в цих межах проживали С.Є. Привалов, Я.Є. Кубишкін та ін. [103, арк. 15, 217]. Зокрема, по вул. Дніпровській в районі Миколаївської оселилися І. Бовенко та В. Чередніченко, а також вул. Олександрівській – М.І. Хмиров, М.Х. Єроменко та ін. [103, арк. 42, 147, 290; 131, арк. 61; 142]. У межах фортечних валів (Слобідка на захід від вул. Фортечної) маємо чималу кількість мешканців, як наприклад, В.А. Коваленко, Ф.І. Чалий та Ф.А. Максимук [107, арк. 130, 131, 165]. Густозаселеною була вул. Московська, де починаючи від вул. Ковальської до вул. Дніпровської розмістилася забудова Б.І. Крігера, Є. Кучеренка, Р.К. Драусаля та від вул. Ливарної до Фортечної – К.М. Касаткіна, В.І. Корсунського, Є.П. Ламіна [103, арк. 323; 107, арк. 48, 73, 113, 139]. Однак, проміжок цієї вулиці від Дніпровської до Ливарної забудовувався повільніше.

Менша кількість адрес (зустрічаються від 6 до 8) стосується вул. Жуковської, Олександрівської, Катеринославської, Миколаївської й Хмельницької. Найбільше була заселена вулиця Жуковського від В'язничної до Тургенівської, де проживали А. Шелест, У. Ридник, А. Брюшин, М. Дергай та ін. [103, арк. 51, 97, 122, 188]. Майже аналогічну ситуацію спостерігаємо на вул. Олександрівській, щоправда найбільша динаміка забудови зосереджена у межах від вул. Базарної до Дніпровської. Там мали дворище А.В. Гавріков, Г.В. Прокопенко, А.Б. Журавицька та ін. [103, арк. 141; 234, с. 3; 260, с. 2]. А от частина від Дніпровської до Фортечної була розподілена вповнину менше. Катеринославська вулиця була найбільше зайнята в межах від вул. Покровської до Дніпровської, де наділом володіли Г. Хмельський, Г.Д. Ольховський,

В.П. Гиря та ін. [103, арк. 69; 107, арк. 69; 297, арк. 23]. Частина від Фортечної до Ливарної була заселена такими, як В.А. Іванов, О.Л. Акулов, М.В. Прикарев та ін. [104, арк. 32; 107, арк. 39; 133, арк. 25]. Малозаселеною була ділянка від Дніпровської до Ливарної. Таким чином, щільно були заселені вул. Дніпровська, Тургенівська й Троїцька.

Вулиця Миколаївська була забудована майже по всій довжині та поступалася кількістю дворич хіба-що Московській. Там поселилася родина Булгакових, Горнікових, Сокаленко, Фруменко та ін. [103, арк. 20, 104, 208, 212]. Відносно Хмельницької нам відомо, що вулиця була зайнята від Дніпровської до Фортечної, але яким чином в межах фортечних валів – не встановлено за відсутністю конкретизації адрес. На цій лінії розмістилися, наприклад, Остапці, Христенки, Бойченки [103, арк. 7; 144, арк. 328–333].

Вполовину менше заселеними (тобто адреса зустрічається від 3 до 5 разів) були вулиці Гоголівська й Соборна, а також ділянка навколо В'язничного майдану. Гоголівська здебільшого була зайнятою від В'язничної до Тургенівської та Слобідської до Фортечної, де оселилися В.П. Пешков, Н.П. Хабаровський, Н.В. Соболева та ін. [103, арк. 43; 131, арк. 110; 241, арк. 10]. По вул. Соборній скупчення забудови спостерігаємо від Базарної до Дніпровської, але опосередковано від Пилипівської до Фортечної. Там нерухомістю володіли Я.О. Ляшенко, П.П. Педак, Я.Г. Ковбаса та ін. [103, арк. 21, 83; 281, арк. 36]. В'язничний майдан був зайнятий О.Б. Зелениним та Ф. Приходько [104, арк. 36; 107, арк. 32].

З повздовжніх вулиць були наполовину заселеними Фортечна, Слобідська, Ливарська, Дніпровська, Тургенівська й Троїцька. Забудова по вул. Фортечній переважно сконцентрована від Московської до Хмельницької, вполовину менше від Миколаївської до Катеринославської та Олександрівської до Гоголівської. Там оселилися такі, як І.К. Полуциганков та Крохмаль [103, арк. 388; 104, арк. 60]. Слобідська була забудована від Московської до Миколаївської та трохи менше від Олександрівської до Гоголівської, де розміщувалося дворище В.В. Бужинка, І.М. Белашкова, П.Г. Кулініча та ін. [107, арк. 169, 201, 227]. По вул. Ливарській

такі городяни, як І.М. Гетьман, Г.Ф. Орловський, Х.Л. Зейгермахер зайняли ділянку від Московської до Миколаївської та Олександрівської до Гоголівської [103, арк. 218; 107, арк. 16, 154]. Щільно заселеними були три останні продольні вулиці. Так, Дніпровська була повністю забудова від Московської до Катеринославської, трохи менше від Олександрівської до Гоголівської, вполовину менше від Катеринославської до Олександрівської. По цій лінії нерухомістю володіли М.Б. Бродський, Ф. Мирошніченко, К. Петренко та ін. [107, арк. 105; 144, арк. 328–333]. Тургенівська була найбільше розподіленою від Катеринославської до Олександрівської та в межах Міського саду, де оселилися, наприклад, Віленський, Г.К. Баранов [103, арк. 268; 131, арк. 7]. Менший попит був на частину вулиці від Московської до Катеринославської та Олександрівської до Гоголівської. Троїцька вулиця була найбільш розмежованою від Катеринославської до Олександрівської, а трохи менше від Московської до Миколаївської. Наприклад, у густозаселеній частині мешкали К.П. Рибалка та Г.В. Прокопенко [103, арк. 140, 141]. Інші ж подовжні вулиці, як то: Пилипівська, Покровська, Благовіщенська, Базарна, Ковальська – мали низьку щільність забудови. Ділянку від Дніпровської до Фортечної та Миколаївської до Жуковської містяни тільки почали займати. Стосовно Карантинки відомостей не маємо, але це не свідчить про відсутність мешканців у передмісті Олександрівська (див. Додаток С, мапа 2).

Щодо 1880–1885 рр. маємо 47 адрес. Однак, з поміж них взагалі відсутні будь-які повідомлення про вул. Хмельницьку, Фортечну, Слобідську, Пилипівську відносно Карантинки та Слобідки від вул. Фортечної на захід. За цей період знову активно розпродаються / забудовуються ділянки по вулиці Московській, Миколаївській та Жуковській. Найбільш заселеною була Московська, але оскільки ця вулиця простягнулося майже до р. Сухої Московки, точно встановити межі її неможливо. Втім, відомо про таких мешканців узбережної зони, як Т.С. Приймаченко, Є.І. Кравцова, О.І. Похилов та ін. [111, арк. 75; 112, арк. 18; 113, арк. 75]. По вул. Миколаївській у межах старої фортеці дворищами володіли Д.Н. Ковальов, Б.Н. Шейн, Р.І. Розенберг, Л.З. Бруман [111,

арк. 27, 44; 113, арк. 32, 262]. Вулиця Жуковська була зайнята від Тургенівської до Дніпровської, де оселилися Д.А. Мінаєв, Є.Л. Меєрсон [111, арк. 57; 113, арк. 73].

У цей період дещо менший попит (адреса зустрічається 5 – 6 разів) мали землі по вулиці Катеринославській, Соборній та Олександрівській. Так, по Катеринославській переважно займали територію від вул. Дніпровської до Ковальської (Б.М. Кацен, М.І. Чернишова та ін.) [112, арк. 85; 113, арк. 182]. Нерухомість по Соборній залишалась актуальною в межах від вул. Троїцької до Ковальської, де мешкали П.В. Трухачев, В.Ф. Пашков, Л.А. Саксаганський [112, арк. 42, 150; 113, арк. 139]. Олександрівську переважно забудовували від вул. Фортечної до Ливарної та Покровської до Базарної. На цих проміжках своє обійстя мали М.А. Остряньська, І.В. Яковлев та ін. [112, арк. 122; 113, арк. 209]. Дещо менше скупчення будинків спостерігаємо від Ливарної до Покровської. Зокрема, в цей час активно забудовується селище Т. Шевченко, але конкретно які вулиці невідомо. Наприклад, там мали наділи О. Циглер, А. Сатулова та С. Решитін [137, арк. 109, 136].

Певну скупченість забудови (адреса зустрічається від 3 до 4 разів) виявлено по вул. Ливарній, Дніпровській, Троїцькій, В'язничній, Гоголівській та в межах Привозного майдану. Ливарна була заселена від Московської до Миколаївської, де, наприклад, оселилася Т.Р. Бовенко [136, арк. 220]. Ділянки по вул. Дніпровській забудовувалися від Катеринославської до Гоголівської. Троїцька була зайнята від Олександрівської до Жуковської та, зокрема, були розподілені землі по Тихому провулку, де розмістилися, наприклад, М.Ф. Богданов, Є.Ф. Осадченко та ін. [111, арк. 45; 112, арк. 69]. В'язнична переважно була зайнята від Гоголівської до Жуковської, де мешкали І.Є. Корсунський, О.П. Приходько та ін. [111, арк. 236; 135, арк. 89]. Гоголівська була забудована від вул. Троїцької до Благовіщенської такими, як П. Кривошей, І.А. Кузнецов та ін. [111, арк. 41; 298, арк. 3]. Одиначні заявки на зайняття ділянок було відслідковано по вул. Тургенівській, Троїцькій, Покровській, Базарній та Ковальській (див. Додаток С, мапа 3).

За 1885–1890 рр. маємо 229 адрес. Але знову бракує повідомлень щодо Карантинки та Слобідки. Як і за попереднього п'ятиріччя, залишалися густонаселеними вулиці Московська, Миколаївська та Жуковська. Перші дві були зайнятими вже по всій довжині. Як і раніше, спостерігаємо по цим лініям жвавість будівництва та купівлі-продажу. Так, наприклад, Б.М. Ясіна збула свій наділ П.Я. Кущу на розі вул. Московської й Ливарної, подружжя Ковалевських мало намір звести обкладений будинок на перехресті вул. Московської й Благовіщенської, Ф.С. Кравцов задумав дерев'яний будинок на перетині Миколаївської та Троїцької, Л.Ш. Певзенер планував звести двоповерхове обійстя на розі вул. Миколаївської та Базарної [116, арк. 12, 25; 137, арк. 33; 140, арк. 60]. Жуковська була розподілена в межах від вул. Тургенівської до В'язничної, де мали забудову С.С. Соснін, А.Ф. Щекотіхін, В.Є. Рижева та ін. [116, арк. 158; 128, арк. 3, 12]. По вулиці продавали своє дворище, наприклад, Б.Г. Кузьмич, А.Я. Янковській, А.Н. Геккер Г.А. Нібур, М.Ш. Певзнер та С.П. Телешевській [137, арк. 99, 209, 210; 143].

У ці роки активно стали займатися території по вул. Соборній та Гоголівській. Перша була щільно заселена від Ливарної до Пилипівської та Покровської до Ковальської, а в половину менше власників спостерігаємо від Дніпровської до Тургенівської. Так, по Соборній оселилися С. Чорний, І. Кацин, С. Берман [116, арк. 43; 140, арк. 28, 33]. Землі по вул. Гоголівській були розподілені в межах від вул. Ливарної до Тургенівської, де обійстя мали К.А. Андрієнко, М.П. Сініцин, Г.І. Кошовий [116, арк. 36; 127, арк. 82; 137, арк. 215].

Менше власників було виявлено по вул. Хмельницькій, Катеринославській, Олександрівській, а з повздожніх – Фортечній, Слобідській, Пилипівській, Дніпровській, Покровській, Базарній та В'язничному майдані. Так, по вул. Хмельницькій оселилися В.С. Черевань, М.І. Майєр, по вул. Фортечній – В.М. Головінській, В.В. Нікітін, по вул. Слобідській – П.М. Барановський, М.Г. Прищепа, по вул. Пилипівській – Ш.Л. Бруштвіч, З.М. Махно, по вул. Дніпровській – М.А. Рац, Н.А. Сагайдак, по вул. Покровській – Б.І. Мілін,

С.Ш. Табачников, по вул. Базарній – К.М. Дорофеев, А.Е. Ріхтер та В'язничному майдані – П.П. Герцен, Л.М. Шнейдер [114, арк. 9, 45; 116, арк. 57, 65, 83; 119, арк. 5; 127, арк. 26, 101; 128, арк. 22; 137, арк. 229; 138, арк. 35, 37; 140, арк. 42, 56]. Щільність забудови по вул. Катеринославській спостерігаємо від вул. Дніпровської до Ковальської, а трохи менше від Фортечної до Пилипівської. Олександрівська найбільше була розподілена від Слобідської до Ливарної та Троїцької до Базарної, а дещо менше – від Пилипівської до Тургенівської. Тривало заселення селища Т. Шевченко. Наприклад, по вул. Круговій мешкали Д.І. Писаревський, А.С. Назаренко, вул. Макарівській – А.А. Свірдкін, по вул. Хрестовій – А.А. Мальцев, Д.І. Кривошей [114, арк. 16, 35, 225; 138, арк. 35, 36].

Вполовину менша концентрація будівель (адреса зустрічається 3 рази) була на вул. Поперечній, Благовіщенській, В'язничній та Вокзальній (остання входила до колонії Шенвізе). Хоча ця місцевість почала забудовуватися з кінця XVIII ст. – першої чверті XIX ст., але виявлені нами відомості щодо колонії відносяться лише до цього періоду (див. Додаток С, мапа 4).

За 1890–1895 рр. маємо 195 адрес. Найбільша кількість прохань на будівництво стосується вул. Миколаївської, Фортечної та Покровської. Однак, якщо забудова Фортечної була активною по всій довжині, то на Миколаївській така тенденція спостерігається лише від Упорного провулку до Ковальської. Від Слобідської до Упорної інтенсивність була вполовину меншою. Що ж до Покровської, то щільно заселеною була ділянка від Московської до Катеринославської.

Поміркована будівельна активність (адреса зустрічається 3 – 4 рази) була виявлена по вул. Московській, Катеринославській, Соборній, Олександрівській, Гоголівській, Жуковській, а з подовжніх – Басейній, Базарній, Ковальській та В'язничному майдані. Частково таку щільність спостерігаємо по вул. Слобідській, Пилипівській та Тургенівській.

Інша архітектурна діяльність містом крапкова, що дозволяє говорити про динамічність зведення нерухомості та здійснення актів купівлі-продажу саме в межах старої фортеці. Проміжок між укріпленнями забудовувався вполовину

менше та здебільшого на околицях, а землі навколо Пушкінського майдану взагалі мали низький попит.

Збереглися відомості за цей період щодо будівництва у передмісті Слобідка. Якщо стосовно початку ХІХ ст. відсутня інформація щодо вулиць цієї місцевості, то в 1870-х ця проблема зникає. По вул. Басейній оселилися Головченкова, О.А. Сідоров, К.Ю. Шамраєв та ін. [119, арк. 66; 125, арк. 93; 129, арк. 79]. По вул. Кошовій Я.П. Государєв звів дерев'яне обійстя, по вул. Хортицькій С.В. Волнянській – обкладений будинок, по вул. Воронцовській Г.І. Качков – цегляну будівлю, по вул. Українській А.І. Загребельний – обкладену хатину та на розі вул. Воронцовської й Хмельницької – П.М. Кватченко [117, арк. 112; 150, арк. 55; 313, арк. 9, 15].

Продовжувалося заселення селища Т. Шевченка та Карантинки. У першому, якщо за попередніх років будівництво здійснювалося у західній частині, то в 1890–1895 рр. мешканці освоїли східніші території. Наприклад, по вул. Столярній володіли двором подружжя Білоусових, по вул. Макарівській – Т.П. Кулініч, по вул. Цегляній – Д.І. Писаревський [117, арк. 48; 122, арк. 17; 142, арк. 1]. На Карантинці була забудована вул. Севастопольська, де проживали І.Л. Вергілов, С.В. Пивоваров та ін. [129, арк. 54; 150, арк. 65]. Жваво зводилась вул. Фабрична такими, наприклад, як С.С. Ковальченко [150, арк. 26].

У цей період вперше почали забудовуватися території, розташовані південніше від колонії Шенвізе. У селищі Нові плани (Південне) переважно відбувалося заселення східних вулиць – Степової, Преображенської, Володимирської та повздожньої Лазаретної. Так, в цій частині володіли наділом Г.І. Карташов, С.Д. Морговцев, С.О. Сергєєв, брати Сімони та ін. [123, арк. 32, 44, 53; 150, арк. 16]. У селищі Ново-Миколаївському мали ділянки М.І. Комарова, С.О. Прочан та І.Т. Марченко [313, арк. 25, 94, 96] (див. Додаток С, мапа 5).

Маємо 197 адрес, які відносяться до етапу освоєння міського простору протягом 1895–1900 рр. Знову найбільша активність спостерігається в зоні старої фортеці та узбережжя р. Мокрої Московки. Ще щільнішою стала забудова по вул. Московській та Миколаївській, які завжди вирізнялися заселеністю по всій

довжині. Концентрація по вул. Катеринославській, Соборній, Олександрівській та Гоголівській, а з подовжніх – Слобідській та В'язничній була нерівномірною (від високої до низької). По Катеринославській вулиці найбільше «пере-» й «до-» будови здійснювалися від вул. Дніпровської до Ковальської, по Олександрівській – від Троїцької до Ковальської, по Гоголівській – від Покровської до В'язничної. На противагу від попередніх років зазначені в останньому реченні вулиці почали користуватися попитом серед городян.

Не так інтенсивно, ніж на попередніх вулицях, тривало зведення будівель у зоні від Фортечної до Дніпровської. Також на вул. Олександрівській від Басейної до Пилипівської та Тургенівської до Троїцької, по Гоголівській – від Фортечної до Покровської та Жуковській – від Басейної до Слобідської та Покровської до В'язничної [148; 153].

Незначний попит мали ділянки по вул. Пилипівській від Миколаївської до Катеринославської, по Дніпровській – від Соборної до Олександрівської, по Троїцькій – від Миколаївської до Катеринославської й від Соборної до Олександрівської, по Благовіщенській – від Московської до Миколаївської й Гоголівської до Жуковської.

На землі Слободки, починаючи від Фортечної й на захід, попит підвищився. Найбільше на ділянки по вул. Хмельницькій, Воронцовській та Збройній, де мали наділ К.І. Разушкін, Т.С. Ладович, І.І. Каськов та ін. [151, арк. 89; 152, арк. 18, 29]. Трохи менше городян оселилося по вул. Хортицькій та Запорізькій. Це такі, як В.Є. Уськов, подружжя Головінкіних та ін. [152, арк. 12, 19]. Небагато будувалося по вул. Кошовій.

Як і за попередніх років, у селищі Т. Шевченка забудовувалися вул. Столярна, Макарівська, Цегляна та Софіївська, а в західній частині – Некрасівська. Нові споруди зводилися на Карантинці по вул. Фабричній та Севастопольській.

Більшість заяв щодо забудови Шенвізе стосуються вул. Вокзальної, а в половину менше – Садової. Там мали намір проживати Р.І. Юркін, Я.Я. Дірксел та ін. [151, арк. 33; 152, арк. 38]. Селище Південне (нові плани) здебільшого

розбудовувалося по вул. Степовій, Лазаретній та частково Преображенській. Так, спорудитися там планував, наприклад, Т.П. Кугаєнко, Ф. Совенкова, Д.Д. Герцен та ін. [151, арк. 62; 152, акр. 8, 65] (див. Додаток С, мапа 6).

Якою була концентрація забудови містом добре демонструє перепис власників будівель 1912, 1917 та 1919 рр. Станом на 1912 р. щільно були забудовані усі поперечні вулиці, однак серед перепису не було виявлено власників вул. Миколаївської. З повздовжніх вулиць найбільша кількість людей володіла нерухомістю по вул. Слобідській, дещо менше по вул. Тургеніській, Троїцькій, Покровській, Благовіщенській та Ковальській, а в половину менше по вул. Пилипівській, Дніпровській, Базарній та В'язничній.

Відомості щодо Слободки (в межах нової фортеці) неповні. Вулиці Хмельницька, Московська та Запорізька мали середню щільність забудови. Менше будинків було виявлено по Крамничному провулку. Селище Т. Шевченко мало середню та нижче середньої концентрацію. Найбільше була розподілена земля по вул. Софіївській, трохи менше по вул. Хрестовій, Інженерній, Мовчановського, Макарівській та Цегляній. Частково були зайняті території по вул. Долоцького, Чеховській, Некрасівській, Столярній, Токарній, Слюсарній та Петро-Павлівській. Аналогічну ситуацію спостерігаємо на Карантиці, де найбільше будівель зосереджено по вул. Фабричній та Хмільній, а трохи менше – по вул. Севастопольській, Заїжджій, Мідній, Яровій, Проїжджій та Ямській.

Найзаселенішим з південних селищ були Нові плани. Порівняно з іншими передмістями його територія швидко розподілялася, особливо паралельні вулиці. Щільну забудованість спостерігаємо по вул. Лікарській, в половину менше – Преображенській, Володимирській та Садовій, а з подовжніх – Вагонній. Трохи меншу концентрацію будівель виявлено по вул. Столярній, Ливарній та Механічній, ще менше – Цвинтарній. Далі за щільністю вирізнялася Поповка, де були розподілені території по вул. Упорній та Широкій, а в половину менше – по Набережній. В селищі Олександрівці активно забудовували вул. Ново-Олександрівську та Межовий провулок. Будівництво у селищі Ново-Миколаївському, вочевидь, тільки-но почало набирати обертів. Більш-менш

забудованими були вул. Ново-Миколаївські 1, 2, 3 й Церковна, трохи менше за ці – Довга, Ново-Миколаївська 4 й 5, Водопійна та Берегова. Найменш зайнятою виявилася Олексіївка, де найбільше мешканців проживало по вул. Йорданській та Дачній, а найменше – Кушугумській (див. Додаток С, мапа 7).

Специфіка переписів 1917 та 1919 р. полягає у тому, що між ними невеликий хронологічний проміжок [149; 154]. До того ж, за першим обліком повністю відсутні відомості щодо вулиць міста, але на противагу є така щодо південних селищ – Шенвізе, Олексіївки, Ново-Миколаївки.

Першість з поміж густо забудованих вулиць за Московською та Миколаївською. Дещо менше були розподілені Катеринославська й Соборна. Що ж до інших паралельних їм вулиць – інформація відсутня. З поздовжніх ліній найбільша кількість наділів зафіксована по вул. Слобідській та трохи менше по Фортечної і В'язничній. Вполовину менше дворищ розташовувалось на вул. Поперечній, Пилипівській, Тургенівській, Троїцькій, Покровській, Благовіщенській, Базарній та Ковальській.

Слобідка від вул. Фортечної, на відміну від міста, найзаповненішою була по подовжнім вулицям: Хмельницька та Кошова. За цим показником трохи поступалися Басейна, Приходська, Збройна, Запорізька та Козача. Менш розподіленими були 2-Московська, Хортицька, Воронцовська, Українська та Крамничний провулок, а з паралельних – Бурсацька, Захарівська та Сагайдачна. Заселеним був Андріївській провулок.

Селище Т. Шевченко найбільш забудованим було по вул. Софіївській та Круговій. Якщо попередній перепис показав відмінність щодо скупченості інших вулиць, то за цим решта ліній мали однаково малу кількість власників. Це стосується Хрестової, Мовчановської, Інженерної, Некрасівської, Чехівської, Столярної, Макарівської, Цегляної, Слюсарної, Токарної та Ново-Павлівської.

На Карантинці великим попитом користувалися землі по вул. Фабричній, Хмільній та Дачній. Як і раніше, трохи менша кількість дворищ базувалася по вул. Севастопольській, Заїжджій, Глухій, Ямській та Яровій. Небагато мешканців мали обійстя по вул. Мідній.

Доволі зайнятими були паралельні вулиці селища Південного (Нові плани). Це такі, як Преображенська, Володимирська та Садова, а трохи менше – Степова та Лікарська й всі подовжні вулиці, зокрема (Нагірна, Весела, Лазаретна, Жандармська, Столова, Механічна, Ливарна, Столярна, Вагонна, Цвинтарна).

Суттєвої різниці щодо забудованості селищ Олександрівки, Ново-Миколаївки та Олексіївки не спостерігаємо. Вочевидь, там лише відбувався розподіл земель. За переписів 1917 та 1919 рр. не віднайдено даних щодо Поповки, але є відносно Канкринівки. Так, небагато мешканців володіло наділами по вул. Канкринівській 3, 4 й 6 (див. Додаток С, мапа 8).

Специфіка зазначення адреси у Катеринославі полягає у тому, що вже за першої половини ХІХ ст. вказувалася частина міста, в кожній з якій було своє нумерування кварталів. Таким чином, наприклад, 2-й квартал був, як у 1-у, так і 2-му районі (тобто 1 ч. 2 кв. й 2 ч. 2 кв). Ще одна незручність полягає у тому, що з часом змінювався розподіл на адміністративні одиниці. Наприклад, такий відбувся наприкінці ХІХ ст.

Зібраний матеріал дозволяє відтворити процес заселення губерньського міста щонайменш з 1830-х років. У *1830–1860-ті рр.* активно забудовували 1-шу частину міста, яка була відмежована від Катеринославського проспекту на захід по вул. Залізній до Дніпра та включала нагірну зону з Мандриківкою. Найосвоєнішим був 1-й квартал. Оскільки в попередніх розділах було встановлено, що в цей період нагірну частину не вдавалося заселити, то мова йде про територію козацької Половиці. Тим паче, що власниками нерухомості були переважно заможні люди, які навряд чи селилися б у Мандриківці. Так, у 1 кв. оселився колезький регістратор Д. Богаєвський, купець І. Пчелкін, колезький секретар І. Хорошевський [545, с. 3; 563, с. 3; 564, с. 3; 571, с. 3].

Якщо стосовно 1-го кварталу маємо 14 заяв про власність, то щодо 2-го – тільки 4. Серед господарів здебільшого купці, а відтак, можливо, цей квартал розташовувався неподалік від Троїцького базару. У 2-му кварталі мали дворища купець А. Заславський, Еренгорн, купецький син А.І. Магнеров [211; 550, с. 3; 557, с. 3; 566, с. 3].

Друга частина міста тягнулася вздовж Дніпра. Її межами були вул. Залізна – Проспект – Водопійна. Тут мешканці віддавали перевагу 1 кварталу (6 забудов проти 2 у 2-му). У 1-му мали дворище міщанин Ф. Черкасов, А. Малахай, З. Кацель, а 2-му – купецький син Бельцов [543, с. 3; 548, с. 3; 557, с. 3].

Третя частина міста була в наступних межах: Проспект – Басейна – Старогородня – Херсонська й Воскресенська. У цій місцевості також швидше забудовувався 1 кв. (13 власників), що ймовірно було пов'язано з близькістю до комерційного осередку. Там мав наділ титулярний радник Рикунувичев, надвірний радник Рожков, губернська секретарка Пустовойтова [547, с. 3; 555, с. 3; 558, с. 3]. З 2-го кварталу знаємо всього 5 господарів (наприклад, майора Ф. Цихова, купця М. Розенберга, міщанина Я. Кудрявцева) та 3-го – 3 (колезького секретаря А. Боженкова) [542, с. 3; 557, с. 3].

З 1870-х рр. на планах, окрім частин й кварталів, почали зазначати назви вулиць. Найактивніше забудовувалася 3 частина (наприклад, міщанин І.Я. Вульфович, Ш.Ф. Гурович, Б.І. Інгеров та ін. Трохи менше було прихильників 2 району, де поселилася міщанка Р.Я. Рамберг, З.І.Собкін та ін. Вполовину менше мешкало у 1 кв., де проживали, наприклад, В.Л. Береславський та Л.Б. Пороцькій [576; 587, с. 3]. Найменше виявлено забудовників 4 частини (наприклад, Л.Г. Гольдін).

З вулиць більшість адрес стосується 3-ї Троїцької частини. Наприклад, по вул. Українській оселився міщанин Л.Г. Мар'янін, по вул. Степовій – козачка А.І. Середня, по вул. Лікарській – М.М. Вайсберг, по вул. Волоській (Гоголівській) – Н.І. Гусев та ін. [587, с. 3; 590, с. 3]. Прикметним є те, що, починаючи від вул. Старогородної до Кінцевої на південь, ці території вважалися вигонною землею й відповідно не входили на той момент у межі міста. Тому, дві перші особи забудовувалися, скоріш за все, шляхом самозахоплення. Сусідня 4 частина займалася за планом, але розподіл стосувався околичних вулиць міста. Так, по вул. Ульяновській мав ділянку А.Л. Тумарчевський, по вул. Скаковій – Й.М. Долинський, по Єлизаветградській – Я.М. Браїловський та ін. [583, с. 3; 585, с. 3, 586, с. 3]. Зокрема, упродовж цього десятиліття забудовувалися Прозорівська,

Фабрична, Підгірна, Солдатська й Павлівська слободи, а також Ново-Жандармська балка. З 2-ї частини розподілялися землі по вул. Петербурзькій, Хрестовій, Широкій, Мостовій та навколо Гойдалкового (Яковлевого) майдану. У 1-й частині відбувався переділ майна по вул. Ломаній, Крутогірній, Йорданській, Єврейській, Упорній та Гімназичній.

У 1880-і рр. знову динамічно забудовувалася 3-я частина та певна будівельна активність спостерігається у 1-й частині. У першому районі по вул. Олександрівській мав нерухомість Л.І. Цейтлін, по Старогородній – Д.Г. Шнайдер, по Троїцькій – І.І. Анжельсон, по Нагірній – М.Я. Такова та ін. [268, арк. 3; 657, с. 217]. У 1-у районі здебільшого займали території навколо торговельного центру. Наприклад, по вул. Кудашевській володіли майном подружжя селян Саранчів, по Гостинній – Б.С. Заславська, по Залізній – А.Д. Шершевер, по Московській – Я.І. Швайцер та ін. [656, с. 31; 657, с. 217, 234, 254, 256; 658, с. 9].

У рази менше маємо відомостей щодо заселення 2-ї та 4-ї частин. Стосовно другої, то по вул. Фабричній розмістився І.М. Клемм, по вул. Провіантській – А.С. Ерінчек, а що ж до четвертої, то по вул. Польвої мав обійстя Ф.О. Житковській, по Озерному спуску подружжя міщан Кричевських [656, с. 220; 657, с. 232; 659, с. 331]. Зокрема, активно розподілялися наділи Чечелівки. Наприклад, там звели будівлі М.Г. Притикін та А.М. Локшин [657, с. 147, 254].

Протягом 1890-х років спостерігаємо забудову ділянок переважно 1-ї частини. Що ж до інших, то слід констатувати, що на тих територіях відбувався здебільшого вже перерозподіл зведеного. По Катеринославському проспекту почала володіти нерухомістю Г.П. Лукашевич, поблизу Соборного майдану – П.Д. Кармазіна, вул. Архієрейській – І.В. Комушкін, неподалік Успенського майдану – Р.Л. Гербільська та ін. [596, с. 3; 598, с. 3; 660, с. 8, 183]. Про деякі вулиці зустрічаємо перші повідомлення з газет. Наприклад, по вул. Херсонській мав наділ Є.Й. Дєрн, вул. Надежінській (Короткій) – Е.Л. Баклажанний, вул. Цегляній – М.С. Поклонський, вул. Покровській – брати Лукіни та ін. [597, с. 3; 662, с. 848]. Відносно решти вулиць, то в цьому випадку здебільшого

зустрічаємо акти купівлі-продажу. Наприклад, на розі вул. Лікарської й Степової придбала майно Н.І. Сидоренко, вул. Клубній – Т.Б. Іоффе, вул. Козачій – Ш.Л. Шейн [584; 661, с. 200; 662, с. 848] (див. Додаток С, мапа 9).

Зі спогадів сучасників урбаністичні екскурси містяться у творах В. Машукова, М. Пехотинського та П. Гінзбурга, а також гласних земства (див. Додаток С, мапа 10 – 12) [838]. Однак, погляди на забудову губернського міста різняться. Усі одноголосно сходяться на тому, що наприкінці XVIII – початку XIX ст. були забудовані Млиники, Старий Кут, Половиця й Невінчана балка. Проте земці не пишуть про заселення Мандриківки, хоча подібно до Машукова твердять про забудову в цей час Рибаківської балки. Креслярі ж вважатимуть її освоєною лише з 1830-х рр. Вони ж включатимуть до раннього етапу забудови Старофабричну слобідку та узбережну зону від вул. Провіантської до Петербурзької. На думку гласних, Пехотинського й Гінзбурга у 1820 – 1830-х роках розподілялися землі Жандармської балки та чотири квартали на схід (Греківська – Поліцейська – Цегляна – Нагірна), а останні два до цього додають Рибаківську балку та два квартали вище неї на північ (Єлизаветградська – Пушкінська – Польова – Ульяновська).

Стосовно частин міста, які були забудовані у 1840-х роках, думки авторів теж не співпадають. Так, за спогадами земців тоді були зайняті Чечелівка та Старофабрична слобода, а також місцевість навколо Озерки. На думку ж Пехотинського та Гінзбурга, були заселені чотири квартали на захід від Рибаківської балки (Філософська – Пушкінська – Єлизаветградська – Порохова). Думки щодо забудови територій у 1850-х рр. збігаються у земців та креслярів. Таким чином, в цей період були розподілені землі Підгірної й Солдатської слобід. Протягом 1860-х рр., за спогадами Машукова, городяни селилися в межах іподрому, на вул. Скаковій. Однак, у Пехотинського з Гінзбругом ареал розселення набагато більший: вул. Канатна – Олександрівська – Проспект – Новодворянська – Дворянська площа – Басейна – Мітка – Нагірна – Управська – Старогородня – Ульяновська – Порохова. Жоден з авторів не надав відомостей

щодо заселення в цей час 2-ї частини міста. Про забудову 3-го району писали лише техніки, хоча саме ця місцевість мала неабиякий попит у мешканців.

Усі автори сходяться на тому, що у 1870-х рр. була заселена Павлівська слобода. До цієї зони гласні додають лівий бік Аптекарьської балки, а креслярі – ще Чечелівку та узбережну частину Старофабричної слободи. За спогадами земців та Пехотинського з Гінзбургом, у 1880-х рр. були заселені території Єврейського поселення, а Машуков вважає, що в цей час були забудовані Жандрямська балка, Казарменні вулиці та південні землі впритул Мандриківки під військові табори. Відомості щодо забудови 1890-х рр. маємо лише у Машукова та креслярів, які вказують на ділянки, починаючи від вул. Цвинтарної – Старогородньої – Степової до Кінцевої та від Канатної – Порохової – Єлизватградської до Ярмаркового майдану. Машуков додає до цього ще зону навколо Олександро-Невської площі та Технічного й Міського садів. Однак відповідно нашій інформації, то частина від Рибаківської до Жандармської балок була частково вже зайнята на 1870-ті роки. На початку ХХ ст., за Машуковим, зводилися будівлі на пагорбній території від вул. Нагірної на південь, а також Табірної на схід, що майже співпадає з нашими наробками.

У Маріуполі у 1820–1830-х рр. забудовувалися ділянки на захід від Кальміуської фортеці, яка межувала вул. Харлампієвською. Так, по вул. Митрополитській оселилася міщанка Ю. Чолпакова, Георгієвській – І. Золотарьов та ін. [531, с. 3]. У роки 1840-1860-ті рр. заселялися ділянки західніше від Базарного майдану, а також по Клиновій балці та Слобідці. Наприклад, по вул. Італійській розташував обійстя міщанин С.Ф. Горбачев, Катерининській – купець І. Данілов, Земській – С.С. Золотарев, у балці – М. Франтова, на Слобідці – С. Кіорова [258, с. 3; 261, арк. 4; 284, арк. 23; 569, арк. 3]. У 1870-х рр. продовжувалося заселення від Базарної до Олександрівської площі на захід, на Слобідці та Біржі. Так, по вул. Торговій було дворище Г.П. Фіміліджі, Костянтинівській – В.Ф. Калері, Таганрозькій – А.С. Карамана, на Слобідці – В.Н. Нікіфорова, на Біржі – А. Матвієнко [282, арк. 14; 289, арк. 48; 293, арк. 3; 295, арк. 20; 570, с. 3].

У 1880–1890-ті рр. ділянки заселялися майже по всьому місту, але вперше маємо відомості щодо забудови Карасівки, Мар'їнки та північно-західних околиць. Наприклад, по вул. Готфійській володіла наділом І.Б. Ласкіна, Карасівській – С.А. Мултир, Мар'їнській – Є.Д. Плещева, на Слобідці – К.Р. Пастухов, на розі Євпаторійської й вигонної землі – С.М. Ленчинській [312, арк. 5; 314, арк. 3; 320, арк. 4; 588, с. 3]. Слід зазначити, що на цьому етапу почали захоплюватися вигонні території поза межами міста. Наприклад, там звели собі обійстя Т.Д. Теміров, І.А. Перекопській та ін. [220, с. 3; 486; 487]. У 1900-тих роках продовжувалося заселення усіх районів міста (див. Додаток С, мапа 13).

У Маріуполі, як і в Павлограді та Олександрівську, територія ділилася одразу на квартали (тоді як у Катеринославі на частини, а вже ті на квартали). Однак, якщо стосовно Олександрівська мапа з нумерацією віднайдена, то щодо інших – ні. Втім, на підставі аналізу джерел вдалося скласти карту з приблизним кварталуванням. Ситуація з присвоєнням номера у Маріуполі подібна до олександрівської: надавався відповідно по черговості забудови. Це також дозволяє відслідкувати етапи заселення міста. Таким чином, під час першого етапу освоєння міського простору були зайняті території навколо Кальміуської фортеці. Гіпотетично, верхньою межею ареалу розселення була вул. Харлампієвська з боковими гранями вул. Малою Садовою та Митрополитською. Наприклад, по вул. Італійській було відмежовано квартал 6, Георгієвській – 8, Миколаївській – 10 й 18, Митрополитській – 12 та Торговій – 13.

Адреси з кварталами з другого десятку не виявлені, а з третього зафіксовані по вул. Таганрозькій (кв. 38) та Георгієвській (кв. 35), четвертого – по вул. Грецькій (кв. 47). У подальшому заселялися території від вул. Італійської до Фонтанної. По вул. Італійській було відведено квартал під номером 50, Митрополитській – 58, Фонтанній – 55. Далі по вул. Мар'їнській було відмежовано кв. 61, а по вул. Георгієвській – кв. 68. Загалом на 1861 р. було розбито 67 кварталів. Наділи сьомого десятку були пов'язані з

вул. Костянтинівською та повздовжніми Георгієвською, Митрополитською, Карасівською.

Відомості щодо заселення Павлограда маємо починаючи з *1840-х років*. Тоді розподілялися ділянки навколо церковних майданів – Соборної на Торгівельній площі та парафіяльної із західного боку міста. Тобто мова йшла про вул. Дворянську, Єврейську й Озерну, а з подовжніх – про Олександрівську й Полтавську. На цих землях оселилася міщанка А. Сонікова, купець М. Мойсеєвич, міщанин І. Дубінський та ін. [171; 556, с. 3; 562, с. 3; 570, с. 3]. Протягом *1850–1870-х рр.* ця тенденція збереглася, проте ареал заселення почав трохи віддалятися від своїх первісних осередків. Таким чином, забудовувалися наділи не тільки по вищеперерахованим вулицям, а й по вул. Катерининській та південні околиці неподалік від Торгівельного майдану. Наприклад, по вул. Шалінській оселилися надвірний радник Г. Ваценко, міщанка К. Скрипнікова, Катерининській – вдова колезького асесора М.П. Гільон, по Міщанській – відставний губернський секретар А. Нечволодов [274, с. 3; 578, арк. 3; 227, с. 3]. У *1870-ті рр.* мешканці продовжували опановувати південно-східні території міста. Так, по вул. Шалінській звели собі обійстя купець А.Л. Леккер, лікар М.І. Шалін та вдова статського радника А.Ф. Крейцер, по Катерининській – лікарка М.А. Простова-Пукалова [244, с. 3; 251, с. 3; 587, с. 3]. Продовжувалося зведення вулиць Олександрівської в районі Дворянської такими, як О.І. Немков, в районі Шалінської – В.О. Ліхачев, в районі Катерининської – О.І. Дьячкова, вул. Полтавської (в районі Дворянської) – М.Я. Городецький [259, арк. 3; 270, арк. 20; 280, арк. 3; 572, с. 3].

У наступне двадцятиріччя була зайнята північно-східна частина міста: ділянки по Дворянській, Міщанській, Озерній, а з повздовжніх – Полтавській та Олександрівській на північ. Наприклад, на розі вул. Міщанської й Олександрівської розташувалося дворище селянина І.В. Малярова, по вул. Дворянській – ротмістра Г.Л. Терентьєва, на перехресті вул. Олександрівської й Озерної – міщанина Пузанкіна, по вул. Полтавській – Рогінської та ін. [251, с. 3; 275, арк. 4; 276, арк. 3; 587, арк. 3].

Протягом 1900–1910-х рр. заселення знову просувалося на північ, а відносно решти територій – продовжувався перерозподіл. По вул. Єврейській звів собі обійстя Я.Н. Рабінович, по Шалінській – І.І. Сінельников, по Полтавській – І.Ф. Фальдик, а на околиці по Олександрівській – брати Захарови та ін. [596, с. 3; 598, с. 3; 599, с. 3] (див Додаток С, мапа 14).

На підставі джерел вдалося укласти приблизну мапу кварталування Павлограда. Тож, найпершими були зайняті квартали навколо приходської та соборної церков – вул. Міщанської до Дворянської та Єврейська – Олександрівська – Шалінська – Полтавська. Щонайменше за першого етапу було розбито 11 кварталів [259, арк. 4]. Гіпотетично, за наступного періоду продовжувалося заселення навколо приходської церкви та відбувалося розселення навколо приозерної зони – вул. Міщанська – Успенська – Шалінська – Полтавська. Тож, кількість кварталів досягло цифри 36 [581, с. 3; 589]. Ймовірно, у подальшому захоплювалися південно-східні квартали від вул. Шалінської, так би мовити, вниз та північні околичні землі. Проте, найбільша віднайдена цифра кварталів сягнула числа 75.

Найменшу кількість адрес було віднайдено щодо Нікополя – близько трьох десятків. На їх основі можемо зробити лише грубі припущення про заселення містечка. Тим не менш, за цими даними вдалося виділити три періоди. Перший період стосується 1860-х рр., коли були розподілені ділянки по вул. Катеринославській, Преображенській та Кримській. Наприклад, на цих землях нерухомістю володіли Я.С. Шейн, А. Патлов, М. Золотаревський та ін. [277, арк. 13; 323, арк. 25]. У 1880–1890-х рр. городяни надавали перевагу вул. Запорізькій, Микитинській, Думській та Херсонській. Там звели собі обійстя, А.Г. Фрізін та Є.Н. Франко [264, арк. 3; 273, арк. 20]. У 1900-ті рр. маємо дані щодо перерозподілу наділів по вул. Запорізькій, Катеринославській, Преображенській, Херсонській, Дніпровській, а також 1 й 2 Лапінським. Так, на розі вул. Преображенської й Дніпровської мешкав Г.А. Дренов, по Лапінській – А.М. Кудрявцев, на перехресті Херсонської й Ярмаркової – Б.М. Остров [594; 597, с. 3; 662, с. 848] (див Додаток С, мапа 15).

3.5 Соціальна інфраструктура у другій половині XIX – початку XX ст.

Соціальна інфраструктура є результатом суспільної потреби, яка, на відміну від виробничої, може виникнути задовго після поселення людей на певній місцевості, видозмінюватися і навіть з часом занепадати. Однак, такий комплекс матеріальних можливостей не визначає повсякденність мешканця, а лише покращує та доповнює її. До того ж, наявність цих послуг ще не означає прихильність до них городян. У першу чергу, це пояснюється становими та фінансовими бар'єрами, які не дозволяли ними скористатися. По-друге, невідомо який ціннісний підхід склався у суспільства до соціальної інфраструктури. Тому, на даному етапі, ми можемо лише окреслити сферу обслуговування та перерахувати ті інститути, які сприяли життєдіяльності містян Катеринославщини.

З видів соціальної інфраструктури пропонуємо розглянути усі, окрім соціально-політичної. Тож, до соціально-економічної були віднесені торгівельні заклади з продажу продуктів, побутових речей, одягу й взуття. З соціально-побутової були взяті до уваги трактирні заклади, медичні інститути та приватна лікарська практика. З соціально-культурної буде розглянуто мережа навчальних установ та місця рекреації. Хоча, до останнього сегменту слід додати церкви, як одного з найголовніших складових духовного світу людини дореволюційної доби, проте в наше дослідження вони не включені. Втім, усі вищеперераховані елементи більш-менш помітними будуть за другої половини XIX ст. До того ж, деякі з них вже були опосередковано зазначені при дослідженні містобудівних проектів. Актуалізована джерельна база дозволяє простежити розвиток інфраструктурної забудови міст: мережі освітніх та медичних установ торговельних та розважальних закладів, рекреаційних об'єктів.

Соціально-економічна інфраструктура Катеринославщини представлена торговими закладами. Якщо наприкінці XVIII ст. мешканці губернії обмежувалися ярмарковою торгівлею, то з початку XIX ст. у містах й містечках починають з'являтися дрібнороздрібна стаціонарна мережа. До другої половини XIX ст. маємо тільки статистичні дані щодо розвитку купецької справи, пізніше ж

у джерелах фігурує спеціалізація крамниць. За «Новоросійським календарем», у Катеринославі станом на 1843 р. працювало 140 крамниць, у 1850 р. – 115, у 1856 р. – 120, у 1857 р. – 216, у 1858 р. – 233, у 1859 р. – 248, у 1861 р. – 259, у 1865 р. – 360 та у 1868 р. – 370 [1, с. 297; 2, арк. 320; 4, арк. 158; 5, арк. 968; 192; 678, арк. 102; 693, с. 102; 702, с. 67; 707, с. 83; 710, с. 87]. Скоріш за все, місцем їх розташування був Троїцький ринок, який сформувався ще з початку ХІХ ст., незважаючи на те, що імперська влада намагалася утворити торгівельні осередки спочатку на пагорбі, а згодом за Технічним садом.

У 1887 р. з'явилися Новогостинні ряди по Катеринославській в межах вул. Казанської та Олександрівської. Там знаходилась «Віденська» й «Одеська» крамниці, взуттєва Гусєва й Заборуєва. Поблизу ринку, але по інший бік проспекту розмістилися чайна лавка Уманського, з продажу покривних матеріалів Ейхе, книгарня Шафермана тощо [378; 672].

У 1895 р. працювало 25 бакалійних крамничок (наприклад, Готовцева, Кострикїна), з яких третину складала чорна продукція (тютюн та алковироби) [694, с. 324]. У 7-х лавках продавалися золоті й срібні прикраси, у 29-х – мануфактурна продукція, у 5-х – меблі, у 6-х – взуття, у 7-х – готове вбрання та у 2-х – головний убір. Левова частка цих закладів розташовувалась у ново- й старо- гостинних рядах та Троїцькому ринку, втім деякі – у прибуткових будинках поблизу торгівельного осередку. Наприклад, меблева крамниця «Відень» знаходилась навпроти губернського будинку, що на розі Проспекту та вул. Клубної, а поховальні атрибути можна було придбати у І. Ковальова на вул. Олександрівській [737].

У 1885 р. сформувалося ще одне купецьке ядро – Озерка. Найраніші зібрані дані про її забудову стосуються 1896 р. Тоді в межах ринку мали звести 21 бакалійний кіоск, 12 – м'ясних, 5 – мануфактурних та 1 галантерейний. На початку ХХ ст. Озерка вже нічим не поступалася верхньому базару. Так, якщо наприкінці ХІХ ст. на Озерці можна було придбати лише їстівні припаси та деякі побутові речі, то згодом цей спектр суттєво розширився. Наприклад, продовольчі крамнички на Озерці належали Скомаровському, Маргомену, Белінському, а

поблизу Троїцького – Р.Я. Бику, Н.С. Заславському, Когану, Вишневіському [675, с. 3; 676, с. 1]. Вино-тютюнову продукцію на Озерці купували у Д.Ю. Екменчі, Славіна, Д.Л. Шиманенко, а Троїцькому – у С.І. Запорожцева, Н.Я. Княжевича, представника фірми «Дукат» С.І. Чююна [651, с. 3; 675, с. 3; 691, с. 3].

На новому базарі продавалися меблі (Г.Г. Лур'є), а в районі гостинних рядів – текстильні вироби (спальна білизна, подушки, ковдри) товариства Б.Л. Ефора, шведські кухні «Примус» М. Левіна [522, с. 3; 637, с. 3]. Суконно-мануфактурна продукція в районі нижнього ринку чекала охочих у лавці Шнейвайса, Гольдштейна, Котельмена та Борщевського, а верхнього – М.Г. Вінмера, М.І. Єльцина, М.П. Квасникової, Б.М. Деніса й у закладі товариства «Оборот» [631, с. 3; 645, с. 3; 678, с. 3].

На Озерці підібрати собі одяг можна було у С.У. Хінкуса, Н.С. Заславського, І.Ф. Шульмана, а Проспектом від Олександрівської до Садової – Мілявської, Пальцева, Б.Ш. Гершеневича, І. Біневича та Г. Гутта [637, с. 3; 676, с. 3; 681, с. 3]. На продажі взуття на нижньому ринку спеціалізувалися брати Уріни, В.Г. Заморуєв, крамниця «Зиск», а в районі верхнього – В.О. Гусев, Г.Б. Рогінський, І. Фрідман [521, с. 3; 641, с. 3; 677, с. 3].

Але більшість галантерейних закладів відкривалося у гостинних рядах. Наприклад, на початку вул. Первозванівській аксесуари до вбрання можна було знайти у С.Я. Гульчинського, С.О. Помернца, «Колумбі», вул. Садовій – Н. Левенберга, на розі Торгової й Харківської – крамниці шведських комірців, крамниці «Композиція», Ново-гостинному ряді – Р.Я. Рачевського [651, с. 3; 677, с. 3; 678, с. 3; 682, с. 3]. З цими товарами тісно корелює торгівля головними уборами, які також переважно тяжіли до Троїцького ринку. Так, поблизу розташовувався заклад Сінані, Р. Левінсона, Дворіна, а останній мав, зокрема, подібний на Озерці [522, с. 3; 675, с. 3; 677, с. 3] (див. Додаток Т, мапа 1, 2).

Слід додати, що функціонував ще базар на Олександрівському майдані, який відкрили в 1897 р. На жаль, найраніші повідомлення про торгівлю на цій

місцевості маємо за 1910 р. Там володіли бакалійними лавками А. Файн та Д. Рудь [11, акр. 212; 18, арк. 40; 386].

Переходимо до соціально-побутової інфраструктури. Чималу групу складають житлові заклади – готелі, трактири, заїжджі двори та шинки. За першої половини ХІХ ст. усі вищезазначені були різновидами трактирів. Тому є велика ймовірність, що до показників трактирів зараховували готелі, заїжджі двори та шинки. Перші відомості щодо появи у Катеринославі готелю маємо за 1848 р. [718, с. 67]. Того ж року свої послуги надавали 3 трактири і 4 заїжджі двори, тоді як у 1842 р. останніх працювало 12 [714, с. 52]. У 1850 р. запрацював ще один готель, а от кількість заїжджих дворів збільшилася до 14 одиниць [715, с. 114]. У 1858 р. готелів стало три, але трактирів не побільшало [726, с. 96]. У 1856 р. вже діяло 16 заїжджих дворів та 3 трактири. У 1868 р. для гостей міста були відкриті двері 4-х готелів, а у 1895 р. апартаменти здавалися Вдовенко, Г.Г. Дюментоном, П.П. Петровою, А.Г. Штирляєвою, а також мебльовані кімнати Ф. Карпа [694, с. 324; 730, с. 108]. Заїжджих дворів станом на 1904 р. діяло всього 2, а в 1914 р. – 12. У другій половині ХІХ ст. сформувався ще один різновид – будинки ночівлі (1910-х рр. по вул. Упорній, Козачій та Петербурзькій), тобто, так би мовити, на околицях комерційної зони [18, арк. 30, 295; 694, с. 324].

У 1904 р. у Катеринославі нараховувалось 32 готелі, а в 1914 вже 62 («Гранд-готель», «Пасаж», «Метрополь», «Франція», «Росія», «Пальміра», «Бристоль», «Лондон», «Європейський», «Слов'янській», «Центральний», «Асторія», «Софія», «Мона», «Дагмар» та ін.). Великі готелі були сконцентровані в межах вул. Садова – Стародворянська – Харківська – Торгова – Проспект – Первозванівська – Козача. Середні готелі розташовувались поблизу Озерки (наприклад, «Петергоф», «Дальний схід», «Брюсель») [11, арк. 300; 18, арк. 64, 432].

Альтернативу готелям становили мебльовані кімнати та прибуткові будинки, з кращими умовами проживання аніж у заїжджому дворі. Наприклад, обставлені апартаменти можна було зняти у «Лісабоні», «Метрополі», «Лівадії»,

«Рішельє», «Одеському» та ін. [11, арк. 10; 18, арк. 58, 76, 96, 345]. Ці заклади виступали фактично конкурентами готелям, тому й відкривалися поруч з ними.

На початку ХХ ст. найприбутковішу нерухомість пропонували у нагірній частині. Оскільки рівнинна ділянка Проспекту була вже зайнята торгівельними крамничками, фешенебельними номерами, ресторанами тощо, то орендувати собі квартиру можна було поза ними – по вул. Козачій, Тихій, Стародворянській, Кудашевській. В районі Олександро-Невського майдану та Озерного базару винайти оселю можна було всього у декількох місцях.

Із закладів харчування функціонували ресторани, буфети, кондитерські, харчівні та кав'ярні. За 1906 р. маємо відомості щодо 8 трактирів, переважна більшість яких базувалася по Проспекту в межах від вул. Управської до Садової. Проте віднайдена інформація про ці заклади стосуються лише початку ХХ ст. Ресторани здебільшого діяли при готелях. Наприклад, кухмістерська діяла при готелі «Лондон» та «Пасаж» [639, с. 3]. Іноді ресторани займали перші поверхи прибуткових будинків. Наприклад, заклад «Медвідь» був розташований у будинку Юр'єва [651, с. 3].

За поміркованими цінами можна було підкріпитися в їдальні, чайній, трактирі, буфеті. З їдалень (оригінал. рос. мовою – харчевня) вдалося встановити існування таких, як «Аракс» й «Ренесанс», а з трактирів – «Тіфліс», «Кавказ», «Ростов», «Червоне село», «Софія», «Висока Порта» та ін. [11, арк. 316, 358; 18, арк. 44, 78, 293, 328; 19, арк. 34]. Однак, під час Першої світової війни заклади харчування почали опосередковано закриватися. Загалом на 1914 р. у губернському місті обслуговувало відвідувачів 36 ресторанів й трактирів, а також 4 буфети. Як правило, буфети відкривалися при садах (наприклад, при Міському) [677, с. 1].

На початку ХХ ст. у Катеринославі функціонувало 70 їдалень й чайних, але у 1914 їх кількість скоротилася до 41 [680, с. 247; 681, с. 583]. Можливо, це було пов'язано з економічним станом або з тим, що збільшилася кількість ресторанів. Тим не менш, у 1906 р. прагнули відкрити чайну з їдальнею в межах Озерки селянка Я.С. Калінська «Кронштадт» й селянин О.Ю. Деркач, а поблизу

гостинних рядів – селянин З. Бікяшев «Волгу» й селянин М. Шелестов [35]. Стосовно кав'ярень, відомо, що на середину XIX ст. працювала одна [724, с. 83]. У 1848 р. замовити солодощі можна було у 2 кондитерських, а у 1862 р. – вже у 3-х [718, с. 67; 727, с. 71]. На 1895 р. ласощі виготовляли Біленький, Горбатков та Ліщіних [694, с. 324]. На початку століття поблизу Озерки десерти можна було придбати у І.З. Бебенко, Г. Бернікера та Г. Сіная, а у в межах Троїцького ринку – І. Лаваненко й кондитерській «Бабка» (оригін. рос. мовою – «Стрекоза») [654, с. 3; 655, с. 3] (див. Додаток Т, мапа 3).

Тож, заклади харчування з поміркованими цінами такі, як їдальні, трактири, кав'ярні, чайні та пивні розташовувалися навколо Озерної площі, а більш преміальні – від Стародворянської до Базарної та від Управської до Садової.

Перший медичний заклад Катеринослава запрацював у 1798 р. Трохи згодом у низинній частині відкрився гамівний будинок. У 1842 р. розпочалося будівництво цілого медичного комплексу, до складу якого входили лікарня з божевільнею, гамівний будинок, богадільня та аптека [196; 772, с. 3–15]. На 1859 р. у місті функціонувало 8 лікарських установ. З'явилися приватні [5, арк. 909]. У 1861 р. чисельність зросла до 11 [3, арк. 22]. Станом на 1895 р. медичну допомогу можна було отримати у губернській земській та єврейській лікарнях, лічниці земській та міській, а також безкоштовній оздоровниці товариства лікарів [737, с. 273]. На початку XX ст. додалися лікарня, амбулаторія й аптека Катеринославської залізниці, Катеринославський пологовий притулок, фабрично-заводська лікарня [691, с. 23].

У 1903 р. діяли дві приватні хірургічні (Е. Езау та Вебера) та одна гінекологічна лічниці. З 1906 р. в оголошеннях фігурує жіноча оздоровниця та пологовий притулок М.П. Колпакова [520, с. 1, 2]. Чотири роки поспіль відповідні послуги надавалися у пологовому притулку Л.Г. Гербільського й Кернера [675, с. 1]. У 1911 р. зустрічаємо ще один такий самий заклад Гербільського (по вул. Каретній в б. Бабицького), а також працювала хірургічна

Богорада з отоларингічних захворювань [680, с. 2]. В останнього у 1916 р. з'явився колега – Г.І. Брейтман.

На початку ХХ ст. в Катеринославі набула поширення практика відкриття «світло-» та «електро-» лічниць. У світлолічницях застосовувався електрофорез для лікування нервових, шкіряних, венеричних, отоларингічних захворювань. Так, у 1904 р. таку відкрив С.Л. Айзенштат, у 1910-х – О.Г. Герібальський, Л.О. Соболев, Браун, П.В. Кудіш, Я.Л.Стронгін та Богорад [522, с. 1; 638, с. 2]. Електролічницею завідував у 1909 р. В.В. Крумбміллер, а згодом й – Г.С. Бершин та Альтшулер [521, с. 1; 677, с. 1]. У 1911 р. свою водолічницю відкрив лікар Ерліх, який ще утримував хірургічну оздоровницю. Продіагностувати стан здоров'я у 1910-х роках можна було у хіміко-бактеріологічних кабінетах, де проводили обробку аналізів (крові, сечі тощо). Такими володіли С. Гаухман, Аптекман, Г.М. Боярський, І.М. Бруштейн [675, с. 1]. У 1917 р. до цього списку додалися ще Станіславська та Найдус [387; 706, с. 197] (див. Додаток Т, мапа 4).

Якщо державні заклади розміщувалися у нагірній частині, на території Половиці, поблизу Озерного ринку та Ярмаркового майдану (фактично периферія або навіть околиці), то приватні розміщувалися в центрі міста (вул. Садова – Проспект – Гоголівська – В. Базарна). Хоча, декілька лічниць було відкрито поблизу Технічного саду.

У 1909 р. послуги лікаря кардіолога / пульманолога пропонував П. Фукс та в 1916 р. – М.М. Мікунавич, Г.С. Пудер, Чорний та Л.І. Вертман [641, с. 3; 675, с. 2]. У 1888 р. працював отоларинголог С.В. Вітмін, у 1903 р. до нього приєднався П.П. Зуйченко, а у 1904 р. – І.І. Глускін [520, с. 3; 522, с. 3]. У 1911 р. такі послуги надавали лікар Хмельницький та М.І. Волоховський разом із С.М. Компанейцем [676, с. 2]. У 1905 р. на хворобах очей спеціалізувався І.М. Сивицький, а у 1916 р. – С.Г. Конторов, С.М. Боярський, Я.Я. Езау, Б.Н. Гласко [523, с. 3; 642, с. 1].

Трохи більшу групу складають спеціалісти з лікування внутрішніх хвороб (порушення травної системи, подекуди серця чи легень). У 1909 р. з таким захворюванням можна було звернутися до М. Шершевера, у 1911 р. –

Б.Є. Кутнера, С.Є. Енгенсона та Шехтера, у 1913 р. – Р.С. Фрейделя, а у 1916 р. – Н.С. Платонової, Б. Моворгоза, Ф.С. Срочинського [638, с. 1; 675, с. 1; 679, с. 1] (див. Додаток Т, мапа 5).

У 1904 р. значаться педіатри Карасєв та І.М. Розенгарт, у 1907 р. – Брюханов, Л.І. Вертман, І. Зубков [521, с. 1], у 1910-х рр. Д.С. Кернер, Міллер, Я. Бурсук, у 1916 р. – Берігадський, Б.С. Урбах, Є.М. Рабінович, М.Б. Вайнберг, С. Вількомір, С.Є. Хасильов [642, с. 2; 680, с. 2; 682, с. 2]. Гінекологами у 1903 р. був Ф.С. Вольфензон, у 1904 р. – О. Арнштам, у 1910 р. – Н.І. Вольнянська, у 1911 р. – Є.М. Кранцфельд, Є.І. Коган, Є.А. Бердичевська [522, с. 1; 642, с. 1; 678, с. 2]. У тому ж році послуги акушерки пропонувала К.І. Агафонова, у 1913 р. – Є.Г. Панкратєва, Пуніс, Скульський, Н.Г. Щербаков, Я.Г. Нейштаб, М. Штейн, у 1916 р. – Б. Моворез, Д.Ф. Бржано, Є.Д. Дегліна, М. Березовська, А.М. Ройзман, Пржевалінська, П.Б. Богдановська, а у 1917 р. кількість акушерів зросла до 32 осіб (наприклад, П.Л. Зелькіна та П.В. Мартинова) [641, с. 3; 651, с. 10; 653, с. 1; 681, с. 3; 706, с. 203].

Тісно корелює із лікуванням жіночих захворювань венеричні хвороби. На венеричних хворобах спеціалізувалися у 1903 р. В.Г. Лейзерович, у 1905 р. – Долгополов та А. Левензон, у 1911 р. – І.М. Хмельницький, Бердичевський, О.Л. Гіммельфарб, у 1912 р. – С.С. Коган, Д.Л. Подольський, у 1913 р. – Д. Шершевер, Н.Є. Воєцький [520, с. 3; 523, с. 1; 641–643; 675, с. 1; 677, с. 1]. У місті діяв сифілітичний відділ «Лабораторії Практичної медицини у Парижі» [643, с. 2] (див. Додаток Т, мапа 6).

Найчисельнішою була група лікарів стоматологів. Працювали кабінети, відділи, лічниці (майстерні) з протезування. Більшість дантистів відкрили кабінети. Наприклад, у 1887 працював Чернов-Гольденберг, у 1903 р. – Ю.Г. Гербільський, у 1904 р. – Г.Ф. Львов, у 1905 р. – Амур [520, с. 1; 521, с. 1; 523, с. 1; 672]. У 1910 р. власниками таких були Г.Д. та А.Г. Енгелі, І.Л. Брунштейн, І.Г. Шаргороданий, Вебер, у 1911 р. – Є.Б. Макарова та З.Д. Файнциммер, у 1913 р. – М.Г. Райчин та А.П. Ханькова, у 1916 р. – Розенталь-Нейберг, М.М. Кац, Яновська, Вельтман-Щербинський, Р.А. Шварц,

М.І. Анжельсон [642, с. 2; 653, с. 2; 675, с. 1; 680, с. 1]. У 1910 р. діяли стоматологічні відділи при лічниці Должанського та Н.С. Ерліха, в оздоровниці Гінзбурга та Х.Б. Богорада [626, с. 1; 658, с. 1; 659, с. 1]. Були й техніки з протезування зубів, наприклад, Ш.Г. Фукс, Копилов, Б.І. Фрейзендор, С. Сотник [646, с. 2; 652, с. 2]. Станом на 1917 р. послуги стоматолога надавали 38 лікарів [706, с. 202] (див. Додаток Т, мапа 7).

Так, кабінети лікарів переважно розташовувалися в бізнесовій частині міста (вул. Садова – Проспект – Управська – В. Базарна), а також в районі проживання багатіїв (вул. Клубна – Стародворянська – Нова – Дворянський майдан – Соборна площа – Проспект). Хоча декілька приймали поблизу майдану Абрамовича, Озерного ринку та Олександро-Невської площі.

Мережа учбових закладів почала формуватися з 1793 р. Тоді було відкрите народне училище, переформатоване у гімназію в 1805 р. У 1804 р. до Катеринослава була переведена духовна семінарія, а в 1818 р. було засноване чоловіче духовне училище. У першій половині ХІХ ст. навчальні заклади базувалися поблизу Соборного майдану та Половиці.

У 1860-ті рр. були відриті жіноче духовне училище та Мар`їнська жіноча гімназія (вул. Троїцька). У 1872 р. відкрилося реальне 4-класне училище [172; 430, с. 47; 601, с. 489], у 1870-х рр. фіксується повітове училище, приходське 1-класне училище, міське й приватне училища для дівчат, два казенних єврейських училищ для дівчат, недільна школа при духовній семінарії, безкоштовна жіноча школа товариства поширення жіночої освіти, підготовчий заклад Карбоньєра. Станом на 1885 р. функціонувало 46 учбових установ, більшість з яких склали приватні заклади та хедери [188; 201; 858, с. 61]. Протягом 1880–1890-х рр. мережа державної освіти поповнилася міською жіночою гімназією, 3-класним міським та приходським училищами, закладом ім. О.С. Пушкіна та Катеринославської залізниці, а з приватних – жіночими гімназіями П.Л. Іоффе й Н.Е. Бітнер [737, с. 250]. У 1904 р. з державних діяли: Катеринославський гірничий інститут, 10 – середніх та 31 – початковий заклад [698, с. 326–327]. Освіту можна було отримати у приватному закладі Л. Рираховського, М. Бреша, Д. Каплана та ін.

Кількість приватних закладів протягом 1910-х рр. невпинно зростала та разом з тим державних. До середньо-освітніх додався вчительський інститут та три жіночі міські гімназії. У 1914 р. функціонували, як і раніше, 1 вищий навчальний заклад, 12 – середніх та 43 – початкові. У 1917 р. кількість середніх освітніх закладів зросла до 23, а початкових до 59. Половину середніх навчальних установ становили приватні. Що ж до початкових, то з них 26 були державними, які відкривалися по всьому місту (фабричний район, Нові Кайдаки тощо), 5 – духовного міністерства, 6 – залізниці, товариств, заводів, 5 – казенних єврейських та решта – приватні [180; 706, с. 185, 186].

У 1904 р. в Катеринославі діяли музичне училище Імперського Російського музичного товариства та музично-драматичні курси М.З. Гольберга, а у 1916 р. – 2 музичні школи (Бріллант-Літвен та Хокович-Бик) [523, с. 1; 639, с. 1]. На початку ХХ ст. діяли низка швейних учбових закладів – школа шиття за англійською системою Я. Гарстки, професора Леванського (через три роки за тією ж адресою школа по вдосконаленій методиці члена Паризької академії Я.П. Валюненаса), курси шиття А.І. Семенової [645, с. 1; 651, с. 1; 679, с. 3]. У 1904 р. були відриті дитсадки С.Г. Кранцфельда, Х.Є. Ліхтенштейна, Л. Кохановського [522, с. 1; 639, с. 1] (див. Додаток Т, мапа 8).

Якщо мережа державних закладів освіти охоплювала всю територію міста з околицями включно, то приватні переважно відкривалися у центрі (вул. Садова – Стародворянська – Управська – В. Базарна).

Театри в Катеринославі розпочинають свою діяльність з другої третини ХІХ ст. На 1904 р. працювало вже 4 театри [520, с. 1]. У 1909 р. діяв новий зимовий театр «Таіс» по вул. Кудашевській, в якому ставили балет, а 1910 –х р. – Літній театр Міського саду, зимовий театр мініатюр «Ghat», літній театр Катеринославського Англійського клубу, «Бліц» Шварца тощо [653, с. 1; 675, с. 1; 677, с. 1]. У 1916 р. діяли такі театри: «Новий театр», «Апполо», «Модерн», «Інтимний театр», «Колізей», «Гігант», «Палас», «Солей» та клуб «Огніско» [641, с. 1; 654, с. 1]. Під час гулянь виступали тимчасові трупи.

У 1910-х роках фільм можна було подивитися у кінотеатрі «Художній театр» або «Біоскоп» Зайлера [652, с. 1]. На Озерній площі розміщувалися тимчасові цирки. У 1909 р. там було розгорнуто шапіто Є. Чепуровської, у 1910 р. – А. та М. Рейнських, у 1916 р. – Ж.О. Груцці [644, с. 1; 675, с. 1]. Взимку можна було сходити на ковзанку «Скейтінг-ринк» у Міському та Потьомкінському садах [676, с. 1; 886, с. 102] (див. Додаток Т, мапа 9). Таким чином, катеринославці проводили своє дозвілля переважно у Технічному, Міському й Потьомкінському садах, на Яківлевському майдані або в розважальних установах в їх окрузі.

Значно менше маємо джерел відносно інфраструктури Маріуполя. Статистика торговельних закладів має наступний вигляд: у 1849 р. – 46 крамниць, у 1855 р. – 47 [724, с. 87], у 1859 р. – 44 [732, с. 57], у 1861 р. – 50 [2, арк. 320], у 1862 р. – 42 [727, с. 78], у 1864 р. – 42 [742, с. 179], у 1865 р. – 40 та у 1866 р. – 125 [4, арк. 158]. Але у джерелах відсутні дані щодо розташування крамниць.

Аналогічна ситуація й стосовно кінця XIX ст. Скажімо, у 1895 р. було 18 бакалійних крамниць, з яких 4 торговували так званою чорною продукцією. Продукти харчування продавалися у К.І. Поповича, Ласкіна, Л.О. Пічахчі, а тютюн чи алкоголь – у Г.І. Берюшова, Гімельфарба, Я.О. Пічахі та Сахарова [200; 694, с. 323]. Діяло 6 хлібних лавок, 9 – по збуту збіжжя та 27 – зернових комор. Мануфактурні товари збувалися у 18 крамниках, власниками яких були, наприклад, брати Адабашеви, Г.Л. Козаков, І.М. Вовенко. Меблі замовлялися у Брона, посуд – 3-х крамницях (дві з яких належали Ю.Г. Каресеву), ліс – у 7 господарів (наприклад, Г.І. Арнаутова, В.Т. Брагіна). Одяг продавався у 6-х власників крамниць (Мелеков, Паризький та ін.), а ювелірні вироби у 8-х закладах [676, с. 340–341].

Станом на 1910 р. бакалійними крамницями володіло вже 23 особи, тютюновими – 5, рибними – 9, ковбасними – 4, пивними – 5, цукерковими – 5, хлібними – 9 та конторами з його продажу – 5, меблевими – 3, музичних інструментів – 3, мануфактурних виробів – 25, залізно-скобяної сировини – 10, швацького приладдя – 3, книгарнями – 3, одягу – 11, взуття – 17, галантерейними – 16, годинниковими – 10, капелюхів – 9.

Протягом 1911–1915 рр. додалося 11 крамниць одягу, капелюхів – 4, галантереї – 4, суконно-мануфактурної продукції – 2, взуття – 8. На жаль, повідомлень щодо гастрономічних закладів в рази менше, але принагідно відзначимо, що збільшилась кількість лавок ковбасних виробів (наприклад, господар М.І. Борблик), пивних (наприклад, Г.Н. Азманов) та цукеркових (наприклад, І.Б. Дворкін) [690, с. 140–144] (див. Додаток Т, мапа 10).

Отже, торгівельним ядром Маріуполя були Базарний та Рибний майдани, на яких переважно продавалися продукти. Місцевість від цієї площі вверх до Олександрівського майдану була зайнята здебільшого під крамниці зі збуту одягу, взуття, галантереї, меблів. Особливо насиченими торговими закладами були вул. Торгова, початок Катерининської, Георгіївської, Миколаївської, Митрополитської. Покровська (Олександрівська) площа була місцем проведення щорічної жовтневої ярмарки, на якій також час-від-часу збували ліс. На початку ХХ ст. поблизу Маріїнського майдану, на вигонній землі почав діяти ще один базар – Заводський. На ньому торгували бакалією С.Л. Пирго, мануфактурою – П.Ф. Бай та одягом – Д.С. Когон [690, с. 138, 140]. Таким чином, формувався другий купецький осередок.

Станом на 1823 р. існувало 4 заїжджих двори, у 1842 р. до них додалися 2 готелі Калері й Сокали [713; 714, с. 61]. Проте, в 1856 р. працював лише 1 заїжджий двір та ці готелі [725, с. 87]. Ситуація змінюється у 1862 р., коли було вже 3 готелі й 7 постійних будинків [727, с. 78]. Власниками готелів у 1895 р. були О.Ю. Комботекро, Ф.М. Мелеков, І.Г. Псалті та Д.Е. Сурмеліс та ін. [694, с. 340]. Через 5 років закритися заклад останнього, але до спільноти приєднався брат Орфея Комботекро – Панагі [407, с. 165]. У 1904 р. таких закладів діяло вже 9, а заїжджих дворів – 11 [698, с. 247]. На початку 1910-х рр. готелем «Петербург» розпоряджався Мелеков, «Контіненталь» – Калері, «Брістоль» – І. Левін та «Росія» – Сохій, а у 1915 р. був відкритий ще один – «Європейський» [628; 690, с. 143]. У 1910 р. переважна більшість постійних дворів розміщувалася на Базарному майдані (Першке, Мак-Мава, Балабашова та ін.) [623]. Однак, у 1914 р.

кількість готелів зросла до 13, а заїжджих лишилося всього 10 [698, с. 247; 699, с. 583].

Якщо говорити про заклади харчування, то у 1823 р. у Маріуполі діяли 2 кав'ярні та 5 їдалень, у 1899 – 19 [713, с. 82–86]. У 1904 р. кількість їдалень сягнула 23. У 1914 р. діяло 25 харчівень, 10 ресторанів та 5 буфетів [625; 628]. Наприклад, охочих підкріпитися запрошували до столової «Ведмідь» чи «Центральної».

Якщо готелі розташовувалися на центральних вулицях – Георгіївська, Катерининська, Миколаївська й Торгова, то заїжджі двори та харчівні – переважно в межах Базарного майдану, за винятком трьох постійних дворів в межах вул. Катеринської – Торгової – Миколаївська – Земська.

До 1861 р. в місті не існувало міських лікарень, а функціонували лише військова та в'язнична. У 1870-х роках обидві знаходились у будинках Данилова [10, арк. 113]. У 1848 р., коли визрів черговий план зведення культових закладів, виникла ідея спорудити замість них лікарню [191, арк. 6]. У 1853 р. був вже розроблений проект [217, арк. 91]. Однак, запланованому так і не судилося статися. У 1878 р. для земської лікарні було придбано дворище Єфімова, яке у 1891 р. було дещо перебудовано. А відкрита 17 жовтня 1890 р. міська лікарня приймала пацієнтів у будівлі І.Л. Данілова [34, арк. 2–6].

Станом на 1910 р. існувало 4 лікарні – земська, міська, єврейська та фабрична [690, с. 130, 131], 3 хіміко-бактеріологічні клініки (Марконі, М. Хмельницького, Я.Т. Алоказанова), 1 стоматологічна клініка Л. Штейнберга та рентгенівській кабінет Стоянова [622; 624; 628]. Загалом у 1910 р. медичні послуги надавали 18 лікарів [690, с. 132]. Хоча у 1917 р. кількість медиків було тією ж, але змінився їх склад. Фактично працювали нові спеціалісти, а зі старої школи лишилися І.П. Ножніков, Е.М. Гааг, З.Л. Горелов та С.М. Бехтеров. У 1910 р. стоматологічна профілактика надавалася сімома лікарями – Д.М. Рапопортом, О.І. Ямпольським, Л. Штейнбергом, З.Г. Горховим, С. Арабаджи з Пічахчі, Вишневецькою-Суцкін та Зальцман. У 1917 р. кількість

дантистів зросла удвічі (14 осіб). У 1910 р. акушерську допомогу надавали 26 жінок (наприклад, З.М. Цеперська, Гудкова, Г.В. Власова) [690, с. 133].

Якщо проаналізувати місце розташування медичних закладів, то всі вони переважно локалізувалися в межах вул. Італійська – Таганрозька – Митрополитська – Торгова. Зокрема, більшість лікарів приймали у закладах по вул. Катерининській, Італійській, Митрополитській та Харлампієвській, впововину менше по вул. Миколаївській та Грецькій, та лише декілька по вул. Земській, Торговій, Марії-Магдалинській, Георгіївській, Фонтанній, на Маріїнці та Слобідці.

Тепер розглянемо освітні заклади, з яких ще в 1784 р. запрацювало грецьке училище (невдовзі закрили). У 1820 р. було утворено приходське училище, у 1831 р. діяли приватні училища – власника пошти та Попова (останнє проіснувало недовго). Тоді ж діяло приходське училище при Карасевській церкві [835, с. 198]. Збільшення учбових установ відбулося у середині XIX ст. Так, у 1849 р. ще одне училище було відкрите губернським секретарем Ващінським на Слобідці. Протягом 1853–1855 рр. діяло училище доньки вчителя Кунахової, а протягом 1864–1877 рр. – приходське Д. Гекежи. У 1856 р. грецька освіта надавалася у М. Дімопуло. Запрацювали жіночі пансіони – у 1857 р. Померанцевої та у 1863 р. Медведкової. За 1871 р. навчальна мережа поповнилась приватними школами міщанина Фокова, Корсак й Карпової [766, с. 204]. З 1860-х рр. відкриваються училища у передмістях. Так, у 1869 р. розпочалося викладання на Мар'їнці, у 1873 р. – Слобідці та у 1883 р. – Карасівці [422, с. 1–29; 736, с. 319]. Протягом 1870-х рр. у місті з'явилися два середні учбові заклади – Олександрівська чоловіча та Маріїнська жіноча гімназії, а також чоловіче духовне училище [430, с. 47]. У 1883 р. отримали дозвіл на заснування єврейської школи 3-го розряду К. Резнікова та Л. Зіммен [21, арк. 44]. У 1898 р. відкрилося 1-е вище початкове училище. Станом на 1904 р. у Маріуполі середню освіту можна було опанувати у 2 закладах та початкову – у 22 [698, с. 247] (див. Додаток Т, мапа 11).

На початку XX ст. відкрилися наступні освітні установи: у 1901 р. – технічне училище, 1905 р. – приватна жіноча гімназія В. Остославської, 1906 р. –

реальне училище Гіацинтова, 1915 р. – вчительська семінарія [706, с. 316–318]. Окрім зазначених шкіл, у 1910 р. функціонувало Гоголівське міське училище, Пушкінське початкове училище, Новосілківська й Олексіївська школи, початкові училища – міське 4-класне жіноче й таке ж чоловіче, Катерининське й два заклади ім. митрополита Ігнатія. Освіту можна було отримати у єврейському безкоштовному початковому училищі та 7 талмуд-торах (наприклад, А.В. Гуровича, І.Я. Дрідзо, Я.Є. Міллеруда). З приватних працювали: елементарне Платонової, Р.Я. Фільштинської, І. Злоцовського та жіноче училище 2-го розряду Н.С. Дарій [690, с. 108–112]. Згодом власним коштом було відкрите початкове училище Абрамовича, а у 1917 р. – чоловіче училище 2 розряду Г.Я. Лобачевського [628; 706, с. 384]. Також діяли різноманітні курси. Наприклад, бухгалтерські Л.Я. Кричевського, Б.Л. Ніссенбаума, Д. Клубок, М.С. Млянського, В.Б. Поднекер, швацькі – Х.І. Медведцької та ін. Уроки малювання брали у В.П. Тарасова, а співу – музичній школі [628] (див. Додаток Т, мапа 10).

Більшість учбових закладів розташовувалась в межах вул. Велика Садова – Таганрозька – Фонтанна – Торгова. Хоча, були відкриті школи на Слобідці, Карасівці й Маріїнці, але кількість їх незначна.

У 1860-ті рр. був відкритий Міський сад, у якому проводилися гуляння. У 1845 р. були сформовані Громадські збори, а на 1844 р. – Комерційний клуб [173; 724, с. 87; 835, с. 281]. У 1876 р. розпочалася діяльність трупи В.Л. Шаповалова, а в 1875 р. – єврейської трупи Яковенко, у 1884 р. музичного гуртка [628]. Виступи проводилися у готелі «Контіненталь», народному будинку «Нікополь», театрі Олександрівського саду та будівлі Маріупольських суспільних зборів [766, с. 127–128]. Загалом станом на 1904 р. функціонувало 3 театри [698, с. 247]. У 1906 р. був заснований цирк братів Яковенко. На початку ХХ ст. працювали кінотеатри «ХХ століття», «Ілюзіон», «Чари», «Одіон», «Гігант», «Колізей», «Ампір», «Мішель», а в заводському районі – «Вечірній відпочинок» [766, с. 128]. У 1914 р. був заснований музей по вул. Готвійській.

Здебільшого не вказувалося місце розташування розважальних закладів. За невеликою кількістю адрес, можемо припустити, що вони знаходились в межах вул. Харлампіївська – Мала Садова – Костянтинівська – Митрополитська.

В Олександрівську статистика торговельних закладів має наступний вигляд: у 1843 р. функціонувало 15 лавок, у 1848 р. – 12 [714, с. 53], 1850 р. – 15 [720, с. 63], 1857 р. – 15 [711, с. 216], 1858 р. – 25 [5, арк. 968], 1859 р. – 24 [732, с. 55], 1861 р. – 35 [2, арк. 320], 1864 р. – 15 [728, с. 6], 1866 р. – 14 [98, арк. 34] та 1868 р. – 19 [730, с. 109]. У розрізі спеціалізації картина наступна: у 1895 р. бакалією торгували 11 осіб (троє з яких чорною), мануфактурою – 12, вином – 5, залізом – 3, лісом – 3, шкірою – 3, посудом – 3, одягом – 3, взуттям – 3, галантерею – 4, золотими або срібними годинниками – 2 [694, с. 329]; у 1909 р. в Олександрівську діяло з продажу хлібу 8 лавок, лісу – 5, швацького приладдя – 2, музичних інструментів – 1, меблів – 2, одягу – 3, а також дві вугільні контори та 1 технічна [689, с. 6]; окрім перерахованих, у 1912 р. володіли капелюшною Плакса, галантерейною – Дробінський, І.Ф. Шендель, П.Г. Форштат, І.С. Певзнер, суконно-мануфактурою – Бакальчук, Кронфельд, меблями – Гімпель [503, с. 1; 504, с. 1; 509, с. 1]. Зокрема, на початку ХХ ст. на Привозному майдані був сформований верхній базар, який у 1912 р. намагалися облаштувати шляхом переведення лавок з продуктових рядів (ориг. рос. мовою – обжорних). У 1909 р. по вул. Гоголівській та Олександрівській мали влаштувати рибні та фруктові лавки [145, с. 46].

Тож, торговельні заклади Олександрівська зосереджувалися переважно навколо гостинних рядів, тобто в межах вул. Троїцька – Олександрівська – Базарна – Ковальська – Миколаївська. Однак, більшість продуктових крамниць розміщувалися поблизу Свято-Покровського собору, а згодом – на Привозному майдані. Слід зазначити, що на мапі 1913 р. позначена ще одна Базарна площа у передмісті (вул. Басейна – Катеринославська – Фортечна – Соборна), але інформацією стосовно неї не володіємо.

Заклади готельного типу діяли з 1842 р., коли вперше фіксуються 4 заїжджі двори. Але у 1846 р. кількість їх скоротилася вповнину, у в 1856 р. стало

5, у 1862 р. – знову 3 [714; 717, с. 61]. У 1868 р. був відкритий перший готель у місті, а єдиним відомим нам власником такого закладу у 1895 р. був Г.Т. Люткевич [694, с. 329].

З 1909 р. діяв трактир П.М. Соложеніцина, Ф.Ф. Рязанцева, Кікнадзе, М.Х. Коміра, Павлова та Я.С. Сеніна. Тоді ж зафіксовано 12 готелів – «Європейській», «Слов'янській», «Північній», «Центральній», «Комерційній», «Континенталь», «Італія», «Лондон», «Брістоль», «Петербурзькій», «Харбін» та «Гранд-готель». Згодом до них додалися ще «Національ», «Росія» та «Велика Московська» [689, с. 6]. У 1904 р. було 15 заїжджих дворів, але на 1914 р. їх зафіксовано лише 5 [698, с. 247; 699, с. 583]. Натомість у 1915 р. функціонувало 4 мебльовані заклади (Шухевича, І.О. Тарана, К. Бур'ян та Б. Двоскіної) та 3 нічліжки [146, арк. 1–3, 14, 20; 611; 612] (див. Додаток Т, мапа 12).

На початку ХХ ст. у місті діяв буфет при Міському саду Г. Руссо, при Громадських зборах, Комерційному клубі та при залізниці П.С. Шаповалова [507, с. 1; 508, с. 1; 687, с. 7], 9 їдалень (наприклад, К.К. Бережної, І.В. Костенко), 7 столових (наприклад, Р.І. Хаскіна, С.П. Пліндера) та 3 ресторани при готелях (П.С. Шаповалова у «Європейській», Т.Д. Бур'ян – «Лондоні» та С.І. Якшта – «Континенталь») [689, с. 6]. У 1915 р. кількість подібних закладів побільшала на шість. Наприклад, мала відкритися столова «Омега» та «Сибір» [146, арк. 3, 41]. У 1912 р. солодоші вироблялися в кондитерській панянок І.С. Коган та Телешевської.

Отже, готелі, ресторани, буфети, кондитерські концентрувалися поблизу Покровського собору в межах вул. Тургенівська – Соборна – Ковальська – Миколаївська. Інші трактирні установи з поміркованими та низькими цінами (їдальні, ночівлі) розташовувались трохи віддалік від церкви, по вул. Московській, Миколаївській, Катеринославській та Базарній.

Державне медичне обслуговування було відсутнім до другої половини ХІХ ст.; хворих приймала лише військова лікарня. Земська оздоровниця була заснована лише у вересні 1869 р. на базі реорганізованої військової [441, с. 100]. На той час своєї будівлі вона не мала. З 1874 р. по 1880 рр. заклад розташовувався

у приватній садибі Воеводина, а згодом у А.П. Товбича [442, с. 114–115]. Будівлю під земську лічницю було зведено у 1915 р. У 1900 р. була заснована приватна жіноча клініка Г. Бера, а два роки поспіль – єврейська лікарня. На початку ХХ ст. приватну медичну практику надавали 3 гінекологи та 3 педіатри [507, с. 2]. Станом на 1917 р. функціонувало 23 терапевти і 6 стоматологів.

Тож, медичні заклади локалізувалися трохи далі від центру, у напів-периферійній зоні. Більшість лікарів приймали по вул. Катеринославській, Троїцькій та Соборній, тоді як казенні лікарні були наближені до Пушкінського майдану.

Навчальна мережа формувалася наступним чином. У 1780 р. була відкрита батальйонна школа, яка проіснувала дві декади. Перше повітове училище почало діяти в 1808 р. та довгий час знаходилося у межах нової фортеці. Лише у 1839 р. заклад вивільнили з військової частини, але довгий час він розміщувався у найманих будинках. Будівлю під школу було зведено у 1847 р. [708, с. 96, 97]. У 1881 р. школу було переформатовано у міське трикласне училище, у 1899 р. – чотирьохкласне, а у 1904 р. – шестикласне.

У 1862 р. було відрите єврейське початкове училище, у 1872 р. – міське жіноче училище (у 1901 р. було реорганізоване у гімназію). У 1870-х роках діяли міське чоловіче та жіноче приходські училища та приватна єврейська талмуд-тора 3-го розряду [708, с. 82; 735, с. 83]. У 1880-х рр. функціонували міське чоловіче й жіноче училища, міське змішане та два приватних (доньки колезького асесора О.О. Яковлевої та міщанина Г. Беньяша) [21, арк. 9, 21; 736, с. 564]. У 1897 р. було засноване друге змішане нижче міське училище (Біржеве), у 1899 р. – механіко-технічне, у 1900 р. – трикласне міське училище, у 1902 р. – торгова школа, у 1903 р. – друге міське парафіяльне училище (на Валах), четверте змішане нижче міське училище та єврейське професійне училище [708, с. 93, 94]. Загалом на 1904 р. у місті функціонувало 2 середні заклади та 16 початкових. Діяли приватні єврейські заклади Хаймовича й Харітонова, а з жіночих – Геккер й Ольховської-Шпіндлер [437, с. 334]. До того ж, базові знання можна було опанувати у

церковно-приходських школах, які запрацювали при Покровському соборі у 1891 р., Пилипівському – 1900 р. та Миколаївському – 1904 р. [345].

У 1906 р. до навчальної мережі додалися південне початкове залізничне училище, у 1907 р. – третє змішане нижче міське училище, а в 1908 р. – приватна жіноча гімназія Т.Г. Павленко, а також працювало 7 приватних єврейських хедеров [689; 708, с. 99]. Протягом 1910-х рр. було відкрите п'яте-шосте та сьоме-восьме змішані нижчі міські училища, Романівська школа, реальне училище Ляховського, жіночі гімназії Бартелінк й Геккер, приватне змішане училище Мартинова (згодом О.М. Чернишевої) [505, с. 1; 708, с. 12, 102]. Також у ці роки діяли швацькі курси Б.Т Шумської та пані Фалькевич та державні шоферські з повним пансіоном [503, с. 2; 504, с. 1; 505, с. 2]. Станом на 1914 р. у місті було зафіксовано 5 середніх та 15 початкових навчальних закладів [698, с. 583].

Отже, приватні освітні заклади розташовувалися поблизу Покровського собору. На противагу, казенні школи засновувалися в різних куточках міста з передмістями включно (Слобідка, Карантинка, Шенвізе та Південне).

На початку ХХ ст. провести дозвілля олександрівці могли у театрах Войтоловського та Мовчановського, останній з яких розташовувався разом з «Лотосом» у будинку Кірпотіна. У 1902 р. Олександрівське музично-драматичне товариство подало прохання на будівництво приміщення під театр. Запропонована ділянка поблизу Біржевого майдану одразу ж викликала нарікання домовласників і справу було тимчасово призупинено [109, арк. 3]. Однак, будинок акторів було зведено на початку 1910-х рр. поблизу Азово-Донського банку. Фільми показували у 5 кінотеатрах – «Модерн», «Колізей», «Лотос», «Інтимний театр» та «Чари», а також у Народному будинку [506, с. 1]. У міському саду були відкриті буфет, грав симфонічний оркестр, а влітку виступали акторські трупи. З клубів діяли Суспільні збори та Комерційний клуб. У 1912 р. на узбережжі Дніпра було засновано санаторій «Александробад».

Тож, зона відпочинку городян займала напів-периферійну місцевість. Більшість закладів розміщувалися по вул. Троїцькій та Тургенівській, а також у міському саду.

Даних стосовно Павлограда й Нікополя дуже небагато. У Павлограді в 1831 р. функціонувало 8 крамничок [773, с. 108], у 1843 р. – 28 [697, с. 105], у 1855 р. – 38 [724, с. 74], у 1857 р. – 30 [711, с. 216], у 1858 р. – 31 [726, с. 104], у 1859 р. – 32 [732, с. 55], у 1862 р. – 33 [727, с. 83], у 1864 р. – 28 та у 1868 р. – 29 [728, с. 19; 730, с. 110]. Відповідно спеціалізації: у 1895 р. було 15 бакалійних, 8 чорних, 5 винних, 11 мануфактурних. Збіжжям торгували 7 осіб, а хлібні комори мали 22 господаря. Залізо продавалося у Геккера, Я. В. Котова й Наперсткова, шкіра – у Венгеровського, С.Д. Драннікова й Рабіновича, ліс – у Балабанова, Городецького, Метелицького, Турубінера й Л.Д. Попенко та посуд – у Ю.П. Волошина й Л.Д. Гурінова. Галантерейні вироби можна було підібрати у Барца, Ю.Г. Кнабе, Буділова, Липського, Подольського та Менделевича [694, с. 345]. На початку ХХ ст. до цього списку купців додалися Я.М. Рутштейн, Ливинський та І.А. Гур'єв [250, арк. 4; 270, арк. 3]. Проте, невідомо збутом якої продукції вони займалися (див. Додаток Т, мапа 13).

Отже, купецькі заклади концентрувалися на Торговому майдані. Крамнички з продажу чорної бакалії, галантереї та мануфактури розміщувалися поблизу площі - по вул. Шалінській, Базарній та Поліцейській.

Щодо трактирних закладів, то у 1824 р. у місті діяв 1 трактир та 8 шинків, у 1840 р. – 2 корчем та 9 шинків, а у 1845 р. кількість перших збільшилася до 8 [499; 716, с. 121; 773, с. 82]. Заїжджі двори фіксуються з 1845 р. У тому році функціонувало 8 таких закладів, у 1848 р. – 10, у 1855 р. – 12, у 1858 – 14, у 1862 р. – 8 [716, с. 121; 718, с. 72; 724, с. 93; 726, с. 104; 727, с. 83]. У 1904 р. знову маємо 10 постійних будинків, але у 1914 р. їх стало впововину менше [698, с. 247; 699, с. 583]. Перший готель у місті був відкритий у 1868 р., а на початку ХХ ст. у Павлограді діяло їх вже п'ять, у 1913 р. – дев'ять [704, с. 23–28]. Відомо, що на розі Шалінської та Садової розміщувався готель «Брістоль» та Зархіна [290, арк. 3].

Відносно закладів харчування, у 1904 р. діяло 6 їдалень, у 1914 р. втричі менше, але 6 ресторанів та 1 буфет [773, с. 83]. Тоді ж у місті ласощі продавалися у кондитерській Гетьмана по вул. Шалінській [249, арк. 4].

На жаль, за браком джерел відслідкувати місце розташування цих установ не вдалося. За невеликою кількістю адрес можемо припустити, що трактирні заклади були згуртовані навколо базарного осередку.

На першу половину XIX ст. медичне обслуговування у Павлограді надавалося у земській та в'язничній лікарнях. Обидві власного приміщення не мали. Перша до 1843 р. розташовувалась у найманому приміщенні, аж поки купець Поляков не поступився своїм двором [205; 537, с. 3]. В'язниця з 1865 р. знаходилась у будинку Грановського, тобто до того і опісля острог та разом із ним лікарня розміщувались в орендованих будинках [10, арк. 113; 427, с. 1211]. Що ж до приватних медичних закладів та лікарів, то на 1917 р. працювало 8 терапевтів та 2 стоматологи. Адреси цих закладів також відсутні, що не дає змоги висунути хоч якісь гіпотези щодо локалізації.

У липні 1806 р. було відкрите повітове училище. На середину XIX ст. з освітніх установ функціонували повітове училище з нижчим відділенням, училища казенне 1 розряду та жіноче 2 розряду, а також 1 хедер [5, арк. 968–970; 729, с. 96]. У 1875 р. повітове училище було переформатоване у чоловічу прогімназію. У тому ж році хлопчикам надавалася початкові знання у приходському училищі. Роком потому жіноче училище 2 розряду перетворюють у прогімназію [430, с. 47; 735, с. 83]. У 1886 р. було відкрите ще одне жіноче училище [615–617; 736, с. 586]. У середині 1890-х рр. чоловіча прогімназія була доукомплектована, що підвищило її рівень до гімназії [737, с. 550]. Станом на 1904 р. у Павлограді нараховувалося 2 середні заклади та 12 початкових, але у 1914 р. останніх було лише 5 [698, с. 247; 699, с. 583]. Цілком можливо, що більшість тих елементарних шкіл були приватними. Хоча достеменно відомо лише про одне приватне жіноче училище Є.О. Машкевич [691, с. 132].

На початку XX ст. павлоградці могли провести своє дозвілля у Офіцерському клубі, Народній аудиторії, театрі (зведений у 1896 р.), а також у міському саду поблизу Вознесенського собору [773, с. 85].

Тож, учбові та розважальні установи були зосереджені поблизу торговельного осередку у напів-периферійній зоні.

У Нікополі у 1845 р. функціонувало 20 крамниць, у 1849 р. – 22, у 1852 р. – 37 [716, с. 120; 719, с. 71; 722, с. 79], у 1857 р. – 38 [711, с. 331], у 1859 р. – 34 [732, с. 54], у 1861 р. – 49 [2, акр. 320] та у 1868 р. – 40 [730, с. 110] (див. Додаток Т, мапа 14). На 1895 р. бакалією торгували 5 купців, шкірою – 4, лісом – 1, мануфактурою – 5, посудом – 1, галантереєю – 2. У містечку функціонувало 16 хлібних контор [694, с. 327–328]. Станом на 1909 р. комерцією займався новомосковський міщанин Г.С. Дорошенко та П.В. Шендрик [57, арк. 5, 11]. У 1917 р. бакалійні вироби продавали Д.І. Ганін, П.С. Козанковський, М.Н. Юшенкова, М.І. Кавцов та брати Короб [58, арк. 25].

Отже, торгівельні заклади розташовувались від Базарного майдану до Покровської церкви та займали магістральну вулицю містечка (вул. Катеринославську). Зокрема, ярмарки проводилися на місці сучасного парку «Електрометалург». У 1914 р. сформувався «Скотарський» базар поблизу перетинку вул. Катеринославської та Першотравневої [901, с. 24].

У 1845 р. діяло 4 заїжджі двори, яких на початку ХХ ст. побільшало до 8, а у 1914 р. – до 11 [698, с. 247; 699, с. 583; 716, с. 120]. Готелів протягом 1910-х років функціонувало 4. Двома з них володіли Мілков та Ющенко [801, с. 48; 901, с. 11]. Що ж до закладів харчування, то у 1904 р. діяло 7 їдалень, а у 1914 р. – 2. На початку 1910-х рр. було відкрито 6 ресторанів / трактирів [699, с. 583]. Солодощі вироблялися у 2 кондитерських – Д. Ганіна та Чеміравсова [273, арк. 3]. Тож, трактирні заклади розміщувалися по центральній вулиці, а також вул. Запорізькій та Преображенській.

У 1867 р. у містечку постало питання про будівництво лікарні на 20 ліжок. Проте, на зібрані кошти можна було лише винаймати будівлю [167, арк. 1, 6; 168; 206]. Натомість відкрилася амбулаторія, а лікарню відкрили лише в 1891 р., яка вже на початку ХХ ст. включала 25 стаціонарних ліжок. Тоді ж було дві приватні лічниці – Ямпольського й Горнштейна та бактеріологічна лабораторія Пижова [901, с. 16, 82]. Станом на 1904 р. у Нікополі медичні послуги пропонували 7 лікарів, 4 фельдшерів та 3 акушерок, а в 1910 р. кількість фельдшерів збільшилася

до 8-ми, акушерок до 7-ми [698, с. 247; 699, с. 583]. У 1917 р. працювало 3 стоматолога (В.М. Ноп, М.Б. Нахнізов й А.В. Цига) [698, с. 570; 706, с. 223].

Навчальні заклади почали відкривати на початку ХІХ ст. У 1808 р. започатковано приходське училище, яке у 1836 р. було переформатоване у матроське училище [186; 801, с. 37; 811, с. 531]. Станом на 1864 р. діяла єврейська школа [4, арк. 187–196]. Протягом 1870-х рр. існували такі освітні установи, як матроське приходське й сільське училище, а також приватний жіночий заклад Бабенцової [735, с. 85]. У 1894 р. земство відкрило вище початкове училище. Загалом на 1904 р. функціонувало 29 початкових закладів освіти. У 1905 р. відкрилася чоловіча прогімназія А.І. Пузіно (згодом власником став М.М. Іванов) та в 1907 р. – жіноча прогімназія М.О. Стіфель [691, с. 68]. За даними МП у 1914 р. у містечку нараховувалось 3 середні просвітницькі заклади й 19 початкових [699, с. 583]. Працювало комерційне училище, міська 4-класна школа, дві приватні прогімназії, два земських училища, жіноча парафіяльна та три змішані школи, чотири хедери, три початкові заклади на Лапінці та чотири на Довголівці [801, с. 46]. У 1917 р. до цієї групи додалося жіноче міське училище [706, с. 222, 223].

Оскільки відомі лише адреси приватних закладів та декількох казенних, можемо зазначити, що освітні установи розміщувалися поза торгівельним ядром, але у центрі міста. Місцем їхньої локалізації була вул. Херсонська – Катеринославська – Купецька. З іншого боку, мережа освітніх установ включала передмістя (Довгалівку, Лапінку тощо).

На початку ХХ ст. у Нікополі функціонували театр, цирк та кінотеатр «Ілюзіон», які базувалися поблизу центральних вулиць [699, с. 583].

Проаналізувавши усі мапи міст Катеринославщини можемо виснувати, що торгівля гастрономічною й мануфактурною продукцією зосереджувалась на базарних майданах. У таких містах, як Катеринослав, Маріуполь, Олександрівськ й Нікополь на початок ХХ ст. функціонувало декілька комерційних осередків. Поблизу ринків засновувалися гостинні двори, а навколо них відкривалися крамниці з продажу одягу, взуття, галантереї тощо. Навколо купецької зони,

оперізуючи її, розташовувались учбові та розважальні заклади. На початок ХХ ст. мережа навчальних училищ охоплювала всю територію міст. Приватні лікарні розміщувалися навколо ядра поселення, однак, державні медичні заклади були й у напів-периферійній території.

3.6 Забудова та її конструкторські й матеріальні характеристики протягом кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.

Дослідження планувально-матеріальних характеристик забудови базується на нотатках стосовно зведення тієї чи іншої будівлі, заявах про дозвіл на будівництво, оголошеннях щодо продажу нерухомості та звітах оцінки оподаткування майна. Перші два види джерел мають більш-менш точну дату закладення будинків, а два останніх вже констатують її наявність протягом певного часу. При цьому джерела надають інформацію тільки стосовно частини будівельного фонду, а власне городян з середнім чи високим статком. Тільки нерухомість цих осіб могла потрапити на торги. А відтак отримані результати відображають лише вказаний сегмент міської забудови, без нерухомості бідної частини населення.

На початку ХІХ ст. громадські заклади Катеринослава розміщувалися у дерев'яних приміщеннях [333, с. 278]. Дворище губернатора складалося з головного одноповерхового корпусу з двома боковими флігелями на 16 кімнат, хати з коморою, двох льодовиків, двох флігелів, двох стаєнь, каретної включно із садом та городом [758, с. 295]. Колишнє народне училище (а відтоді гімназія) окрім головного корпусу, містила ще два будинки під квартири для викладачів. Лише у 1861 р. старий корпус замінили на цегляний, оснащений класними кімнатами, бібліотекою, залом, коморою та кухнею [801, с. 89–96]. Взагалі питання про переведення цивільних закладів з дерев'яних до цегляних назріне лише в середині ХІХ ст. Наприклад, адміністративні заклади розміщувалися у будинку Трояновського. Однак у 1845 р. опісля пожежі до власника висувалися вимоги про зведення вже кам'яного флігеля вкритого залізом під губерньську типографію та архів [190, арк. 78]. У 1859 р. мали звести двоповерховий будинок губернатора [198, арк. 24].

Найраніше відомості щодо житлової забудови в губернському місті маємо щодо 1830–1840-х рр. За цей період виявлено 15 оголошень з продажу нерухомості, з яких 2 стосувалися цегляної. Одноповерховий цегляний будинок мав надвірний радник С. Рижков, а купець М. Розенберг – двоповерховий [533, с. 3; 542, с. 3]. Усі інші з'ясовані власники володіли дерев'яними будинками (міщанин Сухий, Л. Бродський, брати Чорбіни, купець О. Яковлєв, А. Діканський, титулярний радник С. Белявський, колезький секретар А. Боженков та ін.) [534, с. 3; 535, с. 3; 536, с. 3; 539, с. 3; 540, с. 3]. Однак у більшості випадків у документах вживалася формула «...обійстя та інші будівлі...». Тому точно встановити кількість цих «інших будівель» та їхнє призначення неможливо. Іноді вказувалося на наявність флігеля та сарая (наприклад, з поміж нерухомості померлої вдови О. Таронуменкової) [555, с. 3]. У рідкісних випадках у складі майна зазначені крамниці або млини [541, с. 3; 542, с. 3]. Найбільш частим атрибутом нерухомості була земля.

Образ Катеринослава очима сучасників за 1840-ві рр. був наступний. В. Белінський охарактеризував губернське місто розбитим на широкі й прямі вулиці та забудованим переважно мазанками [381, с. 41]. Губернатор А. Фабр рапортував, що в місті є вартісні приватні будинки, які доволі розпорошені та перемішані разом з струхлявілою забудовою [189, акр. 1]. Проте з поміж відшуканих оголошень жодного разу не траплялися обмашені хати. З іншого боку, на торги потрапляли лише закладені дворища, які коштували значних грошей. Тож, під прикметником «спорохнявілі» підпадали не тільки брусовані оселі.

У 1850–1860-х рр. у Катеринославі вийшло 26 оголошень. Цегляні будівлі вже становлять третину [558, с. 3; 569, с. 3; 580, с. 3]. Проте, як і в попередньому випадку більшість являли собою дерев'яні обійстя [557, с. 3; 563, с. 3; 566, с. 3]. Флігелі були вже в половини господарів. Скоріш за все, вони зводилися опісля головного житла, адже трапляються випадки, коли при дерев'яному обійсті добудовувалися цегляні флігелі. Наприклад, такий звели на подвір'ї штабс-ротмейстра А. Малами [571, с. 3]. У деяких городян могло бути більше одного

хліву (наприклад, у міщанки О. Пропіної було таких два) [565, с. 3]. Льохи вказані в п'ятій частині оголошень [550, с. 3; 565, с. 3]. Незначну кількість серед нерухомості господарів становлять льодівники, кухні та млини [561, с. 3; 570, с. 3].

Відносно торгівельної забудови відомо, що у 1836 р. на Троїцькому ринку згоріло 18 дерев'яних крамничок. На 1890-ті роки, хоча зводилися цегляні лавки здебільшого на верхньому базарі, але переважну більшість з них становили все одно дерев'яні. Так, маємо 25 заяв бажаючих їх звести [41, арк. 13, 31, 49; 582, с. 3].

Щодо подальшої будівельної практики, то дані виявлені лише починаючи з 1880-х рр. Третину кам'яниць становили двоповерхівки, трохи менше – триповерхових (\pm з цокольним ярусом), але більшість – одноповерхівки (\pm з цокольним приміщенням) [225, арк. 4; 226, арк. 6]. У тих випадках, де зустрічається півповерх, обійстя мало цоколь (наприклад, у Р.М. Фейн) [223, арк. 6]. Кількість житлових кімнат коливалась в діапазоні від 5 до 22, з яких частіше влаштовували на 9–10 спалень. Так, домівка Н.І. Ефет була розрахована на 22 покої, М.С. Стасюкова – на 10, братів Гольдштейн – на 9 [227, арк. 3; 235, арк. 6]. Обов'язково до складу оселі входили передпокої та кухні, яких було по декілька [224, арк. 8; 229, арк. 5]. Подекуди в заявах вказували на коридори та службові приміщення.

Порівняно з 1860-ми побільшало дворич з флігелями. Лише у третини не виявлено таких [231, арк. 4; 233, арк. 7]. Висотність такої забудови була трохи нижчою, на відміну від головного житла. Так, обійстя А. Заславського було триповерховим, а додаткове – двоповерховим [238, арк. 4]. Хоча, подекуди їх зводили врівень, але таких прикладів виявлено всього 4 (наприклад, забудова О.Я. Муратова) [222, арк. 5]. Флігелі мали від 2 до 12 кімнат. Переважали шестикімнатні (наприклад, приміщення І.І. Баєвського) [228, арк. 5].

У 1890–1900-ті рр. суттєвих змін у забудові не спостерігаємо. Хоча третину кам'яниць становили дерев'яні будинки, обкладені цеглою (наприклад, у О.А. Зарайковського) [262, арк. 6]. Тоді, гіпотетично, за попереднього періоду

(1880-х) більшість ідентифікованих цегляних були лише такими ззовні, а їх каркас був споруджений з деревини. Переважна більшість з них була вкрита залізом (наприклад, у пані Н.В. Герхес) [255, арк. 5]. У цей період збільшилася поверховість будинків. Як і в попередні роки, найвищими були домівки у три з половиною яруси [240, арк. 3; 636]. Однак, відтепер головне житло розподілялося щонайменш на 9 та щонайбільш на 20 кімнат, але все одно переважали десятикімнатні оселі (наприклад, у Х.М. Гопнер) [309, арк. 4]. Також, у розплануванні вперше зустрічаємо санвузол (ванної та вбиральні) (наприклад, у І.М. Діцмана) [257, арк. 8]. Відбулися зміни у розплануванні флігелів. Приміщення розподілялося щонайменш на 4 кімнати та щонайбільш на 14, але середня їх кількість, як і тоді, становили шість. Частина з приміщень були під залізним дахом (наприклад, у подружжя Іллєвих) [263, арк. 3].

З оголошень 1910 р. про винайм квартир (76 одиниць) видно, що половину осель уже було оснащено електричним освітленням (37), лише десята частина – водяним опаленням (7 квартир), ще менше – телефонним зв'язком (4 квартири) [641, с. 3; 643, с. 3; 678, с. 3].

Стосовно характеристики забудови Нікополя найраніше відомості маємо за 1840–1860-ті рр. Громадські заклади містечка здебільшого будувалися з дерева. З торговельних закладів 2 лавки були цегляними та 70 – дерев'яними [575, с. 3]. Що ж до житлової архітектури, то інформація за цей період не дозволяє визначити з якого матеріалу вона зводилась. Лише у чотирьох оголошеннях з 10-ти вказувалося, що три домівки споруджені з дерева та одна з цегли [564, с. 3]. Найвищими були щойно збудовані двоповерхові будинки. Половина мешканців мали флігелі. В оголошеннях зауважувалися й додаткові приміщення – сарай, лабаз, льодник [556, с. 3; 580, с. 1].

За наступні дві декади інформація не віднайдена, натомість маємо за 1890–1900-ті рр. Головне житлове приміщення зводилося з цегли, але також були з інших матеріалів. Наприклад, домівка М.М. Іванова була глинобитною та С.К. Брона – саманною [244, арк. 4; 264, арк. 6]. Переважна більшість будівель була вкрита залізом, а в деяких випадках – черепицею [592, с. 3; 607; 608].

Висотність домівок сягнула двох з половиною поверхів. З усіх описів нерухомості половину складала одноповерхові будинки, третину – двоповерхові (\pm цокольним ярусом). Типова оселя городян мала від 6 до 10 кімнат. Невід'ємним приміщенням у плануванні були кухні, але рідко коли – передпокої та коридори.

Переважає більшість власників володіла флігелями, які здебільшого споруджувалися з дерева або саману [277, арк. 5; 603–605]. Лєвова частка з них була вкрита черепицею та лише третина – залізом (наприклад, у Шпоньки) [301, арк. 6; 640]. Розпланування цих приміщень включало від 3 до 7 кімнат. Переважали п'ятикімнаті. Також, в оселі обов'язково відводилося місце під кухню. Рідше запроваджували кімнату для покоївки чи влаштовували галерею.

Забудова Павлограда на початку XIX ст. здійснювалося з дерева. Гостинні двори навіть на середину століття розміщувались у таких. Після пожежі 1837 р. крамниці відновили, але знову з колод. У 1848 р. ситуація повторилася [533, с. 3]. Лише у 1849 р. зустрічаємо перше оголошення про підряд з будівництва цегляного приміщення для скарбниці з коморою [546, с. 3].

У 1840–1860-ті рр. усі приміщення були одноповерховими, дерев'яними або плетеними. Наприклад, плетеним обійстям володів губернський секретар А. Нечволодов [578, с. 3]. Третина власників мала у своєму розпорядженні ще флігель, а деякі з них більше одного [547, с. 3; 573, с. 3]. Подекуди в оголошеннях щодо продажу нерухомості зазначали наявність сараю, але здебільшого вказували – інші будівлі. Вкрай рідко до опису майна вписували наявність льоху чи землі [548, с. 3].

Стосовно архітектури 1870-х рр. повідомлень не маємо, тож перейдемо до 1880-х. За висотністю виявлені лише одноповерхові будівлі. Переважає більшість з них були дерев'яними або обкладеними цеглою і лише третина – кам'яницями [236, арк. 5]. Подекуди домівки були вкриті залізом як, наприклад, у Мангусів [232, арк. 4]. Однак, більшість приміщень завершувалися стріхою або очеретяною покрівлею [444]. Кількість кімнат коливалася від 4 до 11. У більшості випадків вказували про наявність у плануванні передпокоїв, а рідше – кухонь. На відміну від двох попередніх міст, останні у Павлограді споруджувалися часто.

Такі були запроваджені, наприклад, братами Єромицькими [259, арк. 5]. У місті почали практикувати коридорну систему, на відміну від усталеної анфіладної та секційної. З'являються санвузли. Такий був влаштований, наприклад, у З.І. Лівінського [311, арк. 7]. Флігелі в усіх випадках – одноповерхові та дерев'яні під залізом та лише у К.Р. Немировського була стріха [279, арк. 5]. Планування являло від 4-х до 11-ти кімнат. Флігелі так само, як і головне житло, мало передпокої. Кухонь взагалі могло не бути в оселі, але часто фіксується комора.

У 1900-х рр. значно побільшало кам'яниць, але половина з них – дерев'яні будинки обкладені цеглою. Двоповерхові (\pm з цокольним ярусом) будинки становили третину. Однак решта були одноповерховими та покритими залізним дахом. Житло мало від 6 до 15 кімнат, але найчастіше будували на 6 та 7 покоїв (наприклад, у А.Р. Шенкмана) [300, арк. 3]. Кухні були вже в кожній домівці, але вже майже не вказувалися передпокої та комори. Санвузли влаштовувала десята частина власників (наприклад, пані В.К. Леонова) [272, арк. 4]. З'явилися двоповерхові флігелі (наприклад, зведений З.І. Лівінським) [270, арк. 6]. Вперше спостерігаємо декілька цегляних. Наприклад, додаткове житло з цегли спорудив І.О. Тітов [290, арк. 4]. Кількість кімнат коливалася від 4 до 11, але здебільшого вже обирався розподіл на 6 кімнат. На подвір'ї влаштовували амбари, сараї, льодовики та льохи.

З 1910-тих рр. кам'яниці становили половину від проаналізованої кількості дворощ. Трапляються випадки, коли будівлі були лише обкладені цеглою як, наприклад, у М.Л. Нікішина [318, арк. 6]. Усі вказані в оголошеннях приміщення були вкриті залізом. Найвищими були двоповерхівки, подекуди з цокольним ярусом (наприклад, у І.А. Ур'єва) [250, арк. 5; 647]. Кількість кімнат коливалася від 4 до 17 кімнат. В усіх домівках обов'язково облаштовувалися кухні. Санвузол – рідко (наприклад, у Ф.В. Рудаєва) [285, арк. 7; 648]. Подекуди у головному житлі розміщували крамниці або трактирні заклади. Наприклад, у Й.Б. Гуревича у цокольному приміщенні працювала булочна [251, арк. 8; 649].

Третина додаткової житлової забудови була з цегли, але подекуди флігелі лише обкладалися цеглою (наприклад, у М.А. Бондаренко) [305, арк. 4]. Такі

приміщення зазвичай покривалися залізом, іноді – черепицею [276, арк. 3]. Кількість кімнат коливалася від 2 до 11 (переважали на 4 та 6 покоїв). Невід’ємною складовою була кухня.

Будівництво в Маріуполі в першій половині ХІХ ст. велося переважно з деревини. Дерев’яними були грецьких суд, пошта, архієрейський будинок, богадільня тощо.

Кількість описів щодо будівельних характеристик нерухомості Маріуполя незначна. З них випливає, що третину будинків складали кам’яниці разом із обкладеними цеглою, решта – зводилися з дерева та саману, а також землянки [337, арк. 5; 544, с. 3]. Окрім головного житла, дворища маріупольців, як правило, мало службові приміщення – кухні, комори, каретниці тощо. Четверта частина власників мали у дворі понад один будинок [579, с. 3].

У 1880-ті рр. кам’яниці складали половину житлового фонду, але частина з них була обкладена цеглою. Решта будинків зводилась з саману чи дерева, подекуди споруджувалися землянки. Найвищий будинок мав чотири з половиною поверхи (наприклад, Є.О. Томазо), але більшість була одноповерховою [323, арк. 5; 740]. Дахи зазвичай вкривалися черепицею, а в третини випадків – залізом. Кількість кімнат коливалася від 2 до 12-ти, з яких переважали шестипокойові. Серед господарчих кімнат доволі побіжно зазначалися передні та коридори, а ще менше – кухні. Наприклад, коридор зазначений у плануванні А.О. Стихевич [286, арк. 4]. Лише один власник мав санвузол [323, арк. 5]. Половина флігелів також були кам’яницями, решта – саманні. Більшість була вкрита черепицею, лише деякі – залізом [447, арк. 6]. Флігелі мали від 2 до 7 кімнат (найчастіше 4). З додаткових кімнат дуже рідко вказували про присутність кухонь та передніх.

У 1890-ті рр. більшість будинків були цегляними. Наприклад, обійстя змішаного типу було побудовано К.С. Золотарєвими [261, арк. 5]. Будинки в понад поверх становлять уже третину. Наприклад, домівкою у два з половиною поверхи володів Д. Хараджаєв [296, арк. 7]. Більшість приміщень були під черепицею, але подекуди зустрічаються залізні. Наприклад, металева покрівля була обрана сестрами Хараджаєвими [294, арк. 4]. Кількість житлових кімнат

коливалась від 4 до 17 (переважають на 4, 5 та 11 покоїв). З господарчих приміщень частіше всього зазначали наявність кухонь, впововину менше – передпокоїв та коридорів. Подекуди обходилися вказівкою «служби». Невеликий відсоток становить житла, перші поверхи яких відводилися під крамниці. Четверта частина флігелів – двоповерхівки. Більшість з них вже були цегляними з невеликим відсотком обкладених. Незначна кількість осель були з дерева та саману. Серед дахів переважають черепичні, але третина – залізні. Кількість кімнат коливалася від 2 до 6. Переважали двокімнатні. З додаткових кімнат здебільшого вказували на наявність кухонь, в половині випадків – коридорів, подеколи – передпокоїв та комор.

У 1900-ті рр. майже всі будинки цегляні та лише десята частина – дерев'яні. Наприклад, рублена хата була зведена К.С. Мар'їною [316, арк. 6]. Половина житлового фонду – півтора-триповерхові будинки з черепицею. Решта мали залізний дах. Кількість кімнат коливалася від 3 до 24. З господарчих кімнат частіше всього зазначали кухні, менше – передпокої, в деяких випадках – комори та веранди. Уже п'ята частина від розглянутих домівок була оснащена санвузлами. Переважна більшість флігелів були цегляними та одноповерховими. Хоча трапляються поодинокі приклади дерев'яного або сирцевого житла. Третину складають двоповерхівки під черепицею. Деякі були вкриті залізом. Такі оселі мали від 2 до 14 кімнат, але здебільшого будувалися на 4 та 5 покоїв. Зі службових приміщень найчастіше вказували на кухні, в половині випадків – передні, рідко – комори.

Найбільше інформації міститься в джерелах про будівельні характеристики Олександрівської забудови. На початку XIX ст. усі громадські заклади були дерев'яними – магістрат, суди, пошта, острог тощо. У житловій забудові переважали одноповерхові дерев'яні будинки на 1 – 4 кімнати. До складу дворища входили сараї та комори [65, арк. 4].

У 1830–1840-ті рр. більшість житла – плетені будівлі, решта – дерев'яні. Гіпотетично, будівля була тинькована глиною, тобто по суті являла собою мазанку. Хати вкривалися природними матеріалами – соломною чи очеретом.

Наприклад, будинок міщанина М. Майоренка завершувався очеретяним дахом [73, арк. 25]. На подвір'ї обов'язково влаштовувались сараї чи комори. Власники зазначали наявність льодовиків / льохів й комор, а в половині випадків – стайні. Маємо незначну кількість прикладів, коли окремо будувалася кухня [78, арк. 28].

У 1850-ті рр. мазанками володіли 72 особи, а дерев'яними будинками – 23 [84]. Вперше серед забудови зустрічаємо кам'яниці (п'ятнадцята частина). Були й землянки. Подекуди оселю розміщували на цегляному фундаменті (наприклад, у купця К. Самойлова) [84, арк. 218]. Будинки зводилися не вищими за два поверхи. З'являється додаткове житло – флігелі (у третині випадків). Усі вони – одноповерхівки. Переважали плетені. Окрім сарая, комори, кухні подекуди були лазні (переважно цегляні). У деяких випадках на подвір'ї власника розташовувалась крамниця (наприклад, у купця Захаріна) [84, арк. 379]. Здебільшого такі концентрувалися в торговельному осередку, всі з яких були дерев'яними. Так, 23 особи виявили бажання звести подібну на Базарному майдані [99, арк. 8].

У 1860–1880-ті рр. кількість кам'яниць вже сягнула третину. Ще третину становили плетені, таку ж частину дерев'яні будинки. Висотність у місті не змінилася. З покрівельних матеріалів зустрічається переважно черепиця, а подекуди – залізо. Кількість кімнат коливалася від 6 до 11 покоїв [93, арк. 14]. Флігелі зводилися дерев'яними або плетеними, у поодиноких випадках – цегляними. З'являється цокольний поверх або галерея (наприклад, у купця Г.І Щедровича) [130, арк. 47]. З господарчих приміщень часто зазначалися сараї та хліви, хоча в кількох випадках зазначалися льохи, комори, лазні, корівники та стайні. Подекуди до дворища входили крамниці (наприклад, у П.І. Кривошея) [130, арк. 50].

За наступного десятиліття (1880-х років) найбільше було виявлено кам'яниць, але четверту частину з них складала обкладені цеглою (наприклад, М.П. Хабаровського) [131, арк. 110]. Ненабагато менше було власників мазанок (наприклад, по вул. В'язничній П.А. Куржупова) [134, арк. 32]. Найвищими були

двоповерхівки. Переважна більшість приміщень була вкрита черепицею та незначна кількість – залізом (наприклад, черепичним дахом була завершена хата А.В. Гаврікова) [234, арк. 6]. Оселя розподілялися на 3 – 10 кімнат, з яких переважали на 7, 8 й 10 покоїв. Часто до планування було включено галерею, вполовину менше – кухні та передпокої та вкрай мало – комори [310, арк. 4]. Додаткове житло здебільшого було дерев'яним, трохи менше – кам'яниць (третина обкладені цеглою) та небагато виявлено мазанок. Більшість таких будинків була вкрита черепицею. Кількість спалень коливалась від 5 до 10. З допоміжних кімнат відводилось місце під кухню, та трохи менше – передпокої. Як і за попереднього періоду, з господарчих будівель на подвір'ї зазначали частіше сараї та амбари, рідше – льохи [135, арк. 62].

У 1890-ті рр. здебільшого будувалися кам'яниці, з яких третину становили будинки, обкладені цеглою. Менше з'являється дерев'яних хат, ще менше мазанок. Переважна більшість домівок була під черепичним дахом, а незначна кількість – під залізними. Почали зводитися двоповерхівки з цоколем. Кількість кімнат сягала від 4 до 13. З допоміжних приміщень вказували в більшості випадків кухні, а подекуди – служби. Більшість флігелів були дерев'яними, третина з них – цегляні, незначна кількість – мазанки. Переважали одноповерхівки. Кількість кімнат коливалася від 3 до 10 кімнат (найчастіше 6).

Протягом 1900-х рр. бажаючих зводити кам'яниці істотно зросла й становила переважну більшість. Хоча половина будинків були обкладеними. Невеликий відсоток припадає на дерев'яні хати та мазанки. Більшість осель були покритими залізом, а третина – черепицею. З'явилося небагато триповерхівок. Двоповерхівки становили вже четверту частину. Флігелі вже мала третина господарів, висотність яких зросла. Зазвичай їх покривали черепицею. Кількість кімнат коливалася від 4 до 7. З додаткових приміщень найчастіше трапляються кухні, наполовину менше – передпокої, коридори, службові кімнати. Половина власників зводили цегляний сарай, а четверта частина мешканців прохали про дозвіл на спорудження глинобитних комор. Побільшало бажаючих звести

крамниці (переважна більшість цегляні, четверта частина – дерев'яні) [111–113; 140].

У 1910-ті рр. переважна більшість городян прагнули мати кам'яниці, а четверта частина – обікласти свої домівки цеглою та десята частина – звести мазанки. Як і в попередній період, дуже мало зводили триповерхівок. Переважно будинки зводилися одноповерховими, хоча в деяких випадках додавали ще цокольний поверх. Четверта частина будинків – двоповерхівки. Більшість осель було вкрито черепицею, але подекуди обирали металеву покрівлю. Житло розраховувалось на 5 – 12 покоїв. З допоміжних кімнат вказували здебільшого кухні. В деяких випадках на першому поверсі будівлі розміщували крамниці. Додаткове житло відтоді також намагалися зводити цегляним, критим переважно черепицею. Подекуди зустрічаються двоповерхові флігелі. Кількість кімнат була в діапазоні від 3 до 8. Господарчі приміщення теж споруджували з цегли [116; 117; 128; 400].

Джерельна база дозволяє відтворити систему планування оселі в Олександрівську. Забудову умовно можна поділити на житло з асиметричною та центричною системою. Як правило, обиралася остання. По центру розміщували парадний вхід (наприклад, обійстя Г.Г. Мермана та О.Ф. Циглера) [129, арк. 23, 67]. Недолік даного планування полягав у тому, що ті приміщення, які розташовувались по обидва боки від входу були вимушено симетричними. Тобто і з правої, і з лівої частини, зазвичай, розташовували залу та спальню або залу та дитячу.

На початку ХХ ст. почали застосовувати асиметричне планування (наприклад, Г. Охременко та А.А. Пашутіна) [117, арк. 87, 91]. Сходовий майданчик виносився у бік будівлі. За рахунок цього коридор розміщувався вглибині приміщення, що робило розміри кімнат різними. Ще один тип цього планування – зі входом з боку, але без коридору, тобто анфіладне (наприклад, будинок Ф.М. Бехтера) [140, арк. 28].

Слід зауважити, що джерела надають інформацію тільки відносно частини будівельного фонду, а саме городян з середнім чи високим статком. По-друге,

отримані висновки щодо містобудування не співпадають з визначеним розміром податку з нерухомості. Так, на 1865 р. розмір податку з нерухомості від її вартості для Катеринослава дорівнював 6,8 крб., Маріуполя – 2,9 крб., Павлограда – 2,6 крб., Олександрівська – 0,8 крб. та Нікополя – 0,1 крб. [166, арк. 7], а на 1870 р. для Катеринослава – 5,7 крб., Маріуполя – 7,7 крб., Нікополя – 0,8 крб., Олександрівська – 0,7 крб., Павлограда – 1,3 крб. [459, с. 234]. Виходить, що на середину століття оподаткування будинків губернського міста переважало маріупольське вдвічі, але проведений вище аналіз якісних характеристик будинків показує, що цим показником такої різної різниці немає. До того ж, будинки Олександрівська під таким кутом, якщо й неможна прирівняти до маріупольських, але слід поставити вище за павлоградські.

По-третє, ідентифікація будматеріалу. На прикладі Катеринослава було визначено, що за першої половини XIX ст. дорогим обійстям рахувалося дерев'яне, а більшість складала мазанки. Тоді, коли відносно повітових міст було встановлено, що в першій половині переважали брусовані будинки. У той же час, мазанки зустрічаються в джерелах доволі рідко. Можна погодитися з тим, що мазанки будувалися з цегли, які по суті називався саманом. Однак цегла з вапняку є силікатною, що дозволяє зводити кам'яниці. Перша частина є більш точною, що пояснює вживання терміну «плетена хатина». Тобто сучасники мали невірне судження про цей вид житла. Тоді, гіпотетично, «мазанка» вживалася на побутовому рівні, а в офіційних документах позначалася інакше, можливо, як дерев'яна.

До того ж, планування житла описувалося сучасниками за різними критеріями. Подекуди зазначали лише кімнати, інколи ще й покої та допоміжні приміщення (кухня, комора тощо). Якщо в першій половині XIX ст. під іпотеку закладали усе майно, то в подальшому – переважно обійстя та флігелі. З цього випливає, що при підрахунках неможливо бути абсолютно точним.

Таким чином, у першій половині XIX ст. найбільш вартісною була забудова Катеринослава, з якої частина вже була цегляною та з'являлися висотки. Половина власників володіла додатковим житлом. За якісними характеристиками

забудова Маріуполя та Нікополя майже не поступалися катеринославській, натомість Павлоград та Олександрівськ за цим показником явно поступалися. За останньої чверті століття першість за, так би мовити, якісними показниками посідала нерухомість Катеринослава. Маріуполь поступався йому за масштабністю та висотністю. На рівень нижче оцінюємо майно олександрівців та нікопольців, яке, на відміну від останнього міста, було менш габаритнішим та переважно одноповерховим. Останнє місце посідало будівництво Павлограда. На початку ХХ ст. зміни відбулися стосовно Олександрівська, який відтоді наздоганяв архітектурні процеси Маріуполя за кількістю кам'яниць та кімнат, а також висотністю, як відносно головного корпусу, так і додаткового. Містобудування Павлограда та Нікополя поступалося усім цим містам.

Підсумовуючи все вищезазначене у розділі можемо виснувати, що закладення імперських губернських / повітових центрів обиралося максимально наближене до козацьких міст (наприклад, Нові Койдаки, Самарчик, Вознесенка та ін.) та з того боку де було найбільше козацьких зимівників – невеликих поселень. У такому разі імперські керівні установи було ядром міста, а зимівники – його околицями.

Виділення зимівчан серед мешканців витіснялося поступовою зміною соціального поділу. Наприклад, на початку ХХ ст. з колишніх козаків Олександрівська до таких себе зараховували лише четверта частина, які позначені, як вознесенці. Ймовірно, що вони були зараховані до мешканців Вознесенки, але не мали ніякого відношення до неї. За аналогією новокойдачани Катеринослава та белосарайці Маріуполя були автентичними мешканцями, тобто колишніми козаками. Зазвичай, вони заселяли околичні території, але з приєднанням нових територій – швидко освоювали їх.

Погляди імперської влади щодо утворення міст Катеринославщини ілюструють картографічні матеріали кінця XVIII ст. – початку XIX ст. Аналіз запланованих до будівництва закладів за функціональним призначенням дає підстави виснувати, що адміністративні, медичні, навчальні, торгові та

розважальні були передбачені лише у Катеринославі. В Олександрівську не передбачалося лише зведення деяких громадських закладів (крамниці, провіантські комори тощо). На відміну, значну частку установ від двох попередніх міст не розглядали у Маріуполі й Павлограді. Хоча порівняно з Олександрівськом, Маріуполь та Павлоград раніше отримали статус повітового міста.

На мапах позначені адміністративні ядра міст Павлограда й Маріуполя, які не змінили свого розташування з кінця XVIII ст. до початку XX ст. Однак, у Катеринославі управлінські установи були заплановані на пагорбній ділянці, але згодом розмістили на Половиці. Стосовно Олександрівська ж, то довгий час адміністрація розміщувалась у новій фортеці й лише з часом буде переведена до меж колишнього посаду. Відносно комерційних осередків, то в перших двох містах були запроектовані такі по одному, тоді коли у Катеринославі й Олександрівську вести торгівлю можна було на двох майданах.

Хоча, наприкінці XVIII – початку XX ст. було вироблено декілька мап міст Катеринославщини, а згодом затверджені конфірмовані плани, але зазвичай міська влада з різних причин креслеників не мала. Тому заселення міського простору відбувалося не за планами влади. Як правило, займалися території наближені до торгівельної зони, а шляхом самозахоплення – за межами міста, але максимально наближено до кордонів. Часто місцем вибору розселення (особливо колишніх козаків) були балки.

Проаналізувавши улаштування соціальної інфраструктури міст Катеринославщини зазначимо, що торгівля зосереджувалась на базарних майданах, яких в містах, за винятком Павлограда, функціонувало декілька. Поза купецькою зоною (у периферійній) розташовувались учбові та розважальні заклади. Мережа навчальних училищ охоплювала увесь міський простір. Приватні медзаклади розміщувались навколо ядра міста, а державні – напів-периферійній території.

Відносно планувально-матеріальних характеристик забудови, то лідууючою протягом XIX–XX ст. була архітектура Катеринослава. У першій половині XIX ст.

їй майже не поступалися забудова Маріуполя та Нікополя, на противагу від Павлограда та Олександрівська. У другій половині століття катеринославцям за масштабністю та висотністю поступався Маріуполь, а на рівень нижче – олександрівців та нікопольців. Останнє місце посідало будівництво Павлограда. На початку ХХ ст. зміни відбулися стосовно Олександрівська, який відтоді наздоганяв архітектурні процеси Маріуполя. Однак, містобудування Павлограда та Нікополя поступалося усім цим містами.

ВИСНОВКИ

Історія міської забудови Катеринослава, Олександрівська, Маріуполя, Павлограда та Нікополя привернула увагу дослідників ще з першої половини XIX ст. Незважаючи на зміну підходів дослідження, у більшості робіт виклад інформації про забудову має описово-статистичний характер, в основі якого метод щільного опису. За імперської доби архітектурні процеси розглядалися на тлі соціально-економічного стану, за радянської – розвитку суспільних рухів та лише за часів незалежності студіювання архітектури набуло відокремленого статусу. Водночас, питання забудови є частиною наукових розвідок істориків, архітекторів та урбаністів, які на сучасному етапі спромоглися перейти від загальних висновків стану будівництва до аналізу певного типу будівель або взагалі однієї буд. одиниці. За таких умов виникла певна диспропорція у висвітленні містобудування, адже більшість авторів першочергово надають перевагу вивченню адміністративної чи прибуткової забудови. Так само нерівноцінною є опубліковані монографії відносно досліджуваних міст Катеринославщини, з яких найбільш місткою є дані стосовно губерньського міста.

Питання містобудування входило у компетенцію декількох вищих органів влади в залежності від типу забудови, що утворює декілька каналів пошуку необхідної інформації. Цю ситуацію ускладнюють повсякчасні ліквідації та реформування управлінської структури особливо за першої половини XIX ст. Лише у другій половині XIX ст. у губернії та її містах будуть сформовані місцеві архітектурні відділи та технічні кадри, що посприяло зберіганню оригіналів чи копій справ відносно архітектури у колишніх адміністративних центрах Катеринославщини. Зрештою заходи з фондування джерел призвели до їх повного розпорошення, а в подальшому військові події – до значних джерельних втрат та концентрації документів у центральних інформаційних закладах (Санкт-Петербурга й Москви), звідкіля вже навряд чи їх можна повернути.

Типологічна класифікація виявила, що найбільша кількість джерел щодо містобудування маємо писемних та в половину менше – речових пам'яток.

Писемні поділяються на документальні, інформаційно-довідкові, зображувальні та наративи, серед яких превалюють перші.

Погляди імперської влади щодо утворення міст Катеринославщини ілюструють картографічні матеріали кінця XVIII ст. – початку XIX ст. Втім, мапи міст фіксують, що при утворені, так би мовити, імперських міст лише на кресленику Катеринослава запроектовані усі необхідні для функціонування заклади – адміністративні, соціальні, торгівельні та навіть відпочинку. Тоді ж для губернського центру були заплановані грандіозні проекти будівель, які як за розміром, так і призначенням, до початку XIX ст. замінять на менш значні та менш масштабніші. Перші ж карти Павлограда й Маріуполя, які вже з кінці XVIII ст. розглядали у якості повітових, взагалі не фіксують запровадження хоча б адміністративних органів. Втім, у Павлограді у 1787 р. планували відкриття казенних установ, а у Маріуполі у 1782 р. – архіерейського будинку, але їх повноваження лише частково відповідали статусу повітових.

Загалом, якщо проаналізувати передбачені до будівництва заклади за функціональним призначенням, то адміністративні (управлінські й судові), медичні, навчальні, торгові та розважальні планували лише в Катеринославі. В Олександрівську не передбачалося зведення лише деяких громадських закладів (крамниці, провіантські комори тощо). На відміну, значну частку установ від двох попередніх міст не розглядали у Маріуполі й Павлограді. У цих повітових центрах не планувалося зведення адміністративних та комерційних установ, а також соціальної інфраструктури. Хоча, порівняно з Олександрівськом Маріуполь та Павлоград раніше отримали статус повітового міста.

Вельми важливим при дослідженні міської забудови є проектувально-картографічні матеріали. Серед цих джерел домінують проекти відносно Олександрівська, невелику кількість креслеників решти міст було вилучено зі справ земельних банків – Харківського та Бессарабсько-Таврійського. Найбільша кількість карт була виготовлена наприкінці XVIII – початку XIX ст., що було пов'язано із вибором розпланування та пошуком найбільш оптимальних композиційних рішень. Після затвердження конфірмованих планів не було

необхідності перескладання мап, однак ревізії губернаторів / градоначальників виявили їх відсутність у містах Катеринославщини, що потягло до складання нових креслеників. Наприкінці XIX – початку XX ст. мапи утворювалися з метою приєднання передмість та розширення територій міст. Хоча за останнього періоду помітною складовою були карти видані приватним особам.

Поділ міського простору на зони соціальної інфраструктури фіксує, що позначені адміністративні ядра міст Павлограда й Маріуполя не міняли свого розташування з кінця XVIII ст. до початку XX ст. Однак, у Катеринославі управлінські установи були заплановані на пагорбній ділянці, але згодом перебазувалися до Половиці. Стосовно Олександрівська ж, то довгий час адміністрація розміщувалась у новій фортеці й лише з часом буде переведена до меж колишнього посаду. Торгівля гастрономічною й мануфактурною продукцією зосереджувалась на базарних майданах. У таких містах, як Катеринослав, Маріуполь, Олександрівськ й Нікополь на початок XX ст. функціонувало декілька комерційних осередків. Так, у Катеринославі торгівля велася на Троїцькому та Олександро-Невському базарах, Озерці, а також навколо них; у Маріуполі – Базарному, Рибному, Олександрівському майданах та Заводському ринку; у Олександрівську – навколо гостинних рядів, Привозному майдані та Базарній площі (на Слобідці), у Нікополі – від Базарного майдану до Покровської церкви, Скотарському ринку та території сучасного парку «Електрометалург». Поблизу ринків засновувалися гостинні двори, а навколо них відкривалися крамниці з продажу одягу, взуття, галантереї тощо. Навколо купецької зони, оперізуючи її, розташовувались учбові та розважальні заклади. Мережа навчальних училищ охоплювала увесь міський простір за рахунок відкриття таких закладів земством та приватними особами. Приватні лічниці розміщувались навколо ядра поселення, однак, державні медичні заклади були на, так би мовити, у напів-периферійній території.

Що ж до етапів освоєння міського простору, то землі Катеринослава наприкінці XVIII – початку XIX ст. були зайняті в районі Половиці (зокрема, Каменів й Невінчаної балки). Із введенням імперської влади автохтонними

мешканцями почали займатися території, так би мовити, поза Троїцьким районом – Млинки й Старий кут, а також Мандриківка. Трохи згодом городяни оселилися у Рибаківській та Жандармській балках та узбережною зоною колишньої суконної фабрики від вул. Провіантської до Петербурзької. У цей час повернулися до зведення адміністративних закладів у нагірній частині. Продовжувалося заселення навколо Троїцької церкви. У 1840-х роках були зайняті Чечелівка та Старофабрична слобода, а також місцевість навколо Озерки. У 1850–1860-х роках були розподілені землі Підгірної й Солдатської слобод, а також навколо Скакової вулиці. У 1870-х роках була зайнята Павлівська слобода та наділи по лівий бік Аптекарьської балки. Почали освоюватися території поза Млинками та Старим кутом на південь (від Рибаківської до Жандармської балки). У 1880-х роках активно розподілялися території в межах вул. Воскресенська – Клубна – Стародворянська – Крутогірна – Потьомкінська – Семінарська – В. Базарна. Також були заселені території Єврейського поселення та зона поблизу Мандриківки під військові частини. Продовжувався розподіл наділів навколо Олександрівського та В'язничного майданів. У 1890-х роках розподілялися території в межах від вул. Канатної – Порохової – Єлизватградської до Ярмаркового майдану. Більш активно забудовувались центральний район міста та знову відбувалося будівництво у нагірній частині. На початку ХХ ст. зводилися будівлі на пагорбній території від вул. Нагірної на південь та Табірної на схід.

За першого етапу заселення Олександрівська наприкінці ХVІІІ ст. до 1830-х років були заселені узбережні території р. Московки в межах вул. Пилипівська – Миколаївська – Ковальська – Московська та район Карантинки. У 1840–1860-х роках мешканці забудували території до вул. Олександрівської на схід. Зокрема, почали розподіляти ділянки далі узбережжям на захід до вул. Фортечної та поблизу старих фортечних валів. У 1870-х активно заселявся район Слобідки та переважно розподілилися території в межах вул. Пилипівської – Жуковської – В'язничної – Московської 1, а на захід від вул. Миколаївській до вул. Фортечної. У 1880-х роках почали освоюватися землі Т. Шевченко та в межах вул. Фотечна – Олександрівська – Дніпровська – Московська. У 1890-х спостерігаємо активну

забудову в межах Слобідки, Карантинки й Т. Шевченко. В межах міста почалися займатися наділи поблизу старого цвинтаря в межах вул. Басейна – Жуковська – Дніпровська – Олександрівська. Також, розпочалася забудова поселень Південного. На початку ХХ ст. до ареалу заселення були включені поселення Ново-Миколаївка та Канкринівка.

Території Павлограда наприкінці ХVІІІ – 1840-х років були зайняті два квартали на південь від парафіяльної церкви (від вул. Озерної до Дворянської) та у межах вул. Полтавська – Єврейська – Харківська – Шалінська. У 1850 – 1870-х роках межі від соборів розширилися й, таким чином, заселення досягло на північ вул. Міщанської біля приходської церкви та на південь до вул. Катерининської біля соборної. За наступного двадцятиріччя була забудова місцевість від вул. Катерининської до Міщанської та від вул. Полтавської до Успенської.

За першим етапом (кінець ХVІІІ – 1830-ті) освоєння міського простору Маріуполя були зайняті території навколо Кальміуської фортеці. Гіпотетично, верхня межа ареалу розселення була вул. Харлампієвська, а, так би мовити, бокові грані – вул. Мала Садова й Митрополитська. У 1840-1860-х роках були частково заселені території Слобідки, Кленової балки, верхня межа просунулася на захід до вул. Таганрозької у межах від вул. Італійської до Фонтанної. У 1870-х роках продовжувалося забудова Слобідки, Біржі та від фортеці до вул. Костянтинівської на захід. У подальші роки освоювалися решта територій запланованого плану 1811 р., тобто включно з Карасівкою та Мар`їнськом.

Найменше маємо відомостей щодо заселення Нікополя. Втім, можемо зробити грубі припущення, що у 1860-х роках була зайняті ділянки по вул. Катеринославській, Преображенській та Кримській. За наступні дві декади були освоєні землі по вул. Запорізькій, Микитинській, Думській та Херсонській. З 1900-х років були забудовані вул. Запорізька, Катеринославська, Преображенська, Херсонська, Дніпровська та Лапінська 1 й 2.

За незначною кількістю креслеників міст Катеринославщини (виняток Олександрівськ), на жаль, маємо змогу встановити приблизний стилістичний розвиток забудови імперської доби. Однак, з усієї історико-культурної спадщини

можна дослідити лише цегляну забудову, але при всьому тому частково, переважно з другої половини XIX ст. Панування протягом довгого часу класицизму призвело до того, що за пореформеної доби містяни губернії часто вдавалися до неокласицистичного оформлення фасадів у поєднанні різних течій. Серед ретроспективних стилів найбільш вживаними були – неокласицизм, необароко та неоромантизм, в обробці яких найбільше пам'яток було виявлено у колишньому губернському місті та декілька прикладів – у повітових. Модерн на Катеринославщині більш схильний до раціоналізму та конструктивізму без помітного декорування, що дозволяє характеризувати його як поміркований. З течій модерну найбільш актуальним була готична та неокласична. Житлова забудова за цього стилю здебільшого не втрачала рис неокласицизму та лише додатково прикрашалися трьома поздовжніми лініями, колом / квадратом, вертикальними смугами, а в деяких випадках замінювалися осучасненим сандриком.

Аналіз планувально-матеріальних характеристик забудови дає підстави виснувати, що у першій половині XIX ст. найбільш вартісною була забудова Катеринослава, з поміж якої вже було декілька висоток та цегляних будівель. До того ж половина власників володіла додатковим житлом. За якісними характеристиками забудова Маріуполя та Нікополя майже не поступалися катеринославській, на противагу від Павлограда та Олександрівська. У другій половині століття за якісними показниками знову лідером слід вважати нерухомість Катеринослава. Йому поступався Маріуполь за масштабністю та висотністю. На рівень нижче оцінюємо майно олександрівців та нікопольців, яке, на відміну від останнього міста, було менш габаритнішим та переважно одноповерховим. Останнє місце посідало будівництво Павлограда. На початку XX ст. зміни відбулися стосовно Олександрівська, який відтоді наздоганяв архітектурні процеси Маріуполя за кількістю кам'яниць та кімнат, а також висотністю. Містобудування Павлограда та Нікополя поступалося усім цим містами.

Місце для утворення імперських міст на Півдні України обиралися якнайближче до козацьких міст (наприклад, Нові Койдаки, Самарчик, Вознесенка та ін.), але не на їх основі. Такий вибір пояснюється тим, що, по-перше, через козацькі міста йшли потужні налагоджені торгівельні зв'язки. Оскільки розвиток міста кінця XVIII – першої половини XIX ст. базувався на торгівлі, імперській владі не було сенсу руйнувати ту систему. По-друге, введення російської адміністрації у козацькому місті призвело б до виселення автентичних мешканців з нього. Тому, розташування обиралося поблизу козацького міста, але з того боку де було найбільше козацьких зимівників – невеликих поселень. Тоді б імперська влада мала змогу контролювати колишнє козацьке місто, а також асимілювати його з часом. Ідея розпланування полягала у тому, що імперські керівні установи були ядром міста, а зимівники – його околицями. Однак, по суті, околиці й являли собою місто наприкінці XVIII – першої половини XIX ст., адже заплановане перспективне планування, як правило, здійснювалося щонайменш через півстоліття. Так, заселення на запланованій імперцями території у Катеринославі, Олександрівську й Маріуполі розпочалося з 1840-х р. та Нікополі й Павлограді з 1850-х р.

В історії міст Катеринославщини майже відсутні будь-які відомості про козаків, доля яких з початку XIX ст. замовчується. З іншого боку, виділення зимівчанна на тлі міських соціальних станів потребує джерел, в яких би ці особи чітко визнавали себе козаками. Однак, зміна соціального поділу поступово витісняло цю ідентифікацію. На початку XX ст. з колишніх козаків Олександрівська такими себе визнавали лише четверта частина, позначені, як вознесенці. Ймовірно, що вони були зараховані до мешканців Вознесенки, але не мали ніякого відношення до неї. Відповідно з самого початку закладення імперських міст зимівчани нізвідки не переселилися та нікуди не з'їхали. Гіпотетично, ті представники, які йменували себе новокойдачанами Катеринослава та белосарайцями Маріуполя були автентичними мешканцями, тобто колишніми козаками. Зазвичай, вони заселяли околичні території, що, в першу чергу, було пов'язано із способом їх господарства. Але з приєднанням

нових територій до міста, швидко освоювали їх. Хоча, трапляються одиничні випадки, коли зимівчани розміщувалися поблизу центру, але це стосується тих осіб, які займалися торгівлею.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Неопубліковані

Центральний державний історичний архів м. Київ

Фонд КМФ. – 4 Документы о положении крестьян и крестьянском движении на Украине в XVIII – XIX вв. (1797 – 1875 гг.)

Опис 1

1. КМФ. 4. – Оп. 1. – Спр. 87. Отчёт Екатеринославского губернатора за 1859 г. – Арк. 207 – 348.
2. КМФ. 4. – Оп. 1. – Спр. 91. Отчёт Екатеринославского губернатора за 1861 г. – Арк. 246 – 375.

Фонд КМФ. – 11 Документы по истории городов и сел Украины (1680 – 1917 гг.)

Опис 1

3. КМФ. 11. – Оп. 1. – Спр. 37. Отчёт Екатеринославского губернатора за 1861 г. – 124 арк.
4. КМФ. 11. – Оп. 1. – Спр. 74. Отчёт Екатеринославского губернатора за 1866 г. – 108 арк.
5. КМФ. 11. – Оп. 1. – Спр. 84. Отчёт Екатеринославского губернатора за 1858 г. – Арк. 893 – 1052.
6. КМФ. 11. – Оп. 1. – Спр. 111. Дело о расширении границ г. Александровска. – 30 арк.
7. КМФ. 11. – Оп. 1. – Спр. 120. Дело о присоединении к Мариуполю всей территории Зинцевого порта с прилегающими к нему посёлками. – 66 арк.

Фонд КМФ. – 12 Документы по истории городов и сел Украины

Опис 1

8. КМФ. 12. – Оп. 1. – Спр. 172. Отчёты Екатеринославской губернской тюремной инспекции. – 53 арк.

9. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 173. Отчёт Екатеринославской губернской тюремной инспекции. – 172 арк.

10. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 176. Отчёт Екатеринославских губернских тюрем инспектора о деятельности губернской тюремной инспекции и о состоянии мест заключения Екатеринославской губернии за 1890 г. – 150 арк.

Фонд Ф. – 318 Киевская судебная палата

Опис 2

11. Ф. 318. – Оп. 2. – Спр. 2888. Рапорты Екатеринославского полицмейстера об убийствах, ограблениях и др. происшествиях в городе Екатеринославе. – 412 арк.

Фонд Ф. – 692 Харківський колегіум

12. Ф. 692. – Оп. 16. – Спр. 12. По вопросу укрепления берега р. Днепра у м. Никополя. – 171 арк.

13. Ф. 692. – Оп. 20. – Спр. 18. О разрешении владельцу силикатного завода М.Д. Рушберну проложить железнодорожный путь по территории Александровской гавани. – 18 арк.

14. Ф. 692. – Оп. 16. – Спр. 20. О разделении бечевания р. Днепра у м. Никополя на участки для проходных пристаней (1895 – 1896). – 12 арк.

15. Ф. 692. – Оп. 1. – Спр. 432. Планы части р. Днепра у г. Александровска до и после устройства выправительного сооружения. – 5 арк.

Фонд Ф. – 711 Київська духовна академія

16. Ф. 711. – Оп. 2. – Спр. 5421. Представление Екатеринославской семинарии об открытии в г. Мариуполе уездного и приходского духовных училищ. – 2 арк.

17. Ф. 711. – Оп. 2. – Спр. 5773. Переписка с Екатеринославской семинарии о соединении 1 и 2 классов Мариупольского приходского училища и о преобразовании Мариупольских уездных и приходских училищ в уездах. – 4 арк.

Фонд Ф. – 1597 Катеринославське охоронне відділення, м. Катеринослав

Опис 1

18. Ф. 1597. – Оп. 1. – Спр. 363. Копии суточных рапортов Екатеринославского полицмейстера губернатору о происшествиях по г. Екатеринославу. – 449 арк.

19. Ф. 1597. – Оп. 1. – Спр. 395. Копии ежедневных донесений Екатеринославского полицмейстера №142 губернатора о количестве арестантов и прибывших по г. Екатеринославу. – 306 арк.

Центральний державний науково-технічний архів

20. Ф. 46. – Комплект 1–263. – Оп. 1. – Спр. 5. Проект развития Мариупольского порта на 1934 – 1937 гг. – 249 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Фонд Ф. – 11 Канцелярия Екатеринославского губернатора

21. Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 137. Запросы, донесения директорам народных училищ об открытии частных учебных заведений и преподавателях. – 52 арк.

22. Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 167. Рапорты, прошения и переписка с полицмейстерами, уездными исправниками и другими мещанами о разрешении содержания библиотек, книжных магазинов и производить продажу книг и карт. – 42 арк.

23. Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 248. Переписка с Екатеринославским губернским правлением, главам тюремным правлением о состоянии тюрем Екатеринославской губернии. – 67 арк.

24. Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 311. Письма и прошения разных лиц губернатору о взяточничестве и злоупотреблении городского головы, членов управы, заведения земской больницы и других служащих учреждений. – 69 арк.

25. Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 562. Дело по обвинению Чепуренко Максима, Сердюка Якова и других в убийстве в посёлке Амур прикажчика Фризена Марыгинина и рабочего Хришко Ильи и о вооруженном нападении в Екатеринославе на аптеку Стефановича. – 30 арк.

26. Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 724. О грабеже мещанина Янкеля Штейна в Никополе Екатеринославского уезда. – 14 арк.

27. Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 881. Дело о взрыве бомбы в городе Александровске, в доме Якова Бадовского. – 26 арк.

28. Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 889. Дело по обвинению Полкова Антона в вооруженном нападении в г. Александровске на мануфактурный магазин Ильи Кранфельда и на обувной магазин Михаила и Константина Корсунских. – 18 арк.

29. Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 918. Дело по обвинению Станишевского Якова и Коробкова Феофана в покушении на вооруженное ограбление в г. Мариуполе Гирша Когана. – 10 арк.

30. Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 926. Дело по обвинению крестьян Леонтия Кирилла и Андрея Коробского в ограблении дома купца Станислава Галлеано в г. Мариуполе. – 19 арк.

31. Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1238. Объявления, уставы, заявления разных лиц, переписка с аукционными обществами, с Союзом руського народа и другими организациями о разрешении открытия коммерческого училища, аукционного зала и по другим вопросам, запросы о разных лицах. – 846 арк.

32. Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1303. Дело о хулиганских действиях в гостинице «Метрополь» в г. Екатеринославе и о закрытии этой гостиницы. – 46 арк.

33. Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1330. Об открытии книжных магазинов. – 399 арк.

Фонд Ф. – 20 Екатеринославское губернское правление

34. Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 14. По отношению Мариупольского городского головы об учреждении должности второго городского врача для заведования вновь открытого Мариупольскою городской больницею. – 66 арк.

35. Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 27. Заявления о выдаче разрешений на содержание трактирных заведений, протоколы городской Управы. – 205 арк.

36. Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 71. По жалобе Февросия и Ставрия Бурчаченко на полицейского надзирателя г. Мариуполя Шкультецкого околоточного надзирателя Буцинку и городского Лаврущенко за незаконную продажу имущества, оскорбление словами и действиями, и лишением свободы Ставрия Бурлаченко. – 35 арк.

37. Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 106. По сообщению начальника Мариупольского торгового порта о неправильных действиях пристава порта Буряка. – 24 арк.

38. Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 160. По поводу пересоставления помощниками пристава 2 части города Екатеринослава Траценковым протокола об обнаружении спиртных напитков в д. Боте. – 41 арк.

Фонд Ф. – 120 Екатеринославская губернская земская управа

39. Ф. 120. – Оп. 1. – Спр. 1 в. Сведения, ведомости, списки, переписка о состоянии народного образования, характеристика народных училищ Новомосковского уезда, проекты создания педагогического музея в г. Екатеринославе, программа музыкального вечера в Новомосковской женской прогимназии в пользу бедных учениц. – 54 арк.

Фонд Ф. – 469 Екатеринославская городская Дума и Управа г. Екатеринослава

40. Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 5. Дело о передаче частного дома в наем городской управы под помещение городского начального училища. – 5 арк.

41. Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 14. Заявления разных лиц о предоставлении им в аренду пользования городскими местами на постройку торговых лавок при Озёрном базаре. – 96 арк.

42. Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 16. Протоколы заседаний Городской Управы, заявления, переписка с гражданами города о выдаче им разрешений на аренду помещений для торговых нужд. – 156 арк.

43. Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 17. Протоколы заседаний городской управы, свидетельства на право торговли, заявления разных лиц о выдаче разрешения на аренду городских лавок на Озёрном базаре. – 382 арк.

44. Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 19. Протоколы коллегальных заседаний Управы, заявления лиц об аренде помещений под торговые предприятия. – 56 арк.

45. Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 20. Протоколы заседаний Городской Управы. – 46 арк.

46. Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 21. Протоколы заседания Екатеринославской Городской Управы. – 6 арк.

47. Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 25. Протоколы заседаний городской управы, рапорта и акты смотрителей Троицкого, Озёрного базаров о нарушении внутреннего распорядка на базарах. – 142 арк.

48. Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 30. Протоколы заседаний управы, свидетельства на право торговли, сметы, счета, заявления арендаторов и переписка с

Екатериносвским городским архитектором о ремонте торговых помещений. – 296 арк.

49. Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 31. Протоколы заседаний Городской Управы и выписки из постановления Екатеринославской городской думы о строительстве городских торговых помещений. – 38 арк.

50. Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 32. Протоколы Екатеринославской городской думы и управы, списки арендаторов торговых предприятий и денежные счета. – 130 арк.

51. Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 33. Заявления различных лиц и переписка с ними о выдаче разрешения на перемещение торговых и питьевых лавок. – 35 арк.

52. Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 38. Протоколы заседаний Городской Управы, штатное расписание, положение о порядке несения службы рабочими и служащими городской управы, доклад ревизионной комиссии о работе управы, сведения об экономическом развитии губернии. – 65 арк.

Фонд Ф. – 634 Урядовий інспектор при заводі землеробних машин та знарядь братів Карташевських, м. Нікополь Катеринославської губернії

53. Ф. 634. – Оп. 1. – Спр. 2. Список домовых обязательств покупателей и заказчиков из вексельных книг завода земледельческих машин и орудий Каршевский. – 22 арк.

Фонд Ф. – 648 Екатеринославская межевая контора

54. Ф. 648. – Оп. 1. – Спр. 64. Рапорт уездного землемера Васильева о снятии планов, составлении межевых книг и экономических примечаниях на деревни Шенвизе, Вознесенке, на выгонной земле. – 1 арк.

Фонд Ф. – 823 Екатеринославский кафедральный Преображенский собор

55. Ф. 823. – Оп. – 1. – Спр. – 10. Архитектурное описание здания и опись церковного имущества собора. – 112 арк.

56. Ф. 823. – Оп. 1. – Спр. 18. Книга учёта церковного имущества. – 130 арк.

Фонд Ф. – 836 Никопольская городская Управа Екатеринославской губернии

57. Ф. 836. – Оп. 1. – Спр. 1 а. Договора с частными лицами о сдаче помещений в аренду. – 31 арк.

58. Ф. 836. – Оп. 1. – Спр. 2. Переписка с промышленниками и производителями предприятий г. Никополя о снабжении государственными мастерскими. – 76 арк.

**Фонд Ф – 856 Екатеринославский нотариус А.Н. Ольшевский
г. Екатеринослава**

59. Ф. 856. – Оп. 1. – Спр. 1. Акт купли и продажи дома и участка земли Бабкиным Николаем Семёновичем. – 2 арк.

Фонд Р. – 4540 Днепропетровская область редакционная коллегия «Истории городов и сел. Украинской ССР»

60. Р. 4540. – Оп. 1. – Спр. 330. Авторские рукописи очерка по истории г. Никополя, подготовленные в 1966 – 1967 гг. – 152 арк.

61. Р. 4540. – Оп. 1. – Спр. 331. Рукописи очерков по истории г. Никополя с редактированием и авторскими правками, рецензией на них, подготовленных в 1964 – 1967 гг. (варианты). – 429 арк.

62. Р. 4540. – Оп. 1. – Спр. 415. Авторские рукописи очерков по истории г. Павлограда, подготовленных в 1964 – 1967 гг. – 377 арк.

Державний архів Запорізької області

**Фонд Ф. – 1 Олександрівська міська ратуша, м. Олександрівськ
Олександрівського повіту Катеринославської губернії**

63. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 92. Документы о поступлении расходов средств, получении от сдачи в аренду земель и зданий, оказания нотариальных услуг населению в г. Александровске (рапорты, переписки, ведомости, выписки) за 1813 – 1814 гг. – 56 арк.

64. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 93. Документы об установлении описи над имуществом сирот, сборе налогов и уплате неустоек в казну (указы, переписки, выписки) за 1813 – 1814 гг. – 68 арк.

65. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 131. Документы об установлении опеки над малолетними наследниками умершего мещанина г. Александровска Демьяна Корсунского (указы, рапорты, прошения, переписки) за 1818 – 1840 гг. – 123 арк.

66. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 143. Документы об имущественном положении купцов города, о юрисдикции евреев Петровской крепости (постановления, переписка, список) за 1821 – 1822 гг. – 66 арк.
67. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 148. Документы о причислении александровских ремесленников циган к г. Павлограду (указы, переписка, выписки, прошения) 1822 – 1824 гг. – 93 арк.
68. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 176. Документы об освобождении от рекрутского набора за плату, о сдаче в оброк казенного сада при крепости Александровска (указы, рапорты, переписка, прошения) за 1826 – 1827 гг. – 33 арк.
69. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 200. Документы об имущественном положении купцов города (переписка, объявления) за 1829 г. – 58 арк.
70. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 268. Документы об избрании депутатов мещан и купцов в г. Александровске на заседании комитета по составлению сметы земских повинностей в Новороссийской губернии, торгах на подряды по проведению ремонтных и исправительных работ (указы, рапорты, переписки, выписки) за 1835 г. – 50 арк.
71. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 288. Документы об имущественном положении купцов города (переписка, списки, объявления, выписки) за 1836 – 1837 гг. – 80 арк.
72. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 322. Документы об имущественном положении купцов города (указы, списки, объявления) за 1838 г. – 55 арк.
73. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 544. Документы о реорганизации (управление в городах Мариуполя и Нахичевани, об установлении опеки над имуществом несовершеннолетних наследственников (указы, переписки, прошения) за 1849 – 1851 гг. – 153 арк.
74. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 564. Документы об объявлении подрядов на проведении строительных работ и поставку строительных материалов (указы, переписки, объявления) за 1849 – 1854 гг. – 89 арк.
75. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 612. Списки крестьян села Вознесенки проживающих в г. Александровске. – 23 арк.

76. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 723. Документы об отдаче в оброк пахотной земли, принадлежащая г. Александровску за 1858 – 1860 гг. – 34 арк.

77. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 736. Документы о вступлении частных лиц во владение недвижимым имуществом (прошения, выписки) за 1858 г. – 90 арк.

78. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 770. Документы о вступлении частных лиц во владение домами и имущества в г. Александровске (указы, выписки) за 1859 г. – 65 арк.

79. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 788. Документы о вступлении частных лиц во владение приобретенных имуществом (выписки, прошения) за 1860 – 1861 гг. – 171 арк.

80. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 798. Документы о вступлении частных лиц во владение домами в г. Александровске (выписки, прошения) за 1861 – 1863 гг. – 193 арк.

81. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 832. Документы о вступлении частных лиц во владение домами и земельными участками в г. Александровске (прошения, выписки, вводные листы) за 1862 г. – 94 арк.

82. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 854. Документы о вступлении частных лиц во владение домами и земельными участками в г. Александровске за 1863 г. – 17 арк.

83. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 875. Документы о вступлении частному во владение домами и земельными участками в г. Александровске (рескрипты, переписка, прошения) за 1864 – 1865 гг. – 19 арк.

84. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 894. Списки жителей г. Александровска, имеющих недвижимое имущество. – 60 арк.

Фонд Ф. – 12 Олександрівська повітова скарбниця

85. Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 200. Ревизские сказки крестьян селений Александровского уезда, Гайчуя, Гуляйполя, мещан города Мариуполя и др. – 219 арк.

86. Ф. 12. – Оп. 2. – Спр. 201. Ревизские сказки жителей г. Мариуполя, селений Ивановки, Антоновки и др. – 177 арк.

87. Ф. 12. – Оп. 2. – Спр. 204. Ревизские сказки и списки крестьян селения Новопетровки и мещан г. Мариуполя. – 228 арк.

88. Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 273. Ревизские сказки жителей колонии Шенвизе, кантонистов, солдат и солдатских жен, проживающих в г. Александровске, и в селениях и деревнях Александровского уезда. – 152 арк.

Фонд Ф. – 20 Олександрівський міський сирітський суд, м. Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії

89. Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 3. Документы об установлении опекуна над детьми умерших мещан г. Александровска (указы, рапорты, описи имущества) 1822 – 1832 гг. – 300 арк.

90. Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 78. Документы о взятии в опекуновое ведение сиротского суда имени умершего мещанина Островского (рапорты, прошения, опись имущества и др.) – 31 арк.

91. Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 116. Документы об установлении опекуна над глухонемой Захариной (протоколы, рапорты, прошения) 1879 – 1884 гг. – 39 арк.

92. Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 276. Документы о взятии в опекуновое ведение сиротского суда имени умершего купца Хацкеля (рапорты, опись имущества, прошения, заявления). 1899 – 1903 гг. – 362 арк.

93. Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 298. Документы о взятии в опекуновое ведение сиротского суда имени умершей мещанки Захариной (протоколы, рапорты, опись имущества, прошения и др.). – 123 арк.

Фонд Ф. – 21 Олександрівське спрощене громадське управління, м. Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії

94. Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 2. Указы губернского правления, постановления городской ратуши, приговоры мещанского общества и прошения разных лиц о предоставлении права устройства кирпичных заводов, лесопильного, деревообделочного завода, завода земледельческих машин и других предприятий на городской земле. – 187 арк.

95. Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 6. Указы губернского правления, решения и рапорты ратуши, прошения купцов об отводе городской земли под лесные пристани. – 266 арк.

96. Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 10. Правила об отдаче, в оброчное содержание торговых мест в городах. Переписка губернского правления, казенной палаты с другими учреждениями о постройке временных лавок на Базарной площади. – 337 арк.

97. Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 22. О выдаче разным лицам удостоверения на совершение купчих крепостей. – 28 арк.

98. Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 27. Выписки из журнала Екатеринославского временного губернского комитета о вводе в действие положения о земских учреждениях, поставления временной уездной комиссии по тому же вопросу, списки избирателей в земские учреждения. Сообщения Александровской земской управы об открытии в уезде земских лечебных заведений, инструкции врачам. Раскладки земских повинностей по губернии и по уездам и др. – 291 арк.

99. Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 55. О городском выгоне занятом под огород. – 21 арк.

Фонд Ф. – 24 Олександрівської міської Думи і Управи

Опис 1

100. Ф. 24. – Оп. 4. – Спр. 26. Отчёт Городского общественного Управления за 1901 г. – 277 арк.

101. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 31. Заявления, выписки из метрических книг, посемейные списки за 1885 – 1886 гг. – 313 арк.

102. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 44. Переписка с Александровским мещанским управлением о выделении земельного участка под строительство здания мещанской управы. – 23 арк.

103. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 59. Заявление граждан о выделении земельных участков под строительство жилых домов. – 409 арк.

104. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 76. Документы о продаже участков городской земли (протоколы, переписка, заявления, планы) за 1894 – 1895 гг. – 81 арк.

105. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 86. Документы о составлении плана застройки г. Александровска (ходатайство, доклады, договоры, переписка) за 1894 – 1895, 1912 – 1915 гг. – 33 арк.

106. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 90. Заявления граждан о выдаче им разрешений на проведение стротельных работ на дворовых участках. – 298 арк.

107. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 91. Заявления граждан о выдаче им разрешений на проведение строительных работ на дворовых участках. – 238 арк.
108. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 98. Документы о выделении земельного участка под строительство здания среднего механико-технического училища (выписки из протоколов, доклад, переписка) за 1901 – 1902 гг. – 72 арк.
109. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 160. Документы о продаже местному музыкально-драматическому обществу земельного участка под строительство здания театра (протоколы, переписка, заявления) за 1902 г. – 82 арк.
110. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 473. Списки домовладельцев города Александровска. – 145 арк.
111. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 748. Заявления и прошения о выдаче им разрешений на строительство деревянных дворовых построек (за 1903 – 1904 гг.). – 267 арк.
112. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 749. Заявления и прошения о выдаче им разрешений на строительство деревянных дворовых построек (за 1904 – 1905 гг.). – 231 арк.
113. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 750. Заявления и прошения о выдаче им разрешений на строительство деревянных дворовых построек (за 1905 г.). – 320 арк.
114. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 751. Заявления и прошения о выдаче им разрешений на строительство деревянных дворовых построек (за 1905 – 1906 гг.). – 137 арк.
115. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 752. Заявления и прошения о выдаче им разрешений на строительство деревянных дворовых построек (за 1906 – 1907 гг.). – 174 арк.
116. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 754. Заявления и прошения граждан о выдаче им разрешений на строительство деревянных построек. Чертежи и схемы зданий. – 211 арк.
117. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 760. Заявления и прошения граждан о выдаче им разрешений им на производство строительных работ. Чертежи и схемы зданий. – 127 арк.
118. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 761. Заявления и прошение граждан о выдаче им разрешений на производство строительных работ (чертежи и схемы зданий). – 127 арк.

119. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 764. Заявления и прошение граждан о выдаче им разрешений на производство строительных работ (планы и проекты этих построек). – 299 арк.

120. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 763. Заявления и прошения граждан о выдаче им разрешений на производство строительных работ (чертежи и схемы зданий). – 10 арк.

121. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 770. Документы о вступлении частных лиц во владение домами и имуществом в г. Александровске (указы, выписки) за 1859 г. – 65 арк.

122. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 771. Заявления и прошения граждан о выдаче разрешений на производство строительных работ. Чертежи и схемы зданий. – 6 арк.

123. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 773. Заявления и прошения граждан о выдаче им разрешений на производство строительных работ. Чертежи и схемы зданий. – 304 арк.

124. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 774. Переписка по техническому отделу за 1912 – 1915 гг. – 210 арк.

125. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 778. Заявления и прошения граждан о выдаче им разрешений на строительство деревянных дворовых построек. Чертежи и схемы зданий. – 156 арк.

126. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 929. Договоры о сдаче в аренду торговых лавок и земельных участков. – 69 арк.

127. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1005. Документы о выдаче гражданам разрешений на производство строительных работ (протоколы, переписка, чертежи, заявления) за 1908 г. – 120 арк.

128. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1006. Документы о выдаче гражданам разрешений на производство строительных работ (протоколы, переписка, чертежи, заявления) за 1909 г. – 137 арк.

129. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1007. Документы о выдаче строительно-ремонтных работ гражданам и разрешений (протоколы, переписка, чертежи, заявления) за 1911 г. – 167 арк.

130. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1330. О раскладке налога с недвижимых имуществ 1874 – 1884 гг. – 279 арк.
131. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1436. Описи имуществ предназначенных к продаже с городских торгов. – 188 арк.
132. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1440. О постройке кирпичных заводов и сдаче в наем городских участков земли. – 74 арк.
133. Ф. 24. – Оп. 1. – Сп. 1446. – О сметах приходов и расходов городских схем. – 189 арк.
134. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1466. Об оценке городскими оценщиками недвижимых имуществ г. Александровска на предмет получения жителями ссуд из Городского Обдественного банка. – 49 арк.
135. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1502. О страховании и оценке движимых и недвижимых имуществ. – 104 арк.
136. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1598. По выдаче удостоверений, справок о недвижимом имуществе. – 504 арк.
137. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1647. О перечислении недвижимых имуществ и дворових мест г. Александровска. – 267 арк.
138. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1723. Переписка с Александровским городским обществом взаимного страхования от огня, о страховании движимого и недвижимого имущества. – 60 арк.
139. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1738. О постройке на верхнем базаре городских лавок для торговли рыбой. – 7 арк.
140. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1782. Переписка с Городской Раскладочной комиссией по оценке недвижимых имуществ. – 123 арк.
141. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1793. О постройках 2-х начальных школ на Пушкинской и Биржевой площади. – 134 арк.
142. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1826. О перечислении недвижимых имуществ. – 83 арк.
143. Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1900. Покупка городом части двора с постройками, занятыми городским 6-м классным училищем. – 67 арк.

Опис 4

144. Ф. 24. – Оп. 4. – Спр. 24. Отчёт Городского общественного Управления за 1900 г. – 212 арк.

145. Ф. 24. – Оп. 4. – Спр. 47. Журналы Александровской Городской Думы за 1912 г. – 188 арк.

Опис 7

146. Ф. 24. – Оп. 7. – Спр. 9. О разрешении открытия в г. Александровске гостиниц, меблированных комнат, кондитерских и хлебопекарней. – 81 арк.

147. Ф. 24. – Оп. 7. – Спр. 15. Документы о продаже под постройку городских дворовых участков. Выписки из постановлений Городской думы за 1917 г. Списки волостного управления Александровского уезда на 1916 г. Переписка с домовладельцами с планами построек. – 112 арк.

148. Ф. 24. – Оп. 7. – Спр. 110. Акты и заявления об осмотре городских зданий и частных домовладений очищенных от постоя австро-венгерских войск и установлении требуемого ремонта в этих зданиях. – 28 арк.

149. Ф. 24. – Оп. 7. – Спр. 132. Списки пропустопорожные места. – 17 арк.

150. Ф. 24. – Оп. 7. – Спр. 159. Заявления и прошения о разрешении построек новых домов планы и проекты этих построек, акты и заключения строительной комиссии. – 106 арк.

151. Ф. 24. – Оп. 7. – Спр. 163. Заявления и прошения о разрешении новых построек (планы и проекты жилых построек). – 111 арк.

152. Ф. 24. – Оп. 7. – Спр. 190. Переписка о перечислении недвижимого имущества 1917 г. – 342 арк.

153. Ф. 24. – Оп. 7. – Спр. 205. Финансово-статистический отдел. – 214 арк.

154. Ф. 24. – Оп. 7. – Спр. 220. Списки домовладельцев города Александровска. – 145 арк.

Фонд Ф. – 56 Олександрівської повітової земської Управи**Опис 1**

155. Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 18. Отчёт уездного земского собрания XIII сессии о деятельности управы за 1877 г. – 210 арк.

156. Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 24. Протоколы уездного земского собрания XV сессии за 1880 г. – 178 арк.

157. Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 27. Протоколы чрезвычайного уездного земского собрания за 1881 г. – 20 арк.

158. Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 222. Протоколы уездного земского собрания XXXVII сессия за 1902 г. – 1096 арк.

159. Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 279. Протоколы уездного земского собрания XXXXIV сессия за 1909 г. – 718 арк.

160. Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 297. Протоколы уездного земского собрания XLVI сессия за 1911 г. – 767 арк.

161. Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 314. Протоколы уездного земского собрания XLVII сессия за 1912 г. – 750 арк.

162. Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 332. Протоколы уездного земского собрания XLVIII сессия, чрезвычайных земских собраний за 1913 г. – 887 арк.

Фонд Ф. – 71 Нижньохортицьке сільське управління, с. Нижня Хортиця Хортицької волості Катеринославського повіту Катеринославської губернії

163. Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 769. Документи о разрешении частным лицам купли – продажи домов в г. Александровске (указы, выписки, прошения) за 1859 – 1860 гг. – 59 арк.

Фонд Ф. – 230 Олександрівський повітовий землемір, м. Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії

164. Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 1282. План дачи колонии Шенвизе владения менонитов Екатеринославской губернии Александровского уезда. Хортицкого Меннонистского округа. – 3 арк.

Державний архів Одеської області

Фонд Ф. – 1 Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора

Опис 83

165. Ф. 1. – Оп. 83. – Спр. 4. О замеченных начальником 34 пехотной дивизии неисправностей при посещении городских больниц и острогов в городах Екатеринославской губернии. – 6 арк.

166. Ф. 1. – Оп. 83. – Спр. 17. О взимании в 1865 году налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках. – 20 арк.

167. Ф. 1. – Оп. 83. – Спр. 19. Об устройстве больницы в м. Никополе. – 11 арк.

168. Ф. 1. – Оп. 83. – Спр. 74. Об открытии телеграфной станции в Никополе. – 20 арк.

Опис 84

169. Ф. 1. – Оп. 84. – Спр. 31. По возбужденному Екатеринославскою губернскою земскою управою вопросу о дальнейшем существовании уездных больниц. – 61 арк.

Опис 146

170. Ф. 1. – Оп. 146. – Спр. 13. О принятии дочерей евреев в наши женские пансионы. О соединении еврейских училищ 1 разряда с приходскими и уездными училищами и об уступке зданий Екатеринославской гимназии духовному ведомству. – 6 арк.

171. Ф. 1. – Оп. 146. – Спр. 42. Об оказании Екатеринославскому купцу Пудеру льготы в платеже ссуды, выданной по случаю пожара. – 7 арк.

Опис 147

172. Ф. 1. – Оп. 147. – Спр. 73. О наименовании Екатеринославского женского училища Мариинскою женскою гимназиею. – 8 арк.

Опис 166

173. Ф. 1. – Оп. 166. – Спр. 35. О Мариупольском общественном клубе. – 51 арк.

Опис 174

174. Ф. 1. – Оп. 174. – Спр. 21. О дозволении постройки католического костела в Екатеринославе. – 7 арк.

Опис 190

175. Ф. 1. – Оп. 190. – Спр. 40. О постройке церкви в Мариуполе. – 82 арк.

176. Ф. 1. – Оп. 190. – Спр. 46. Дело об утверждении плана города Павлограда. – 41 арк.

177. Ф. 1. – Оп. 190. – Спр. 81. О постройке соборной церкви в г. Екатеринославе. – 79 арк.

178. Ф. 1. – Оп. 190. – Спр. 85. О доставлении сведений по предмету улучшения состояния городов. – 44 арк.

Опис 191

179. Ф. 1. – Оп. 191. – Спр. 28. О просимой купцом Пчелкиным ссуд, по случаю произошедшего в Екатеринославе пожара, а также о пособии некоторым жителям сего города, потерпевшим убытки от пожара. – 54 арк.

180. Ф. 1. – Оп. 191. – Спр. 30. По отношению Министерства Государственных имуществ об учреждении в г.Екатеринославе комиссии для предварительного распоряжения по предмету приема и сдачи государственных имуществ нового управления. – 21 арк.

181. Ф. 1. – Оп. 191. – Спр. 33. Дело о построении в г. Мариуполе католической церкви. – 4 арк.

182. Ф. 1. – Оп. 191. – Спр. 38. О новом плане для города Екатеринослава. – 37 арк.

183. Ф. 1. – Оп. 191. – Спр. 45. По проекту об устройстве г. Екатеринослава. – 22 арк.

184. Ф. 1. – Оп. 191. – Спр. 56. О новом плане для города Мариуполя. – 50 арк.

185. Ф. 1. – Оп. 191. – Спр. 57. О постройке соборной церкви в городе Мариуполе. – 195 арк.

186. Ф. 1. – Оп. 191. – Спр. 61. О построении Российского купеческого мореходства, о Херсонской купеческой верфи и о матросских цехах учрежденных в Алешках и Никополе. – 460 арк.

187. Ф. 1. – Оп. 191. – Спр. 62. О постройке в Екатеринославе помещений для присутственных мест. – 123 арк.

188. Ф. 1. – Оп. 191. – Спр. 112. Дело о сумме пожертвований дворянством Екатеринославской губернии на устройство в г.Екатеринославе, при гимназии – пансиона. – 14 арк.

Опис 192

189. Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 7. О межах к улучшению и успешнейшей отстройке г. Екатеринослава, с отпуском для сего из тамошнего Приказа потребной суммы. – 26 арк.

190. Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 16. О найме у Екатеринославских купцов Артманова и Троиновского домов для помещения тамошних присутственных мест. – 127 арк.

191. Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 33. Об учреждении в Мариупольской богадельне заведений для иногородних больниц. – 33 арк.

192. Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 48. О доставлении Г. Министерства Финансов ведомостей. О фабриках и заводах находящихся в Новороссийском крае. – 115 арк.

193. Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 53. По представлению Екатеринославского гражданского губернатора о разделении Александровского уезда на 2 с назначением уездного города в Мариуполе. – 37 арк.

194. Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 73. Об устройстве в г. Екастринославе помещения для жандармской команды за счет земского сбора. – 158 арк.

195. Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 111. Об исправлении в Мариуполе набережной плотины и спуска и об устройстве там шоссе на счет суммы позаимственной из Одесского городского остаточного капитала, с возвратом в течении 20 лет. – 130 арк.

196. Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 138. По прошению купчихи и мещанина Лаго об платеже казенных взысканий принадлежавших с домов их и купцу Герценштейну по постройке зданий для богоугодных заведений в Екатеринославе. – 214 арк.

197. Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 151. Об исправлении отступлений от плана при застроении г. Мариуполя, а также о составлении новых планов г. Таганрогу и г. Мариуполю. – 155 арк.

Опис 193

198. Ф. 1. – Оп. 193. – Спр. 15. Дело относительно постройки католической церкви в г. Мариуполе. – 57 арк.

199. Ф. 1. – Оп. 193. – Спр. 39. Дело о продаже в Екатеринославе казенного губернского дома, далее же и о постройке вместо оных нового дома. – 39 арк.

Опис 194

200. Ф. 1. – Оп. 194. – Спр. 262. Об исправлении набережной в Мариуполе. – 14 арк.

Опис 195

201. Ф. 1. – Оп. 195. – Спр. 30. По отношению Министерства Внутренних Дел об исправлении жандармской конюшни в г. Екатеринославе. – 6 арк.

202. Ф. 1. – Оп. 195. – Спр. 34. О заготовлении искусственного щебня для мощения улиц г. Екатеринослава. – 17 арк.

203. Ф. 1. – Оп. 195. – Спр. 71. По представлению Екатеринославского губернатора об отдаче Павлоградскому Городскому обществу на сруб лесочка из дач г. Павлограда. – 13 арк.

Опис 196

204. Ф. 1. – Оп. 196. – Спр. 301. О ревизии г. генерал-губернатора присутственных мест Екатеринославской губернии. – 21 арк.

205. Ф. 1. – Оп. 196. – Спр. 409. О пожарах в г. Павлограде. – 11 арк.

Опис 197

206. Ф. 1. – Оп. 197. – Спр. 161. О назначении в местечке Никополе штатного врача. – 12 арк.

207. Ф. 1. – Оп. 197. – Спр. 1820. О переименовании местечка Никополя в город. – 267 арк.

Опис 198

208. Ф. 1. – Оп. 198. – Спр. 668. По представлению начальника Екатеринославского губернатора об отпуске денег на наем сторожа для сбережения материалов, оставшихся от наплавного моста через Днепр у г. Екатеринослава. – 6 арк.

Опис 199

209. Ф. 1. – Оп. 199. – Спр. 135. Об учреждении должностей городских архитекторов: старших в Ростове и младших в Нахичеване и Мариуполе. – 32 арк.

Опис 203

210. Ф. 1. – Оп. 203. – Спр. 31. О злоупотреблениях некоторых чиновников Екатеринославской губернской строительной и дорожной комиссии. – 18 арк.

Опис 221

211. Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 1. Дело по представлению Екатеринославского губернского правления о хуторах. – 21 арк.

212. Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 2. Об утверждении плана города Бахмута и Александровска. – 33 арк.

213. Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 2. О землях села Сухачевки и деревни Диевки состоящих в споре в городе Екатеринославе. – 7 арк.

214. Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 3. Дело об открытии в Павлограде ратуши. – 13 арк.

Опис 229

215. Ф. 1. – Оп. 229. – Спр. 91. Ревизские сказки 10 переписи 1858 г. Екатеринославского уезда м. Никополя. – 94 арк. – 1895 – 1896 гг.

216. Ф. 1. – Оп. 229. – Спр. 106. Ревизские сказки 10 переписи 1858 г. городов Екатеринославской губернии Ростова, посада Азова, Славяносербска и Мариуполя. – 96 арк.

Опис 248

217. Ф. 1. – Оп. 248. – Спр. 1578. Отчёты губернских гражданских градоначальников. – 465 арк.

218. Ф. 1. – Оп. 248. – Спр. 1588. Отчёты губернаторов и градоначальников Новороссийского края. – 230 арк.

Опис 250

219. Ф. 1. – Оп. 250. – Спр. 11. Ведомости о пустопорожних казенных землях, о купцах, крестьянах, мещанах Херсонской, Екатеринославской губерний и казенных селениях и принадлежащих им землях Днепровского уезда и др. – 216 арк.

Фонд Ф. – 3 Главный статистический комитет Новороссийского края

220. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 35. Топографические сведения о городах Новороссийского края и Бессарабии. – 156 арк.

Фонд Ф. – 148 Архив Мурзакевича Н.Н.

221. Ф. 148. – Оп. 1. – Спр. 4. Статические материалы о состоянии по Новороссийскому краю за 1835 – 1845 гг. – 94 арк.

Фонд Ф. – 305 Бессарабсько-Таврійський земельний банк

Опис 1

222. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 937. Под залог дома в г. Екатеринослава, 3ч. под №351, дворянину Александру Яковлевичу Муратову, поселянину собственнику Эдуарду Ивановичу Зес, мещанину Казимиру Игнатьевичу Леонвичу (он же Лавнович), Бессарабо-Таврическому земельному банку, жене генерала-майора Раисе Михайловне Галицкой Чечеловой, дворянину Александру Фиалковскому, мещанке Тотасе Абрамовне Бобович, купца Шмуля Ицковича Копелева и мещанина Вульфа Копелева Минкиных. – 290 арк.

223. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 960. Залог дома в гор. Екатеринославе, 3 ч. №2346, а по плану на углу Казачьей и Воскресенской ул. Екатеринославскому купцу Рахмиль Моисеевичу Фейну, жене дворянина Анне Алеплевой Михайловой, жене личного почетного гражданина Ксении Васильевне Мячиной, купца Берша Изралиевича и мещанина Моисея-Герша Изралиевичу Фабричковских. – 199 арк.

224. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 965. Под залог дома в г. Екатеринославе в 3 ч. под №301, по плану по Александровской ул. Екатеринославского 2 гильдии купцу Гитле Хаимовне Черниковой, вдове купца Марии Ивановне Ефановой, никопольскому мещанину Георгию Сегеевичу Черниц, жене екатеринославского купца Биче Моисеевне Эль. – 278 арк.

225. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 995. Под залог в г. Екатеринославе 1 ч. по Грошевой ул. под №13, могилевскому мещанину Менделю Мееровичу Медникову, Бессарабо-Таврическому земельному банку, елисаветградскому купцу Валентину Христовичу Дауенгауера, гайвинского мещанина Сруль-Лейбы Шухер Фурман. – 281 арк.

226. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 1024. Под залог в г. Екатеринославе 2 ч. под №514 и 515, а по плану на углу Екатеринославского проспекта и Широкой ул., екатеринославскому 1 гильдии купцу Абраму Гершкову (Григорьевичу) Зильберману, санктпетербургскому купеческим сыновьям Арону Кельману, санктпетербургскому купцу Самуилу (Шмуле) Мордуху и Марк и Борик (Берко) Абрамович Зильберман и вдове купца Басе Моисеевне Зильберман (пожизненное владение). – 237 арк.

227. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 1045. Залог дома в г. Екатеринославе 1 ч. по Харлампиевской ул. под №9, купцу Натану Ильичу Ефету, Бессарабо-Таврическому земельному банку, кобелянскому купцу Никите Петровичу Майко, земледельца Симона Ицковича Шварцмана. – 370 арк.

228. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 1099. Под залог дома в г. Екатеринославе 2/4 на Чечеловской слободке №79 Екатеринославского мещанина Иосифу Ицковичу Баевскому, Бессарабо-Таврическому земельному банку, Екатеринославскому мещанину Эмилии Богдановне Новотной, Адольфу Васильевичу и жене его Оттилии Карловне Вильперт, дворянина Наполеона –Каспера Эдуардовича и жены его Александре Платоновне Липинским. – 310 арк.

229. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 1101. Под залог дома в г. Екатеринославе 2/4 части на Чечеловской слободке (а по плану на 3 Чечеловской ул.) под №201 Екатеринославскому мещанину Засиму Хаиму Моисеевичу Контору, виленский мещанин Ерухиму Вульфовичу и Саре-Эстер Еберовичу Шиланам, Бессарабо-Таврическому земельному банку, кутенскому мещанину Ивану 2 Мордарьевичу Забудько. – 154 арк.

230. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 1116. О выдаче ссуды под залог дома в Павлограде под №113/177 и 119/633 по плану на углу Шаманской и Александровской улице, под №177 и 678 – Павлоградскому 2 гильдии купцу Герцу Веньяминовичу Венгеровскому купцу Моисею Симоновичу Фромицкому (он же Лев Зиновьев) Зиме Лев вдове мещанина Бейлы Симеоновны и Дантисту Гершу Залманов Зимельвум Павлоградскому купцу Симеону Мордухову и кандидату юридических наук Исааку Симеоновичу Еромицкому – 267 арк.

231. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 1166. Под залог дома в г. Екатеринославе 3 части, по Александровской ул. Под №368, 369 кременчукскому мещанину Гамшею Элеву Цетлину, инженеру дворянину Антону Семеновичу Гутовцу. – 219 арк.
232. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 1201. О выдаче ссуды под залог дома в Павлограде 1 ч., под №737, 727 (по плану Харьковской и Успенской ул.) дворянам Эдуарду, Жозефине, Марши, Каролин и Михаилу Ивановичу Мангус фон-Мангус. – 357 арк.
233. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 1222. О выдаче ссуды под залог дома в Екатеринославе 1 ч. Под №34, по плану на углу Екатеринославского Проспекту и Кудашевской улице Екатеринославскому купцу Хаиму Израилевичу Срулеву Розенбергу Галилея – Гесея и Якова Хаимовых Розенберг. – 238 арк.
234. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 1236. О выдаче ссуды под залог в г. Александроске 68 кв. (по плану по Александровской ул.) под №2 Александровскому мещанину Петру Петровичу Классену жене учителя, Марии Васильевны Гавриковой. – 139 арк.
235. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 1387. О выдаче ссуды под залог дома в Екатеринославе 3 части по Управской (Заводской) ул. под частью №317 надворному советнику Михаилу Степановичу Стасюкову Бессарабо-Таврическому земельному банку жене Александровского мещанина Моши Алтеровне Певзнер Бессарабо-Таврическому земельному банку крестьянину Михаилу Филипповичу Карпинскому дворянину Анатолию Брониславовичу-Ивановичу Гротто-Сепиковскому мещанину Хаиму-Сруле Мееровичу Богуславского. – 393 арк.
236. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 1921. Под залог дома в Павлограде 1 ч. по Шалинской ул. №674, мещанки Дины Гершковны Кудиш. – 81 арк.
237. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 2069. О выдаче ссуды под залог дома в Екатеринославе 5 части бывше 2/4 части по 1 Чечеловской ул под №137/1423 мещанину Абраму и Аба-Лейбе Хаимовичу Гольдштейнам Бессарабо-Таврическому земельному банку Ротмистровского мещанина Элише Ароновича Марголина Двинского мещанину Давиду Срелевичу Пилявского. – 205 арк.

238. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 2152. О выдче ссуды под залог дома в Екатеринославе по Архиерейской ул. под частями №72 и 73 мещанина Абраму Ивнееру – Зельманову и жене его Басе Сендаровой Заславским полоцкому мещанину Семену Филатьевовичу Удалеву Кашкинскому мещанину Ивану Васильевичу Комушкину. – 207 арк.

239. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 2216. Под залог дома в г. Александровске, 59 кв. №3 жене надворного советника Клавдии Андреевне Дмитренко. – 106 арк.

240. Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 2282. О выдаче ссуды под залог дома в Екатеринославе 2 части по Провиантской ул. под №9 Екатеринославским купцам 1 гильдии Бенциону–Хонону Вульфовичу Иофе 1 гильдии Файне Семеновиу Солодухе Бассерабо-Таврическому земельному банку вдовы мещанина Хаи-Сары Вульфовны Солодухи, жены купца Двойры Лейбовны Иофе и мещанина Элише Ароновича Марголина Двинского купца Шай Бенъяминовичу – Иохелевичу Княчкил – 536 арк.

Державний архів Харківської області

Фонд Ф. – 71 Харківський земельний банк

Опис 5

241. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 216. Дело Беленького Моисея Карпеловича. – 110 арк.

242. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 264. Дело Бельгольского Николая Корнеевича по залогу имущества в г. Павлограде. – 137 арк.

243. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 397. Дело Барсу Рухля-Гольда Лейбовна по залогу имущества в г. Павлограде. – 91 арк.

244. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 509. Брон Сура –Рива Кельмановна в г. Никополе. – 105 арк.

245. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 557. Дело Ведькалова Степана Георгиевича по залогу имущества в Мариуполе перешло Сорокину Н.П. «Колиушко Н.У.». – 88 арк.

246. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 652. Дело Волпянской Софьи Семёновны, по залогу имущества в г. Павлограде. – 113 арк.

247. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 805. Дело Гуртьева Куржупова Гавриила Еремпевица по залогу имущества в Мариуполе, перешло Ерофпевым М.Е. и А.А. – 120 арк.

248. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 891. Дело Гавришева Дмитрия Яковича. – 103 арк.
249. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 947. Дело Гетмана Янкеля Гершовича по залогу имущества в г. Павлограде. – 108 арк.
250. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 972. Дело Гурьева Ильи Андреевича по залогу имущества в г. Павлограде. – 98 арк.
251. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 992. Дело Гуревич Иосифа Борисловича, по залогу имущества в г. Павлограде. – 86 арк.
252. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 1015. Дело Галлеано Станислава Андреевича, по залогу имущества в Мариуполе перешло Полякову Ицку-Беру Осеровичу Копелевичу. – 112 арк.
253. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 1025. Дело Гиршман-Лейбин Бройны Абрамовны, по залогу имущества в г. Павлограде. – 66 арк.
254. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 1038. Дело Горелова Лейбы Хононовича по залогу имущества в Мариуполе. – 79 арк.
255. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 1054. Герхес Наталии Викторовны по залогу имущества в городе Екатеринославе. – 61 арк.
256. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 2060. Дело Каракурки Аврама Павловича и Балабанова Георгия Семеновича, по залогу имущества в г. Мариуполе. – 83 арк.
257. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 1155. Дицмана Ивана Николаевича по залогу имущества в Екатеринославе перешло Дицман. – 144 арк.
258. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 1215. Дело Данилова Фёдора Ивановича по залогу имущества в Мариуполе. – 74 арк.
259. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 1231. Дело Еромицкого Исаака и Якова Соломоновых по залогу дома в г. Павлограде. – 131 арк.
260. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 1326. Дело Журавицкой Анны Берковны. – 88 арк.
261. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 1374. Золотарев Константин Степанович, по залогу имущества в г. Мариуполе. – 112 арк.
262. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 1385. Зарайковского Александра Альбертовича, по залогу имущества в г. Екатеринославе. – 121 арк.

263. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 1462. Ильевых Александра–Сруля Марковича и Клары Моисеевны, по залогу имущества в Екатеринославе. – 203 арк.
264. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 1498. Дело Иванова Николая Никитича, по залогу имущества в Никополе. – 82 арк.
265. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 1625. Козаковой Сары Лазаревны по залогу дома в г. Мариуполе. – 34 арк.
266. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 1659. Киор Софьи Мартыновой, о залоге имущества в г. Мариуполе перешло Сорокиной Анне Петровне, Цыганкевич Осипу Витальевичу и Марие Ивановне. – 152 арк.
267. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 1754. Куржупова Ивана Афанасьевича, по залогу имущества в г. Александровске. – 92 арк.
268. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 1789. Дело Куницкого Мануила Васильевича по залогу имущества в г. Павлограде. – 52 арк.
269. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 1838. Кобалевского Луки Павловича по залогу имущества в г. Павлограде. – 68 арк.
270. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 2183. Ливинского Зельмана Ицковича, по залогу имущества в г. Павлограде. – 161 арк.
271. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 2196. Дело Лурьевой Леи Шлемовны и Вирник Ципы Шлемовны, по залогу имущества в Александровске. – 220 арк.
272. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 2204. Леоновой Ванды Карловны, по залогу имущества в г. Павлограде. – 82 арк.
273. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 2495. Дело Милковой Марки Федоровны по залогу имущества в местечке Никополе. – 71 арк.
274. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 2505. Дело Магазинера Абрама Григорьевича, по залогу имущества в Павлограде. – 131 арк.
275. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 2506. Мошкевич Гилея Самойловича, по залогу имущества в г. Павлограде. – 49 арк.
276. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 2561. Мошкевича Шмерел Самойловича, по залогу имущества в г. Павлограде. – 82 арк.

277. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 2577. Дело Манусова Авраама Шабсевича по залогу имущества в м. Никополе. – 84 арк.
278. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 2595. Дело Милявского Менделя Шлемовича по залогу имущества в Екатеринославе перешло Луцким Геделю и Кельману Ностевским. – 103 арк.
279. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 2645. Дело Немировского Кевмана Рахмиловича, о закладе имущества в Павлограде. – 134 арк.
280. Ф. 71. – Оп. 5. – СПр. 2712. Дело Немкова Александра Ивановича, по залогу имущества в г. Павлограде. – 109 арк.
281. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 2811. Дело Островского Рульфа Моисеевича. – 93 арк.
282. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 2858. Перешло Федору Гордеевиу, по залогу имущества в Мариуполе перешло Гуревич Рахиль Иоселевне. – 45 арк.
283. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 2942. Плужниковой Феодосии Давидовны, по залогу имущества в г. Мариуполе. – 65 арк.
284. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 2983. Песецкой Ольги Степановны, по залогу имущества в г. Мариуполе. – 78 арк.
285. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 3248. Дело Рудаева Фишеля Вульфовича, по залогу имущества в г. Павлограде. – 62 арк.
286. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 3282. Стахевича Андрея Александровича по залогу имущества в Мариуполе. – 70 арк.
287. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 3433. Сохта Спиридона Захарьевича, по залогу имущества в г. Мариуполе. – 68 арк.
288. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 3549. Дело Сонникова Антона Федровича, по залогу имущества в г. Павлограде. – 65 арк.
289. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 3605. Степаннова-Котлярова, по залогу имущества в г. Мариуполе. – 63 арк.
290. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 3798. Титова Иосифа Алексееваича и Чубарова Ивана Тимофеевича в г. Павлограде. – 78 арк.
291. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 3866. Топча Ивана и Георгия Николаевичей, по залогу имущества в г. Мариуполе перешло Остановской Гинтель Гершовны. – 97 арк.

292.Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 3867. Титишева Федора Юрьевича, по залогу имущества в г. Мариуполе. – 73 арк.

293. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 3968. Фамилиди Георгия Петровича, по залогу имущества в г. Мариуполе. – 94 арк.

294. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 4080. Хараджаевых Давида и Екатерины Александровны, Поповой Елизаветы Александровны и Бонанич Епистимии Алексеевны по залогу имущества в г. Мариуполе. – 50 арк.

295. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 4081. Хараджаевых Давида и Екатерины Алексеевны, Поповой Е.А. и Бонанич Е.А., по залогу имущества в г. Мариуполе. – 54 арк.

296. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 4083. Хараджаева Давида Алексеевича, по залогу имущества в г. Мариуполе. – 67 арк.

297. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 4087. Дело Хмелевского Федора Григорьевича по залогу имущества в г. Александровске. – 90 арк.

298. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 4107. Дело Хаст Стыси Лейбовны. – 100 арк.

299. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 4302. Шапошникова Митрофана Никифоровича и Аттаринава Бонифатия Харлампиевого, по залогу имущества в г. Мариуполе. – 124 арк.

300. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 4312. Шенкман Абрам Рафаилович по залогу имущества в г. Павлограде перешло Захаровым М. и И. Ф. – 100 арк.

301. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 4396. Дело Шпоньки Евгения, Константина, Феодосия, Карповичей и др. в Никополе. – 75 арк.

302. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 4413. Дело Щедровича Льва Исааковича. – 156 арк.

303. Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 4427. Дело Щедрович Ханы Меерович. – 136 арк.

Опис 6

304. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 90. Агранович (Стыся Мирелевна) Иудес Моисеевна и Лана Шмолевна. – 25 арк.

305. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 159. Бондаренко Никита Артемовновича (Павлоград). – 14 арк.

306. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 195. Дело Бовенко Василия Васильевича в м. Никополе. – 53 арк.

307. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 208. Бэр Бернгард-Генрих Бернгардовичу. – 40 арк.
308. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 210. Острянская Мария Александровна в г. Александровске. – 35 арк.
309. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 384. Дело Гопнера Хаима Моисеевича в Екатеринославе. – 26 арк.
310. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 666. Куржупова Ивана Афанасьевича, о залоге имущества в г. Александровске. – 11 арк.
311. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 933. Ливинского Зельман Исааковича, о залоге имущества в Павлограде. – 8 арк.
312. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 950. Ласкина Ита Берковна. – 12 арк.
313. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 1008. Дело Мариупольского городского общества, под залог имущества в Мариуполе. – 7 арк.
314. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 1018. Мултыр Спиридон Антонович в г. Мариуполе. – 8 арк.
315. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 1023. Мелеков Юрий Николаевич в г. Мариуполе. – 16 арк.
316. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 1047. Марьина Екатерина Самойловна. – 22 арк.
317. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 1054. Майдачевский Александр Львович в г. Александровске. – 7 арк.
318. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 1155. Никишин Михаил Леонтьевич в г. Павлограде. – 20 арк.
319. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 1265. Попович Марк Иванович в г. Мариуполе. – 39 арк.
320. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 1339. Плещева Елизавета Дмитриевна в г. Мариуполе. – 20 арк.
321. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 1362. Рутштейн Яков Моисеевич в г. Павлограде. – 276 арк.
322. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 1534. Самойленко Иосиф Тимофеевич в г. Мариуполе. – 27 арк.
323. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 1611. Дело Томаза Елизаветы Александровны о заложении имущества в г. Мариуполе – 8 арк.

324. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 1742. Хмельницького Лазаря Маркова, о залоге дома в Павлограде. – 17 арк.

325. Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 1889. Дело производящего о выдаче ссуды под городское имущество в м. Никополе Шейн Янкелю Саневичу. – 29 арк.

Опис 7

326. Ф. 71. – Оп. 7. – Спр. 235. Дело по иску Харьковского земельного банка жене штабс-капитана Софье Ивановны Вильке и мещанина Симону Минахимовичу Гольберштат о признании арендного договора, заключенного между ними недействительным и взыскании с них убытков и судебных издержек. – 45 арк.

Державний архів Херсонської області

Фонд Ф. – 14 Херсонська креслярня

327. Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 257. Ордера и рапорты Херсонского уездного землемера о составлении плана и атласа Екатеринославского наместничества. – 13 арк.

Російський державний архів давніх актів

Фонд Ф. – 16 Внутреннее управление

328. Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 588. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниєю. – 275 арк.

329. Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 699. Донесения князя Платона Александровича Зубова по управлению вверенными ему Екатеринославскою и Вознесенскою губерниями и Таврическою областью. 1793 – 1796 годов. – 768 арк.

330. Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 796. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниєю. – 216 арк.

Інститут рукопису НБУ ім. Вернадського

Фонд Ф. – V Історичні матеріали

331. Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 221 – 332. Акты относящиеся к управлению Новороссийским краем (1738 – 1797 гг.). – С. 204 – 254.

332. Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 333. Акты относящиеся к управлению Новороссийским краем (1738 – 1797 гг.). – С. 255 – 277.

333. Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 356. Акты относящиеся к управлению Новороссийским краем (1738 – 1797 гг.). – С. 276 – 279 с.

334. Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 442 – 447. Акты относящиеся к управлению Новороссийским краем (1738 – 1797 гг.). – С. 430 – 457.

335. Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 449 – 461. Сборник архиепископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического Гавриила Розанова с собственноручным его примечаниями. – 234 с.

336. Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 462 – 546. Гавриил – архиепископ Екатеринославский, Херсонский и Таврический. – 332 арк.

337. Ф. V. – Оп. 1. – Спр. – 704. Описание городов и уездов бывшего Екатеринославского наместничества (кон. XVIII–нач. XIX вв.). – 14 арк.

338. Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 808. Журнал секретными бумагами канцелярии князя Потёмкина-Таврического. –

339. Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 809. Письма и распоряжения князя Потёмкина Таврического. – 40 арк.

340. Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 809. Письма и распоряжения князя Потёмкина Таврического. – 40 арк.

341. Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 852. Материалы касательно Таврической и Екатеринославской губернии (из Решетиловского архива походной канцелярии кн. Потёмкина). – 355 арк.

342. Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 1623 – 1694. Письма Екатеринославского наместника В.В. Коховского правителю канцелярии князя Потёмкина В.С. Попову. – 142 арк.

343. Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 3348 – 3357. Письма Дюка-де-Ришелье Екатеринославскому губернатору Кириллу Семёновичу Гладкому. – 16 арк.

Фонд Ф. – 42 Наталя Полонська-Василенко

344. Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 25. Греки таврические. О греческой колонизации. – 23 арк.

Фонд Ф. – 202 фонд Я. Новицького

345. Ф. 202. – Оп. 1. – Спр. 152 – 157. Письма с просьбой о проведении экзаменов в церковно-приходских школах, о назначении его членом Александровского совета. – 12 арк.

Описи Державного архіва Одеської області

346. Опис 83 // Фонд Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». – 135 с.

347. Опис 146 // Фонд Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». – 44 с.

348. Опис 151 // Фонд Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». – 23 с.

349. Опис 152 // Фонд Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». – 18 с.

350. Опис 190 // Фонд Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». – 84 с.

351. Опис 191 // Фонд Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». – 122 с.

352. Опис 192 // Фонд Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». – 132 с.

353. Опис 193 // Фонд Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». – 89 с.

354. Опис 194 // Фонд Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». – 56 с.

355. Опис 195 // Фонд Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». – 81 с.

356. Опис 196 // Фонд Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». – 170 с.

357. Опис 197 // Фонд Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». – 167 с.

358. Опис 198 // Фонд Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». – 173 с.

359. Опис 199 // Фонд Ф. 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора». – 49 с.

Описи Державного архіва Донецької області

360. Опис 1 // Фонд 107 «Маріупольської міської думи». Донецьк, Государственный архив Донецкой области. – 2007. – 3 с.

361. Опис 1 // Фонд 113 «Маріупольська міська управа». – Донецьк, Государственный архив Донецкой области. – 2007. – 42 с.

362. Опис 1 // Фонд 117 «Управління робіт Маріупольського порту». Донецьк, Государственный архив Донецкой области. – 2007. – 9 с.

363. Опис 1 // Ф. 134 «Маріупольська портова митниця». – Донецьк, Государственный архив Донецкой области. – 2007. – 7 с.

364. Опис 1 // Фонд 147 «Маріупольська земська управа». – Донецьк, Государственный архив Донецкой области. – 2007. – 3 с.

365. Опис 1 // Фонд 181 «Документи Г.В. Юдіна». – Донецьк, Государственный архив Донецкой области. – 2007. – 2 с.

Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека Первоучителів слов'янських Кирила та Мефодія

366. План міста Катеринослава 1834 г. – 1 арк.

Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека ім. О.М. Горького

367. План міста Александровска початку XIX в. – 1 арк.

Нікопольський краєзнавчий музей

368. Листівки Нікополя. – 84 арк.

Приватний фонд В.Г. Ткаченка

369. Листівки Олександрівська. – 36 арк.

Опубліковані джерела:

370. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Корпус джерел (1734 – 1775 рр.) / ред. кол. П.С. Сохань. – К.: б.и., 1998. – Т. 1. – 695 с.

371. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Корпус джерел (1734 – 1775 рр.) / ред. кол. П.С. Сохань. – К.: б.и., 1998. – Т. 2. – 746 с.

372. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Корпус джерел (1734 – 1775 рр.) / упорядник Л.З. Гісцова. – К.: б.и., 2003 – Т. 3. – 951 с.
373. Архів Коша Нової Січі (1734 – 1775 рр.) / Л.З. Гісцова. – К.: б.и., 2006 – Т. 4. – 887 с.
374. Архів Коша Нової Січі (1734 – 1775 рр.) / Л.З. Гісцова. – К.: б.и., 2008 – Т. 5. – 527 с.
375. Атлас Екатеринославского наместничества, составленный из одной губернской генеральной карты и пятнадцати уездных с назначением каждого владения дач, с коим присоединены побродыне изъяснения, и купно пятнадцати уездных, двух приписных и одного портового городов планы // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2009. – Т. 10. – С. 140 – 246.
376. Богумилов А. К истории управления Новороссии князем Г.А. Потёмкиным. Ордера 1775 и 1776 годов. – Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1905. – Вып. 2. – 134 с.
377. Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии // Джерела з історії Південної України. – 2009. – Т. 10. – С. 281 – 394.
378. Волости и важные селения Европейской России (по данным МВС). – Спб.: Центральный статистический комитет, 1886. – Вып. VIII. Губерния Новороссийской группы. – 157 с.
379. Высочайшие рескрипты данные императрицею Екатериною II, на имя Екатеринославских гражданских губернаторов 1792 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 2. – 1850. – С. 659 – 666.
380. Гильденштатт И. А. Дневник путешествия в южную Россию академика санктпетербургского наук Гильденштатта в 1773 – 1774 годах // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 11. – 1879. – С. 180 – 224.
381. Днепропетровску 200 лет 1776 – 1976 гг.: Сборник документов и материалов / Сост.: Б. Я. Бриккер, П.С.Гончарук, Л.П.Капкало и др. – К.: Издательство «Наукового думка», 1976. – 510 с.
382. Доклады и заключения по санитарному отделению. – Екатеринослав: Типография К.А. Андрущенко, Стародворянская 5, 1911. – Выпуск I. – 67 с.

383. Документы / под ред. Товарищества Председателя комиссии А.Синявского // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – 1909. – С. 87 – 95.
384. Документы относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии / под ред. Товарищества Председателя комиссии А. Синявского // Летопись Екатеринославской учёной архивной комисси. – 1912. – Вып. 8. – С. 185 – 260.
385. Её величеству доклады князя Потёмкина / б. а. // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1872. – Т. 8. – С. 209 – 221.
386. Екатеринославская городская статистика. – Екатеринослав: Екатеринославский статистический комитет, 1918. – Вып. 1. – 85 с.
387. Ектеринославское очередное губернское земское собрание // Екатеринославская земская газета. – 1917. – 21 февраля.
388. Журналы Александровского уездного земского собрания L-й очередной сессии 1915 года с приложениями и журналы чрезвычайных собраний 7 марта и 14 июня 1916 г. – Александровск: Типография при училище глухонемых, 1916. – 666 с.
389. Журналы Александровского уездного земского собрания LI-й очередной сессии 1916 года с приложениями и журналы чрезвычайного собрания 4-го мая 1916 года. – Александровск: Типография при учил.-хут. глухонемых. – 1917. – 672 с.
390. Журнал Екатеринославской Городской Думы 3 января 1879 года. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1880. – 23 с.
391. Журнал Екатеринославской Городской Думы заседаний 2, 10, 16, 23 и 30 сентября, 7, 10, 15, 17, 21, 24, 28 и 30 октября, 11 и 18 ноября, 3, 10, 18 и 30 декабря 1885 г. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1886. – 192 с.
392. Журнал Екатеринославской Городской Думы заседаний 4 и 23 мая, 11 и 26 июня, 9, 10, 17, 23, 29 и 30 июля, 7, 21 и 22 августа 1885 года. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1886. – 74 с.
393. Журнал Екатеринославской Городской Думы заседаний 1888 года. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1889. – 317 с.

394. Журнал Екатеринославской Городской Думы заседаний 16, 23, 30 мая; 11, 12, 14, 18, 19, 21 июня; 16, 17, 23, 24, 27, 30, 31 июля; 13 августа 1890 года. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1890. – 104 с.
395. Журнал Екатеринославской Городской Думы. 1900 год. Январь – Март. – Екатеринослав: Типо-Литография Я.М. Чаусского, 1900. – 107 с.
396. Журналы Екатеринославской губернской земской управы с 6 ноября 1866 по 7 марта 1867 года. – Екатеринослав: Печатано в типографии Я.М. Чауссаго, 1867. – 211 с.
397. Журналы Екатеринославской губернской земской управы с 1 января по 1 июля 1868 г. – Екатеринослав: Печатано в типографии Я.М. Чауссаго, 1868. – 345 с.
398. Журналы Екатеринославской губернской земской управы с 1 июля 1868 г. по 1 января 1869 года. – Екатеринослав: В типографии губернского правления, 1868. – 317 с.
399. Журнал заседания губернского санитарного совета // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – 1911. – С. 1319.
400. Журнал заседания санитарноного попечительства Мариупольского торгового порта // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – 1910. – С. 763.
401. Журнал чрезвычайного Екатеринославскаго губернскаго собрания 30 апреля 1880 года. – Екатеринослав: Печатано в губернской типографии, 1880. – 121 с.
402. Журнал чрезвычайного Екатеринославскаго губернскаго земскаго собрания, заседания 29 февраля 1884 года. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1884. – 107 с.
403. Журнал чрезвычайного Екатеринославскаго губернскаго земскаго собрания 4-го июля 1901 года. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1901. – 189 с.
404. Журнал чрезвычайного Екатеринославскаго губернскаго земскаго собрания 4-го июля 1907 года. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1907. – 89 с.

405. Журнал Екатеринославского Губернского Земского Собрания очередной сессии 1913 г. с приложениями. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1913. – 691 с.
406. Журналы Екатеринославского губернского земского собрания 51-й очередной сессии 1916 года. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1916. – 972 с.
407. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1899 год, с приложениями. – Мариуполь: Типо-Литография Д.И. Бабенко под главного ответственного управы А.А. Франтова, 1900. – 243 с.
408. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1903 год. – Мариуполь: Типография Э.И. Гольдрин, 1903. – 265 с.
409. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1905 год. – Мариуполь: Типография Э.И. Гольдрин, 1906. – 239 с.
410. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1906 год. – Мариуполь: Типография С.А. Копкина, 1907. – 293 с.
411. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1907 год. – Мариуполь: Типография Э.И. Гольдрин, 1908. – 217 с.
412. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1908 год. – Мариуполь: Тип. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1909. – 269 с.
413. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1911 год. – Мариуполь: Типография С.А. Копкина, 1912. – 357 с.
414. Записка, составленная во врачебном отделении губернского правления о причинах появления и распространения холеры в городе Екатеринославе // Екатеринославские губернские ведомости. – 1866. – 6 августа. – С. 3.
415. Записки о содержании старых письменных актов Новороссийского края // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1850. – Т. 2. – С. 740 – 787.
416. Заседание городской думы // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 13 ноября. – С. 3.
417. Заседание мариупольского очередного земского собрания // Мариупольская жизнь. – 1910. – №1228. – С. 3.

418. Из бумаг князя Потёмкина-Таврического // Русский архив. – 1865. – №1. – С. 65 – 69.
419. Из ведомости состоящих по левую сторону р. Днепра в крае бывшего Запорожских селений и зимовников и в оных о числе душ обоего пола в части Азовской губернии / под ред. Товарищества Председателя комиссии А.Синявского // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – Екатеринослав: Типогр губ. Зества. – 1905. – Вып. 3. – С. 117 – 134.
420. Из камерального описания 1802 г. о дачах Крыма Богдану Ивановичу // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1896. – №25. – С.144.
421. Из ордера князя Потёмкина-Таврического Каховскому и Жигулину // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1896. – №25. – С. 90, 114.
422. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений / б. а. // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1875. – Часть CLXXIX. – С. 1 – 29.
423. Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652 – 1783 гг.): Документы по истории греков Приазовья: В 4.т. / С.А. Калоеров. – Донецк: ООО «Юго-восток, Лтд», 2008. – Т. 1. – 640 с.
424. Краткое описание города Мариуполя и округа оногo, в 1823 г. // Северный архив. – 1826. – С. 110 – 113.
425. Листівки Павлограда / Т.И. Ведмидь // Старый город Павлоград. – Павлоград: Павлоградский историко-краеведческий музей, 2012. – Вып. 1. – 40 с.
426. Листівки Павлограда / Т.И. Ведмидь // Старый город Павлоград. – Павлоград: Павлоградский историко-краеведческий музей, 2012. – Вып. 2. – 40 с.
427. Медицинский отчёт / б. а. // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – №41–42. – С. 1210 – 1213.
428. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей (по данным первой всеобщей переписи населения 1897 г.). – Спб.: типография «Общественная польза», 1905. – 120 с.
429. Описание городов и уездов Азовской губернии / Н. Мурзакевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1853. – Т. 3. – С. 289 – 305.

430. Обзор Екатеринославской губернии за 1872. Приложение ко всеподданнейшему отчёту екатеринославского губернатора. – Екатеринослав: Губернская типография, 1873. – 153 с.
431. Описи архивных дел Мариупольского и Александровского уездных предводителей дворянства / Яков Новицкий // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – 1904. – Вып 1. – С. 110 – 137.
432. Опис до Атласу Катеринославського намісництва 1784 г. / науковий редактор А.В. Бойко // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем–У», 2009. – Т. 10. – С. 135 – 279.
433. Описание городов Азовской губернии / Яков Новицкий // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – 1904. – Вып. 1. – С. 71 – 93.
434. Ордера князя Платона Александровича Зубова правителю Таврической области за 1794 г. / под редакцией председателя комиссии А.И. Маркевича // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1893. – №19. – С. 1 – 23.
435. Ордера Потёмкина / под ред. Товарищества Председателя комиссии А. Синявского // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – 1905. – Вып. 2. – С. 5 – 126.
436. Ордера князя Платона Александровича Зубова правителю Таврической области Жигулину 1796 г. / под редакцией председателя комиссии А.И. Маркевича // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1897. – №26. – С. 1 – 11.
437. Отчёт Александровского городского общественного управления за 1902 год / под ред. Б.Я. Штерна. – Александровск: В городской типографии, 1904. – 288 с.
438. Отчёт Екатеринославской Губернской земской управы за 1872 год. – Екатеринослав: Тип. Губернская, 1873. – 200 с.
439. Отчёт Екатеринославской Губернской земской управы за 1873 год. – Екатеринослав: Печатано в Губернской Типографии, 1874. – 168 с.
440. Отчёт Екатеринославской Губернской земской управы за 1875 год. – Екатеринослав: Печатано в Губернской Типографии, 1876. – 127 с.

441. Отчёт Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1876 год. – Екатеринослав: Печатано в Типографии Губернского Правления, 1877. – 229 с.
442. Отчёт Екатеринославской Губернской земской управы за 1880 год. – Екатеринослав: Печатано в Типографии Губернского Правления, 1881. – 578 с.
443. Отчёт Екатеринославской Губернской земской управы за 1884 год. – Екатеринослав: Печатано в Губернской типографии, 1885. – 627 с.
444. Отчёт Екатеринославской губернской земской управы, 1886. – Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1885. – Ч. 2. – 165 с.
445. Отчёт Екатеринославской Губернской земской управы за 1887 год. – Екатеринослав : типография Губернского Правления, 1888. – Ч. 2. – 185 с.
446. Отчёт Екатеринославской губернской земской управы, 1898, – Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1899. – Ч. 2. – 227 с.
447. Отчёт Екатеринославской губернской земской управы, 1901, – Екатеринослав: Товарищество «Печатки С.А. Яковлева», 1902. – Ч. 1. – 165 с.
448. Отчёт Екатеринославского епархиального женского училища // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1892. – С. 88 – 103.
449. Отчёт Мариупольской уездной земской управы. Мариупольской уездному земскому собранию, очередной сессии 1875 года. – Мариуполь: Типография Л.А. Залюбовского, 1875. – 111 с.
450. Отчёт Мариупольской уездной земской управы за 1889 год. Очередной сессии земского собрания 1890 г. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1900. – 321 с.
451. Отчёт Мариупольской уездной земской управы за 1897 год. Очередной сессии Земского Собрания 1898 года. – Мариуполь: Печатано в Типо-Литографии А.А. Франтова, 1898. – 263 с.
452. Отчёт Мариупольской уездной земской управы за 1915 г. – Мариуполь: Электро-Тип. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – 241 с.
453. Отчёт Павлоградской уездной земской управы XIV очередному уездному Земскому Собранию 1878 / 1879 года. – Екатеринослав: Печатано в Екатеринославской Губернской Типографии, 1879. – 57 с.

454. Отчёт Павлоградской уездной земской управы XV очередному уездному Земскому Собранию 1879 / 1880 года. – Екатеринослав: Печатано в Екатеринославской Губернской Типографии, 1880. – 215 с.
455. Письма Екатеринославского губернатора Василия Васильевича Каховского состоящему при делах Её Величества Екатерины II, тайному советнику В.С. Попову, для доклада князю Платону Алексеевичу Зубову // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1881. – Т. 12. – С. 330 – 430.
456. Письма И.Н. Инзова к К.Я. Булгакову // Русский архив. – 1863. – №12. – С. 900 – 902.
457. План прожектированный губернского города Екатеринослава (1792 г.) // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1901. – Т XXIII. – 1 л.
458. Полное собрание законов Российской империи. Книга чертежей и рисунков. – Спб.: типография 2-го тоделения Собственной Е.В. канцелярии, 1839. – Собрание перове. – 424 с.
459. Постановления чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания 1870 года. – Екатеринослав: печатано в Екатеринославской Губернской Типографии, 1870. – 278 с.
460. Постановления чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания, с 17 – 18 апреля 1873 года. – Екатеринослав: печатано в Екатеринославской Губернской Типографии, 1873. – 92 с.
461. Постановления чрезвычайного Екатеринославского Губернского земского собрания с 25-го по 30 апреля 1874 г. – Екатеринослав: печатано в Екатеринославской Губернской Типографии, 1874. – 275 с.
462. Постановления XIII очередной сессии Екатеринославского губернского Земского собрания с 18 по 30 октября 1878 года с Приложениями к ним. – Екатеринослав: печатано в Екатеринославской Губернской Типографии, 1879. – 665 с.
463. Постановления XIV очередной сессии Екатеринославского губернского Земского собрания, 8 – 19 декабря 1879 года, с приложениями. – Екатеринослав: печатано в Губернской Типографии, 1880. – 315 с.

464. Постановления XV очередной сессии Екатеринославского губернского Земского собрания, с 10 по 21 декабрь 1880 года. – Екатеринослав: печатано в Губернской Типографии, 1881. – 638 с.
465. Постановления XXI очередной сессии Екатеринославского губернского Земского собрания. С 4-го по 15-е декабря 1886 года. С приложениями. – Екатеринослав: типография Губернского Правления, 1887. – 858 с.
466. Постановления XXIII очередной сессии Екатеринославского губернского Земского собрания. С 3-го по 14-е декабря 1888 года. С приложениями. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1889. – 603 с.
467. Постановления XXIV очередной сессии Екатеринославского губернского Земского собрания. С 5 по 14 декабря 1889 года. С приложениями. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1890. – 707 с.
468. Постановления XXVI очередной сессии Екатеринославского губернского Земского собрания. С 4-го по 13-е декабря 1891 года. С приложениями. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1892. – 429 с.
469. Постановления XXXII очередной сессии Екатеринославского губернского Земского собрания. С 5-го по 18-е декабря 1897 года. С приложениями. – Екатеринослав: Губернская Земская Типография, 1898. – 1497 с.
470. Постановления Екатеринославского губернского Земского собрания XXXIV очередной 1899 года сессии с 5-го по 18-е декабря включительно. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1900. – 997 с.
471. Постановления Екатеринославского губернского Земского собрания XXXV очередной 1900 года сессии с 1-го по 12-е декабря включительно. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1901. – 2452 с.
473. Постановления Екатеринославского губернского Земского собрания XXXVI очередной 1901 года сессии с 1-го по 14-е декабря включительно. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1902. – 1272 с.
474. Постановления Екатеринославского губернского Земского собрания XXXVII очередной 1902 года сессии с 1-го по 14-е декабря включительно. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1903. – 1964 с.

475. Постановления Екатеринославского губернского Земского собрания XXXVIII очередной 1903 года сессии с 7-го по 21-е декабря включительно. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1904. – 147 с.
476. Постановления Екатеринославского чрезвычайного Губернского Земского собрания 26 – 29 февраля 1904 года с приложениями к ним. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1904. – 1079 с.
477. Постановления Екатеринославского Губернского Земского собрания 40 очередной 1905 года сессии. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1904. – 107 с.
478. Постановления Екатеринославского Губернского Земского собрания XLI очередной 1906 года сессии. (С 1-го декабря по 18-е декабря 1906 года). – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1907. – 1133 с.
479. Приложение к постановлениям Екатеринославского губернского Земского собрания 44 очередной 1909 года сессии (с 4 по 19 декабря 1909 года). – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1910. – 815 с.
480. Постановления Екатеринославского губернского Земского собрания 45-й очередной 1910 года сессии (с 5 по 20 декабря 1910 года включительно). – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1911. – 1355 с.
481. Постановления Екатеринославского Губернского Земского собрания 46-й очередной 1911 года сессии (с 7 по 21 декабря 1911 года включительно). – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1912. – 2425 с.
482. Постановления Екатеринославского уездного Земского собрания чрезвычайных и XLIII очередной сессии 1908 года. Чрезвычайных 25-го января и 19-го мая и очередной с 4-го по 13-е октября включительно. – Никополь: Типография М.А. Мазанковой, 1909. – 719 с.
483. Постановления Екатеринославского уездного Земского собрания XLIII-й очередной сессии с 6-го по 15-е октября включительно и чрезвычайных сессий 8-го апреля и 10-го декабря 1913 года. – Екатеринослав: Типография К.А. Андрущенко, 1914. – 1515 с.

484. Постановления Екатеринославского уездного Земского собрания чрезвычайных 11-го мая и 23-го июня и очередной LI-й с 15-го по 22 ноября включительно сессий 1916 года. – Екатеринослав: Типография К.А. Андрущенко, Стародвор. 5, 1917. – 719 с.
485. Приложение к постановлениям Екатеринославского губернского Земского Собрания XLIII очередной 1908 г. сессии (с 8 по 22 января 1909 г. включительно). – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1909. – 1801 с.
486. Протоколы заседаний Мариупольской городской думы за 1889 год с приложениями. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1891. – 397 с.
487. Протоколы заседаний Мариупольской городской думы с приложениями за 1890 год. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1892. – 383 с.
488. Протоколы Мариупольского уездного земского собрания очередной и чрезвычайной сессии 1878 с приложениями. – Екатеринослав: печатано в типографии А.А. Франтова, 1879. – 162 с.
489. Протоколы Мариупольского уездного земского собрания очередной и чрезвычайной сессии 1881 с приложениями. – Екатеринослав: печатано в типографии А.А. Франтова, 1882. – 227 с.
490. Постановления Мариупольского уездного земского собрания очередной сессии 1904 г. по врачебным вопросам // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – №45. – С. 1348.
491. Постановления Павлоградского уездного земского собрания чрезвычайной и очередной 1903 года сессий. – Павлоград: печатано в городской типографии, 1903. – 534 с.
492. Свод постановлений обязательных для жителей города Екатеринослава приложения к ним / составил городской секретарь Н.А. Набиркин. – Екатеринослав: Типография б. Братства Св. Владимира. – 1914. – 572 с.
493. Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг. / составил секретарь Мариупольской Уездной Земской Управы Д.К. Гегелло. Том первый. – Мариуполь: Электро-Типограф. Бр. Гольдрин, 1916. – 609 с.

494. Собственноручные бумаги кн. Потёмкина–Таврического // Русский архив. – 1865. – С. 393 – 415.
495. Собрание фасадов, Его Императорским Величеством Высочайше опробованных для частных строений в городах Российской империи.– Спб.: грав. акватинтой А. Ухтомский, 1839. – Ч. 1. – 50 л.
496. Собрание фасадов, Его Императорским Величеством Высочайше опробованных для частных строений в городах Российской империи. – Спб.: грав. акватинтой А. Ухтомский, 1839. – Ч. 2. – 50 л.
497. Собрание фасадов, Его Императорским Величеством Высочайше опробованных для частных строений в городах Российской империи. – Спб.: грав. акватинтой А. Ухтомский, 1839. – Ч. 3. – 50 л.
498. Собрание фасадов, Его Императорским Величеством Высочайше опробованных для частных строений в городах Российской империи. – Спб.: грав. акватинтой А. Ухтомский, 1842. – Ч. 4. – 125 л.
499. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии ивана Глазунова. – 1829. – 95 с.
500. Статистическая поземельная собственность и населения мест Европейской России. – Спб.: Центральный статистический комитет, 1885. – Вып. VII. Губерния Новороссийской группы. – 137 с.
501. Статическая таблица о состоянии городов Российской империи 1840 р. – С.-Пб.: типография Ф. Крайя, 1840. – 68 с.
502. Чабан М. У старому Катеринославі. (1905–1920 рр.): Хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів.– Дніпропетровськ: ІМА-прес.– 2001.– 360 с.

Періодичні видання

Александровский вестник

503. Объявления // Александровский вестник. – 1912. – 8 апреля. – С. 1, 4.
504. Объявления // Александровский вестник. – 1912. – 14 октября. – С. 1, 4.
505. Объявления // Александровские вести. – 1913. – 11 сентября. – С. 1, 4.
506. Объявления // Александровские вести. – 1914. – 5 января. – С. 1, 4.

507. Объявления // Александровские вести. – 1916. – 20 мая. – С. 1, 4.

508. Объявления // Александровские вести. – 1916. – 28 декабря. – С. 1, 4.

Александровский голос

509. Объявления // Александровский голос. – 1912. – 17 октября. – С. 1, 4.

Архитектурно-художественный еженедельник

510. Хроника // Архитектурно-художественный еженедельник. – 1916. – С. 190.

Вестник Екатеринославского земства

511. Местное научное общество / б. а. // Вестник Екатеринославского земства. – 1903. – № 4. – С. 5 – 7.

512. Библиотеки в Екатеринославской губернии / б. а. // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – №32. – С. 964 – 965.

513. Отдел XVIII / б. а. // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – №40. – С. 1196.

514. К вопросу об общежитии для учительских детей / б. а. // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – №48. – С. 1432 – 1444.

515. К истории Мариупольского городского хазяйства / б. а. // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – №1–2. – С. 19 – 21.

516. Общежитие для бесприютных женщин до приискания ими служебных занятий / б. а. // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – №7. – С. 141 – 143.

517. Исторический обзор народного образования в Екатеринославской губернии с 1767 по 1867 гг. до введения земских и городских самоуправлений / б. а. // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – №15. – С. 370 – 371.

518. Очерк деятельности земских учреждений Екатеринославской губернии по народному образованию / б. а. // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – №20–21. – С. 511 – 512.

519. Освящения здания музея мени А.Н. Поля / б. а. // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – №36–37. – С. 936 – 940.

Вестник Юга

520. Объявления // Вестник Юга. – 1903. – 10 ноября. – С. 1, 4.

521. Объявления // Вестник Юга. – 1904. – 19 августа. – С. 1, 4.
522. Объявления // Вестник Юга. – 1904. – 27 августа. – С. 1, 4.
523. Объявления // Вестник Юга. – 1905. – 16 сентября. – С. 1, 4.

Вестник Южно-русской выставки

524. Народная школа Екатеринославского уезда // Вестник Южнорусской выставки в Екатеринославе. – 1910. – 4 сентября. – С. 2.

Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии

525. Пыжов А.И. Мариупольский порт и санитарное попечение / А.И. Пыжов // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – 1910. – С. 757–759.

Днепровская молва

526. Экономические факты // Днепровская молва. – 1899. – №7. – С. 200.
527. Екатеринославская жизнь // Днепровская молва. – 1899. – №9. – С. 270.
528. Из Мариуполя // Днепровская молва. – 1899. – №13. – С. 413.
529. Екатеринославская жизнь // Днепровская молва. – 1899. – №18. – С. 561–562.

Журнал мануфактур и торговли

530. О торговле по Азовскому морю / б.а. // Журнал мануфактур и торговли. – 1826. – №6. – С.110–130.

Екатеринославские губернские ведомости

531. Постановления и распоряжения начальства // Екатеринославские губернские ведомости. – 1843. – 2 января. – С. 1.
532. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1843. – 8 февраля. – С. 1.
533. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1843. – 27 февраля. – С. 1.
534. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1843. – 13 марта. – С. 1.
535. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1843. – 31 июля. – С. 1.
536. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1843. – 4 декабря. – С. 1.

537. Высочайшие награды // Екатеринославские губернские ведомости. – 1844. – 3 февраля. – С. 1.
538. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1844. – 9 сентября. – С. 1.
539. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1844. – 4 марта. – С. 1.
540. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1844. – 16 декабря. – С. 1.
541. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1846. – 21 декабря. – С. 1.
542. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1847. – 8 января. – С. 1.
543. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1847. – 5 апреля. – С. 1.
544. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1847. – 27 сентября. – С. 1.
545. Березовский. О пожаре в Павлограде // Екатеринославские губернские ведомости. – 1848. – 3 июля. – С. 3.
546. На подряд // Екатеринославские губернские ведомости. – 1849. – 18 июня. – С. 2.
547. На продажу // Екатеринославские губернские ведомости. – 1850. – 25 мая. – С. 1.
548. На продажу // Екатеринославские губернские ведомости. – 1850. – 22 апреля. – С. 1.
549. На продажу // Екатеринославские губернские ведомости. – 1850. – 7 октября. – С. 1.
550. На продажу // Екатеринославские губернские ведомости. – 1852. – 3 мая. – С. 1.
551. На продажу // Екатеринославские губернские ведомости. – 1853. – 10 января. – С. 1.

552. На продажу // Екатеринославские губернские ведомости. – 1855. – 19 ноября. – С. 1.
553. На подряд // Екатеринославские губернские ведомости. – 1855. – 17 сентября. – С. 1.
554. На продажу // Екатеринославские губернские ведомости. – 1856. – 31 марта. – С. 1.
555. На продажу // Екатеринославские губернские ведомости. – 1856. – 17 ноября. – С. 1.
556. На продажу // Екатеринославские губернские ведомости. – 1861. – 20 мая. – С. 1.
557. На продажу // Екатеринославские губернские ведомости. – 1861. – 18 ноября. – С. 1.
558. На продажу // Екатеринославские губернские ведомости. – 1861. – 23 декабря. – С. 1.
559. К торгам // Екатеринославские губернские ведомости. – 1863. – 22 июня. – С. 1.
560. К торгам // Екатеринославские губернские ведомости. – 1863. – 10 августа. – С. 1.
561. К торгам // Екатеринославские губернские ведомости. – 1864. – 23 мая. – С. 1.
562. К торгам // Екатеринославские губернские ведомости. – 1864. – 13 июня. – С. 1.
563. К торгам // Екатеринославские губернские ведомости. – 1864. – 8 августа. – С. 1.
564. К торгам // Екатеринославские губернские ведомости. – 1864. – 28 ноября. – С. 1.
565. К торгам // Екатеринославские губернские ведомости. – 1864. – 19 декабря. – С. 1.
566. К торгам // Екатеринославские губернские ведомости. – 1865. – 15 мая. – С. 1.
567. К торгам // Екатеринославские губернские ведомости. – 1865. – 7 августа. – С. 1.

568. К торгам // Екатеринославские губернские ведомости. – 1865. – 27 сентября. – С. 1.
569. К торгам // Екатеринославские губернские ведомости. – 1865. – 27 ноября. – С. 1.
570. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1866. – 15 января. – С. 1.
571. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1866. – 12 марта. – С. 1.
572. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1866. – 16 марта. – С. 1.
573. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1866. – 19 марта. – С. 1.
574. Распоряжение правительства // Екатеринославские губернские ведомости. – 1866. – 2 апреля. – С. 1.
575. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1866. – 30 апреля. – С. 1.
576. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1866. – 21 мая. – С. 1.
577. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1872. – 3 февраля. – С. 1.
578. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1872. – 26 апреля. – С. 1.
579. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1872. – 6 сентября. – С. 1.
580. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1878. – 18 июля. – С. 1, 3.
581. Объявления // Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – С. 3.
582. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1893. – 23 января. – С. 1.

583. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1898. – 23 января. – С. 1.
584. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1900. – 5 января. – С. 1.
585. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1900. – 25 марта. – С. 1.
586. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1900. – 15 апреля. – С. 1.
587. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1900. – 19 апреля. – С. 1.
588. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1900. – 21 октября. – С. 1.
589. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1900. – 11 ноября. – С. 1.
590. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1900. – 29 ноября. – С. 1.
591. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1905. – 1 февраля. – С. 1.
592. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1905. – 22 февраля. – С. 1.
593. Торги правления Бессарабо-Таврического земельного банка // Екатеринославские губернские ведомости. – 1909. – 13 сентября. – С. 3.
594. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1910. – 21 февраля. – С. 1.
595. В городской думе // Екатеринославские губернские ведомости. – 1916. – 2 декабря. – С. 3.
596. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1916. – 14 апреля. – С. 1.
597. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1916. – 16 апреля. – С. 4.

598. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1916. – 20 апреля. – С. 4.

599. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1916. – 13 июля. – С. 4.

600. Продажа имений // Екатеринославские губернские ведомости. – 1916. – 10 сентября. – С. 1.

Екатеринославские епархиальные ведомости

601. Двадцатипятилетние Екатеринославского епархиального женского училища / б.а. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1891. – С. 487 – 502.

602. Закладка каменного храма во имя Возрождения Честного и Животворящего креста Господня при Екатеринославском архиереском доме // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1900. – С. 660 – 662.

Екатеринославские земская газета

603. Местная хроника // Екатеринославские земская газета. – 1915. – 9 мая. – С. 3.

604. Местная хроника // Екатеринославские земская газета. – 1915. – 17 мая. – С. 3.

605. К чрезвычайному уездному земскому собранию // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 12 июля. – С. 3.

606. Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 4 августа. – С. 4.

607. Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 14 августа. – С. 3.

608. Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 11 сентября. – С. 3.

609. Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 16 сентября. – С. 3.

610. Местная хроника // Екатеринославские земская газета. – 1915. – 11 ноября. – С. 4.

611. О железнодорожной линии Екатеринослав-Александровск // Екатеринославская земская газета. – 1917. – 20 января. – С. 3.

612. Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 1917. – 28 февраля. – С. 3.

613. Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 1917. – 20 мая. – С. 4.

614. Местная хроника // Екатеринославская земская газета. – 1917. – 13 июня. – С. 4.

Екатеринославский листок

615. Вести из уездов // Екатеринославский листок. – 1882. – 2 декабря. – С. 3.

616. Местная хроника // Екатеринославский листок. – 1883. – 15 мая. – С. 3.

617. Вести из уездов // Екатеринославский листок. – 1883. – 26 июня. – С. 3.

Зодчий

618. Гражд. инж. Ферд. Гаген. Дом Немировского в городе Екатеринославе / гражданский инженер Фердинанд Гаген // Зодчий. – 1887. – С. 43 – 44.

619. Правительственные распределения // Зодчий (Неделя строителя). – 1897. – №16. – С. 87.

620. Секретарь жюри Л. Ильин. К программе конкурса проектов дома для отделения Екатеринославского банка / секретарь жюри Л. Ильин // Зодчий. – 1910. – С. 78 – 79.

621. Слухи и вести. Сооружение Мариупольского порта // Зодчий (Неделя строителя). – 1890. – №1. – С. 3.

Мариупольская жизнь

622. Объявления // Мариупольская жизнь. – 1910. – №. 1024, 1081. – С. 1.

623. Хроника // Мариупольская жизнь. – 1910. – №1081, 1228. – С. 3.

624. Объявления // Мариупольская жизнь. – 1911. – С. 1321, 1340. – С. 1.

625. Объявления // Мариупольская жизнь. – 1912. – С. 1601, 1636, 1879. – С. 1.

626. В городской думе // Мариупольская жизнь. – 1912. – №1853. – С. 3. – С. 3.

627. В городской думе // Мариупольская жизнь. – 1913. – №2003. – С. 2.

628. Объявления // Мариупольская жизнь. – 1915. – С. 2496, 2510, 2524, 2538, 2553, 2587. – С. 1.

629. В городской думе // Мариупольская жизнь. – 1915. – №2588. – С. 3.

Мариупольское слово

630. Зинцевый порт // Мариупольское слово. – 1917. – №85. – С. 4.

631. Местная жизнь // Мариупольское слово. – 1917. – №93. – С. 5.

Одесский вестник

632. Внутренние известия. Екатеринослав // Одесский вестник. – 1837. – №63. – 6 августа. – С. 759.

633. Внутренние известия. Екатеринослав // Одесский вестник. – 1840. – №46. – 8 июня. – С. 125.

634. Внутренние известия. Мариуполь // Одесский вестник. – 1840. – №76. – 21 сентября. – С. 333.

Приазовская речь

635. Частный политех для ервеев // Приазовская речь. – 1916. – 12 мая. – С. 3.

Приднепровская молва

636. Местная хроника // Приднепровская молва. – 1900. – 12 апреля. – С. 3.

Приднепровский край

637. Объявления // Приднепровский край. – 1916. – 1 января. – С. 1.

638. Объявления // Приднепровский край. – 1916. – 3 января. – С. 1.

639. Объявления // Приднепровский край. – 1916. – 9 января. – С. 1.

640. Объявления // Приднепровский край. – 1916. – 18 января. – С. 1.

641. Объявления // Приднепровский край. – 1916. – 3 мая. – С. 1.

642. Объявления // Приднепровский край. – 1916. – 6 мая. – С. 1.

643. Объявления // Приднепровский край. – 1916. – 10 мая. – С. 1.

644. Объявления // Приднепровский край. – 1916. – 11 мая. – С. 1.

645. Объявления // Приднепровский край. – 1916. – 14 мая. – С. 1.

646. Объявления // Приднепровский край. – 1916. – 28 июля. – С. 1.

647. Объявления // Приднепровский край. – 1916. – 2 августа. – С. 1.

648. Объявления // Приднепровский край. – 1916. – 2 октября. – С. 1.

649. Объявления // Приднепровский край. – 1916. – 5 октября. – С. 1.

650. Объявления // Приднепровский край. – 1916. – 9 октября. – С. 1.

Русская правда

651. Объявления // Русская правда. – 1912. – 20 июня. – С. 1.
 652. Объявления // Русская правда. – 1913. – 23 апреля. – С. 1.
 653. Объявления // Русская правда. – 1913. – 26 ноября. – С. 1.
 654. Объявления // Русская правда. – 1915. – 11 февраля. – С. 1.
 655. Объявления // Русская правда. – 1915. – 12 февраля. – С. 1.

Сенатские объявления

656. О публичной и аукционной продаже и об отмене продажи сего рода // Сенатские объявления. – 1901. – С. 31, 220.
 657. О публичной и аукционной продаже и об отмене продажи сего рода // Сенатские объявления. – 1902. – С. 147, 217, 232, 234, 254.
 658. О публичной и аукционной продаже и об отмене продажи сего рода // Сенатские объявления. – 1907. – С. 9.
 659. О публичной и аукционной продаже и об отмене продажи сего рода // Сенатские объявления. – 1909. – С. 331.
 660. О публичной и аукционной продаже и об отмене продажи сего рода // Сенатские объявления. – 1913. – С. 8, 183.
 661. О публичной и аукционной продаже и об отмене продажи сего рода // Сенатские объявления. – 1914. – С. 200.
 662. О публичной и аукционной продаже и об отмене продажи сего рода // Сенатские объявления. – 1915. – С. 848.
 663. Статистический временник Российской империи. – Санкт-Петербург: Центральный Статистический комитет МВД, 1866. – Т. 1. – 587 с.
 664. Статистический временник Российской империи. – Санкт-Петербург: Центральный Статистический комитет МВД, 1887. – Вып. 21. – 427 с.

Степь

665. От наших корреспондентов. Александровск // Степь. – 1885. – №5. – С. 75 – 76.
 666. Екатеринославец 2. Какой план нужен городу? // Степь. – 1885. – №13. – С. 195.

667. Житель г. Екатеринослава. По поводу плана Екатеринослава // Степь. – 1885. – №16. – С. 243 – 244.

Юбилейный листок

668. Баллин Н.И. Основание публичной библиотеки в Екатеринославе в 1859 г. // Юбилейный листок. – 1887. – №9. – 9 мая. – С. 73 – 75.

669. Воспоминания С.Г. Чернова // Юбилейный листок. – 1887. – №9. – 9 мая. – С. 79.

670. Воспоминания Порфирия Яненко // Юбилейный вестник. – 1887. – №3. – С. 23.

671. Гасенко Д. Кое-что о фабрике и фабричной слободке // Юбилейный листок. – 1887. – №13. – 9 мая. – С. 116 – 117.

672. Объявления // Юбилейный листок. – 1887. – С. 8, 19, 27, 36, 64, 72, 111, 151.

673. Хроника // Юбилейный листок. – 1887. – №6. – С. 54.

674. Чернов С.Г. Воспоминания // Юбилейный листок. – 1887. – №11. – 9 мая. – С. 107.

Южная заря

675. Объявления // Южная заря. – 1910. – 13 марта. – С. 1.

676. Объявления // Южная заря. – 1910. – 10 мая. – С. 1.

677. Объявления // Южная заря. – 1911. – 26 февраля. – С. 1.

678. Объявления // Южная заря. – 1913. – 24 апреля. – С. 1.

679. Объявления // Южная заря. – 1913. – 5 июня. – С. 1.

680. Объявления // Южная заря. – 1913. – 26 ноября. – С. 1.

681. Объявления // Южная заря. – 1913. – 27 ноября. – С. 1.

682. Объявления // Южная заря. – 1913. – 24 ноября. – С. 1.

Южный край

683. Вести с юга. Павлоград // Южный край. – 1900. – 6 марта. – С. 3.

684. Вести с юга. Екатеринослав // Южный край. – 1900. – 22 июня. – С. 3.

685. Вести с юга. Екатеринослав // Южный край. – 1900. – 20 июля. – С. 3.

686. Вести с юга. Екатеринослав // Южный край. – 1900. – 24 августа. – С. 3.

687. Вести с юга. Екатеринослав // Южный край. – 1900. – 6 ноября. – С. 3.

688. Вести с юга. Екатеринослав // Южный край. – 1900. – 27 ноября. – С. 3.

Довідкові

689. Адрес-календар г. Александровска и его уезда на 1910-й год. – Александровск: В городской типографии, 1909. – 6 с.

690. Адрес-календарь «Весь Мариуполь и его уезд». – Мариуполь: Типография С.А. Копкина. – 1910. – 147 с.

691. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. – Екатеринослав: Типография Губернского Правлени, 1912. – 419 с.

692. Александровск // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – Т.1. – С. 384.

693. Беляева Л.Н. Библиография периодических изданий России 1901 – 1916 / под общей редакцией В.М. Барашенкова, О.Д. Голубевой, Н.Я. Морачевского. – Ленинград: Государственная Публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1858. – 661 с.

694. Вся Россия. – СПб.: Типография А.С. Суворина, 1895. – Т. 2. – 1278 с.

695. Гагарин П.С. Всеобщий географический и статистический словарь / С.П. Гагарин. – Москва : Типография А. Семена, 1843. – Ч. 1. – 558 с.

696. Гагарин П.С. Всеобщий географический и статистический словарь / С.П. Гагарин. – Москва : Типография А. Семена, 1843. – Ч. 2. – 596 с.

697. Гагарин П.С. Всеобщий географический и статистический словарь / С.П. Гагарин. – Москва : Типография А. Семена, 1843. – Ч. 3. – 645 с.

698. Города России в 1904 / под. ред. В.Ф.Солнцева. – Спб.: Центральный статистический комитет МВД, 1906. – 2462 с.

699. Города России в 1910 / под. ред. В.Ф.Солнцева. – Спб.: Типо-литография Ныркина, 1914. – 2488 с.

700. Державний архів Донецької області. Путівник / відповід. Редактор Надія Буценко. – Донецьк-Київ: Державний комітет архівів України, 2007. – 409 с.

701. Дніпропетровська область / За ред. В.М. Кулаковської // Історія міст і сіл УРСР. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – С. 63 – 113.

702. Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни. Анатований перелік документів і матеріалів / упорядник Дмитро Мешков. – К.: надруковано ЦЛМРД ЦДА України, 2000. – 74 с.
703. Донецька область / За ред. В.М. Кулаковської // Історія міст і сіл УРСР. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – С. 391 – 415.
704. Ежегодник «Приднепровье» и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год. / под редакцией секретаря Екатер. Губ. Статист. Комитета Н.Г. Подковыркова и действит. члена того же комитета А.Г. Авчинникова. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1914. – 410 с.
705. Екатеринослав // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Санкт-Петербург: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1894. – Т. ХІА. – С. 587 – 588.
706. Екатеринославский адрес-календарь на 1917 год. – Екатеринослав: издание Губернской типографии. – 478 с.
707. Запорізька область / За ред. В.М. Кулаковської // Історія міст і сіл УРСР. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – С. 65 – 111.
708. Князьков Ю.П. Історія шкіл міста Запоріжжя: Короткий довідник / Ю.П. Князьков. – К.: Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького, 2012. – 112 с.
709. Ковальська Т.М. Газети і журнали Катеринославщини (1838 – 1916 гг.): науково-допоміжний бібліографічний покажчик / укладач Т.М. Ковальська, О.І. Сидоренко, Н.М. Тітова. – Дп.: ДОУНБ, 1993. – 44 с.
710. Мариуполь // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Санкт-Петербург: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1896. – Т. ХVІІІА. – С. 634 – 635.
711. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба / В. Павлович. – Спб.: Тип. Департамента генерального штаба. 1862. – Екатеринославская губерния. – 396 с.
712. Никополь // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Санкт-Петербург: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1897. – Т. ХХІ. – С. 143.
713. Новороссийский календарь 1823 г. / под ред. Яхнович. – Одесса: в городской типографии. – 268 с.

714. Новороссийский календарь за 1842 г. / под ред. Яхнович. – Одесса: в городской типографии, 1843. – 350 с.
715. Новороссийский календарь 1844 г. / под ред. Яхнович. – Одесса: в городской типографии. – 396 с.
716. Новороссийский календарь за 1845 г. / под ред. Яхнович. – Одесса: в городской типографии, 1846. – 390 с.
717. Новороссийский календарь 1846 г. / под ред. Яхнович. – Одесса: в городской типографии. – 373 с.
718. Новороссийский календарь 1848 г. / под ред. Яхнович. – Одесса: в городской типографии. – 412 с.
719. Новороссийский календарь 1849 г. / под ред. Яхнович. – Одесса: в городской типографии. – 386 с.
720. Новороссийский календарь 1850 г. / под ред. Яхнович. – Одесса: в городской типографии. – 415 с.
721. Новороссийский календарь за 1851 г. / под ред. Бориневича. – Одесса: в городской типографии, 1852. – 367 с.
722. Новороссийский календарь 1852 г. / под ред. Бориневича. – Одесса: в городской типографии. – 349 с.
723. Новороссийский календар за 1853 г. / под ред. Бориневича. – Одесса: в городской типографии, 1854. – 420 с.
724. Новороссийский календарь 1855 г. / под ред. Яхнович. – Одесса: в городской типографии. – 410 с.
725. Новороссийский календарь 1856 г. / под ред. Яхнович. – Одесса: в городской типографии. – 443 с.
726. Новороссийский календарь 1858 г. / под ред. Яхнович. – Одесса: в городской типографии. – 458 с.
727. Новороссийский календарь 1862 г. / под ред. Бориневича. – Одесса: в городской типографии. – 396 с.
728. Новороссийский календарь 1864 г. / под ред. Бориневича. – Одесса: в городской типографии содержащим X. Алексомати, 1863. – 320 с.

729. Новороссийский календарь 1867 г. / под ред. Бориневича. – Одесса: в городской типографии. – 444 с.
730. Новороссийский календарь 1868 г. / под ред. Бориневича. – Одесса: в городской типографии. – 460 с.
731. Павлоград // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Санкт-Петербург: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1897. – Т. XXIIА. – С. 572 – 574.
732. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 год / составлена Екатеринославским Губернским Статистическим Комитетом. – Екатеринослав: В типографии губернского правления, 1860. – 258 с.
733. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1864 год / Екатеринославский губернский статистический комитет. – Екатеринослав: Типография Я. Чаусского, 1864. – 387 с.
734. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1867 год / составлена Екатеринославским Губернским Статистическим Комитетом. – Екатеринослав: в Типографии Екатеринославского Правления, 1867. – 239 с.
735. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год / составлена Екатеринославским Губернским Статистическим Комитетом. – Екатеринослав: в Типографии Губернского Правления, 1875. – 265 с.
736. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год / составитель Николай Серапионович Быстрицкий, секретарь Екатер. Губ Стат. Комитета. – Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1899. – 612 с.
737. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 год / под. редакцией Я.Г. Гололобова. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1894. – 312 с.
738. Российский государственный военно-исторический архив: Путеводитель / Сост. Е.Н. Дмитроченкова, А.Л. Корнилаева, Н.Ю. Муравейникова, О.А. Пучкова, Л.Я. Саэт, Н.Г. Снежко. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – Т. 3. – 535 с.

739. Российский государственный исторический архив: Путеводитель / Сост. Д.И. Раскин, Б.М. Витенберг, Н.Е. Кащенко, Н.М. Корнева и др. – СПб.: «Сатисъ», 2000. – 302 с.

740. Сборник сведений по России за 1884 – 1885 гг. / составлено в Центральном статистическом комитете Министерства внутренних дел. – СПб.: Типо-литография В.И. Штейн, 1887. – 314 с.

741. Сборник сведений по России за 1896 г. / составлено в Центральном статистическом комитете Министерства внутренних дел. – СПб.: Типо-литография В.И. Штейн, 1897. – 360 с.

742. Семёнов П. Географическо-статистический словарь Российской империи / П. Семёнов. – СПб.: Типография В. Безобразова и компания, 1873. – Т. 4. – 873 с.

743. Сидоренко Н.М. Періодичні видання Катеринослава та Катеринославської губернії (1838 – 1917 рр.): Список / укладач Н.М. Сидоренко, О.І. Сидоренко, О.Д. Школьна. – Львів: «Київ», 1995. – 154 с.

Інтернет-ресурси

744. Листівки Катеринослава / Режим доступу на 10.06.2016 р.: <http://blogr.dp.ua/blog/city/history/901.html>

745. Листівки Катеринослава / Режим доступу на 10.06.2016 р.: https://yandex.ua/images/search?img_url=http%3A%2F%2Fmegalife.com.ua%2Fuploads%2Fposts%2F2010-05%2F1275032977_rssryo

746. Листівки Катеринослава / Режим доступу на 10.06.2016 р.: http://retrobazar.com/filokartija/otkrytki/ID_3391/photo/

747. Листівки Катеринослава / Режим доступу на 10.06.2016 р.: <http://www.filokartist.net/catalog/showgroup.php?id=662>

748. Листівки Маріуполя / Режим доступу на 10.06.2016 р.: <http://old-mariupol.com.ua>

Література:

749. Аванесян Д.З. «Катеринославські губернські відомості» як джерело з історії культурного життя Катеринославщини ХІХ ст. / Д.З. Аванесян // Історія і культура Придніпров'я. – 2009. – №6. – С. 99 – 111.

750. Акинфиев И.Я. Растительность Екатеринослава в конец первого столетия его существования / Иван Якович Акинфиев. – Екатеринослав: типография Н.Я. Павловского, 1889. – 238 с.
751. Алексеева Т.И. Процесс урбанизации как смена системообразующих связей / Т.И. Алексеева // Урбанизация в формировании социокультурного пространства. – М.: Наука. – 1995. – С. 46 – 57.
752. Амбросимова С.В. Катеринославська класична гімназія: учні першого десятиріччя / С.В. Амбросимова // Історія і культура Придніпров'я. – 2006. – Вип. 3. – С. 134 – 145.
753. Андрущенко М.П. Меморіально-історичний ансамбль у Дніпропетровську / М.П. Андрущенко, Н.П. Андрущенко. – Київ: «Будівельник», 1982. – 112 с.
754. Аранович А.В. Интенданство русской армии во второй половине XIX – начале XX века / А.В. Аранович // Военно-исторический журнал. – 2006. – №10. – С. 15 – 17.
755. Афанасьев-Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию / А.С. Афанасьев-Чужбинский. – Спб.: книгоиздание Герман Гоппе, 1893. – Т. 8. – 430 с.
756. Ахметов Ю.П. Ждановский краеведческий музей: путеводитель / Ю.П. Ахметов, Т.М. Белозор, В.В. Вечерковская, М.Т. Данилова. – Донецк: Донбас, 1969. – 43 с.
757. Беднов В.А. Материалы для истории колонизации бывших Запорожских владений / под ред. Товарищества Председателя комиссии А.Синявского // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – 1913. – Вып. 9. – С. 168 – 215.
758. Беднов В.А. Перенесение архиерейской кафедры из Новомиргорода в Екатеринослав / под ред. Товарищества Председателя комиссии А.Синявского // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – 1907. – С. 273 – 314.
759. Бездольный Б.И. Запорожье моё, Запорожье / Борис Бездольный. – Изд. 2-е, доп. – Днепропетровск: Промінь, 1972. – 192 с.
760. Белецкая Е. «Образцовые» проекты в жилой застройке русских городов XVIII – XX вв. / Е.А. Белецкая, Н.Л. Крашенинникова, Л.Е. Чернозубова,

- И.В. Эрн. – М.: Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре, 1961. – 206 с.
761. Берестень О.Є. Освітянська діяльність німецьких колоністів Півдня України на початку ХХ ст. (на прикладі товариства м. Олександрівська) / О.Є. Берестень // Історія і культура Придніпров'я. – 2009. – Вип. 6. – С. 150 – 154.
762. Белоусов В.Г. Інституціоналізація соціального простору міста: соціокультурний аспект: дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Вадим Геннадійович Белоусов. – К., 2005. – 187 с.
763. Білоусова Л.Г. Екскурс в історію архівної справи / Л. Г. Білоусова // Праці державного архіву Одеської області. – 2005. – Т. XIV. – С.18 – 23.
764. Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія / О.М. Богдашина: навчально-методичний посібник. – Харків: Видавництво «Тарбут Лаам», 2005. – 192 с.
765. Богуш П. Видел Никополь / Павел Богуш. – Никополь: Південна зоря, 1998. – 89 с.
766. Божко Р.П. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р.П. Божко, Т.Ю. Були, Н.Н. Гашененко. – Мариуполь: Издательство «Рената», 2006. – 356 с.
767. Бойко А.В. Запорізький зимівник останньої чверті ХVІІІ ст. / Анатолій Васильович Бойко – Запоріжжя: РВП «Видавець», 1995. – 55 с.
768. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті ХVІІІ століття: аналіз джерел / Анатолій Васильович Бойко. – Київ: Друкарська дільниця Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, 2000. – 308 с.
769. Борисова Е.А. Русская архитектура конца ХІХ – начала ХХ века / Е.А. Борисова, Т.П. Каждан. – М.: Издательство «Наука», 1971. – 240 с.
770. Бреккер Б.Я. Вулиці і площі Днітропетровська: Нариси про сучасне і минуле тридцяти п'яти проспектов, вулиць і площ міста / Б. Я. Бреккер, О.В. Кузьміна, І.Н. Трало, Г. І. Шевченко. – Дніропетровськ: Промінь, 1967. – 150 с.
771. Буров С. Мариуполь. Былое / С. Буров. – Мариуполь: ЗАО «Газета «Приазовский рабочий»», 2003. – 468 с.

772. Бутаков И.А. Исторический обзор последовательного развития благотворительных заведений, попечения о народном здравии и общественном призрении нуждающегося умственного населения, под введением Екатеринославского Губернского Земства за 26 лет, сведения земских учреждения в 1867 году по 1893 год / И.А. Бутаков. – Екатеринослав: Губернская типография, 1894. – 215 с.
773. Бушин В.С. Нариси з історії Павлограді / В.С. Бушин. – Дніпропетровськ: Ліра, 2004. – 304 с.
774. Варяницин А.М. Об украинском архитектурном стиле / А.М. Варяницин // Украинская жизнь. – 1913. – №1. – С. 27 – 32.
775. Василевский С. Город строится, город хорошеет / С. Василевский, В. Кандиусов. – Запорожье: Запорожское книжно-газетное издательство, 1962. – 56 с.
776. Васильчук Г.М. Прибуткова нерухомість старого Олександрівська: історико-архітектурний аспект / Г.М. Васильчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. XXV. – С. 203 – 206.
777. Ватченко А.Ф. Днепропетровск: путеводитель-справочник / А.Ф. Ватченко, Г.И. Шевченко. – Днепропетровск: «Проминь», 1976. – 208 с.
778. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет / Б.Б. Веселовский. – С.-Пб: Издательство О.Н. Поповой, 1909. – Т.1. – 724 с.
779. Ветроградов И. Екатеринославская земская полиция / И. Ветроградов // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – Екатеринослав: Типограф. Зества. – 1907. – С. 3 – 30.
780. Вечерський В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII–XVIII ст. / В. Вечерський // Архітектурна спадщина України. – 1994. – №1. – С. 102 – 113.
781. Верменич Я. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / Ярослава Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 306 с.

782. Владимиров М.М. Первое столетие г. Екатеринослава / составил М.М. Владимиров. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1887. – 219 с.
783. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины / И.К. Вологодцев // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. – Харьков. – 1930. – Вып. 1. – С. 93 – 205.
784. Воронов В.І. Джерелознавство історії України: курс лекцій / В.І. Воронов. – Дп.: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. – 336 с.
785. Гавриил. Продолжение очерка Новороссийского края // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т. 5. – С. 420 – 488.
786. Гартман К.О. История архитектуры / К.О. Гарман. – Ленинград: ОГИЗ «ИЗОГИЗ», 1936. – Т.1. – 261 с.
787. Грибовський В. Біля моря Каховського / Володимир Грибовський, Михайло Кікоть. – Дп.: «Промінь», 1973. – 55 с.
788. Грибовський В.В. Містечко Микитине і Микитин перевіз: козацька передісторія міста Нікополя / В.В. Грибовський // Історія і культура Придніпров'я. – 2006. – Вып. 3. – С. 93 – 102.
789. Грушевский Д.Н. Жданов: Ист.-краевед. очерк / Д.Н. Грушевский, Н.Г. Руденко. – 2-е изд., перераб. и доп. – Донецк: Донбас, 1978. – 183 с.
790. Губарева Л.Г. До питання заснування міста Павлограда: науково-дослідна робота / Л.Г. Губарева. – Павлоград, 2009. – 11 с.
791. Гуляницкий Н.Ф. Петербург и другие российские города XVIII – первой половины XIX веков / Н.Ф. Гуляницкий. – М.: «Стройиздат», 1995. – 404 с.
792. Данилов В.В. Екатеринославский театр / под ред. Товарищества Председателя комиссии А.Синявского // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – 1910. – Вып. 6. – С. 3 – 13.
793. Двуреченська О.С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початку XX ст.): автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд.. іст. наук: 07.00.01 / Олександра Сергіївна Двуреченська. – Дп., 2007. – 20 с.

794. Двуреченська О.С. Розвиток народної освіти в Катеринославі на початку ХХ ст.: за матеріалами міських кошторисів / О.С. Двуреченська // Історія і культура Придніпров'я. – 2009. – Вип. 6. – С. 168 – 175.
795. Дмитрієв В. А. Особливості урбанізації в Україні в сер 20-х років ХХ ст.: технологія баз даних та математико-статистичні методи аналізу: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Віктор Анатолійович Дмитрієв. – Дп., 2002. – 250 с.
796. Днепропетровск. Архитекторы / под ред. Н.Н. Кондель – Перминовой. –К.: Издательский дом А + С. – 2006. – 296 с.
797. Дніпропетровськ: віхи історії / упоряд. А. Г. Болебрух, С. А. Квітка. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – 256 с.
798. Дніпропетровськ: минуле і сучасне / автор проекту Г.Ф. Губанова. – Дп.: ВАТ «Дніпрокнига», 2001. – 584 с.
799. Егоров А. И. Екатеринославское блукание (1777–1791 гг.) / Александр Егоров. – Екатеринослав : т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1887. – 21 с.
800. Жуков К. Н. Украинский модерн в архитектуре ХХ столетия: Стенограмма лекции, прочитанной на семинаре по повышению квалификации архитекторов при Харьковском Доме Архитектора / К.Н. Жуков. – Харьков: Б. в. (на правах рукописи), 1936. – 27 с.
801. Жуковский М.П. Нікополь: стислий історико-статистичний нарис з історії міста / М.П. Жуковский. – Нікополь: НВ МФД, 2006. – 43 с.
802. Ивановский В. Государственное право / В. Ивановский // Известия и ученые записки Казанского университета. – 1895. – №5. – С. 34 – 65.
803. Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793 – 1882 / Секретариат педагогического совета, преподавателя Г.В. Донцова. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1882. – 103 с.
804. Кавун М. Динаміка депопуляції слободи Половиці в процесі урбогенезу Катеринослава (1789 – 1797 рр.): історико-демографічна реконструкція / М. Кавун // Історія і культура Придніпров'я. – 2011. – Вип. 8. – С. 28 – 41.

805. Кавун М.Е. Походження та рання історія міста Катеринослава: дис... канд. іст. наук / 07.00.01 – історія України / Максим Едуардович Кавун. – Дп., 2003. – 271 с.
806. Казусь И.А. Организация архитектурного проектирования в России (1905 – 1917) / И.А. Казусь // Архитектурное наследство. – 1985. – С. 277 – 283.
807. Калакула Я.С. Підручник для студентів істор. Спец. ВНЗ / Авт.: Я.С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
808. Карагодін А.И. История Запорожского края (1770 – 1917) / Анатолий Иванович Карагодін. – Запорожье: ЗНУ, 1998. – 286 с.
809. Карагодін А.І. Олександрівськ в другій половині ХІХ ст. / А.І. Карагодін, В.А. Чабаненко // Вісник краєзнавця квітень, 1990. – квітень. – С. 25 – 34.
810. Карафін К.С. Усадьбы уездного земства в городе Александровске / К.С. Карафін // Музейний вісник. – 2002. – №2. – С. 83 – 97.
811. Карелин И. Материалы для истории Запорожья: Никополя / протоирей Иоанн Карелин // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1867. – Т. 6. – С. 523 – 541.
812. Кириллов В.В. Архитектура русского модерна (опыт формологического анализа) / В.В. Кириллов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 214 с.
813. Клименко Н.В. Запорожье: Справочник / Николай Владимирович Клименко. – Днепропетровск: Промінь, 1976. – 127 с.
814. Козиряцька С.І. До питання розвитку банківської системи м. Олександрівська / С.І. Козиряцька // Музейний вісник. – 2005. – №5. – С. 118 – 123.
815. Коник Ю.О. Губернська межева служба Південної Правобережної України (остання третина 18 – перша третина 19 ст.): дис... канд. іст. наук / 07.00.01 / Юлія Олександрівна Коник. – К., 2011. – 330 с.
816. Коник Ю. Участь працівників губернської межевої служби у шляховому будівництві та сфері містобудування й архітектури (остання третина ХVІІІ – перша третина ХІХст.) Юлія. Коник // Студії з архівної справи та документознавства. – 2011. – Т. 19, кн. 2. – С. 66 – 76.

817. Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки) / В.М. Константинова. – Запоріжжя: «АА Тандем», 2010. – 596 с.
818. Константинова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України (остання чверть XVIII – 1853 р.): дис... канд. іст. наук / 07.00.06 / Вікторія Миколаївна Константинова. – Зп, 2004. – 281 с.
819. Корж Н.Л. Устное поветсвовање бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки / Н.Л. Корж. – Одесса: Городская типография, 1842. – 95 с.
820. Корнієнко О. Нікополь / Олесь Корнієнко, Микола Палкін. – Дніпропетровськ: «Промінь», 1971. – 33 с.
821. Крічевський В. Розуміння українського стилю / В. Крічевський // Сяйво. – 1914. – №3. – С. 88 – 91.
822. Кудряшова Е.П. Жданов: Справочник / сост. Е.П. Кудряшова. – Донецк: Донбас, 1978. 0 158 с.
823. Кузьменко Н. Запоріжжя та запоріжці / Н. Кузьменко, Н. Михайлов. – Запоріжжя: Тандем-У, 2002. – 336 с.
824. Курбатов В. О стиле «эмпир» / В. Курбатов // Зодчий. – 1906. – С. 489 – 495.
825. Лукомський Г. К. Украинский барокко / Г.К. Лукомский // Аполлон. – 1911. – №2. – С. 5 – 13.
826. Луначарский А. Украинский архитектурный стиль / А. Л. // Украинская жизнь. – 1912. – № 9. – С. 32 – 45.
827. Латышев В. К начальной истории г. Мариуполя / В. Латышев // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1915. – Т. 32. – С. 42 – 64.
828. Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861) / І.І. Лиман. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2004. – 400 с.
829. Лисовский М.Л. Материалы для описания русских и коммерческих портов и истории их сооружений / составил М.Л. Лисовский. – Санкт-Петербург: издание комиссии по устройству коммерческих портов, 1896. – Выпуск XIX. Мариупольський порт. Постройка и оборудование Мариупольського порта. – 12 с.

830. Лямков Ф. Статистика. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае / Ф. Лямков // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1848. – Т. 2. – С. 330 – 356.
831. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы XVIII столетия / Ф. Макаревский. – Днепропетровск: Дніпрокнига, 2000. – 1070 с.
832. Макарчук С.А. Джерелознавство історії України: навчальний посібник / С.А. Макарчук. – Львів: «Світ», 2008. – 512 с.
833. Макидонов А.В. Светская и церковная власть Новороссии (Екатеринославская, Херсонская и Таврическая губернии) первой половины XVIII – XIX века / А.В. Макидонов // Культура народов Причерноморья. — 2002. – №39. – С. 241 – 252.
834. Малаков Д. В. Прибуткові будинки Києва / Д.В. Малаков. – К.: «Кий», 2009. – 383 с.
835. Мариуполь и его окрестности. Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии / Г. Тимошевский. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1882. – 453 с.
836. Маркевич А. Краткий очерк деятельности генералиссимуса А.В. Суворова в Крыму / Арсений Маркевич // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1901. – №31. – С. 1 – 27.
837. Маркевич А. А.А. Скальковский / А. Маркевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1900. – Т. 12. – С. 23 – 42.
838. Машуков В. Воспоминание о городе Екатеринославе (1887 – 1910 гг.) / В. Машуков. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1910. – 89 с.
839. Медушевская О.М. Источниковедение: теория, история и метод / О.М. Медушевская. – М.: РГГУ, 1996. – 360 с.
840. Меньшиков Г.И. Никополь – 200 / Г.И. Меньшиков, К.И. Позняков, А.И. Пятигорец. – Днепропетровск: «Промінь», 1980. – 143 с.

841. Михайлова М.Б. Малые архитектурные формы и скульптура в ансамблях южно-русских городов первой половины XIX в. / М.Б. Михайлова // Архитектурное наследство. – 1985. – С. 69 – 77.
842. Молдавський Р.Л. Джерела з історії нової Дніпровської лінії укріплень (1770 – 1791): дис... канд. іст. наук / 07.00.06 / Роман Леонідович Молдавський. – Запоріжжя, 2007. – 210 с.
843. Морозов Л.П. Мариуполь на видовых открытках. Иллюстрированный каталог / Л. П. Морозов. – Мариуполь: Издательство «Рената», 1998. – Часть II. (1922–1989 гг.). – 48 с.
844. Набиркин Н.А. Сведения об историческом развитии г. Екатеринослава / составлены городским секретарем Н.А. Набиркиным. – Екатеринослав: тип. бывш. братства Св. Владимира, 1910. – 18 с.
845. Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX століття) / під ред. кол. Г. Шахров, В. Грибовський, С. Леп`явко. – Київ-Нікополь-Запоріжжя: Тандем-У, 2002. – 399 с.
846. Нейкирх Г.И. Краткая историческая записка о Мариупольской гимназии : (С открытия гимназии до конца 1880-81 учебного года) / Сост. дир. Г. Нейкирх. – Мариуполь: тип. А.А. Франтова, 1881. – 39 с.
847. Новицкий Я.П. Из церковной летописи / под ред. Товарищества Председателя комиссии А.Синявского // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии.– 1910. – Вып. 6. – С. 116 – 129.
848. Новицкий Я.П. История города Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770 – 1806 гг. / Я.П. Новицкий. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1905. – 220 с.
849. Новицкий Я. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1905 г. / Я. Новицкий. – Рига: Сприндлитис, 1900. – 118 с.
850. Новицкий Я. Старожитные уезды Екатеринославской губернии – Новомосковский и Павлоградский / Я. Новицкий // Сборник статей. – Екатеринослав: научное общество по изучению края, 1905. – С. 206 – 226.

851. Новицький Я. Твори / под. ред. кол. П. Сохань, А. Бойко, В. Кизирев. – Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. – Т. 1. – 508 с.
852. Олененко Г.Г. Нереалізований проект заснування військового училища у Катеринославі / Г.Г. Олененко // Історія і культура Придніпров'я. – 2009. – Вип. 6. – С. 110 – 116.
853. Олійник О. Запорізький зимівник часів Нової Січі (1734 – 1775) / О. Олійник. – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – 256 с.
854. Очерки истории Запорожья (Александровск до 1921 г.) / Полторак Л.П. – Запорожье: РИП «Выдавэць», 1992. – 128 с.
855. Пивоваров Ю.Л. Современная урбанизация: курс лекцій / Ю.Л. Пивоваров. – М.: Российский открытый университет, 1994. – 130 с.
856. Пименов В.Ф. Улицы помнят / В.Ф. Пименов. – Днепропетровск: «Проминь», 1982. – 112 с.
857. Пирожкова И.Г. История строительного законодательства Российской империи / И.Г. Пирожкова. – М: «Канон+», 2006. – 288 с.
858. Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ – початку ХХ ст. / Т. Портнова. – Дп.: «Інновація», 2008. – 104 с.
859. Принь М.О. Охорона архівної спадщини на Луганщині та Донеччині в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. / М.О. Принь // Праці Центру пам'яткознавства. – 2011. – Вип. 20. – С. 63 – 82.
860. Проскурякова Т.С. О преемственности в русском градостроительстве второй половины XVIII в. / Т.С. Проскурякова // Архитектурное наследство. – 1985. – С. 40 – 51.
861. Проценко А. Улицами старого Мариуполя / Аркадий Проценко. – Мариуполь: Издательство «Рената», 2000. – 121 с.
862. Пунин А.Л. Архитектурные памятники Петербурга: Вторая половина XIX века / А.Л. Пунин. – Л.: «Лениздат», 1981. – 256 с.
863. Ревский С.Б. Зодчие, инженеры, художники, участвовавшие в формировании Екатеринослава (конец XVIII – начало ХХ вв.): методическая разработка / С.Б. Ревский. – Дп.: ДИСИ, 1981. – 98 с.

864. Репан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII – XVIII століть в історії Дніпропетровська / Концепція і проект видання О. Лазька / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – К.: Українські пропілеї, 2008. – 268 с.
865. Руденко М.Г. Козацтво зародилось в Північному Приазов'ї / М.Г. Руденко. – Маріуполь: Б.в., 67 с. / Режим доступу 31 березня 2015 р.: vesna.org.ua/txt/rudenkom/coss.doc.
866. Савченко І.В. Адміністративно- територіальний устрій Півдня України (1775 – 1822 рр.): дис... канд. іст. наук / 07.00.06 / Ірина Володимирівна Савченко. – Зп., 2004. – 203 с.
867. Саенко Р.И. Весь Мариуполь / ред. Виктор Маликов. – Мариуполь: РА «Витязь», 2003. – 384 с.
868. Сайко Э.В. Урбанизация – явление и процесс исторического развития / под. ред. Є.В.Сайко // Урбанизация в формировании соціокультурного простарнства. – М.: Наука. – 1995. – С.11 – 46.
869. Світленко С.І. Урбогенез Дніпропетровська: особливості процесу у домодерні часи / С.І. Світленко // Придніпров'я. – 2010. – Вип. 8. – С. 13 – 25.
870. Седой А. Недавнее прошлое Азовского Побережья / А. Седой // Исторический вестник. – 1904. – Октябрь. – С. 227 – 259.
871. Синявский А. Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский / под ред. Товарищества Председателя комиссии А.Синявского // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – 1910. – Вып. 6. –С. 216 – 226.
872. Сисоева Г. Павлоград 1784 – 2009 / Галина Сисоева, Сергій Дзюба, Наталя Похиленко. – Дп.: «Лири», 2009. – 215 с.
873. Скальковский А. Пространство и народонаселение Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса: в городской типографии, 1848. – 32 с.
874. Скальковский А. Хронологическое обозрение история Новороссийского края 1730 – 1823 гг. / А. Скальковский. – Одесса: печатано в городской типографи, 1838. – Ч. II. – 350 с.

875. Скорейко Г.М. Джерелознавство історії України: конспект лекцій, методичні рекомендації, плани практичних занять / укладач Ганна Михайлівна Скорейко. – Чернівці: ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2003. – 140 с.
876. Смидович А.Л. Краткий очерк земской медицины и санитарии в Екатеринославской губернии / А.Л. Смиродович. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1913. – 120 с.
877. Сорока Ю. «Безіменна зоря»: провінція як соціокультурна категорія та спосіб сприйняття міста / Ю. Сорока // Схід-Захід. – 2011. – С. 264 – 279.
878. Старостін В. Історична довідка про формування території міста Павлограда. Заснування міста (1660 – 1784): науково-дослідна робота / В. Старостін. – Павлоград: Б. в., 2014. – 38 с.
879. Старостін В. Столиця Степового краю. Нарис з історії міста / В. Старостін. – Дп.: Ват «Дніпрокнига». – 2004. – 279 с.
880. Старостін В. Столиця східного Запоріжжя / В. Старостін // Фронтири. – 2013. – № 3. – С. 39 – 61.
881. Стойчев В.М. Домовые церкви г. Александровска начала XX века: к истории возникновения (по материалам Государственного архива Запорожской области) / Валерий Михайлович Стойчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2007. – Вип. XXI. – С. 126 – 132.
882. Теселько М.П. Павлоград: историко-краеведческий очерк / М. П. Теселько, М.Г. Ефименко. – Днепропетровск, "Промінь", 1983. – 96 с.
883. Тимофіенко В.И. Формирование градостроительной культуры Юга Украины (материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР) / В.И. Тимофіенко. – К.: КиевНИИИТИ, 1986. – 283 с.
884. Тимофієнко В. Розпланувальні системи південних міст за архівними альбомами кінця XVIII ст. / В. Тимофієнко // Архітектурна спадщина України. – 1996. – Вип. 3. – С. 123 – 155.
885. Тихонова М.М. Архітектурні стилі православних храмів Катеринослава 1830 – 1915 рр. / М.М. Тихонова // Придніпров`я. – 2008. – Вип. 6. – С. 146 – 156.

886. Товстоляк Н.М. Архітектор І.Є. Старов: життєвий та творчий шлях / Н.М. Товстоляк // Історія та культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – 2010. – Вип. 7. – С. 61 – 68.
887. Утешева Г.В. «Емансипація» бально-маскардної культури Катеринослава на зламі XIX – XX століть / Г.В. Утешева // Історія культури і придніпров'я. – 2008. – С. 147 – 153.
888. Фадеев. Состояние фабрик и заводов по Екатеринославской губернии / А. Фадеев // Журнал мануфактур и торговли. – 1829. – №7. – С. 63 – 73.
889. Фрізен Р. Менонітська архітектура. Від минулого до прийдешнього / Р. Фрізен. – Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок Мелітопольської друкарні», 2010. – 660 с.
890. Фурман П. Рисунки энциклопедии русского городского и сельского хозяина-архитектора / П. Фурман. – Спб.: Издание книготорговца Василия Полякова, 1842. – Часть четвертая. – 106 с.
891. Харлан О. Дерев'яна Покровська церква міста Нікополя: до питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівні особливості / О.В. Харлан // Придніпров'я. – 2006. – С. 123 – 135.
892. Ходин С.Н. История и теория источниковедения: учеб. пособие / С.Н. Ходин, В.П. Грицкевич, С.Б. Каун. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 272 с.
893. Ходько Н.К. Теоретико-методологические основы исследования социально-пространственной организации города (становление и развитие): дис... канд. социол. наук: 22.00.01 / Наталия Константиновна Ходько. – Х., 2002. – 196 с.
894. Чайка О.В. Медична допомога і санітарна служба м. Олександрівська наприкінці XVIII – початку XX ст. / О.В. Чайка // Музейний вісник. – 2005. – №5. – С. 100 – 115.
895. Чепайтене Р. Місто як ідеологічний текст: теоретичні й інтерпретаційні аспекти / Р. Чепайте // Схід-Захід. – 2011. – С. 11 – 30.
896. Чепелик В. Український архітектурний модерн / В. Чепелик. – К.: «КНУБА», 2000. – 378 с.

897. Черемних В.Н. Жданов: Путеводитель / В.Н. Черемних. – Донецк: Донбас, 1981. – 62 с.
898. Шальская Е. За фасадом истории: Журналистские очерки / Под редакцией А. Скорой. – Дп.: «Лира», 2009. – 104 с.
899. Шапошников Г.С. Як виникло місто Нікополь / Г.С. Шапошников. – Нікополь: Б. в., 1991. – 46 с.
900. Шатров М. Город на трех холмах: Книга о старом Екатеринославе / М. Шатров. – Днепропетровск: Промінь, 1966. – 416 с.
901. Швидковский О.А. Днепропетровск / О.А. Швидковский. – М.: Госстройиздат, 1960. – 160 с.
902. Швидько Г.К. Джерела до історії міст і сіл Катеринославщини в фондах Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України / Г.К. Швидько // Історія і культура Придніпров'я. – 2006. – Вип. 3. – С. 126 – 133.
903. Шеремет С.В. У гостях у старого Нікополя: історико-документальний нарис / С.В. Шеремет. – Дніпропетровськ: Пороги, 2001. – 252 с.
904. Шероцкий К. Живописное убранство украинского дома в прошлом и настоящем / К. Шероцкий // Искусство в Южной России. – 1913. – №4 – 5. – С. 1 – 16.
905. Шиханов Р.Б. Жовтневий район міста Запоріжжя (1935 – 2010 роки): становлення та розвиток місцевих органів влади / Руслан Шиханов. – Запоріжжя: Тандем Арт Студія, 2010. – 274 с.
906. Шквариков В. Очерк истории планировки и застройки русских городов / В. Шквариков. – М.: Гос. изд-во лит. по стр-ву и архит., 1954. – 201 с.
907. Шумицький М. Український архітектурний стиль / М. Шумицький. – К.: Б. в., 1914. – 60 с.
908. Щербаківський В. Архітектура у різних народів і на Україні / В. Щербаківський. – Львів: «Загальна друкарня». – 1910. – 254 с.
909. Яворницький Д.И. История города Екатеринослава / Д.И. Яворницький. – Днепропетровск: Січ, 1996. – 277 с.

910. Яруцкий Л. Мариупольские храмы вчера и сегодня / Л. Яруцкий. – Мариуполь: «Советский писатель», 1991. – 40 с.
911. Ясиевич В.Е. Архитектура Украины на рубеже XIX – XX веков / В.Е. Ясиевич. – К.: Будивэльнык, 1988. – 184 с.
912. Alexander G. The economic structure of the City of London at the end of the seventeenth century / G. Alexander // *Urban history yearbook*. – 1989. – P. 46 – 59.
913. Borden I. The Unknown City / Iain Borden, Joe Kerr, Jane Rendell. – London: E & FN Spon, 2000. – 562 p.
914. Cherry G. Town Planning in Britain Since 1900 / Gordon Cherry. – London: E & FN Spon, 1996. – 272 p.
915. Greenstein D.I. Politics and the urban process: the case of Philadelphia, 1800 – 54 / D.I. Greenstein // *Urban history yearbook*. – 1989. – P. 1 – 17.
916. Hall T. Planning and urban growth in the Nordic countries / Thomas Hall. – London; New York: E & FN Spon. – 1991. – 334 p.
917. Kostof S. The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History / Spiro Kostof. – 1991, New York: Bulfinch Press. – 352 p.
918. Lynch K. The Image of the City / Kevin Lynch. – Cambridge MA: MIT Press, 1960. – 328 p.
919. Massey D. City worlds / John Allen, Doreen Massey, Steve Pile. – London and New York: E & FN Spon. – 1999. – 195 p.
920. Mumford L. Technics and civilization / L. Mumford. – London: Routledge and Kegan Paul LTD, 1955. – 495 с.
921. Pallasmaa J. The eyes of the skin / Juhani Pallasmaa. – London: Routledge and Kegan Paul LTD, 2005. – 72 p.
922. Stephen W. Planning and Urban Change / Stephen Ward. – London: Routledge and Kegan Paul LTD, 2004. – 323 p.

СПИСОК ДОДАТКІВ

Додаток А

Структура органів влади відаючих містобудівною справою

- Табл. 1 Будівельна справа у структурі центральних органів влади
- Табл. 2 Реформування ГУПСиПЗ у період перебування в його підзвітності будівельної справи
- Табл. 3 Структура управління православною релігійною забудовою
- Табл. 4 Реформування відділів відаючих релігійною забудовою іноземних конфесій у структурі Синоду
- Табл. 5 Будівельна частина у підзвітності Міністерства фінансів
- Табл. 6 Структура управління навчальною забудовою
- Табл. 7 Структура управління медичною забудовою
- Табл. 8 Завідування будівельною справою на регіональному рівні
- Табл. 9 Спрощений порядок проходження документації щодо містобудування
- Табл. 10 Структура Губернське правління з другої половини XIX ст.
- Табл. 11 Завідування будівельною справою на рівні земських установ
- Табл. 12 Завідування будівельною справою міським самоуправлінням у першій половині XIX ст.

Додаток Б

Структура джерельної бази з історії міст Катеринославщини кінця

XVIII ст. – початку XX ст.

- Мал. 1 Відсоткові співвідношення джерельної бази
- Табл. 2 Кількість джерел за вказаний хронологічний період
- Мал. 3 Відсоткове співвідношення джерел за вказаний хронологічний період

Додаток В

Статистичні матеріали та диференціація зібраних даних за хронологічним принципом

Додаток Г

Наявні періодичні видання міст Катеринославщини

Додаток Д**Змістовність опрацьованих мап міст Катеринославщини кінця XVIII – початку XX ст.****Додаток Ж****Графічне зображення опрацьованих мап міст Катеринославщини кінця XVIII – початку XX ст.**

Мал. 1. Мапи м. Катеринослава з 1786 по 1915 рр.

Мал. 2 Мапи м. Павлограда з 1787 по 1831 рр.

Мал. 3 Мапи м. Маріуполя з 1782 по 1910 рр.

Мал. 4 Мапи м. Олександрівська з 1770 по 1915 рр.

Додаток З**Віднайдені листівки поштових серій міст Катеринославщини****Додаток К****Локалізація забудови за поверховістю міст Катеринославщини кінця XVIII – початку XX ст.**

Мапа 1 Міста Катеринослава

Мапа 2 Міста Олександрівська

Мапа 3 Міста Павлограда

Мапа 4 Містечка Нікополя

Мапа 5 Міста Маріуполя

Визначення архітектурних термінів**Приклади забудови міст Катеринославщини****Додаток Л****Локалізація забудови за архітектурними стилями міст Катеринославщини кінця XVIII – початку XX ст.**

Мапа 1 Міста Катеринослава

Мапа 2 Міста Олександрівська

Мапа 3 Міста Павлограда

Мапа 4 Містечка Нікополя

Мапа 5 Міста Маріуполя

Додаток М**Родовід козацьких родин, які мешкали в Олександрівську
Стислі відомості про козацькі родини****Додаток Н****Локалізація козацьких дворич на мапі м. Олександрівська за другої
половини ХІХ – початок ХХ ст.****Додаток П****Райони проживання козаків містами Катеринославщини з кінця ХVІІІ
до початку ХХ ст. (поетапна схема заселення)**

Мапа 1 Схематична мапа зайняття міського простору Маріуполя козаками

Мапа 2 Схематична мапа зайняття міського простору Павлограда козаками

Мапа 3 Схематична мапа зайняття міського простору Олександрівська козаками

Мапа 4 Схематична мапа зайняття міського простору Нікополя козаками

Мапа 5 Схематична мапа зайняття міського простору Катеринослава козаками

Додаток Р**Заплановані заклади до будівництва в містах Катеринославщини
наприкінці ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.**

Табл. 1 Спроектовані заклади та їх місце локалізації

Табл. 2 Роки проектування закладів на креслениках міст Катеринославщини

Додаток С**Етапи заселення міського простору Катеринославщини**

Мапа. 1 Заселення Олександрівська протягом 1810 – 1860-х років

Мапа. 2 Заселення Олександрівська протягом 1870-х років

Мапа. 3 Заселення Олександрівська протягом 1880 – 1885-х років

Мапа. 4 Заселення Олександрівська протягом 1885 – 1890-х років

Мапа. 5 Заселення Олександрівська протягом 1890 – 1895-х років

Мапа. 6 Заселення Олександрівська протягом 1895 – 1900-х років

Мапа. 7 Заселення Олександрівська відповідно перепису власників 1912 р.

Мапа. 8 Заселення Олександрівська відповідно перепису власників 1917 й 1919 рр.

Мапа. 9 Заселення Катеринослава

Мапа. 10 Заселення Катеринослава за викладом земців

Мапа. 11 Заселення Катеринослава за викладом В. Машукова

Мапа. 12 Заселення Катеринослава за викладом М. Пехотинського та П. Гінзбурга

Мапа. 13 Заселення Маріуполя

Мапа. 14 Заселення Павлограда

Мапа. 15 Заселення Нікополя

Додаток Т

Місце розташування закладів соціальної інфраструктури

Мал. 1 Локалізація гастрономічних та мануфактурних крамниць Катеринослава

Мал. 2 Локалізація крамниць з продажу одягу й взуття Катеринослава

Мал. 3 Локалізація трактирних закладів Катеринослава

Мал. 4 Локалізація оздоровниць та лікарень Катеринослава

Мал. 5 Локалізація медичних кабінетів отоларингологів, офтальмологів та кардіологів Катеринослава

Мал. 6 Локалізація медичних кабінетів акушерів, гінекологів й венерологів Катеринослава

Мал. 7 Локалізація медичних кабінетів стоматологів Катеринослава

Мал. 8 Локалізація навчальних закладів Катеринослава

Мал. 9 Локалізація розважальних закладів Катеринослава

Мал. 10 Локалізація торговельних та учбових закладів Маріуполя

Мал. 11 Локалізація медичних закладів Маріуполя

Мал. 12 Локалізація торговельних, медичних, трактирних, учбових та розважальних закладів Олександрівська

Мал. 13 Локалізація торговельних, учбових та розважальних закладів Павлограда

Мал. 14 Локалізація торговельних, учбових та трактирних закладів Нікополя

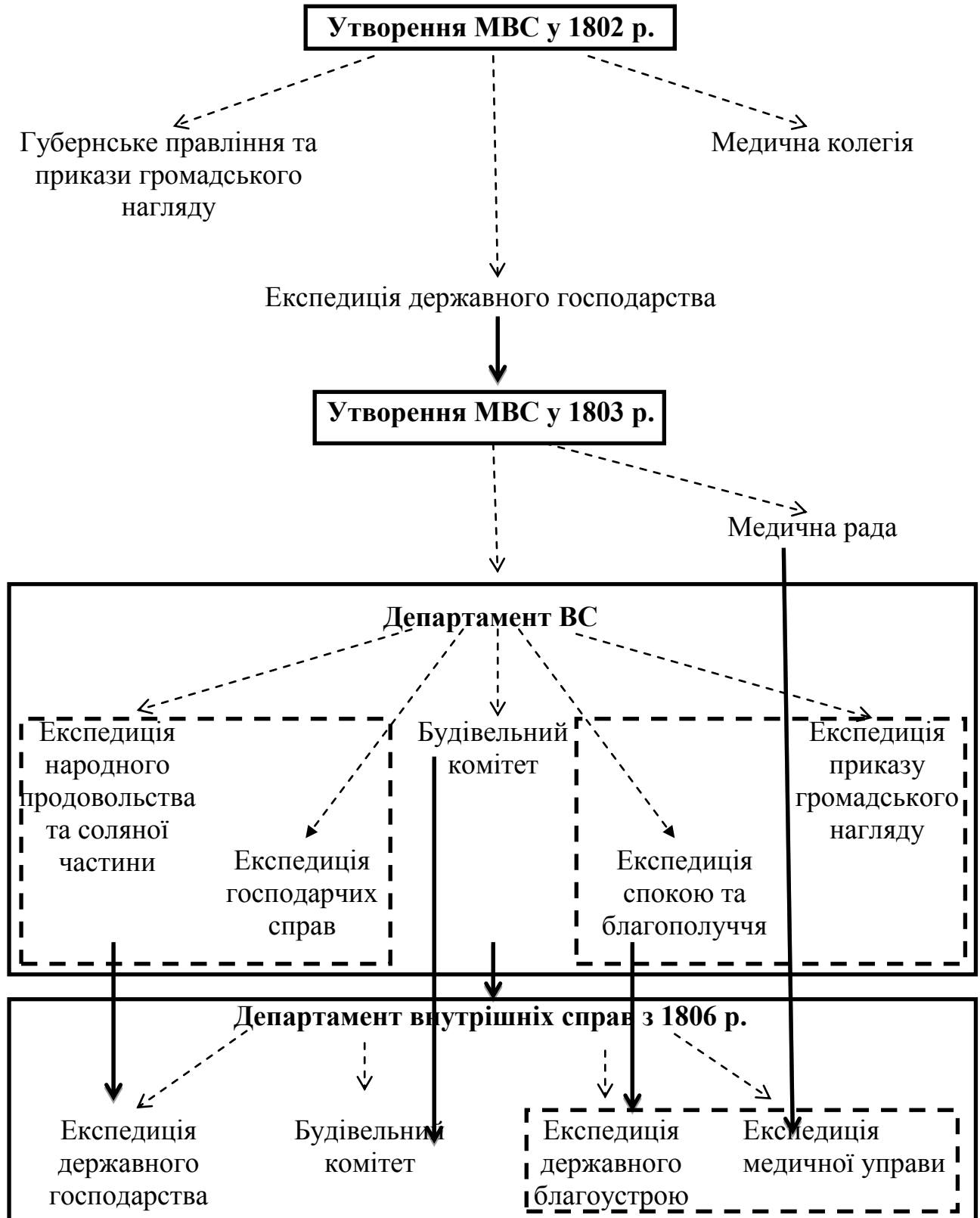
Додаток Ф

Список опублікованих праць за темою дисертації

Структура органів влади відаючих містобудівною справою

Табл. 1 Будівельна справа у структурі центральних органів влади

Реформування відділів відаючих будівельною справою у структурі МВС

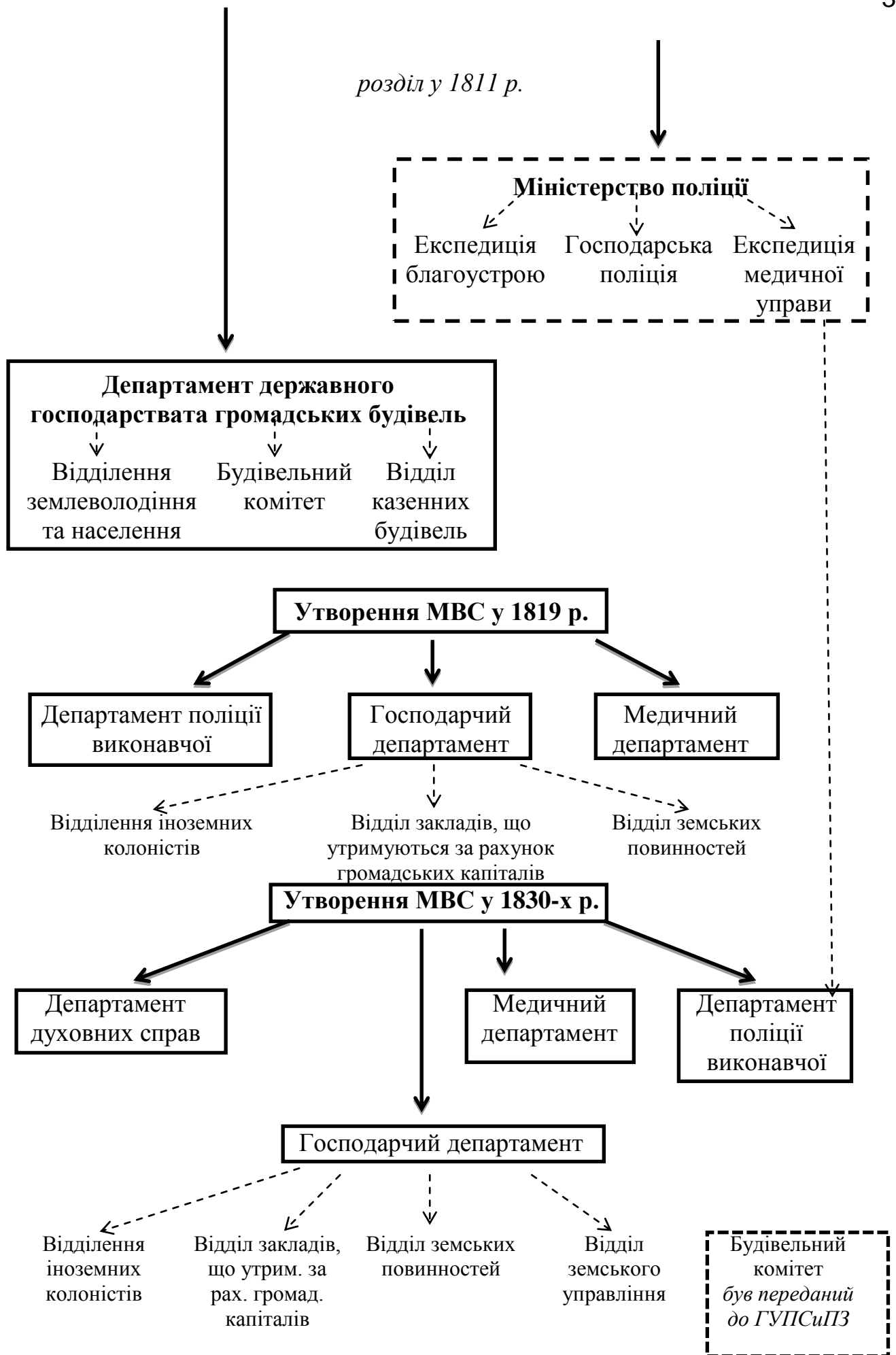

Табл. 2 Реформування ГУПСиПЗ у період перебування в його підвітності будівельної справи

Табл. 3 Структура управління православною релігійною забудовою

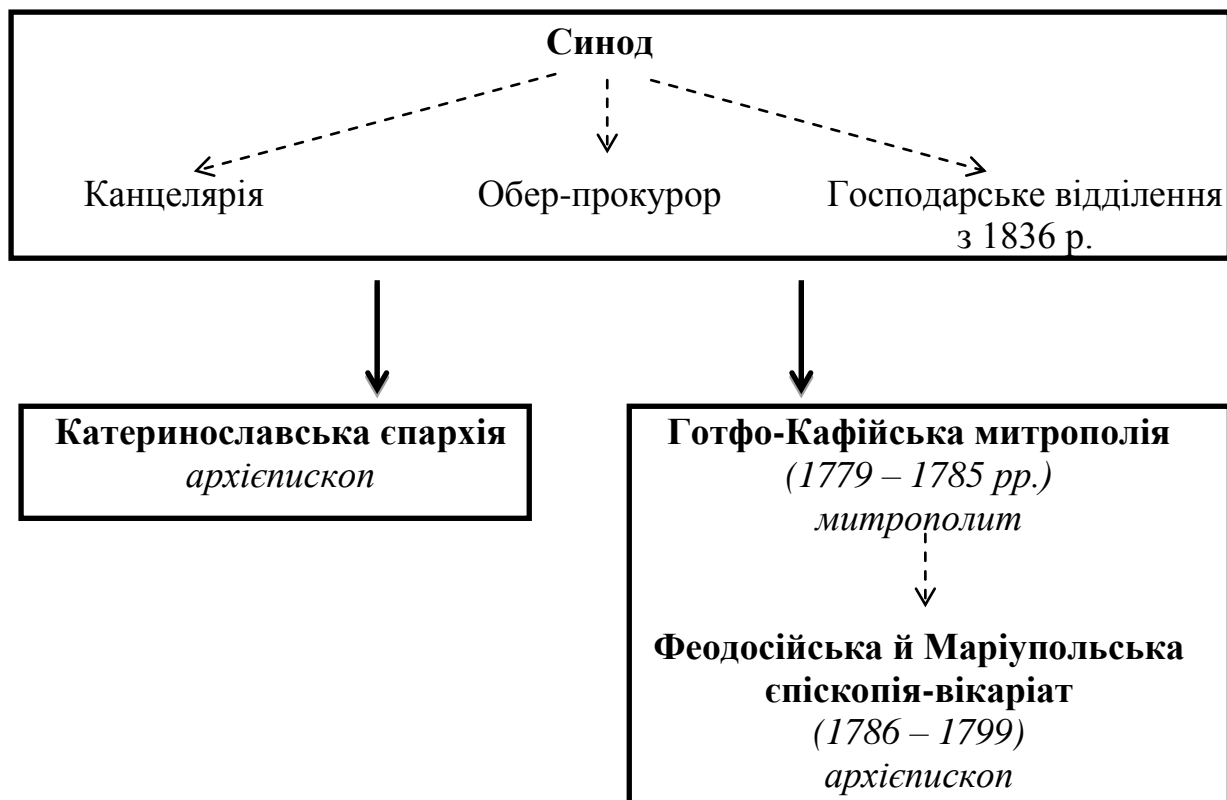

Табл. 4 Реформування відділів відаючих релігійною забудовою іноземних конфесій у структурі Синоду

Табл. 5 Будівельна частина у підзвітності Міністерства фінансів

Табл. 6 Структура управління навчальною забудовою

Табл. 7 Структура управління медичною забудовою

Відповідальні органи за цивільну медичну забудову в першій половині XIX ст.

Відповідальні органи за військову медичну забудову в першій половині
XIX ст.

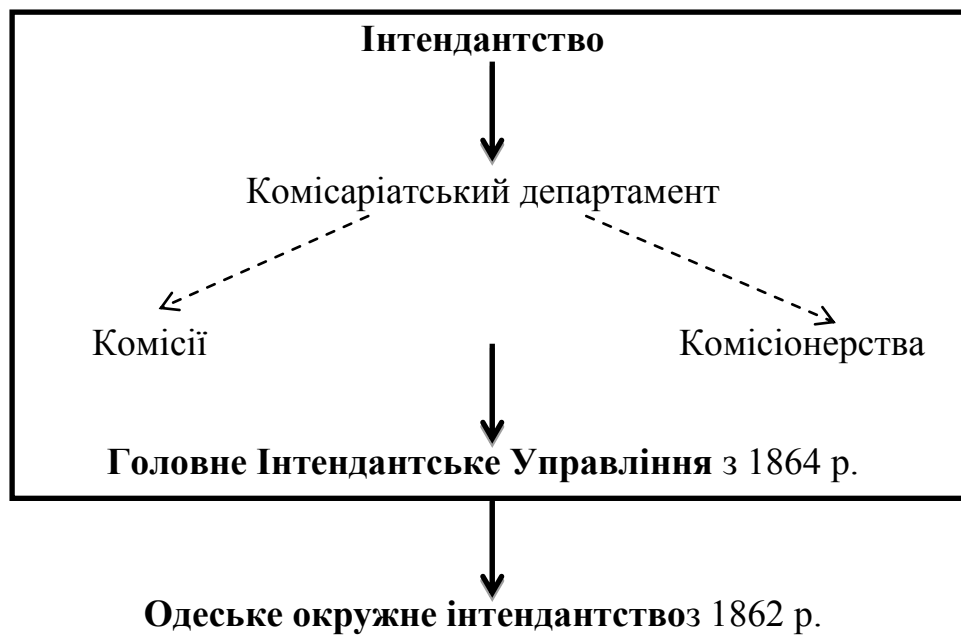

Табл. 8 Завідування будівельною справою на регіональному рівні

Структура регіонального правління в першій половині XIX ст.

Табл. 9 Спрощений порядок проходження документації щодо містобудування

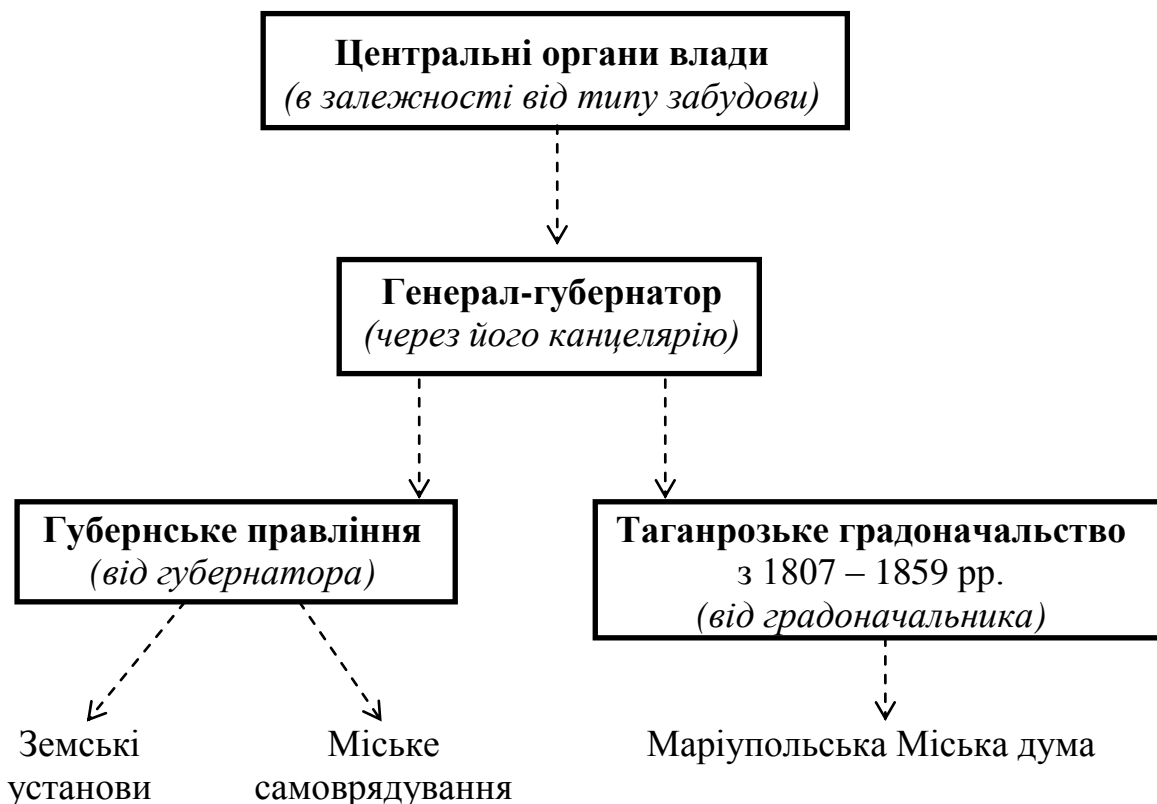

Табл. 10 Структура Губернське правління з другої половини XIX ст.

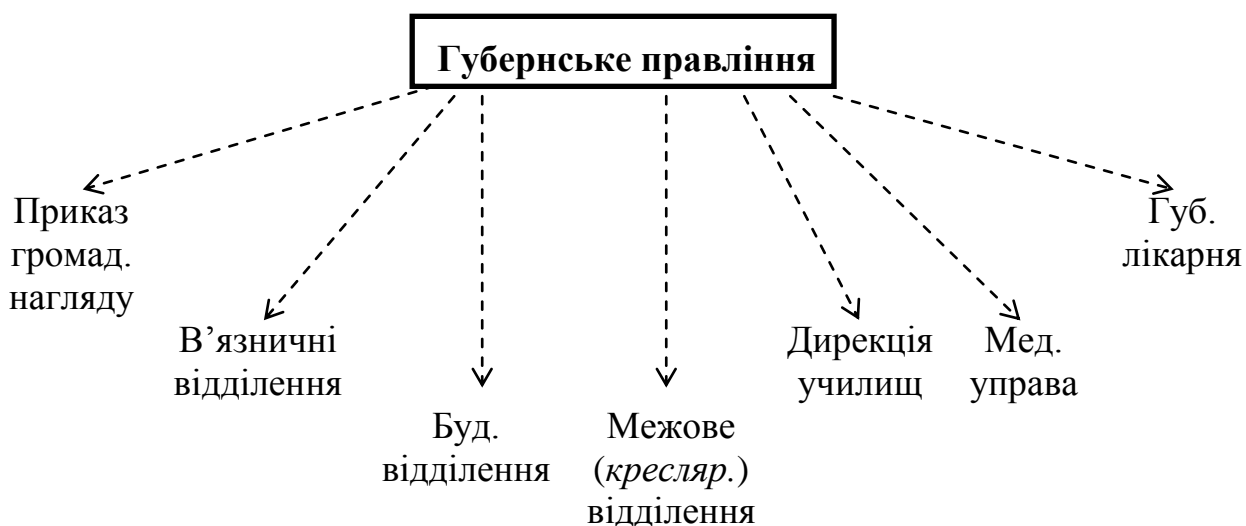

Табл. 11 *Завідування будівельною справою на рівні земських установ*

Структура Земських установ у першій половині XIX ст.

Земські установи

Земський землемір

Структура Земських установ з другої половини XIX ст.

Земські установи

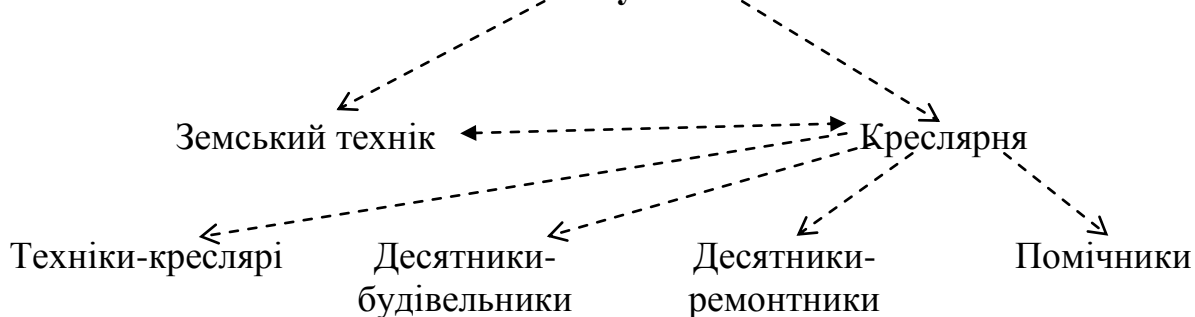

Табл. 12 *Завідування будівельною справою міським самоуправлінням у першій половині XIX ст.*

Структура міських установ у першій половині XIX ст.

Структура міських установ з другої половини XIX ст.

Додаток Б

Структура джерельної бази з історії міст Катеринославщини кінця XVIII ст. – початку XX ст.

Мал. 1 Відсоткові співвідношення джерельної бази

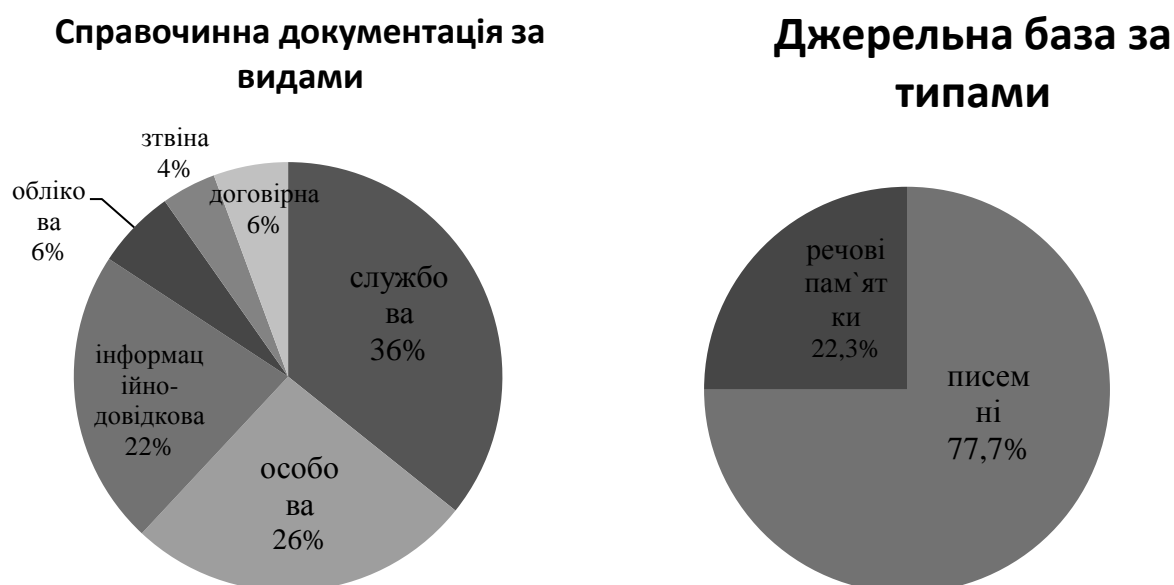
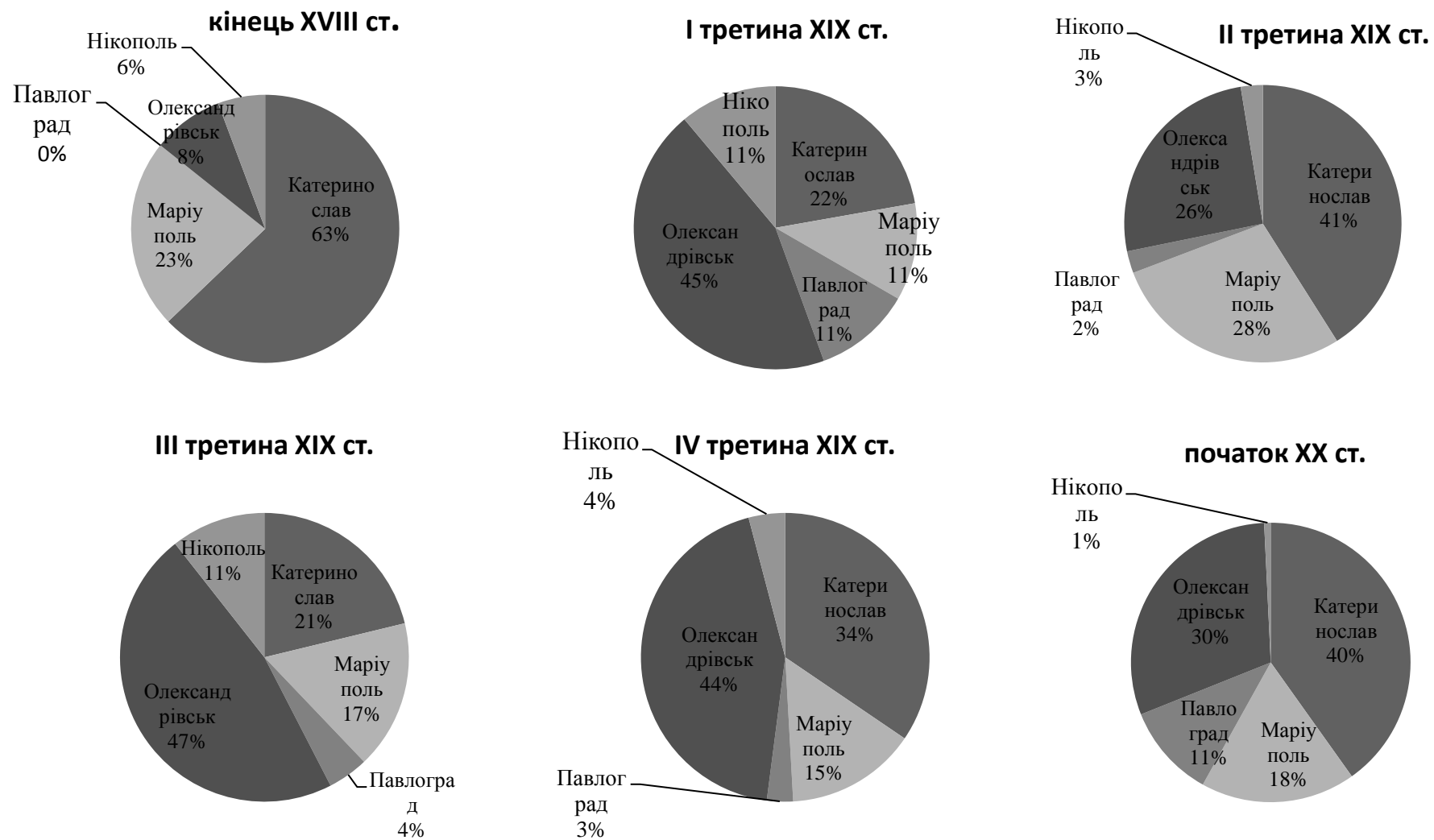

Табл. 2 Кількість джерел за вказаний хронологічний період

Місто Період	<i>Катерин.</i>	<i>Маріуп.</i>	<i>Павл.</i>	<i>Олександр.</i>	<i>Нікополь</i>	<i>Загалом</i>
<i>кінець XVIII ст.</i>	22	8	—	3	2	11
<i>I третина XIX ст.</i>	4	2	1	8	—	5
<i>II третина XIX ст.</i>	16	11	1	10	1	19
<i>III третина XIX ст.</i>	14	11	3	31	7	40
<i>VI третина XIX ст.</i>	59	27	5	75	3	13
<i>початок XX ст.</i>	159	71	43	120	16	33

Мал. 3 Відсоткове співвідношення джерел за вказаний хронологічний період

Додаток В

**Статистичні матеріали та диференціація зібраних даних за
хронологічним принципом**

Розподіл Назва ознак джерела	Жит.	Будівлі	Церкви	Промислові об'єкти	Країн.
« <i>Стат. изображ. городов и посадов Рос. импер. по 1825 г...</i> »	чоловік / жінка	цегляні / дерев'яні	загальна кількість	загальна кількість заводів та фабрик	загал. кіл.
« <i>Стат. табл. о состоянии городов Рос. имп...</i> » 1840 р.	чол. / жін. / загал. кіл.	цегляні / дерев'яні	цегляні / дерев'яні	загальна кількість заводів та фабрик	загал. кіл.
« <i>Статистический временник...</i> » 1866, 1887 рр.	чол. / жін. / загал. кіл.	цегляні / загалом	—	—	кіл. виданих торгів. свідоцтв
« <i>Сборник сведений по России...</i> » за 1884, 1896 рр. (загальні дані по губернії)	чол. / жін. / загал. кіл.	—	прав. / римо-катол. / протест. / вірмено-григор. / іуд. / магомет.	прибуток виробництва з лісопил., столяр., паркет., мебл., папер., фарбув., вапняк. фабрик	кіл. виданих торгів. та пром. свідоцтв
« <i>Стат. поземел. собственности и насел. мест Европ. Рос...</i> » 1885 р.	загал. кількість	цегляні / дерев'яні / мазанки / глинобитні / земляні	—	—	—
« <i>Волости и важные селения Европ. Рос...</i> » 1886 р.	загал. кіл.	загал. кіл. дворів	тільки православні	—	загал. кіл.
« <i>Города России...</i> » 1904, 1910 рр.	загал. кількість	цегляні / дерев'яні / інші	прав. / катол. / іуд. / протест.	фабрики / заводи / майстерні	—

		загалом + покриття дахів			
«Населен. места Рос. имп. в 500 и более жит...» 1905 р.	чол. / жін. / загал. кіл.	—	—	—	—
«Города и поселен. в уездах имеющие 2000 и более жит...» 1905 р.	загал. кількіс ть	—	—	—	—
«Екатерин. гор. статистика» 1918 р.	чол. / жін. / загал. кіл.	—	—	—	—
«Описание насел. мест Екатерин. губер...» 1925.	чол. / жін.	—	—	олійниці	загал. кіл.

Додаток Д

Змістовність опрацьованих мап міст Катеринославщини кінця XVIII – початку XX ст.

Місто	Кресляр	Рік видання мапи	Наявність позначок	Маркування	Публікація
Катеринослав		1784	Відсутні	Надписи призначення кварталів	Опубліковано [775, с. 27]
	К. Геруа	1786(7)	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва)	Літерне нумерування забудови	Опубліковано [425, с. 151; 775, с. 29; 859, с. 38]
	І. Старов	1790	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва)	Літерне нумерування забудови	Опубліковано [775, с. 35]
	І. Старов	1792	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва)	Цифрове нумерування забудови	Опубліковано [775; 776, с. 57; 859, с. 141; 875, с. 11]
	Л. Ігнат'єв	1793	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва)	Виділення різними кольорами, а також цифрова нумерація забудови	Опубліковано [770, с. 387]
		1795	Відсутні	Відсутні	Опубліковано [839, с. 231]
		1795(7)	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва та вже реалізованого)	Виділення різними кольорами, а також цифрова нумерація забудови	Опубліковано [875, с. 17]
	Губ. землемір П. Неєлов	1806	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва та вже реалізованого)	Виділення різними кольорами, а також цифрова нумерація забудови	Опубліковано [775, с. 36; 855, с. 64-65; 858, с. 121; 875, с. 15]
		1810	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва)	Виділення різними кольорами, а також цифрова нумерація забудови	Опубліковано [775, с. 39; 776, с. 66]

<p><i>нагірна частина</i></p> <p><i>торгівельний майдан навколо Троїцької церкви</i></p>			будівництва та вже реалізованого)		
	В. Гесте	1817	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва та вже реалізованого)	Виділення різними кольорами, а також цифрова нумерація забудови	Опубліковано [451, с. 99; 733, с. 30; 775, с. 39; 776, с. 66; 875, с. 19]
	Губ. землемір Авчінніков,	1834	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва)	Літерна нумерація забудови, позначення вулиць та майданів	Неопубліковане
	Д. Вісконті, губ. інженер В. Кампіоні	1837	Є пояснення (фрагментарне зазначення запланованого до будівництва та вже реалізованого)	Цифрова нумерація забудов, фрагментарне позначення вулиць	Неопубліковане
		1850-х	Пояснення відсутні	Штрихування місцевості	Опубліковано [775, с. 53]
	О.О. Пупирніков	1885 ¹	Відсутні	Цифрова нумерація забудови, вказані назви вулиць та площ, позначений поділ міста на поліцейські частини	Опубліковано [775, с. 66-67]
	І. Акінфієв	1889	Є пояснення (зазначення власників садів)	Цифрова нумерація ділянок садів, позначення назв вулиць та площ	Опубліковано [730(вкл адення)]
		1903	Є пояснення (позначення різних за призначенням закладів)	Цифрова нумерація забудови, позначення вулиць та площ, а також фрагментарно деяких частин міста із виділенням їх зеленим кольором. Має 52 умовні позначки, які подані у вигляді чорних квадратів. З них 5 позначок стосуються органів самоврядування, 4 – фіскальних органів, 4 – банків, 2 – закладів	Опубліковано [366]

¹Матеріали надані В.С. Старостінім

				покарання, 3 – медзакладів, 7 – учбових, 13 – релігійних закладів, 9 – будівель управління залізниці, 2 – військових об'єктів та 4 все решта одиничне.	
	Д. Мадаховський	1909	Є пояснення (позначення різних за призначенням закладів)	Цифрова нумерація забудови, позначення вулиць та площ, а також фрагментарно деяких частин міста із виділенням їх кольором. 3 них 5 позначок стосуються органів самоврядування, 4 – фіскальних, 4 – банків, 3 – об'єктів промисловості, 2 – закладів покарання, 3 – медзакладів, 13 – учбових, 15 – релігійних закладів, 6 – будівель управління залізниці, 4 – військових об'єктів та 4 все решта одиничне. Усе креслення розмальовано у два кольори: зеленим виділені сади, парки та кладовища, а решта – помаранчевим. Проектувальник зазначив назви вулиць та майданів.	Опубліковано [770, с. 283]
	Міський землемір К. Хмелевський	1913	Є пояснення (позначення різних за призначенням закладів)	Цифрова нумерація забудови. 110 відміток. 3 них 9 позначок стосуються розміщення органів самоврядування, 4 – фіскальних органів, 4 – банків, 2 – закладів відбуття покарання, 4 – поштових закладів, 4 – медзакладів, 19 – учбових, 15 – релігійних закладів, 4 – світських закладів, 2 – театрів, 5 – будівель управління залізниці, 8 – військових об'єктів, 5 – виділених	Опубліковано [775, с. 74-75]

			ділянок під забудову, 7 – під кладовище та 12 все решта одиничне.	
В типографії Л.І. Сатановського	1915	Є пояснення (позначення різних за призначенням закладів)	Виділення різними кольорами поліцейських частин, а також цифрова нумерація забудови. Нараховує 113 позначок. 3 них 5 позначок відображають локалізацію органів самоврядування, 4 – фіскальних органів, 6 – банків, 3 – об'єктів промисловості, 3 – органів юстиції, 3 – закладів відбуття покарання, 3 – поштових закладів, 4 – медзакладів, 21 – учбових, 3 – наукових установ, 20 – релігійних закладів, 4 – світських, 2 – театрів, 2 – музеїв, 7 – благодійних закладів, 5 – готелів, 6 – будівель управління залізниці, 4 – військових об'єктів та 8 все решта одиничне.	Опубліковано [366]
Маріуполь	1782	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва та вже реалізованого)	Цифрова нумерація забудови із вказівкою розташування на місцевості житла з цегли, дерева та землянок	Опубліковано [417]
	1784	Відсутні	Позначення розміщення церков	Опубліковано [417]
	1787	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва)	Літерна нумерація кварталів та забудови	Опубліковано [425, с. 230; 770, с. 339]
	1795	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва) <i>нечитабельна</i>	Літерна нумерація кварталів та забудови	Опубліковано[859, с. 143]
	1811	Є пояснення (зазначення запланованого до	Літерна нумерація зведеного та цифрова нумерація проектного, пунктирне виділення забудованої	Опубліковано [451, с. 104]

<i>центральна частина</i>			будівництва та вже реалізованого)	частини міста	
		1811	Є пояснення (зазначення поселень навколо міста)	Цифрова нумерація поселень міста, викреслено лише забудовані частини	Опубліковано [810, с. 71]
		1826	Відсутні	Виділення різними кольорами забудованої та незабудованої частин міста, позначення розташування церков, назви місцевостей навколо міста	Опубліковано [399; 561, с. 125]
	Архітектор Македоснький	1827	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва)	Літерна нумерація забудови, виділення кольорами забудованого та незабудованого	Опубліковане [486]
		1835	Невідомо	Невідомо	Неопубліковане [184]
	Землемір Бабанін	1844	Невідомо	Невідомо	Неопубліковане [197]
	Топограф Рокобольський	1857	Невідомо	Невідомо	Неопубліковане [197]
	Міський архітектор Марзукевич	1869	Невідомо	Невідомо	Неопубліковане [197]
		1892	Є пояснення (зазначення церков, поліцейські частини, вулиць, шляхів)	Літерна нумерація церков та цифрова нумерація відповідно за поділом міста на поліцейські частини, а також вулиць	Опубліковано [750; 804]
		1910	Відсутні	Позначення назв вулиць та площ	Опубліковано [672]
Олександрівськ	М.О. Деденьов	1771	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва)	Літерна нумерація забудови	Опубліковане[879, с. 16]
<i>мапа фортеці</i>	Інженер З. Файшмят	1779 ²	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва)	Літерна нумерація забудови	Неопубліковане[367]
		1783	Відсутні	Відсутні	Опубліковано [859, с. 131]
	Губ. землемір	1795(8)	Відсутні	Відсутні	Неопубліковане

²Матеріали надані П.А. Бойко

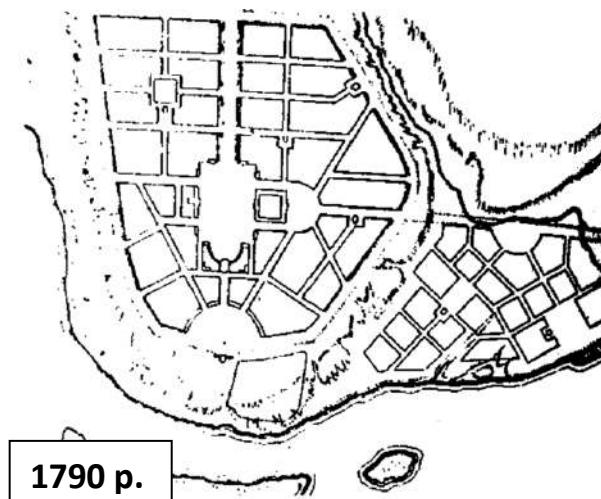
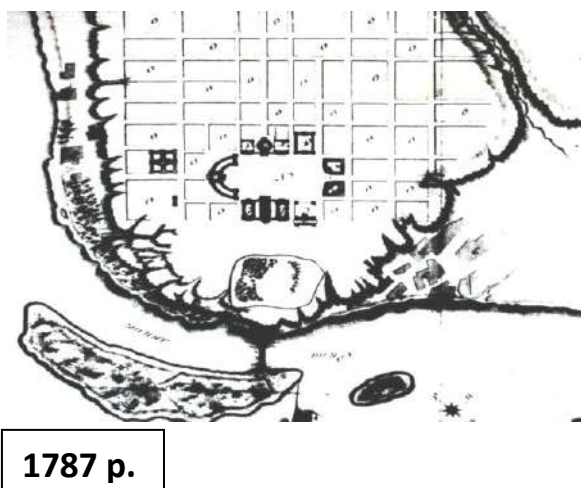
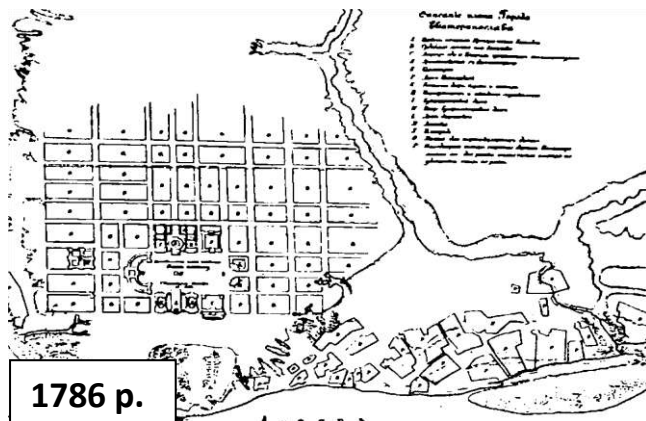
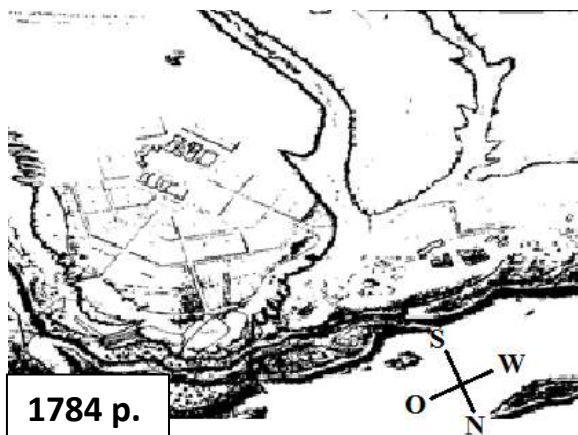
<i>мапа к. Шенвізе</i>	Горленський, МатвейТамилин				
	Губ. землемір П. Чуйко	1797(8)	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва)	Цифрова нумерація забудови, а також умовно позначено забудовану частину в межах посаду	Опубліковано [858, с. 136; 879, с. 18]
	Губ. землемір П. Неєлов	1811	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва та вже реалізованого)	Цифрова нумерація збудованого та спроєктованого в межах фортеці та посаду, кольорове виділення збудованої частини	Опубліковане [828, с. 15]
		1823	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва)	Цифрова нумерація забудови	Опубліковано [858, с. 165; 879, с. 24]
		1849	Невідомо	Невідомо	Неопубліковане [105]
	Межовик Честоколов	1867	Є пояснення (зазначення наявної забудови)	Виділення різними кольорами громадської та житлової забудови	Неопубліковане [164]
		1883	Невідомо	Невідомо	Неопубліковане [105]
		1894	Невідомо	Невідомо	Неопубліковане [105]
		1903	Відсутні	Цифрова нумерація кварталів міста	Неопубліковане
	Міський інженер Ф. Пекутовський, А.(О?). Воротнєв	1913	Є пояснення (поселення навколо міста)	Виділення різними кольорами частин міста, позначення червоним громадських закладів із вказівкою їх призначення, позначення назв вулиць та площ	Опубліковане [879, с. 34-35]
Г.І. Новіков	1915 ³	Відсутні	Виділення темним кольором громадських закладів, позначення назв вулиць та площ	Неопубліковане	

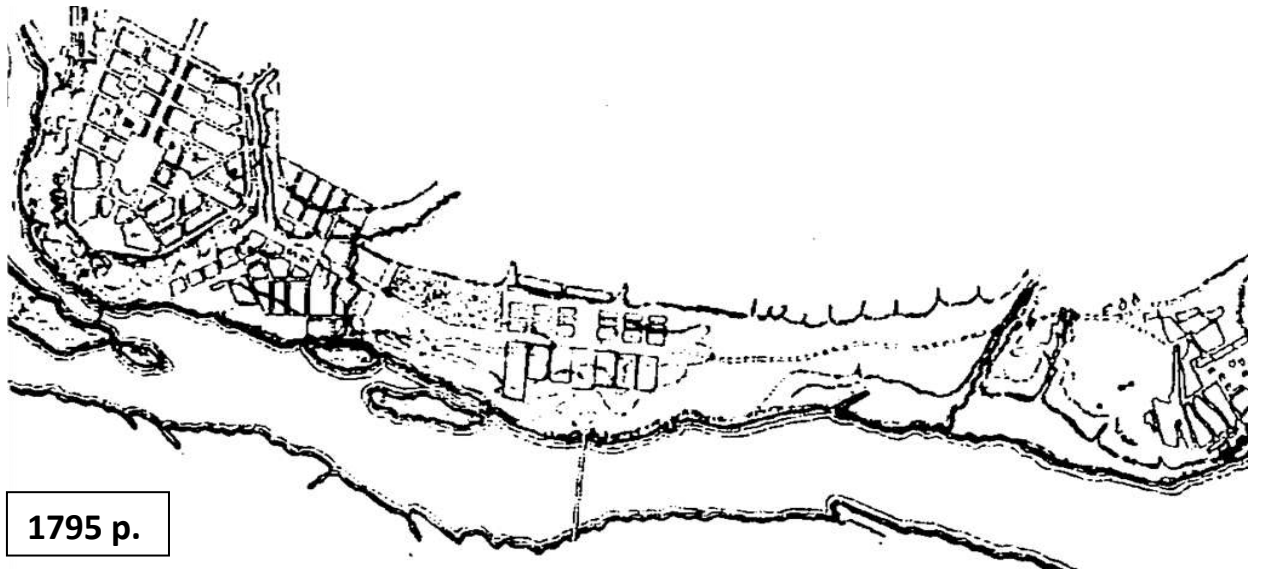
³Матеріали надані Е.С. Андрущенко

Павлоград		1787	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва)	Літерна нумерація кварталів	Опубліковано [425, с. 238; 859, с. 136]
		1793	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва)	Цифрова нумерація забудови із вказівкою розташування житлової	Опубліковано [859, с. 140]
		1795	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва)	Цифрова нумерація забудови із вказівкою розташування житлової	Опубліковано [752, с. 66]
		1798	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва)	Цифрова нумерація забудови із вказівкою розташування житлової забудови	Опубліковано [752, с. 106; 848, с. 8]
	В. Гесте, повітовий землемір Рамашинський	1831	Є пояснення (зазначення запланованого до будівництва)	Цифрова нумерація забудови, виділення пунктиром забудованої частини міста	Опубліковано [858, с. 175]
	І.С. Козлов	1831	Відсутні	Позначення відмежований ділянок із вказівкою їх цифрової нумерації	Неопубліковане
Нікополь	Губ. землемір Житовський	1864	Невідомо	Невідомо	Неопубліковане [207]

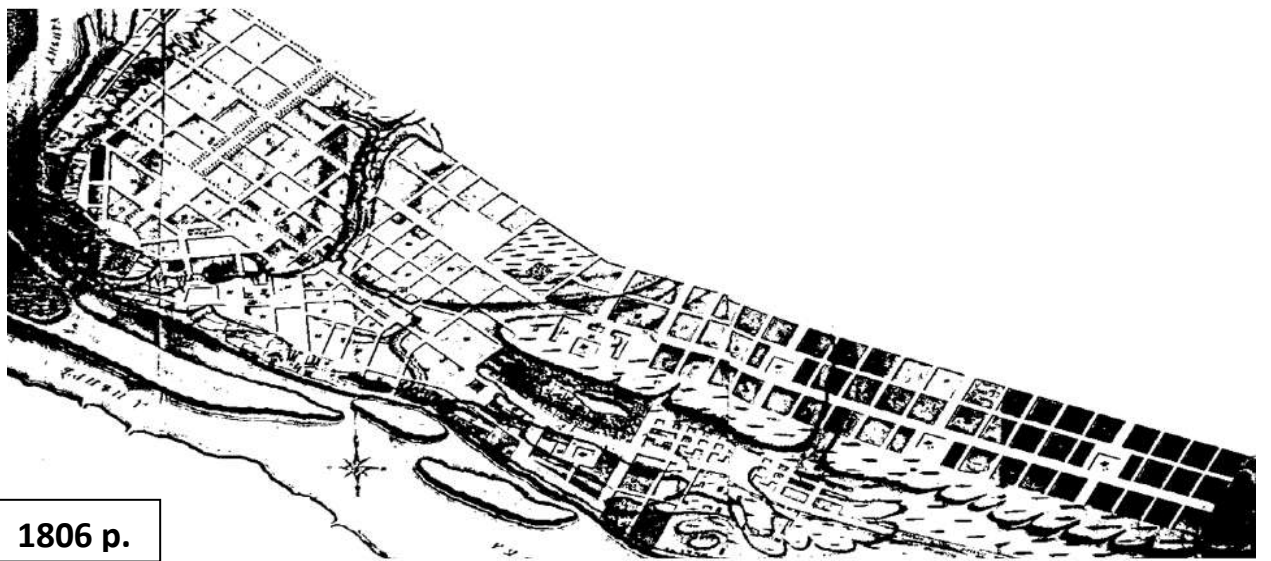
Графічне зображення опрацьованих мап міст Катеринославщини кінця XVIII – початку XX ст.

Мал. 1. Мапи м. Катеринослава з 1786 по 1915 рр.

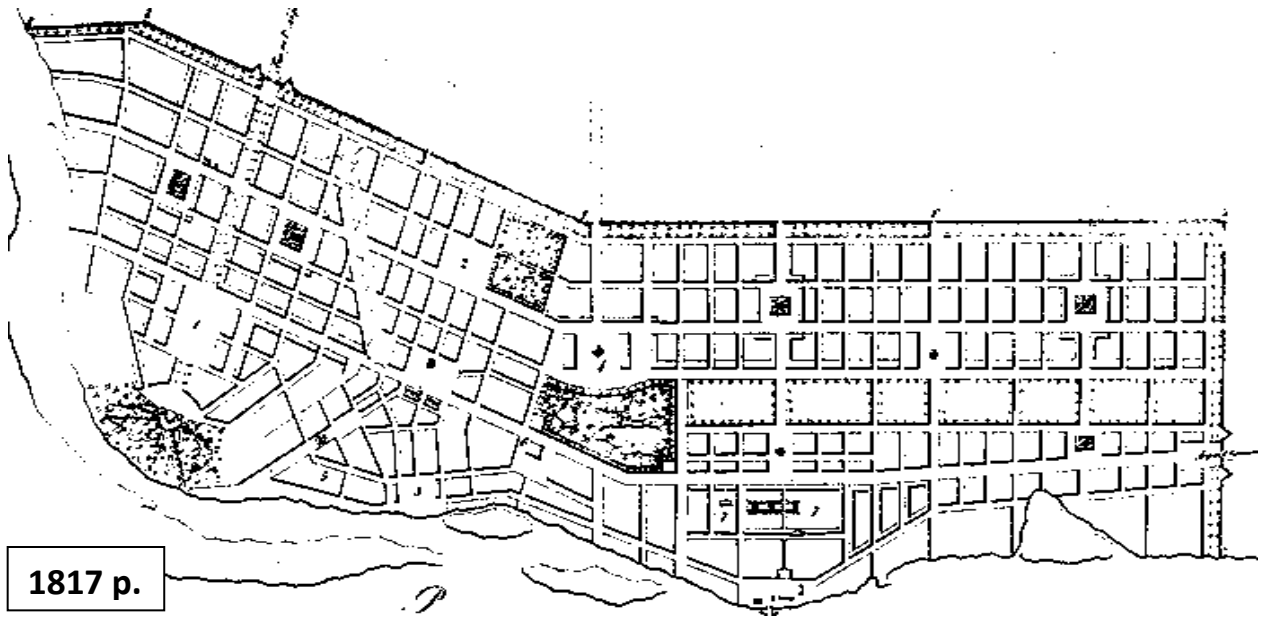
1795 p.

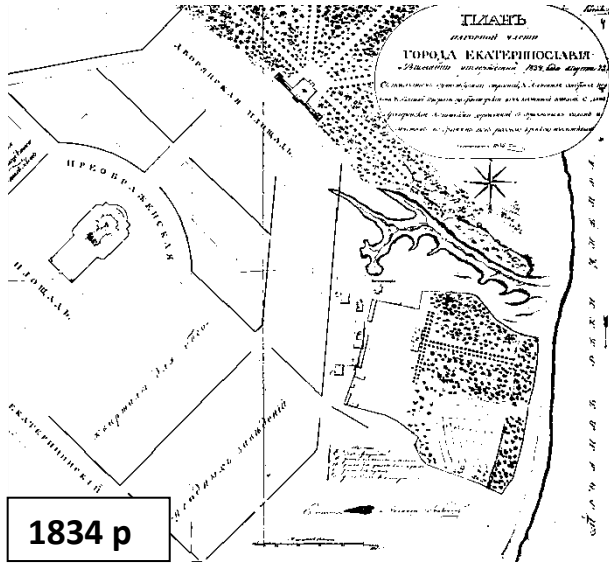
1806 p.

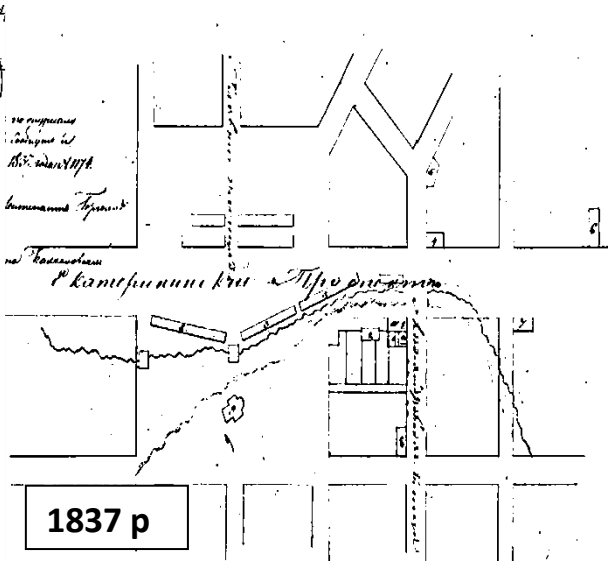
1810 p.

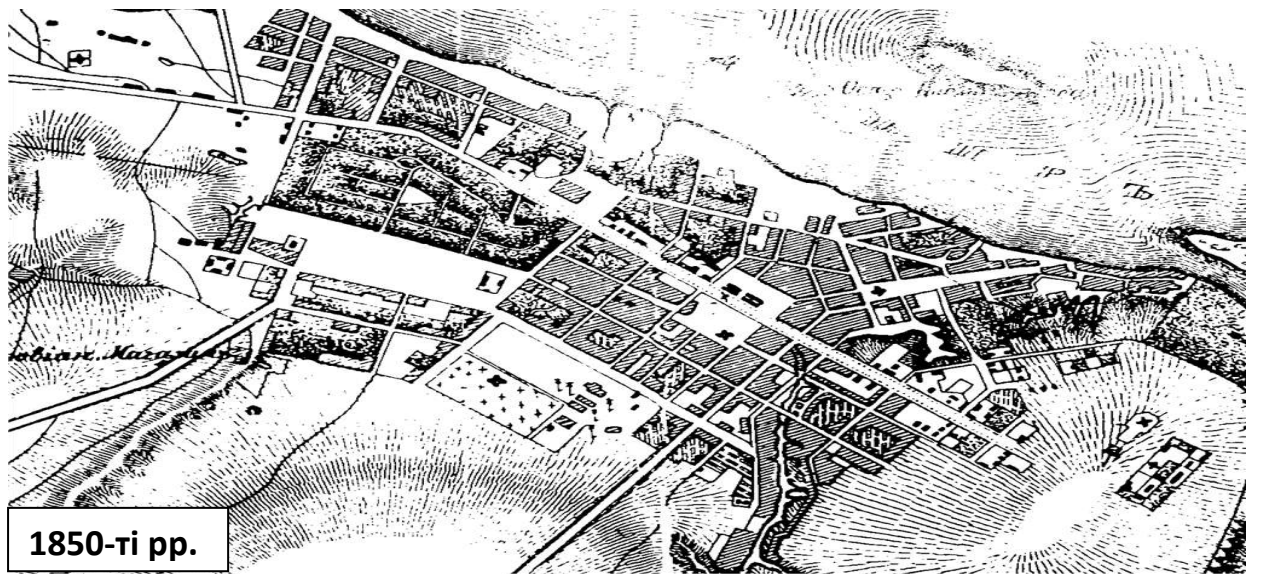
1817 p.

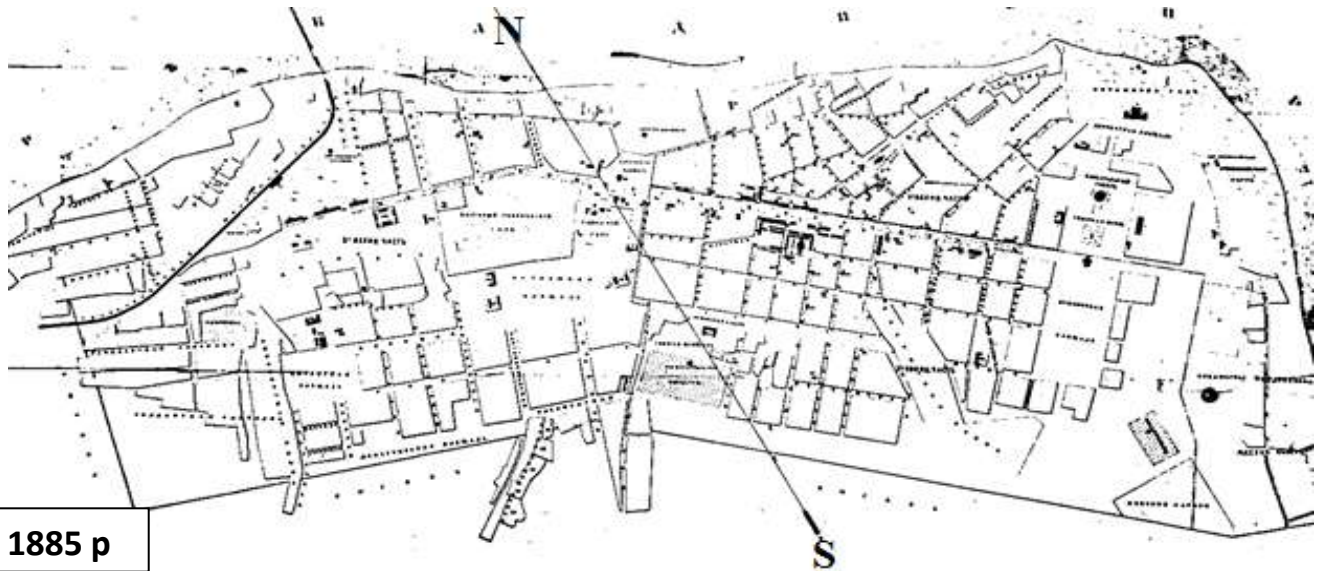
1834 p

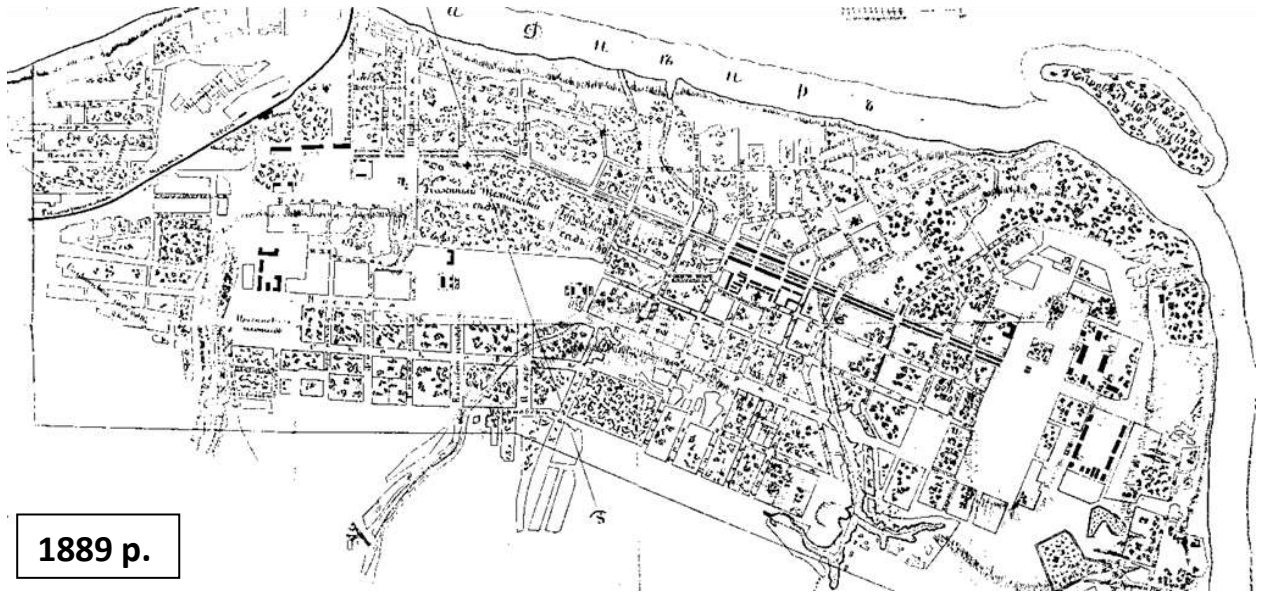
1837 p

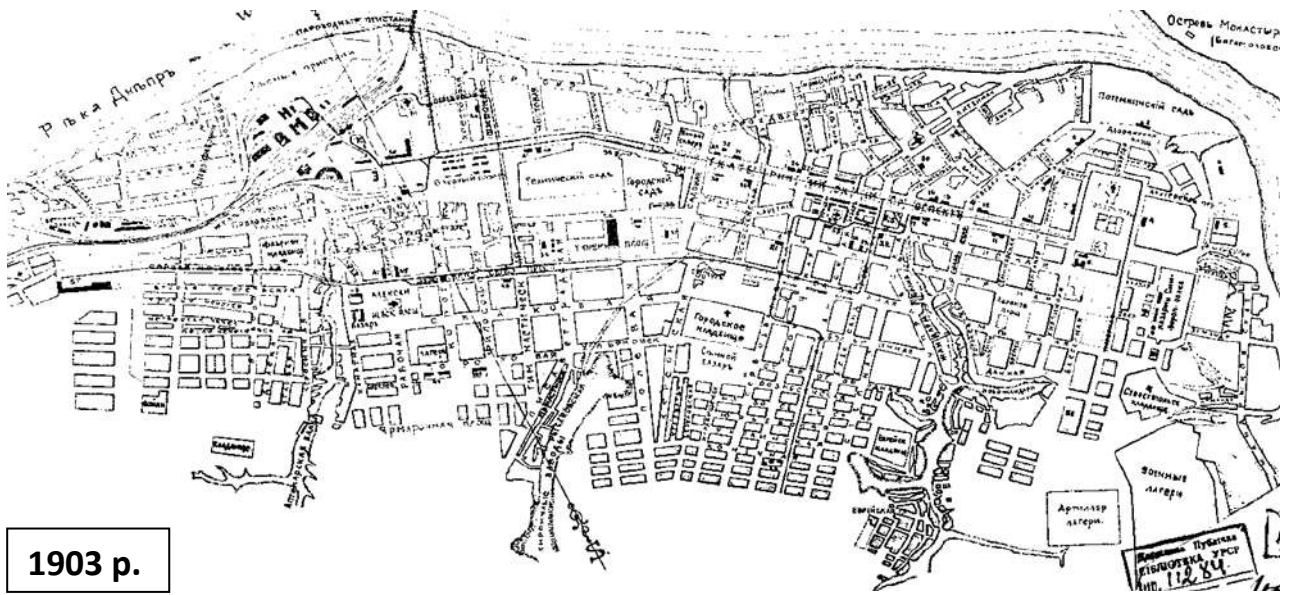
1850-ті pp.

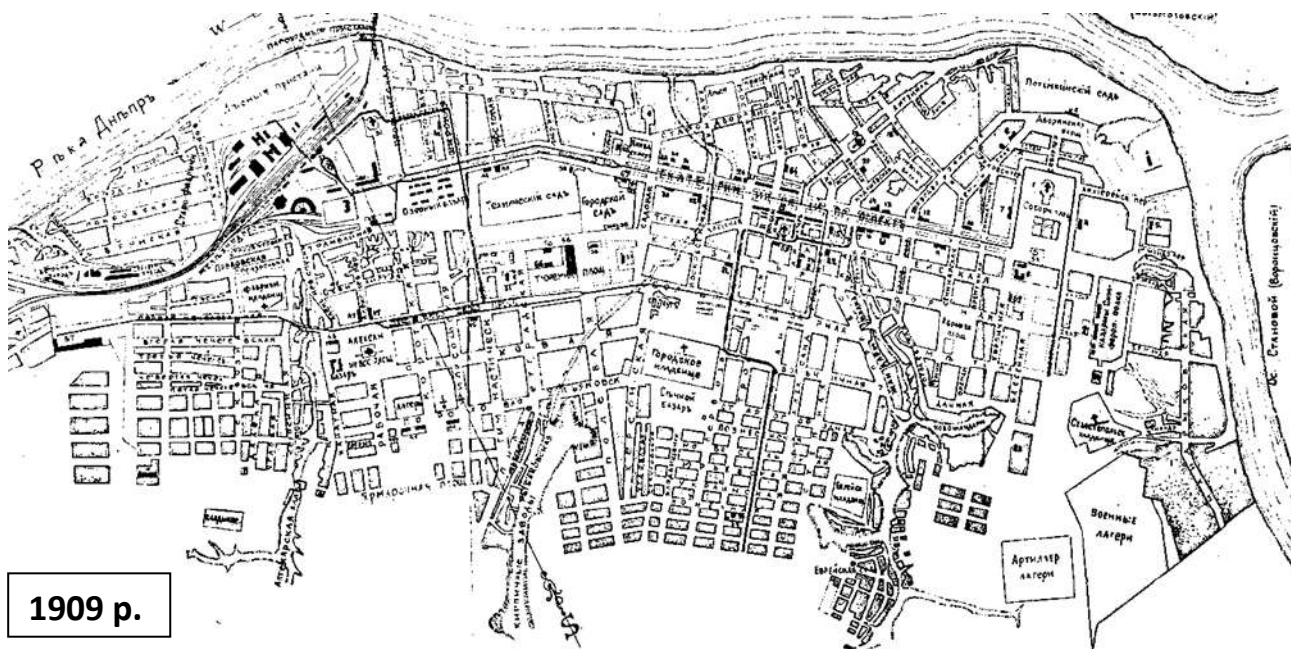
1885 p.

1889 p.

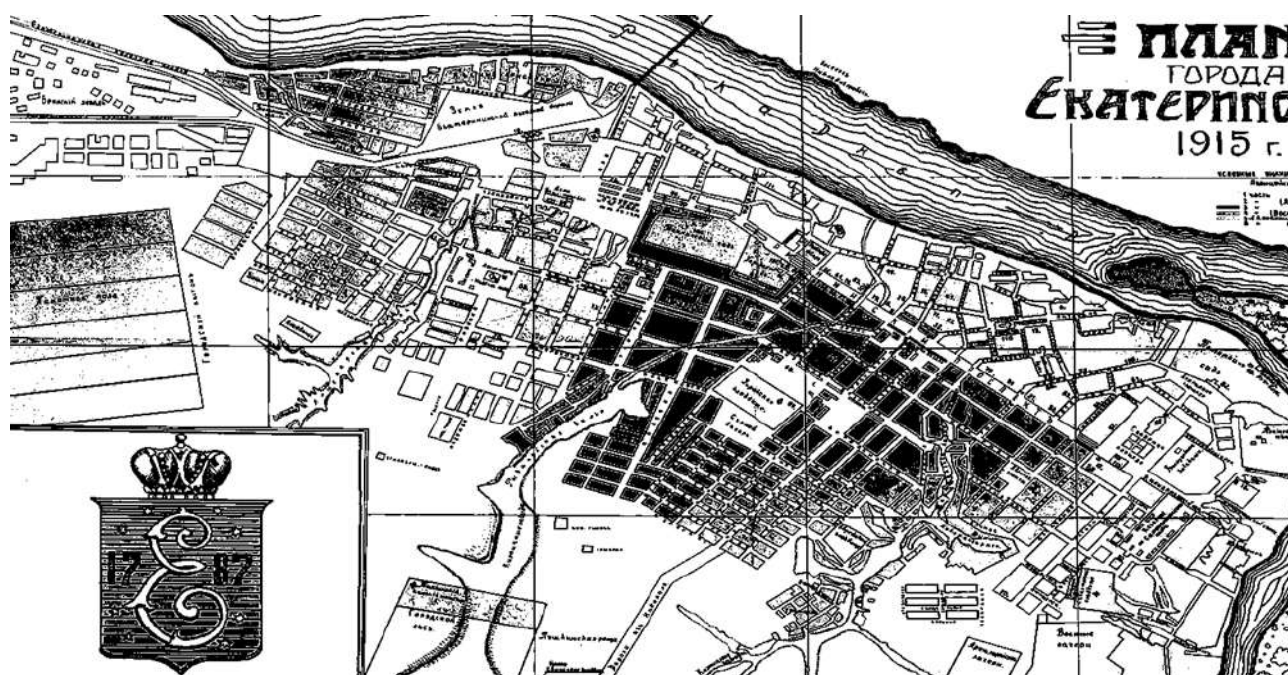
1903 p.

1909 г.

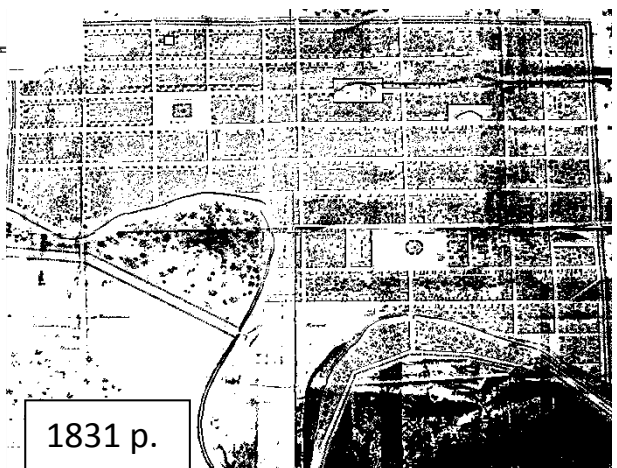
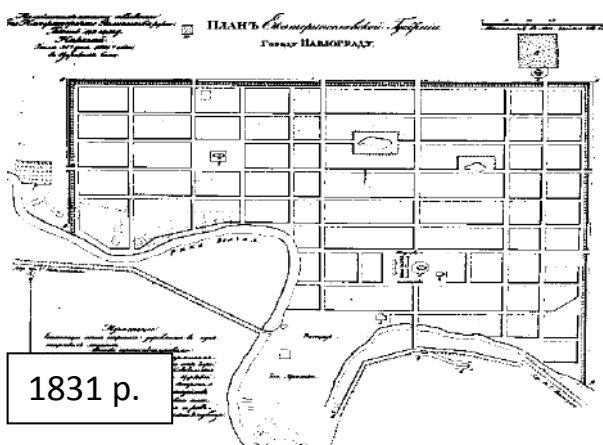
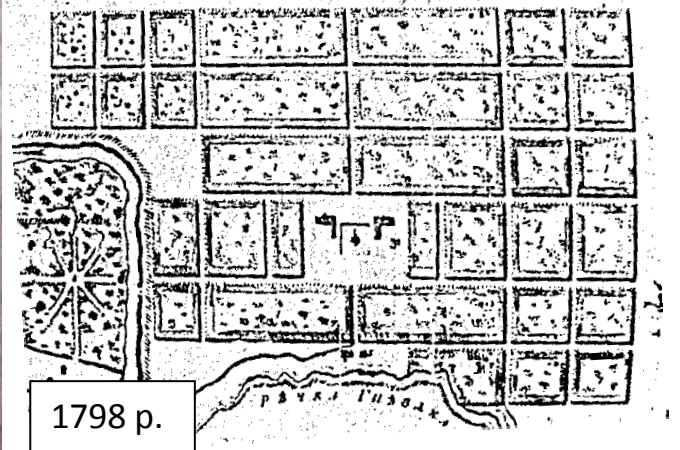
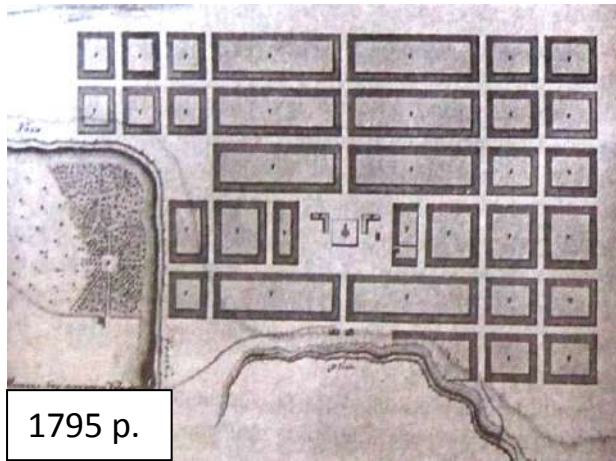
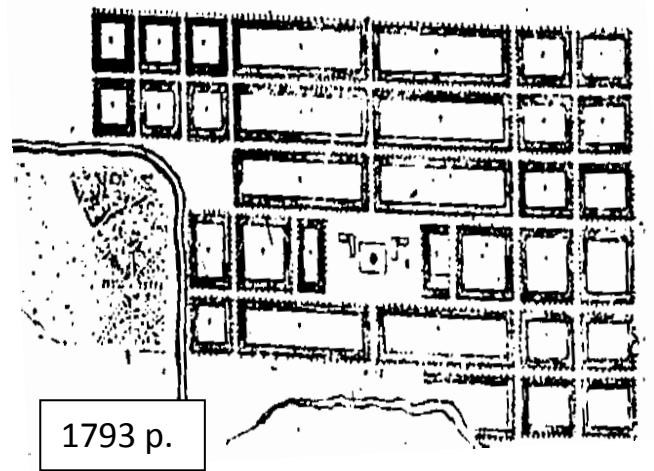
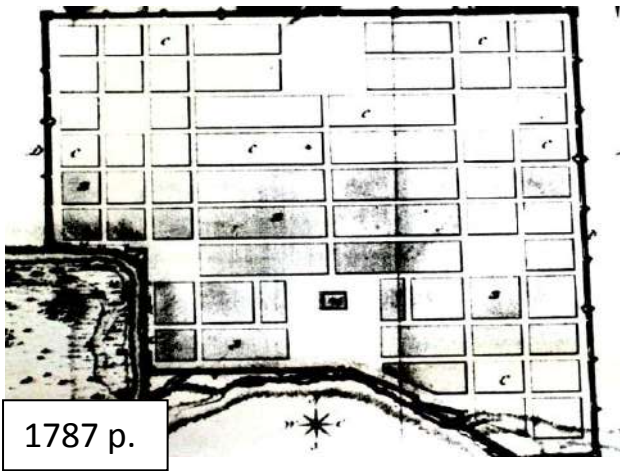
1913 г.

Мапи м. Катеринослава з 1786 по 1915 рр.¹

¹Джерела та література: 366; 425, с. 151; 451, с. 99; 730(вкладення); 733, с. 30; 770, с. 283, 387; 775, с. 27, 29, 35, 36, 39, 53, 66-67, 74-75; 776, с. 57, 66; 839, с. 231; 855, с. 64-65; 858, с. 121; 859, с. 38, 141; 875, с. 11, 15, 17, 19.

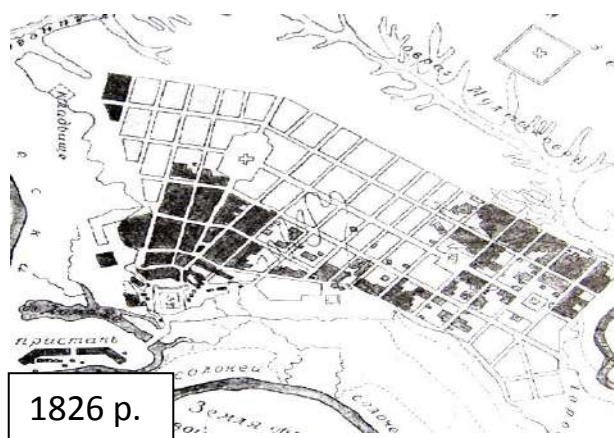
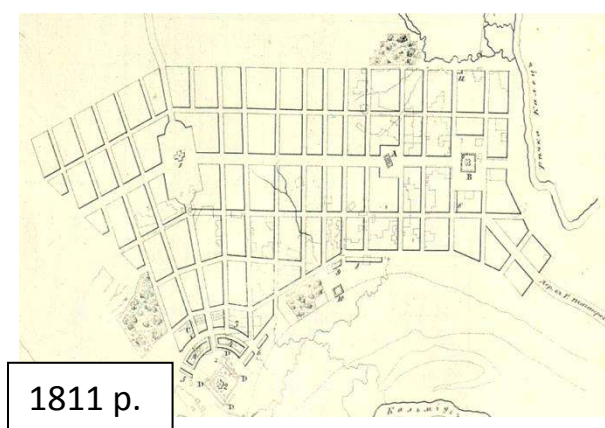
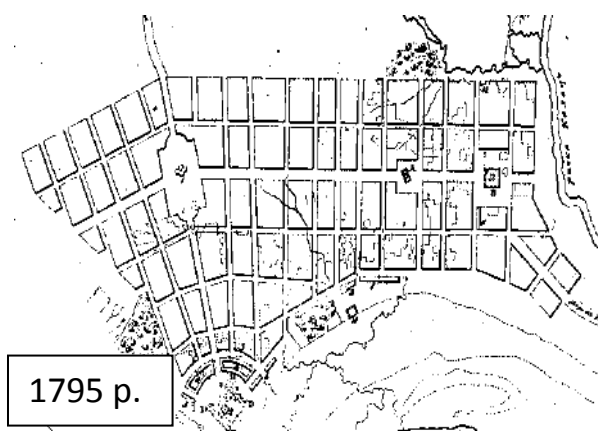
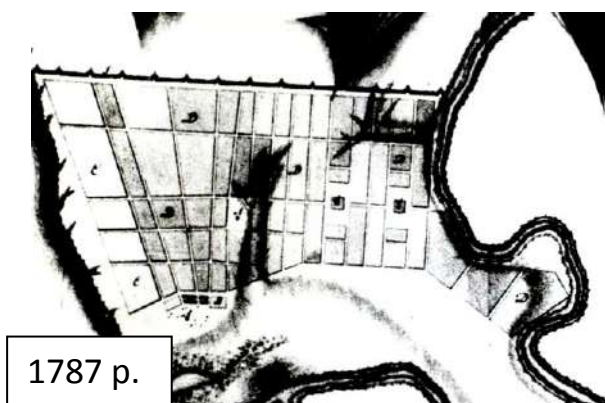
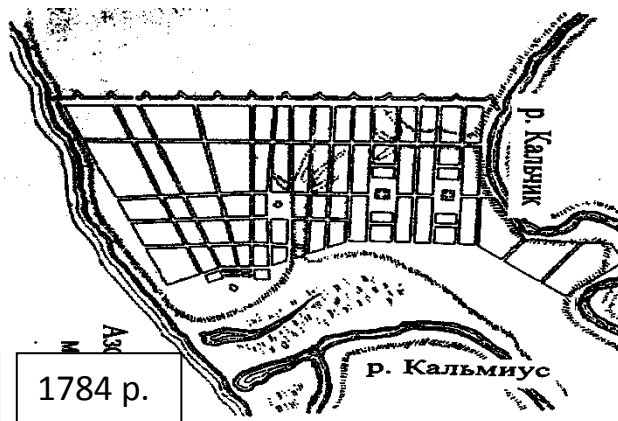
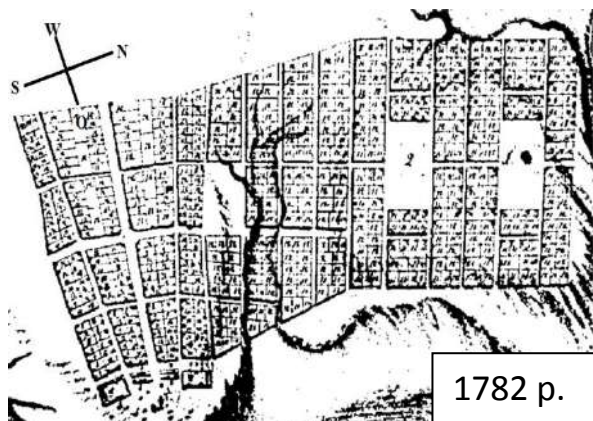
Мал. 2. Мапи м. Павлограда з 1787 по 1831 рр.

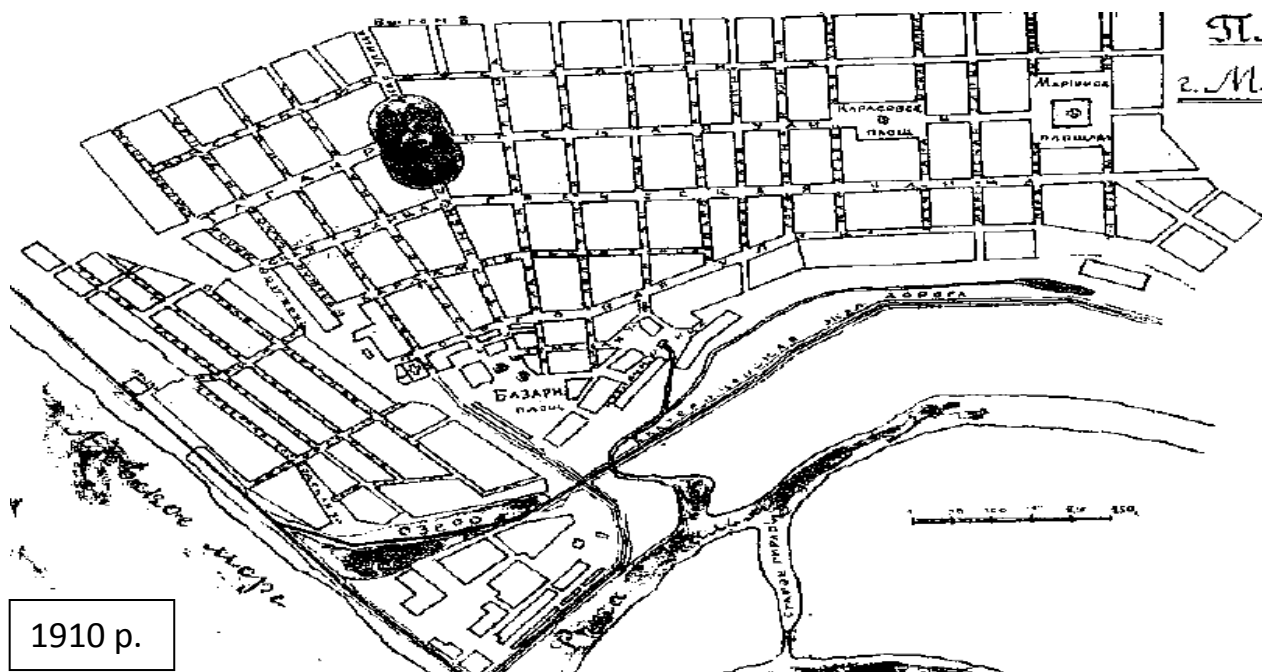
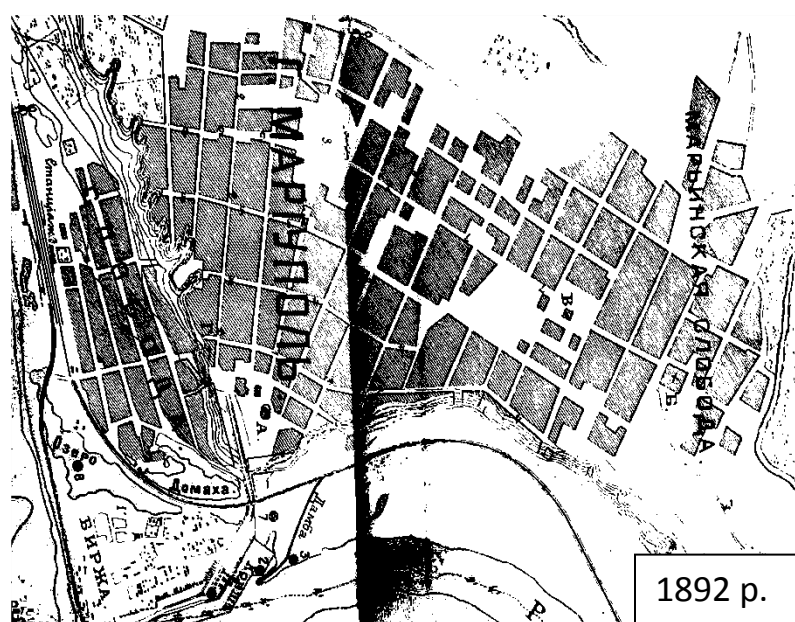
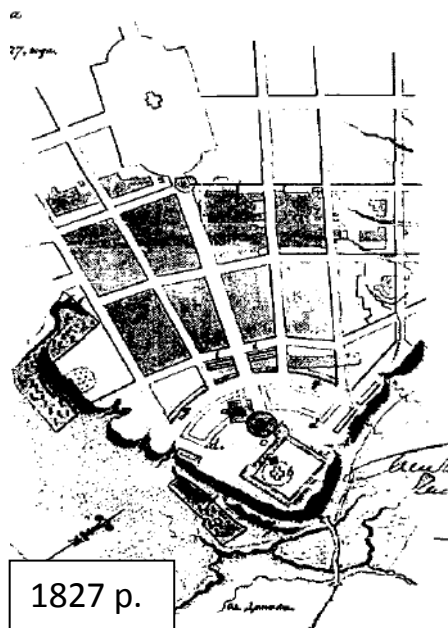

Мапи м. Павлограда з 1787 по 1831 рр.²

²Джерела та література: 425, с. 238; 752, с. 66, 106; 848, с. 8; 858, с. 175; 859, с. 136, 140.

Мал. 3. Мапи м. Маріуполя з 1782 по 1910 рр.

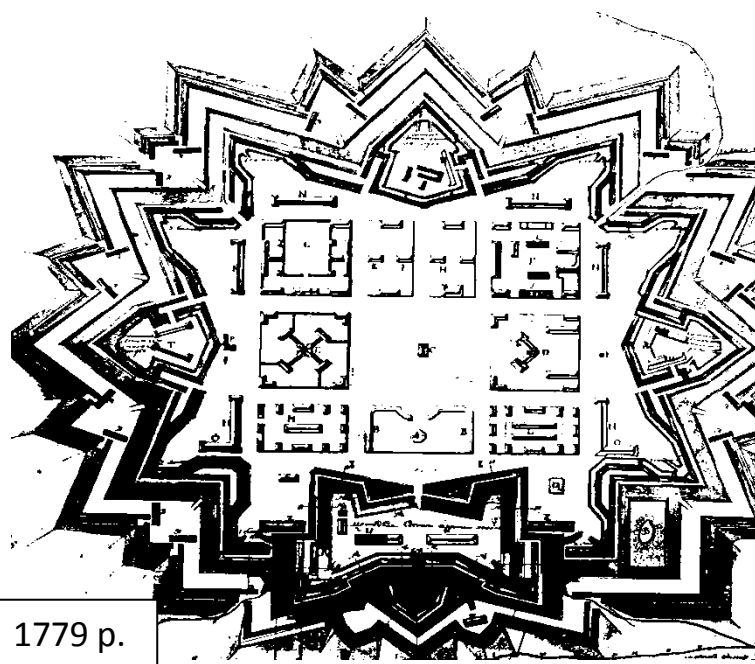
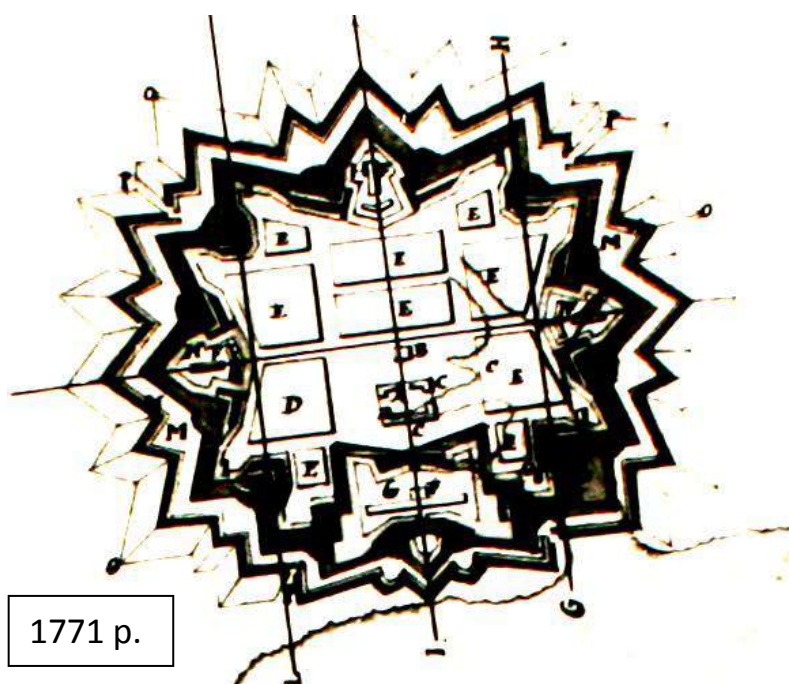

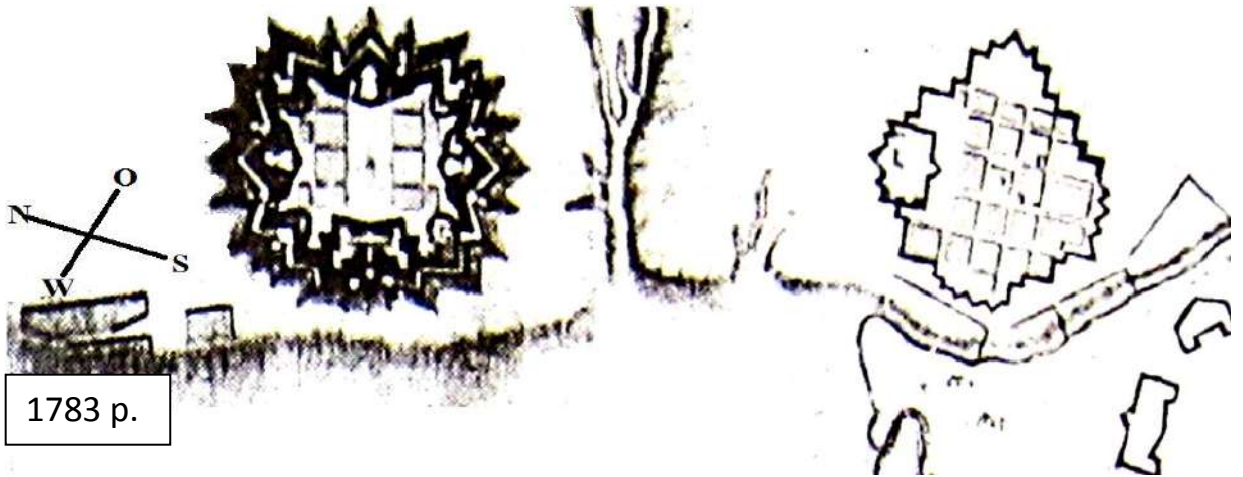

Мапи м. Маріуполя з 1782 по 1910 рр.³

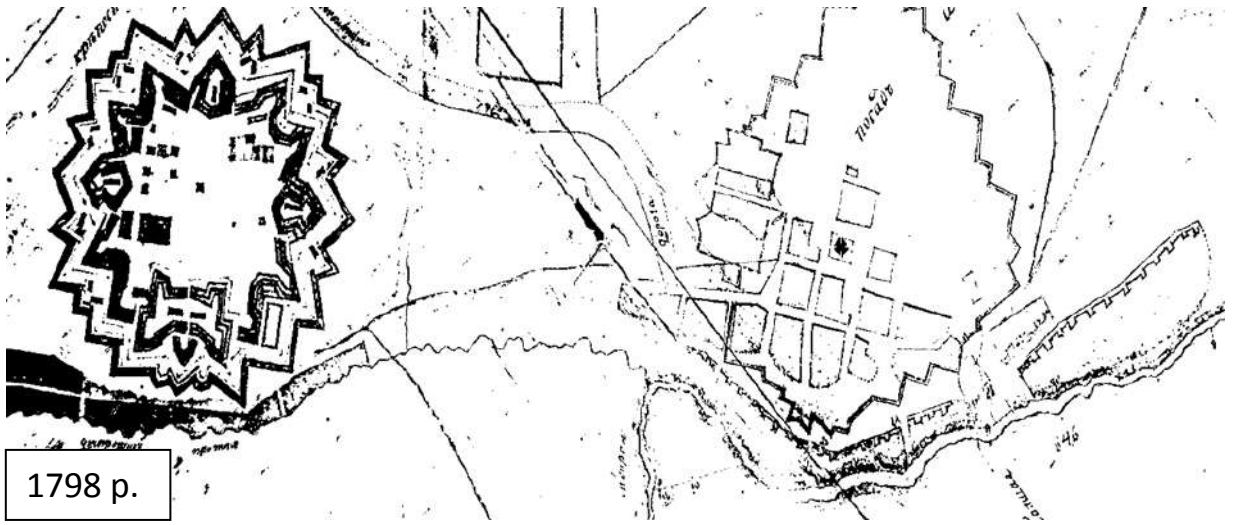
³ Джерела та література: 184; 197; 417; 425, с. 230; 451, с. 104; 471; 672; 750; 770, с. 339; 804; 810, с. 71; 858, с. 125; 859, с. 143.

Мал. 4. Мапи м. Олександрівська з 1770 по 1915 рр.

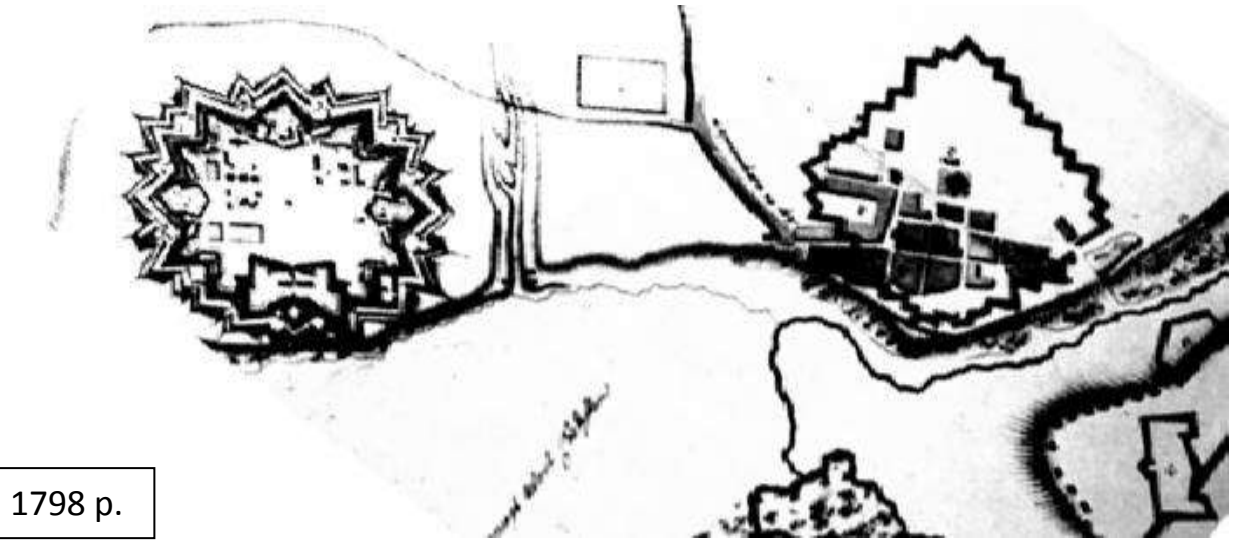

1783 p.

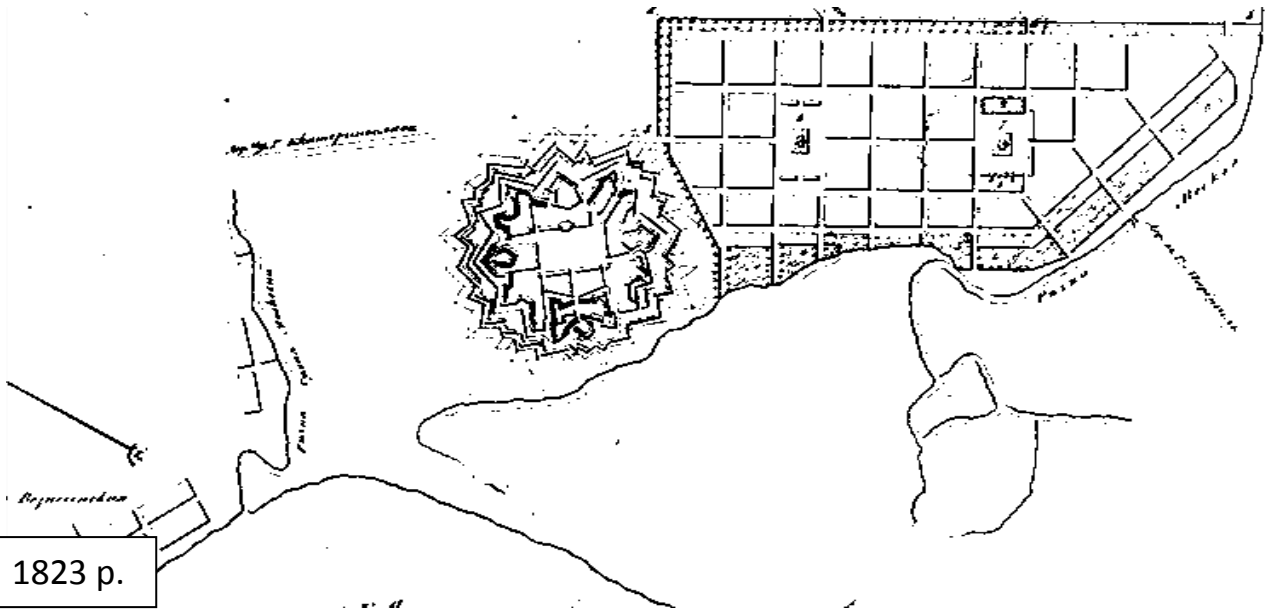
1798 p.

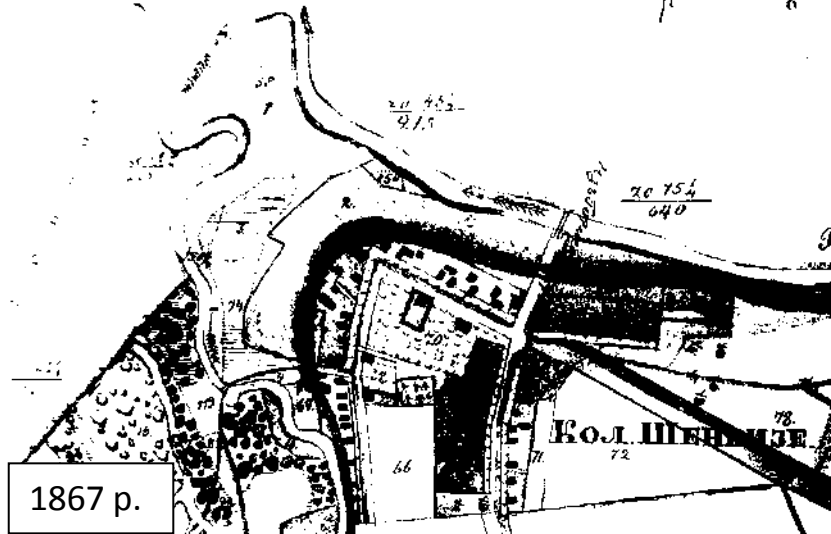
1798 p.

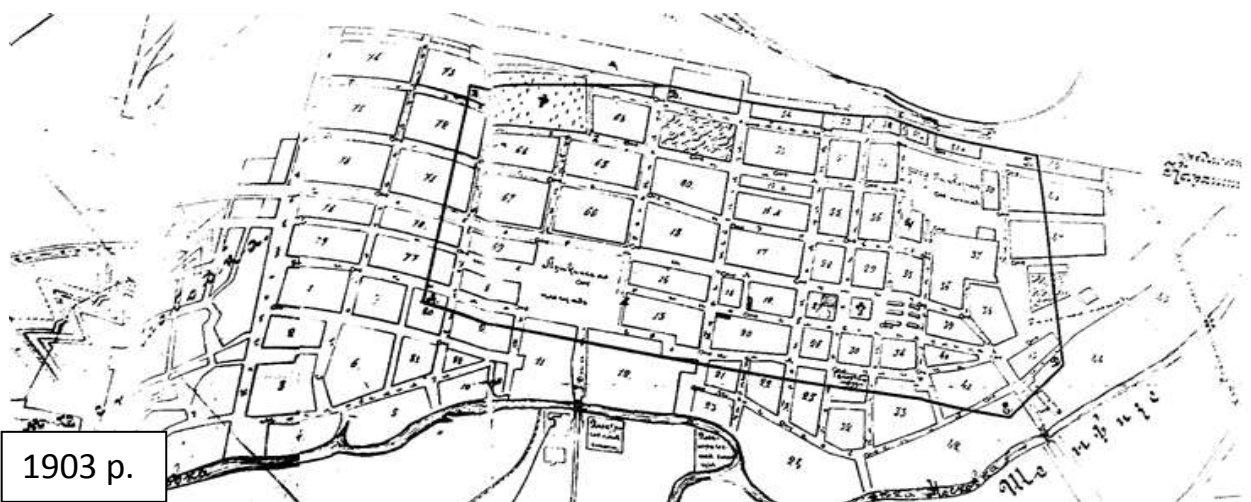
1811 p.

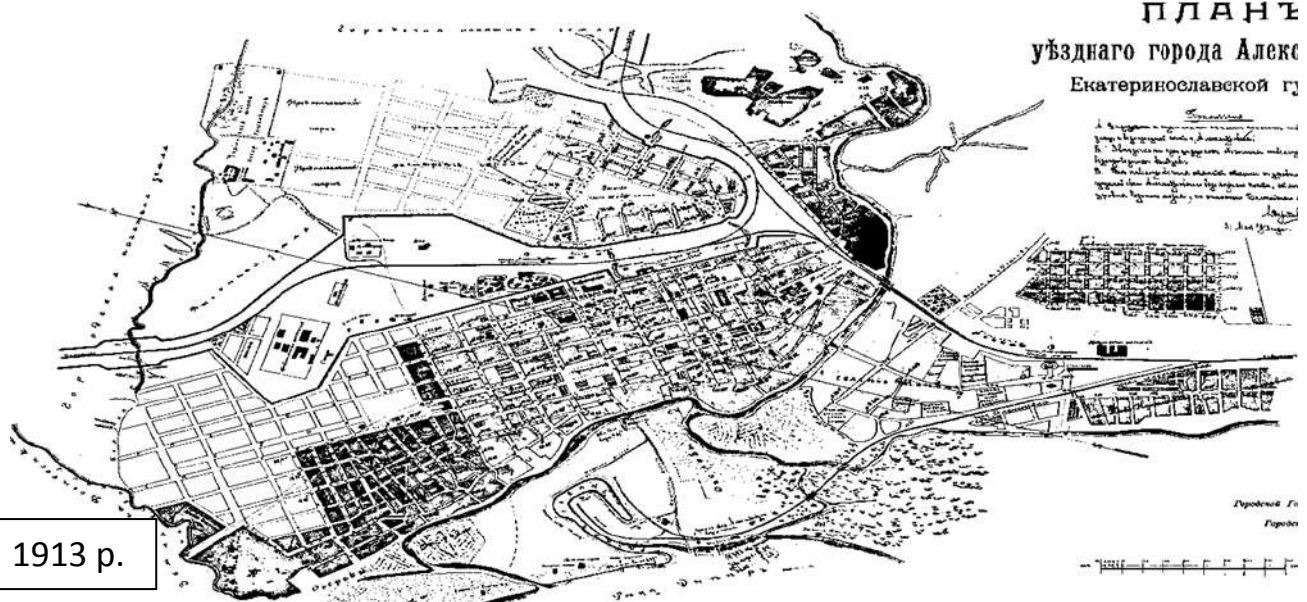
1823 p.

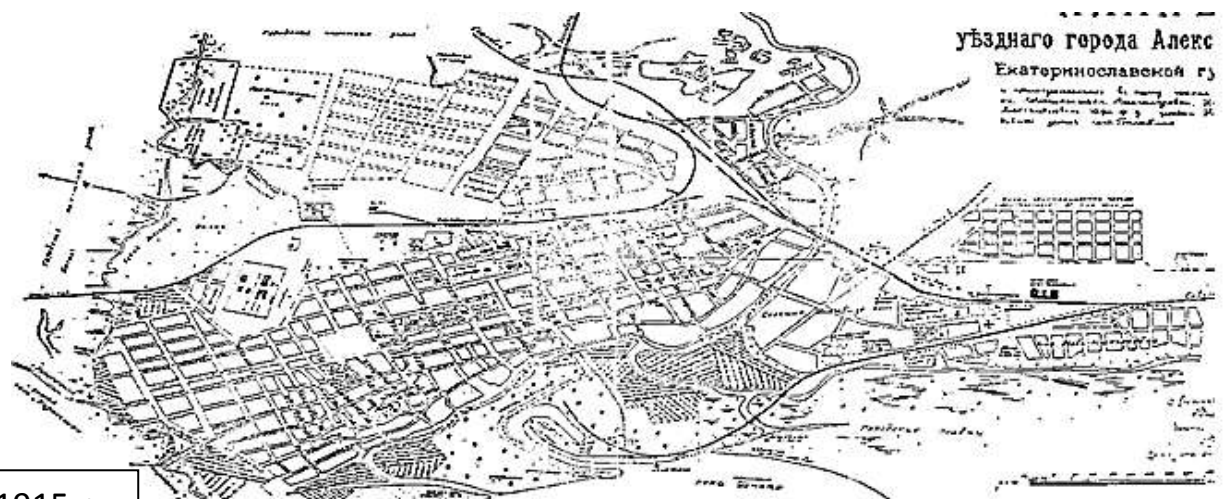
1867 p.

1903 р.

1913 р.

1915 р.

Мапи м. Олександрівська з 1770 по 1915 рр.⁴

⁴Джерела та література: 105; 164; 367; 828, с. 15; 858, с. 136, 165; 859, с. 131; 879, с. 16, 18, 24, 34–35.

Віднайдені листівки поштових серій міст Катеринославщини

м. Катеринослава

Чорно-білі серії

Серія №1

1. Катеринославський проспект – фокус на католицьку церкву
2. Готель «Європа»

Серія №2

1. №2Потьомкінський сад
2. №8 – Перетин проспекту та вул. Широкої
3. №12 – Гостинні ряди
4. №16 – Катеринославський проспект та вул. Олександрівська
5. №17 – Катеринославський проспект та вул. Олександрівська (фокус на крамницю Бобовича)
6. №23 – Управління Катеринославської залізниці (у бік Покровської церкви)
7. №24 – Роза проспекту та вул. Провіантської
8. №35 – Землемірне училище

Серія №3

1. Вул. Первозванівська
2. Катеринославський проспект (фокус на Міську думу вгору)
3. Катеринославський проспект, будинок губернатора
4. Комерційний клуб
5. Мечеть
6. Вокзал Катеринославської залізниці (ракурс здалеку, через алею)
7. Готель «Франція»

Серія №4

1. Католицька церква	4. Класичне чоловіче училище (II)
2. Технічне залізничне училище	5. Духовне чоловіче училище
3. Залізничне училище (II)	

Серія №5

1. Катеринославський міський сад

2. Пушкінський проспект, пам'ятник
Пушкіна	4. Готель «Континенталь»
	5. Народний будинок

3. Міська гімназія ім. Нестлей (з
лівого ракурсу)

Серія №6

1. №4 – готель «Пальміра»	2. №5 – пошта
3. №19 – Поліцейська вулиця (аптека Сартінсона)	

Тоновані серії

Серія №7

1. Катеринославський проспект (між вул. Клубною та Залізною)	
2. Відділення держбанку	
3. Вокзал Катеринославської залізниці	
4. Катеринославське вище гірниче училище	
5. Музей О. Поля	7. Перше реальне училище
6. Міський сад (з правого боку)	8. Англійський клуб (II)
9. Маріїнське жіноче училище	
10. Готель «Пальміра» та готель «Брістоль»	
11. Управління Катеринославської залізниці (з лівого кута)	
12. Управління Катеринославської залізниці	
13. Хімічний корпус Вищого гірничого училища	

Серія №8

1. Катеринославський театр	4. Хоральна синагога
2. Благовіщенська церква	5. Вчительська семінарія
3. Комерційне училище (II)	6. Лікарня «Червоного хреста»

Серія №9

1. Азовський банк
2. Перспектива на Міську думу з боку вул. Олександрівської

Серія №10 (В.І. Большакова)

1. Вид на Міську думу з нагірної частини
2. Пошта

Серія №11

1. №2 – Міський сад
2. №10 – Новогостинні ряди
3. №11 – Музей О. Поля
4. №16 – Катеринославський проспект, готель «Брістоль»
5. №17 – Санкт-Петербурзький банк (ріг проспекту та вул. Московської)
6. №18 – вул. Поліцейська

м. Маріуполя*Чорно-білі серії*

Серія №12

1. №3 – відділення Міського банку	4. №9 – Георгієвська вулиця
2. №4 – Олександрівський майдан	5. №10 – Торгова вулиця (ракурс на
3. №5 – церква Св. Марії Магдалини	б. Адабашевих)
та капличка	6. №14 – пристань

Серія №13

1. Держбанк	5. Торгові ряди
2. Реальне училище В. Гіацинтова	6. Зимовий театр
3. Жіноча гімназія Дарія	7. Міський сад
4. Єпархіальне училище	8. Цирк братів Яковенко
9. Готель «Континенталь»	
10. Нове приміщення Маріїнської жіночої гімназії	
11. Католицька церква (з боку вітваря й з парадного входу)	
12. Катерининська вулиця з видом на Харлампієвський собор	
13. Вокзальна вулиця з видом на слобідську церкву	

Серія №14

1. Маріупольська земська управа	6. Маріїнська церква
2. Жіноча гімназія В. Остославської	7. Поштово-телеграфна контора
3. Чоловіча гімназія	8. Театр
4. Нижче механіко-технічне училище	9. Естрада міського саду
5. Єпархіальне училище	10. Вокзал залізниці

Тоновані серії

Серія № 15

1. Торгові ряди
2. Будівля складу Адабашевих
3. Загальний вид базарного майдану з проекцією на Харлампієвський собор

Серія №16

1. Гостинні ряди
2. Завод «Русский провиданс»

м. Олександрівська*Чорно-білі серії*

Серія №17

1. №2 – перспектива вул. Соборної
2. №3 – вул. Соборна з фокусом на б. Медведкова (у бік к. Шенвізе)
3. №4 – вул. Соборна у бік Вознесенки
4. №6 – вул. Ковальська у бік Свято-Покровського собору
5. №8 – вул. Соборна (б. Медведкова)
6. №9 – вид на міст до к. Шенвізе
7. №10 – р. Мокра Московка

Серія №18

1. Покровська церква
2. Народний будинок
3. Жіноча гімназія
4. Механіко-технічне училище
5. Пошта

Серія №19

1. №26 – механіко-технічне училище
2. №27 – будинок Певзнера
3. №31 – гостинні ряди
4. №32 – Санкт-Петербурзький комерційний банк
5. №33 – перспектива вул. Гоголівської
6. №35 – перспектива вул. Фортечної
7. №45 – Земська управа

Серія №20

1. (2) – чоловіча гімназія (боковий фасад)	4. (5) – жіноча гімназія
2. (3) – чоловіча гімназія (фасад парадної частини)	5. (9) – Покровська церква
3. (4) – лютеранське училище	6. (16) – механіко-технічне училище
	7. (20) – готель «Большая Московская»

Тоновані серії

Серія №21

1. Троїцька вулиця (ракурс у бік синагоги)	
2. Перетин Катеринославської та Ковальської	
3. Технічне училище	
4. Російський банк	6. Жіноча гімназія
5. Міський сад	7. Електростанція

Серія №22

1. №1 – станція Катеринославської залізниці
2. №3 – станція залізниці, під'їзд
3. №4 – станція залізниці, платформа
4. №5 – залізничний міст на р. Дніпро
5. №6 – загальний вигляд станції Катеринославської залізниці

м. Павлограда

Чорно-білі серії

Серія №23

1. Вартова	3. Ярмарковий майдан
2. Вид на хутори	4. Крига у моста через р. Вовчу

Серія №24

1. №1 – річка Вовча, павільон
2. №2 – р. Вовча
3. №3 – краєвид міста з висоти пташиного лету
4. №4 – вул. Олександрівська (б. Немкова)
5. №5 – вул. Шалінська, б. Ливінського

Серія №25

1. №3 – жіноча гімназія

2. №9 – гостинні ряди

Серія №26

1. Будівля міської управи

2. Гостинні ряди

Серія №27

1. Чоловіча гімназія

3. Алея міського саду

2. Жіноча гімназія

Серія №28

1. №11 – алея міського саду

м. Нікополя

Чорно-білі серії

Серія №29

1. №1 – станція залізниці

2. №3 – вид від (Покровського) собору з ракурсом на готель Мілкова

3. №4 – вид на р. Дніпро

4. №5 – хвилеріз на Дніпрі

5. №6 – у хлібної пристані на р. Дніпрі

6. №8 – перспектива вул. Катеринославської

7. №9 – вул. Катеринославська, вид на (Покровський) собор

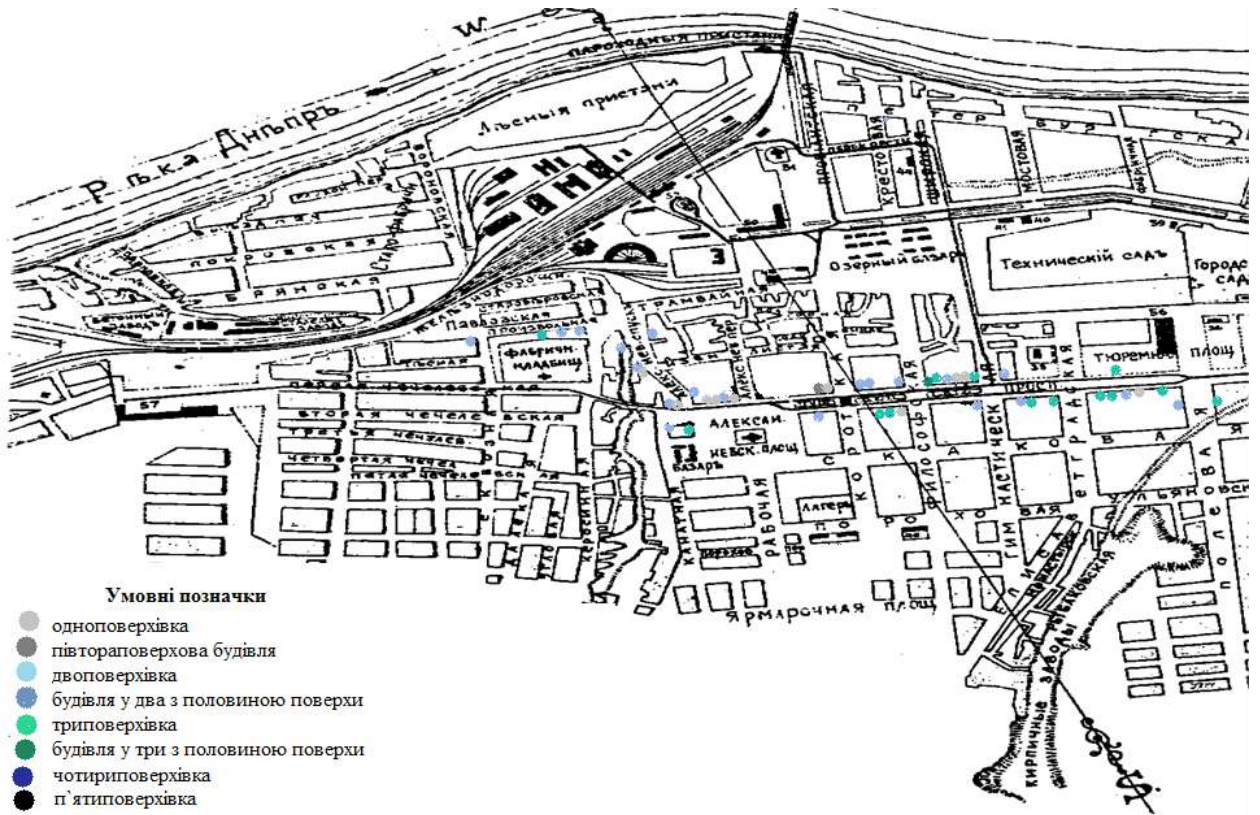
8. №11 – вид від Базарного майдану

9. №13 – загальний вид міста, хвилеріз та острів

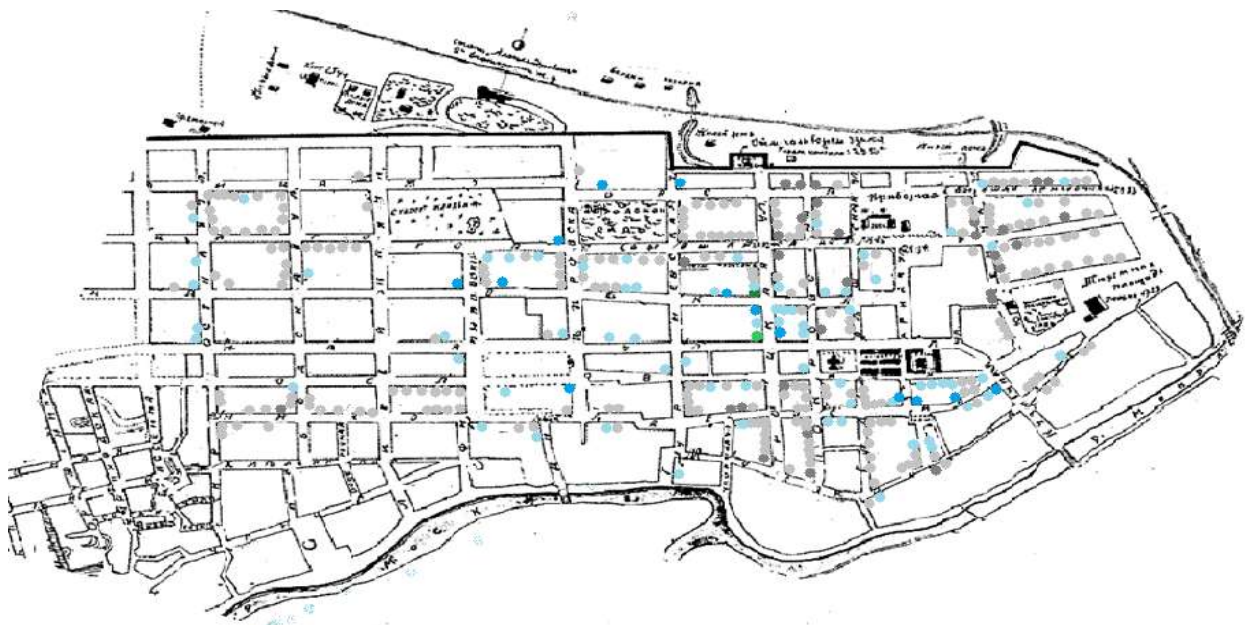
10. №15 – вид від вантажної пристані

Додаток К

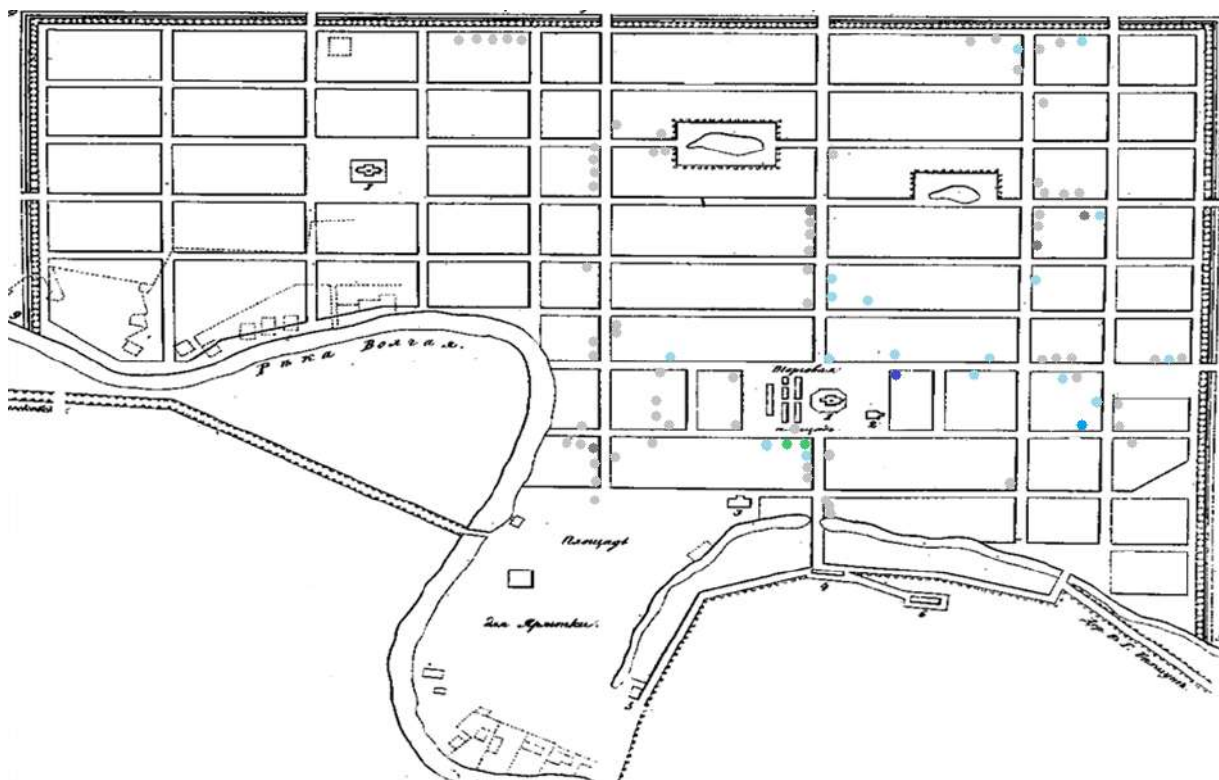
Локалізація забудови за поверховістю міст Катеринославщини
наприкінці XVIII – початку XX ст.

Мапа 1. Міста Катеринослава

Мапа 2. Міста Олександрівська

Мапа 3. Міста Павлограда

Мапа 4. Містечка Нікополя

Мапа 5. Міста Маріуполя^{1 2}

¹ Маємо наступні показники: одноповерхових будинків у Дніпрі лишилося 90 (з них 26 півтораповерхових), у Павлограді – 74 (з них 1 півтораповерховий), у Маріуполі – 359 (з них 25 півтораповерхових), в Олександрівську – 186 (з них 18 півтораповерхових) та в Нікополі – 89 (з них 8 півтораповерхових). Двоповерхових будинків у Дніпрі 184 (з них 22 у два з половиною поверхи), у Павлограді – 21 (з них 1 у два з половиною поверхи), у Маріуполі – 53 (з них 10 у два з половиною поверхи), в Олександрівську – 84 (з них 7 у два з половиною поверхи) та Нікополі – 27. Триповерхова забудова сягає в Дніпрі цифри 129 (з них 10 у три з половиною поверхи), у Павлограді – 2, у Маріуполі – 9 (з них 1 у три з половиною поверхи) та Олександрівську – 5 (з них 2 у три з половиною поверхи). Уцілих чотирьохповерхових будинків у Дніпрі 24 (з них 1 у чотири з половиною поверхи), у Павлограді – 1, у Маріуполі – 2 та Олександрівську – 1. З п'ятиповерхових віднайдено лише 2 об'єкти в Дніпрі.

² Мапи розроблені дисертанткою

Визначення архітектурних термінів

Архітектурний стиль:

Еклектика – так би мовити «перехідний» стиль, за якого стара будівнича традиція відходить на другий план і паралельно їй набирає обертів нова архітектурна течія. Проте, з другої половини ХІХ ст. термін набуває іншого значення. **Еклектика** – поєднання елементів обрамлення фасаду з різних архітектурних стилів, з метою вирізнення будівлі із загальної міської канви. У той же час, прибудови однієї будівлі в архітектурному напрямку відмінної від стилістики іншої, також є **еклектикою**.

а

б

в

Приклади еклектики: а – еклектика в перехідному стилі від класицистичного до модерного в забудові Павлограда, б – еклектика, як поєднання елементів готики та ампіру в забудові Катеринослава, в – еклектика, утворена шляхом надбудови другого поверху в забудові Олександрівська

Класицизм – архітектурний стиль, з відтворенням античних будівельних традицій, що панував за ХVІІ – першої половини ХІХ ст. *Характерні риси:* симетрично-осьова композиція, чіткість та геометризм форм, прямокутні вікна й двері, рустування першого поверху й ризалітів, обрамлення вікон / дверей трикутними або прямокутними сандриками / пілястрами, стримане декорування навколо вікна або парадного входу замковим камінням, розетками, вінками, стрілами. Затвердженню класицизму сприяло обов'язкове дотримання зразкових проектів, які на практиці виконувалися або з повною відповідністю, або з комбінуванням деталей різних креслень.

Приклади класицизму забудови Катеринослава

Модерн – архітектурний стиль кінця XIX – початку XX ст. із застосуванням нової конструктивно основи (залізобетону, металу, каркасів тощо), який був покликаний стати раціональним та відповідати утилітарним вимогам сучасності. За даного періоду, на противагу від попередньої архітектурної традиції, внутрішнє планування визначало симетрію фасаду. Загалом модерн мав бути в прямому сенсі інноваційним, унікальним й первородним.

Під час натурного обстеженням умовно було виділено декілька течій модерну міст Катеринославщини, з метою більш точного дослідження особливостей даного стилю. Відокремлені напрямки модерну є так би мовити відносними, оскільки більшість довідково-методичних видань наводять приклади зразкового беззаперечного модерну великих міст. У той же час, такі дослідники, як О. Борисова та Т. Каждан, відносять будівлю Ярославського вокзалу в Москві до модерну, тоді коли будівля має явні риси неоруського стилю й, наш погляд, доцільніше вважати її за один із модерних напрямків. Схожої позиції дотримується В. Кириллов, але відносить вокзал залізниці до національно-романтичної лінії, що фактично вказує на визнання руських мотивів. Дослідник, також, розрізняє декілька напрямків модерну на кшталт неоруського чи неокласицизму, а серед суто модерних виявів – до окремої категорії раціоналістичний. Відмінність запропонованої класифікації стилю полягає у тому, що окрім раціоналістичного напрямку, ми спробували решту модерної забудови поділити до найменших груп. Таким чином, маємо наступні течії катеринославського модерну:

Англійський модерн – стримана модерна течія, головними ознаками якої є еркери вікна, підкреслення віконної перемички рівнобіжною смугою, східчастиє обрамлення карнизів. Даний напрямок наближений до готичної модерної обробки. Останнє твердження базується на трактуванні П. Фурманна, який щоправда в своїй енциклопедії подані приклади такої стилістики визначає як англо-готичний стиль. Зрозуміло, що за середини XIX ст., коли вийшла у світ

його робота, модерні віання були неможливими. Проте, відповідне оздоблення відсутнє на фасадах забудови другої половини XIX ст., але починає застосовуватися за модерних пошуків.

Приклади англійського модерну забудови Катеринослава й Олександрівська

Готичний модерн – модерна течія, з елементами декору готики у вигляді східчастого декорування надвіконної частини, міжвіконних простінків та аттиків. Слід підкреслити, що пропонована течія виділена умовно і базується на одному із трактувань Н. Кузьменко. Так, на її думку будівлю Олександрівської електростанції слід віднести до неоготичного модерну. Зокрема, характерною рисою напрямку є візерунчастість цегляного рельєфного кладення. Однак пропоновану течію не слід вважати, як одним з варіацій неоготики, за якої одним із головних ознак є стрілчаті вікна. Таке твердження було б можливим, якби прослідковувалося наслідування готичного оформлення. В даному випадку прослідковуємо лише застосування одного елемента готики – декоративного, стилізований в модерній обробці.

а

б

в

г

д

Зразки східцевих елементів готичного модерну: а – міжвіконної частини забудови Маріуполя, б – міжвіконної частини забудови Катеринослава, в – декорування вікна та аттику забудови Катеринослава, г – декорування навколо вікна забудови Катеринослава.

Неокласичний модерн – модерна течія, за якої модерне планування підкорялося канонам симетрії класицизму, переважно з ампірними елементами декору останнього. Такі мистецтвознавці, як О. Бориса та Т. Каждан, відділяють цей напрямок від модерну в самостійний з 1910-х років. Однак, на нашу думку, дана течія була лише одним із виявів модерну, який був необхідний для адміністративних та громадських закладів. *Характерні риси*: великі вікна з променевими перемичками, балкони – галереї, оздоблення хрестовими елементами балконів й міжвіконної частини, декорування фасаду вінками та гірляндами, підкреслення фасаду колонами.

а

б

в

г

д

Зразки обрамлення фасадів неокласичного модерну: а – декорування у вигляді гірлянди надвіконної частини забудови Олександрівська, б – декорування у вигляді схрещених хрестів підвіконної частини забудови Катеринослава, в - декорування у вигляді схрещених хрестів балкону забудови Олександрівська, г – декорування у вигляді вінка забудови Катеринослава, д – декорування у вигляді колон забудови Катеринослава.

Поміркований модерн – модерна течія, найбільш розповсюджена на теренах Катеринославської губернії. Як правило, модерна забудова щедро декорована флористичною ліпниною, антропоморфними скульптурами й параболічними вікнами, яку спостерігаємо в Києві або Харкові. Натомість, у південних містах, як Херсон чи Одеса, таких прикладів небагато, а в міст Катеринославщини взагалі не зустрічаємо. Втім, модерна забудова досліджуваної губернії більш стримано переймала архітектурні тенденції стилю, що дає підстави умовно називати її поміркованою. *Характерні риси*: широкі вітринні / витягнуті довгі або спарені (по два чи три) вікна обрамлені променевою / коробковою перемичкою із замковим камінням або без нього, виділення сходової клітини вікном – широким / трьома повздовжніми або довгим по всій висоті будівлі, подекуди парадний вхід оздоблювали надвірними вікном, що надавало додаткове освітлення приміщенню, парадна частина могла бути прикрашена куполом (низьким / конічним, який завершувався гострим шпилем або у вигляді кулі) або аттиком обрамленим майоліковим панно та вертикальними лініями (такий мотив міг повторюватися у підвіконній частині), округлені кути будівлі. Лейтмотивом модерну в декоруванні фасаду було застосування трьох повздовжніх ліній, завершених колом або

маскаронами або більш рясна смугастість, додатком якої могли слугувати квадрати або кола декоровані / звичайні.

а

б

в

г

д

ж

з

к

л

м

Приклади поміркованого модерну: а – оформлення аттику смугастим кладенням забудови Маріуполя, б – смугасте декорування підвіконної частини забудови Катеринослава, в – коробковий сандрик забудови Павлограда, г – спарені два вікна забудови Маріуполя, д – виділення сходового майданчику вікном по всій висоті будівлі Катеринослава, ж – декорування повздовжніми лініями забудови Олександрівська, з – декорування повздовжніми лініями з квадратами забудови Катеринослава, к – декорування повздовжніми лініями з колом забудови Павлограда, л – обрамлення аттика майолікою забудови Катеринослава, м – завершення фасаду будівлі Катеринослава кулеподібним куполом.

Раціоналістичний модерн – модерна течія, головними ознаками якої є інтенсивне застосування новітніх металоконструкцій, а також обмеженість або взагалі відсутність декорування. Однак, якщо останнє було здійсненим, то відносно першої вимоги виникають сумніви, що це явище розповсюдилося Катеринославщиною. Втім, на думку В. Ясієвича, до цього напрямку слід віднести будівлю театру-клубу в Катеринославі (на сьогодні розміщується філармонія). А відтак, характерною рисою такої лінії є вузькі вікна, які в деяких варіаціях проходять по всій висоті забудови. Дотримуючись постулату «чисті стіни», до цієї течії були зараховані дворища з такими рисами: променеві перемички, рельєфне геометричне кладення, тричастинні вікна, які утворюють враження єдиного цілого.

Приклади раціоналістичного модерну забудови Катеринослава й Павлограда

Забудова доби модерн – забудова старої архітектурної традиції з елементами або планувальними принципами модерну. На початку ХХ ст. класицистичну забудову почали оздоблювати модерними перемичками та сандриками, а подекуди застосовували декорування у вигляді трьох повздовжніх ліній, завершених колом. Також, до цієї групи пропонуємо віднести обрамлення вікон єдиною для всіх смугою. Хоча подібне оздоблення зустрічаємо в альбом зразкових проєктів доби класицизму, але такий варіант не використовувався забудовниками. Натомість даний елемент був підхоплений за модерну, але дещо стилізований.

а

б

в

г

д

ж

Приклади забудови доби модерн: а – лейтмотив забудови Павлограда, б – лейтмотив забудови Олександрівська, в – модерні фільонки під- та над- віконної частини забудови Маріуполя, г – обрамлення вікон єдиною для всіх смугою забудови Олександрівська, д – модерна фільонка забудови Олександрівська, ж – оформлення вікна забудови Маріуполя

Ретроспективні течії:

Ретроспективні течії є похідними стилями від своїх родоначальниць – готики, класицизму, руського та ін. стилів, але не є прямими спадкоємницями останніх. Вони імітують зразки архітектурних елементів засновників, вдаючись до стилізації. Фактично зразки таких течій являли собою застосування декору стилів готики, ренесансу, бароко й рококо до забудови класицизму, що полягало у принципах планування й симетричності.

Необароко – архітектурний стиль кінця ХІХ – початку ХХ ст., який відтворював стилістику бароко. Однією з причин пізнього звернення до цього напрямку, на думку В. Курбатова, було побоювання архітекторів цього часу відхилення від, так би мовити «канонічних стилів», в першу чергу класицизму й ренесансу. Останній був основою для необароко, який відрізнявся хіба що експресивним декоруванням. А відтак забудова обох течій доволі схожа і, тому пропонуємо вважати за необарочні пам'ятки з виразною ліпниною, а неоренесансні – зі стриманою. Також, до *характерних рис* необароко відносимо: півциркульні та прямокутні вікна. Півциркульні вікна оздоблювались цегляною лиштвою із замковим камінням або картушем посередині. Для обрамлення прямокутних вікон застосовувались трикутні або розскріплюванні півциркульні сандрики, заповнені посередині своєрідними вазами (аркотерами) або іншою геометричною ліпниною. Фронтони підтримувались стилізованими кронштейнами. Як правило, забудова цієї течії щедро декорувалася ліпниною (флористичною, антропоморфною), скульптурами (антропоморфними – дорослі та малюки-амури). Подекуди фасад будівлі обрамлювали повздовжніми смугами, які утворювали певну подільність та ритм. Простінки між вікнами могли бути декоровані напівкруглими або прямокутними нішами. Ризаліти будівель завершувалися чотирьохкутними куполами або аттиками в стилі французького шато.

а

б

в

г

д

Приклади необароко: а – розскріплюваний аттик забудови Катеринослава, б – напівциркульна ніша забудови Олександрівська, в – розскріплюваний сандрик з аркотерою забудови Павлограда, г, д – декорований ліпниною півциркульне вікно забудови Катеринослава.

Неоготика – архітектурний стиль другої половини ХІХ – початку ХХ ст., який відтворював стилістику готики. Мистецтвознавець В. Курбатов зазначає, що архітекторам був добре відомий стиль і, зокрема, його мотиви прослідковуємо в типових проектах середини ХІХ ст., але його застосування було вкрай обмеженим. Втім, у містах Катеринославщини за цим напрямком оформлювали переважно лютеранські, іудейські або католицькі релігійні заклади і обмежено громадську чи житлову забудову. *Характерними рисами* напрямку були стрічаті вікна та аттики, спарені вікна під єдиними сандриком, декорування карнизів у вигляді нервюрів поєднаним з листяним орнаментом, обрамлення підвіконної частини геометричною й флористичною ліпниною.

а

б

в

г

д

Приклади неоготики: а – спарені вікна забудови Маріуполя, б – декорування у вигляді нервюр забудови Катеринослав, в – стрілчаті вікна забудови Олександрівська, г – флористична ліпнина підвіконної частини забудови Катеринослава, д – аттик забудови Катеринослава

Неокласицизм – архітектурна течія історичної забудови другої половини ХІХ – початку ХХ ст., яка дотримувалась ідей класицизму. Деякі науковці називають будівлі цього напрямку модерним стилем, видаючи його за утворене відгалуження. Втім, виділена нами масова забудова нічого спільного з модерном немає, тим паче, що її зведення починається з середини ХІХ ст. Неокласицизм дотичний неокласичній забудові з невеликою різницею – декорування навколо вікна або парадного входу замковим камінням, вінками, стрілами, антропоморфною або флористичною ліпниною.

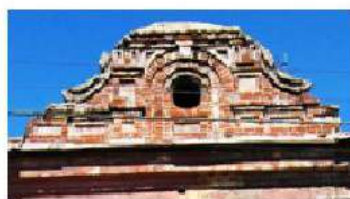
Неокласична забудова – забудова здійснена у посткласичну добу, тобто за другої половини ХІХ ст., яку ми умовно іменували на підставі близькості стилізації до класицизму, а не інших архітектурних новинок. Приставка «нео-» застосована нами, щоб підкреслити зміни у використанні класицизму. З одного боку, господарі обирали для своєї оселі зразкові проекти, а з іншого – нове планування та просторові рішення брали верх, що модифікувало старий стиль. Також, відмінність складає відмова від відкритих галерей, виведення парадної частини до кутового ризаліту, кутові входи фланкуючих обійсть. *Характерні риси:* прямокутні вікна й двері, рустування першого поверху й ризалітів, обрамлення вікон / дверей трикутними або прямокутними сандриками, завершення ризалітів аттиками, рельєфне фігурне кладення, декорування навколо вікна або парадного входу замковим камінням.

а

б

в

г

д

ж

з

к

Приклади неокласицизму: а – ліпне декорування навколо вікна забудови Катеринослава, б – фігурна фільонка підвіконної частини будівлі Катеринослава, в – рельєфний аттик забудови Маріуполя, г – розповсюджене флористичне декорування на фасаді забудови Катеринослава, д – цегляне декорування прямокутного сандрика забудови Олександрівська, ж – парадний вхід у зрізаному куті фланкуючої будівлі Катеринослава, з – рельєфне кладення забудови Павлограда, к – винесена до кутового ризаліту парадного входу обійстя Маріуполя

Неоренесанс – архітектурна течія другої половини ХІХ – початку ХХ ст., яка наслідували елементи ренесансу. До цього напрямку вдавалися здебільшого при зведенні громадських закладів (адміністративних, банківських, учбових тощо). Так, на доцільність використання цього напрямку наголошував сучасник – В. Курбатов, підкреслюючи його наближеність до сучасних утилітарних вимог. В той же час, застосування готики або ж руського стилю для такого роду забудови було мало прийнятним та неестетичним. *Характерними рисами* вважаємо: симетрія, пропорція й чітка геометрія, присутність колон, лиштви, притулок та напівциркульного завершення вікон і дверей, які могли бути обрамлені замковим камінням з ліпниною / без неї, французьке рустування цокольного поверху, помірковане декорування ділянки навколо вікна, рідше – парадного входу.

а

б

в

Приклади неоренесансу: а – забудови Олександрівська, б – забудови Катеринослава, в – декорована забудова Катеринослава

Неорококо – архітектурна течія другої половини ХІХ ст., за якої використовувались принципи декорування рококо. Власно епоха рококо панувала лише за першої половини ХVІІІ ст. і була стилістичним продовженням бароко, що

становить плутанину при розмежуванні одного архітектурного напрямку від іншого. Втім, головною ознакою даної течії була наявність рокайль, на підставі чого був виділений пропонований стиль. Слід зазначити, що нами ідентифіковано декілька будівель переважно у Нікополі, які за обрамленням фасаду відповідають неорококо. У більшості ж випадків спостерігаємо застосування форми сандриків даного стилю до житлової забудови другої половини XIX – початку XX ст. *Характерні риси:* рокайль ний сандрик на кронштейнах / над лиштвою, витончена флористична ліпнина.

а

б

в

г

Приклади неорококо: а – декоровані міжвіконні простінки забудови Нікополя, б – стилізований рокайльний сандрик забудови Олександрівська, в – декорований ліпниною сандрик забудови Маріуполя, г – рокайльний сандрик забудови Маріуполя

Неоромантизм – архітектурна течія другої половини XIX – початку XX ст., основу якої опосередковано складав романтичний стиль. Даний напрямок будівництва переважно застосовувався за другої половини XIX ст., а на початку XX ст. під модерним впливом отримав деяку стилізацію. Романтичне декорування подекуди простежується серед типових проектів середини XIX ст., пропонованих до громадської забудови. Стилізований вияв течії на початку ж наступного століття почали застосовувати для житлової забудови. Однак, широкого розповсюдження неоромантизм на теренах губернії неоромантизм не отримав. За стилістикою наближений до готики, яка була художнім продовженням романтизму. *Характерні риси:* підковоподібні сандрики на кронштейнах / лиштві, французький руст фасаду будівлі.

а

б

Приклади неоромантизму: а – забудова доби модерн Катеринослава, б – підковоподібний сандрик на лиштві забудови Олександрівська

Неоруський – архітектурна течія другої половини XIX – початку XX ст., прихильники якої намагалися втілити мотиви російського дерев'яного будівництва у цеглі із певною стилізацією. Використання неоруського стилю було своєрідною самоіндетифікацією російської спільноти та зарахуванням до російської культури. Зазвичай даний стиль використовували представники купецької верстви. Інші ж вважають, що неоруська архітектурна течія була пошуком унікального модерну, який би був притаманний лише Російській імперії та її осередкам. З останнім твердженням важко погодитися, адже наявні пам'ятки в неоруському стилі дуже далекі від інноваційних будівельних експериментів і скоріше скидаються лише на оздоблення забудови старої традиції руськими мотивами. До того ж, як зазначав сучасник В. Курбатов, що така стилістика була припустима хіба що для сільської місцевості. *Характерні риси:* обрамлення вікон кілевидними на підставка-пілястрах або двома / трьома кокошнікоподібними сандриками, які декорувалися цегляним кладенням «сухарець».

а

б

в

г

д

Приклади неоруського стилю: а – кілевидний сандрик забудови Нікополя, б – два злитих кокошнікоподібних сандриків забудови Маріуполя, в - три злитих кокошнікоподібних сандриків забудови Маріуполя, г – візерункове кладення кутів забудови Нікополя, д – візерункове кладення поребрик забудови Маріуполя

Неоукраїнський – архітектурна течія кінця XIX – початку XX ст., яка є відтворенням мазепінського бароко та українського візерункового колориту. На

відміну від неоруської течії, українська почала відтворюватися з певним запізненням, що позначилося на обмежені в прикладах таких пам'яток. Важливе місце у цьому формотворенні займав Д. Яворницький, який був не тільки збирачем української культурної спадщини, а й затятим натхненником та просвітником свого оточення народними ідеями. *Характерні риси:* трапецієвидні вікна, арки й дахи, виведення парадного входу до кутової частини, мережеве оформлення карнизів, стрілоподібні дахи, декорування фасаду українським орнаментом.

а

б

Креслення будинку В.Хреннікова: а – фасад, який виходив на пр. Катеринославський (сучасн. пр. Яворницького), б – боковий фасад, який виходив на вул. Первозванівську (сучасн. вул. Короленко)

Замкове каміння – клиноподібний елемент кладення арки в верхній центральній частині, яке подекуди слугує декором лиштви вікна або входу, а також плоскої перемички. Часто ця деталь виступає на поверхні фасаду. За формою вирізняємо замкове каміння одинарне та східчасте (на три та п'ять виступів), за способом декорування – з орнаментом, скульптурою та рустом, за місцем застосування – у лиштві, перемичці та сандрику.

а

б

в

г

д

ж

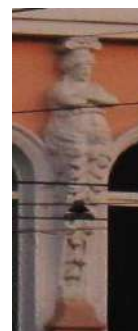

з

Види замкового каміння на прикладі забудови Катеринослава: а, г – одинарне замкове каміння в обрамленні лиштви, б – в обрамленні перемички, в – в обрамленні сандрика, г – східцеве замкове каміння, д – рустоване замкове каміння в формі діаманту, ж – декороване замкове каміння, з – рустоване замкове каміння.

Каріатида та атлант – підпори в антропоморфній подібі, які підтримують важкість кам'яного перекриття (антаблемент, балкони, відкриті галереї тощо). Подекуди використовувалась задля декору фасаду.

Кокошник – декорування сандрика у вигляді кілевидного завершення, притаманний для неруської архітектурної течії. Кількість таких елементів над вікном могло становити від одного до трьох.

а

б

в

Кількість кокошників: а – один в забудові Катеринослава, б – два в забудові Нікополя, в – три в забудові Маріуполя

Кронштейн – підпірна деталь, яка забезпечує кріплення на вертикальній поверхні (стіни чи колони) виступаючих у горизонтальному положенні частин забудови (сандрик, карниз тощо). У даному випадку вживається для опису фасадів, на яких сандрики не спираються безпосередньо на лиштву.

Приклад кронштейнів сандриків міста Олександрівська та Маріуполя

Лопатка – вертикальний виступ на стіні будівлі між вікнами. Може застосовуватися, як задля декору, так і за конструкторської потреби (для

посилення стіни). Втім, натурне обстеження не дає змоги достеменно визначити призначення цього елемента в забудові міст Катеринославщини.

Приклади лопаток між вікнами забудови Нікополя та Павлограда

Маскарон – декоративний елемент у вигляді людського обличчя або голови звіра зі стилізацією та без. Застосовуються при оздобленні замкового каміння за стиля ренесанс, бароко й рококо, а за стиля модерн – у міжвіконних простінках та колонах (часто їх продовженням було три повздовжні лінії).

а б в г д ж

Приклади маскарон: а – в – забудови Катеринослава, г – забудови Олександрівська, д, ж – забудови Маріуполя

Лиштва – обрамлення віконного або дверного отвору, яке протягом досліджуваного періоду не застосовувалося лише за стилю модерн.

а

б

в

Приклади лиштви: а – рамкової лиштви забудови Маріуполя, б – стилізована лиштва забудови Павлограду, в – класицистична лиштва забудови Нікополя.

Пальмета—елемент ліпнини, що зображає стилізований лист пальми. Як правило, застосовувалась для декорування сандриків або фронтонів за стилю бароко та рококо.

а

б

в

Приклади пальмети: а – пальмета в оздобленні сандрика забудови Нікополя, б – пальмета в декорванні підвіконня забудови Катеринослава, в – пальмета в обрамленні сандрика забудови Катеринослава.

Порєбрик – вид фігурного цегляного кладення, за якого цеглу складають у вигляді так би мовити «ялинки», що утворює зубчатий пояс з трикутними заглибинами. За даному періодупорєбрик застосовували при виділенні підвіконної частини.

а

б

в

Приклади кладенняпорєбрик: а – забудови Катеринослава, б, в – забудови Олександрівська

Ризаліт – частина будівлі, яка виступає за лінію фасаду по всій його висоті. В містах Катеринославщини ризаліт, як правило, був слабо вираженим.

а

б

Приклади ризалітів: а – центральний ризаліт забудови Нікополя, б – бокові ризаліти забудови Маріуполя

Розетка – декорований елемент у вигляді геометризovanого зображення квітки. В досліджуваний період розетки були одним із засобів декорування вікна («під» або «над») у класицистичному стилі.

Руст – рельєфне кладення або облицювання стін випуклою лицьовою поверхнею. Рустуванням підкреслюють кути та нижній поверх, що надає будівлі тектоничності. Таке кладення характерне для забудови в стилі класицизм. Найбільш вживаним варіантом русту був стрічковий (французький).

а

б

в

Приклади ростовки: а – стрічковий руст забудови Катеринослава, б – руст забудови Маріуполя, в – руст кутових частин забудови Катеринослава

Сандрик – невеликий профільований карниз над віконним або дверним отвором.

а

б

в

д

г

ж

Приклади сандриків: а – хвилеподібний сандрик забудови Маріуполя, б – розскріплюваний сандрик Олександрівська, в – сандрик у щіпець Павлограда, г – прямокутний сандрик Нікополя, д – напівциркульний сандрик Катеринослава, ж – трикутний сандрик Катеринослава.

Тимпан – внутрішнє поле фронтона, площина, обмежена з трьох боків карнизами. Частіше тимпан залишався порожнім, але якщо власник прагнув підкреслити своє обійстя, фронтонне поле декорували. За досліджуваного періоду найчастіше ліпне оздоблення застосовувалося в стилі рококо та класицизму.

а

б

в

Приклади тимпанів: а – тимпан сандрика в щіпець забудови Катеринослава, б – тимпан прямокутного сандрика забудови Катеринослава, в – тимпан на напівциркульному сандрику забудови Маріуполя.

Фільонка – опуклий декоративний елемент навколо вікна або полотна дверей. Зазвичай використовувався при обрамленні підвіконної частини вікна, рідше – частини над вікном. **Ширинка** навпаки ж – квадратне заглиблення в стіні.

а

б

в

В

Г

Д

Приклади: а – рустована фільонка у формі діаманту забудови Маріуполя, б – фігурна фільонка забудови Маріуполя, в – звичайна прямокутна фільонка забудови Маріуполя, в – звичайна ширинка забудови Павлограда, г – ширинка прикрашена баясинами забудови Павлограда, д – ширинка прикрашена фігурним кладенням забудови Павлограда.

Фронтон – верхня частина фасада будівлі, яка утворюється горизонтальним карнизом та двома похилистими карнизами. Подекуди застосовувався над вхідним дверима задля виділення парадної частини¹.

а

б

Приклади фронтонів забудови Маріуполя: а – трикутний, б – напівциркульний

¹Література: 1; 493; 576 – 578; 584–586.

Приклади забудови міст Катеринославщини

Мал. 1. вул. В. Липинського, 14 Дніпро

Мал. 2. вул. Барикадна, 11 а Дніпро

Мал. 3. пр. Яворницького, 100 Дніпро

Мал. 4. вул. В. Чапленко, 14 Дніпро

Мал. 5. вул. Короленко, 16 (частина фасаду) Дніпро

Мал. 6. вул. Європейська, 14 Дніпро

Мал. 7. вул. Барикадна, 11 Дніпро

Мал. 8. вул. Пушкіна, 16 Дніпро

Мал. 9. вул. Благовіщенська, 35 Запоріжжя

Мал. 10. вул. Троїцька, 6 Дніпро

Мал. 11. вул. Січових Стрільців, 15 Дніпро

Мал. 12. вул. Семенішина, 47 Маріуполь

Мал. 13. вул. Троїцька, 36 Дніпро

Мал. 14. вул. Гоголя, 57 Запоріжжя

Мал. 15. вул. Фонтанна, 11 Маріуполь

Мал. 16. вул. А. Фабра, 5 Дніпро

Мал. 17. вул. Військоматська, 1 Запоріжжя

Мал. 18. вул. Січових Стрільців, 18 Дніпро

Мал. 19. Вул. В. Чапленко, 16 Дніпро

Мал. 20. вул. Харківська, 21 Павлоград

Мал. 21. вул. Шевченко, 138 Павлоград

Мал. 22. вул. Херсонська, 51 Нікополь

Мал. 23. вул. Степового фронту, 67 Павлоград

Мал. 24. вул. Херсонській, 9 Нікополь

Мал. 25. вул. Жуковська, 18 Запоріжжя

Мал. 26. вул. Старокозацька, 48 Дніпро

Мал. 27. вул. Грушевського, 43 Дніпро

Мал. 28. вул. Запорізька, 23 Нікополь

Мал. 29. вул. Миколаївська, 66 Маріуполь

Мал. 30. вул. Жуковська, 29 Запоріжжя

Мал. 31. вул. Січових Стрільців, 17 Дніпро

Мал. 32. вул. Харківська Павлоград

Мал. 33, 34. вул. Гоголя 8 та 11 Дніпро

Мал. 35. вул. Святослава Хороброго, 42 Дніпро

Мал. 36. вул. Харлампієвська, 4 Маріуполь

Мал. 37. вул. Шевченко, 27 Маріуполь

Мал. 38. вул. Георгієвська, 40 Маріуполь

Мал. 39. вул. Громадянська, 34 Павлоград

Мал. 40. вул. Горького, 141 Павлоград

Мал. 41. вул. Короленко, 21 Дніпро

Мал. 42. пр. Яворницького, 87 Дніпро

Мал. 43. вул. Чернишевського, 23 Дніпро

Мал. 44. вул. Микитинська, 58 Нікополь

Мал. 45. вул. Вернадського, 15 Дніпро

Мал. 46. вул. Глинки, 12 Дніпро

Мал. 47. вул. Серікова, 11 Запоріжжя

Мал. 48. вул. Глінки, 11 Дніпро

Мал. 49. вул. Троїцька, 29 Запоріжжя

Мал. 50. вул. Єфремова, 17 Дніпро

Мал. 51. вул. Микитинська, 5 Нікополь

Мал. 52. вул. Старокозацька, 78 Дніпро

Мал. 53. вул. Шевченко, 57 Дніпро (частина фасаду) Дніпро

Мал. 54. вул. Харлампієвська, 22 Маріуполь

Мал. 55. вул. Шевченко, 81 Павлоград

Мал. 56. вул. Європейська, 9 Дніпро

Мал. 57. вул. Тургенева, 22 Запоріжжя

Мал. 58. вул. Троїцька, 27 Запоріжжя

Мал. 59. вул. Савчука, 2 Маріуполь

Мал. 60. вул. Глинки, 16 Дніпро

Мал. 61. вул. Воскресенська, 14 Дніпро

Мал. 62. вул. А. Фабра, 7 Дніпро

Мал. 63. вул. Італійська, 57 Маріуполь

Мал. 64. вул. Тургенєва, 18 Запоріжжя

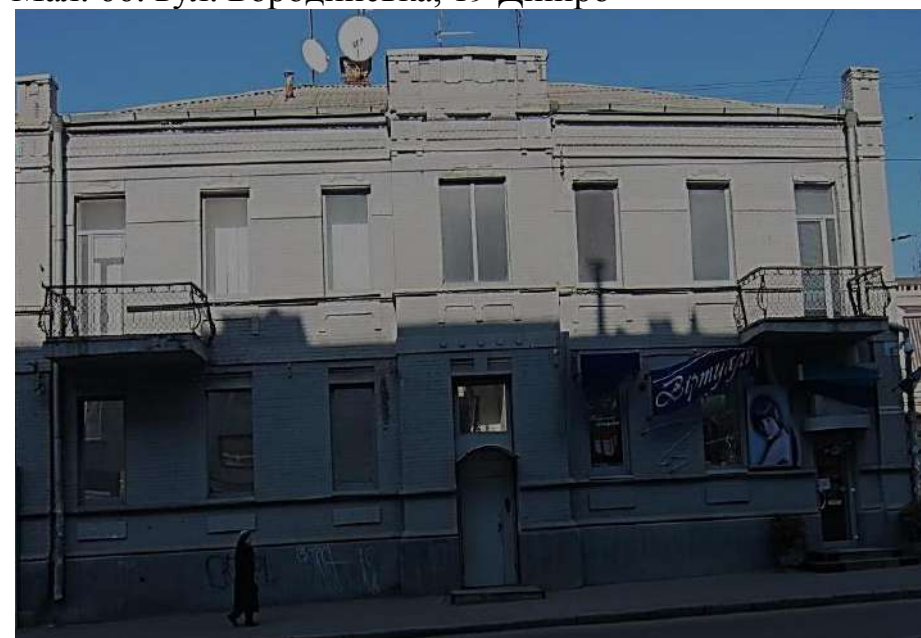
Мал. 65. вул. Музейна, 7 Нікополь

Мал. 66. вул. Бородинська, 19 Дніпро

Мал. 67. вул. Святослава Хороброго, 21 Дніпро

Мал. 68. вул. Чернишевського, 14 Дніпро

Мал. 69. вул. Грушевського, 18 Дніпро

Мал. 70. вул. Чернишевського, 14 Дніпро

Мал. 71. вул. Святослава Хороброго, 32 а Дніпро

Мал.72. вул. Пушкіна, 10 Дніпро

Мал. 73. вул. Бородинська, 20 Дніпро

Мал. 74. вул. Святослава Хороброго, 5 Дніпро

Мал. 75. вул. Моссаковського, 6а Дніпро

Мал. 76. пр. Пушкіна, 22 Дніпро

Мал. 77. вул. Святослава Хороброго, 62 Дніпро

Мал. 78. вул. Я. Самарського, 2 Дніпро

Мал. 79. вул. Воскресенська, 6 Дніпро

Мал. 80. вул. Старокозацька, 21 Дніпро

Мал. 81. вул. Старокозацька, 57 Дніпро

Мал. 82. вул. Єфремова, 14 Дніпро

Мал. 83. пр. Яворницького, 67 Дніпро

Мал. 84. вул. Італійська, 68 Маріуполь

Мал. 85. вул. Гоголя, 71 Запоріжжя

Мал. 86. вул. Озерна, 47 Павлоград

Мал. 87. вул. Олександрівська, 102 Запоріжжя

Мал. 88. вул. Митрополитська, 53 Маріуполь

Мал. 89. вул. Запорізька, 6 Нікополь

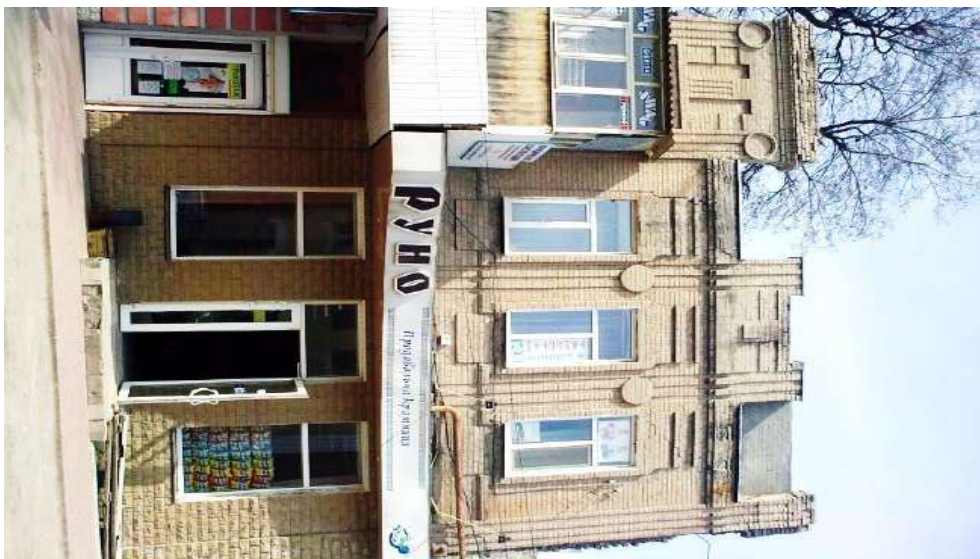
Мал. 90. вул. Покровська, 9 Запоріжжя

Мал. 91. вул. Олександрівська, 15 Запоріжжя

Мал. 92. пр. Мира, 37 Маріуполь

Мал. 93. вул. Базарна, 1 Запоріжжя

Мал. 94. вул. Успенська, 58 Павлоград

Мал. 95. вул. Семенишина, 40 Маріуполь

Мал. 96. вул. Св. Миколая, 6 Запоріжжя

Мал. 97. вул. Георгієвська, 11 а Маріуполь

Мал. 98. вул. Шевченко, 89 Павлоград

Мал. 99. вул. Шевченко, 120 Павлоград

Мал. 100. вул. Лепіка, 65а Запоріжжя

Мал. 101. вул. Соборна, 42 Павлоград

Мал. 102. вул. Соборна, 109 Павлоград

Мал. 103. вул. Музейна, 10 Павлоград

Мал. 104. вул. Куїнджи, 80 Маріуполь

Мал. 105. вул. Покровська, 24 Запоріжжя

Мал. 106. вул. Куїнджі, 69 Маріуполь

Мал. 107. вул. Жуковська, 71 Запоріжжя

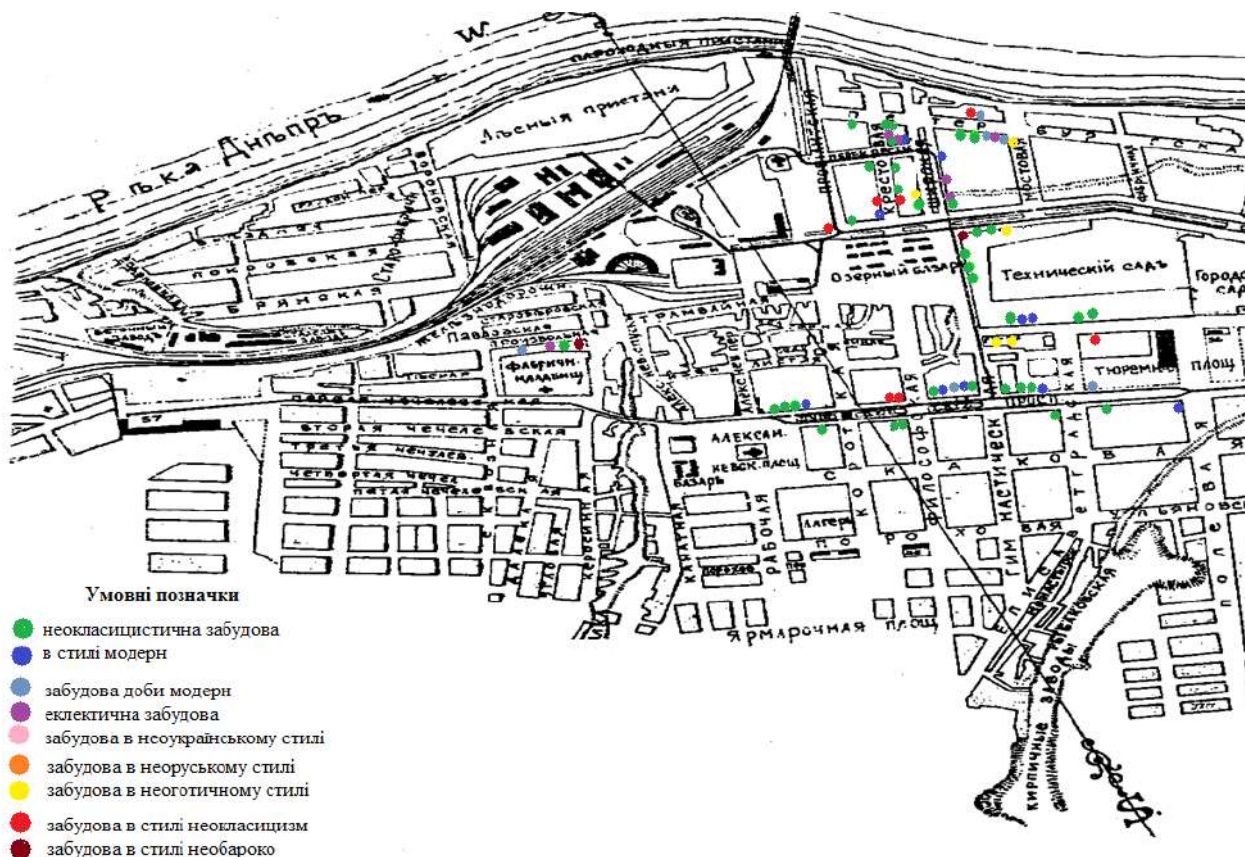

Мал. 108. вул. Харлампієвська, 30 Маріуполь¹

¹ Фото з власного фотоапарату 06.11.2013 р., 24.02.2014 р., 01.03.2014 р., 26.08.2014 р.

Додаток Л

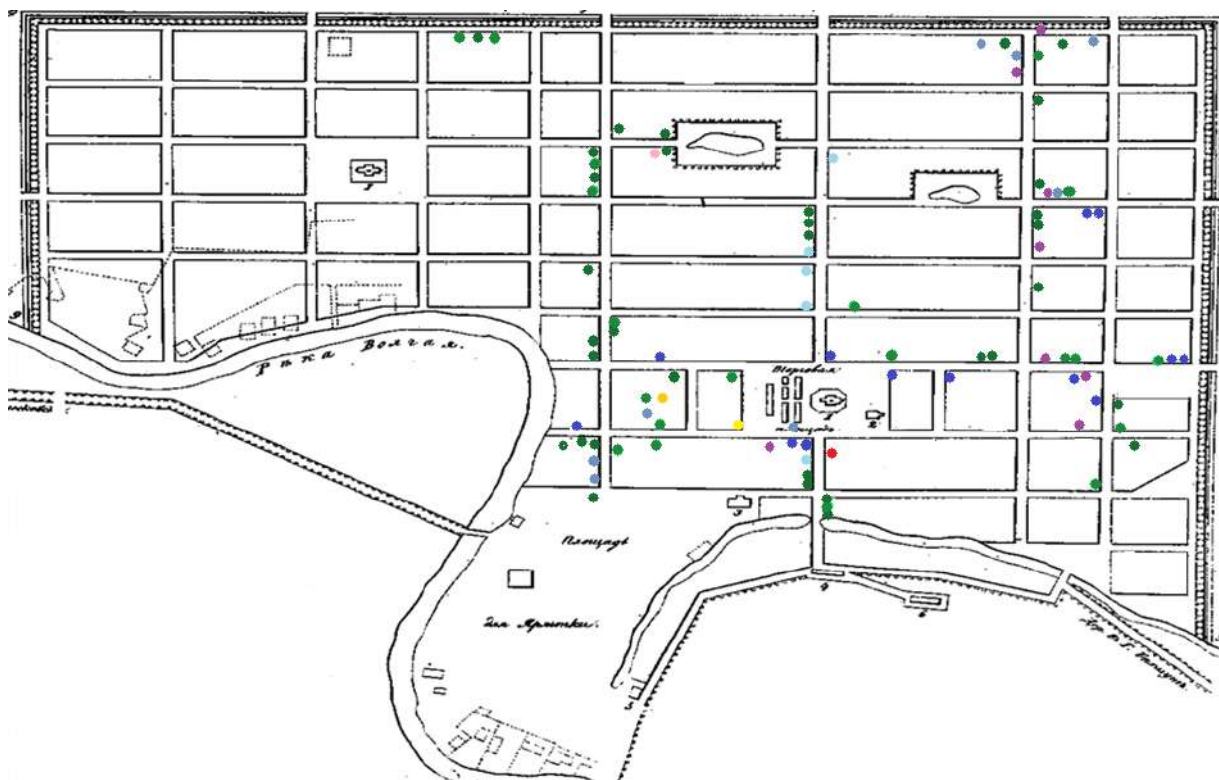
Локалізація забудови за архітектурними стилями міст Катеринославщини наприкінці XVIII – початку XX ст.

Мапа 1. Міста Катеринослава

Мапа 2. Міста Олександрівська

Мапа 3. Міста Павлограда

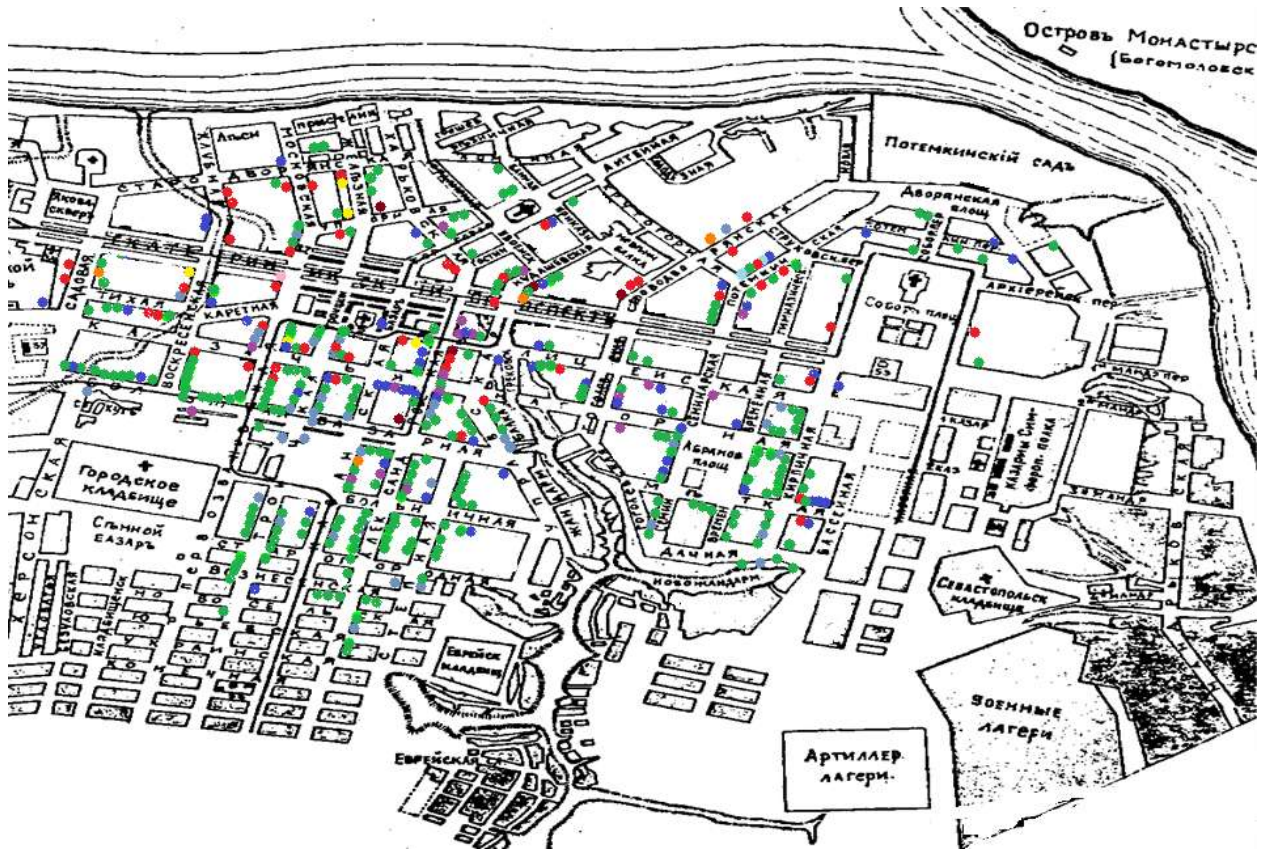

Мапа 4. Містечка Нікополя

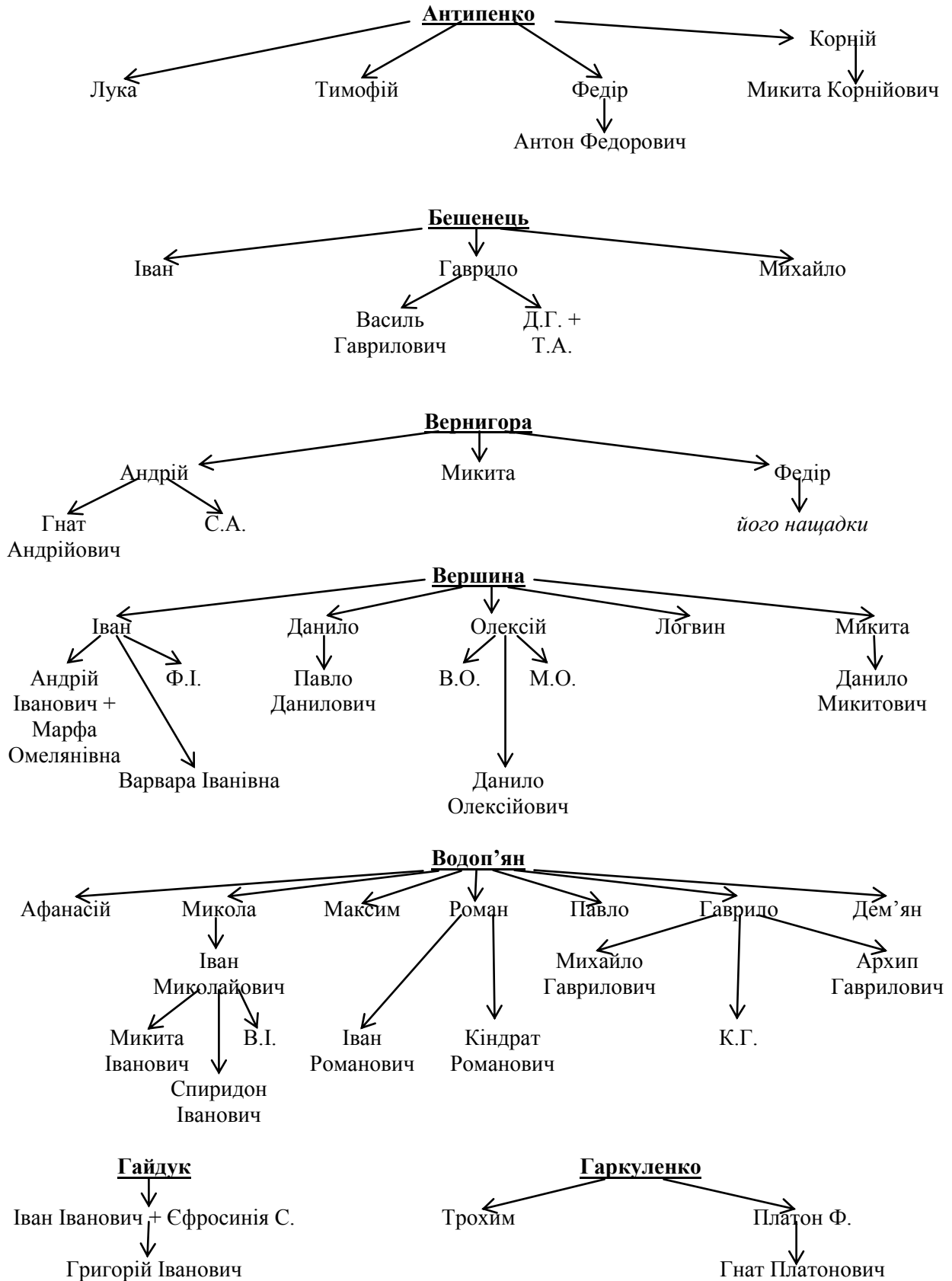
Мапа 5. Міста Маріуполя¹

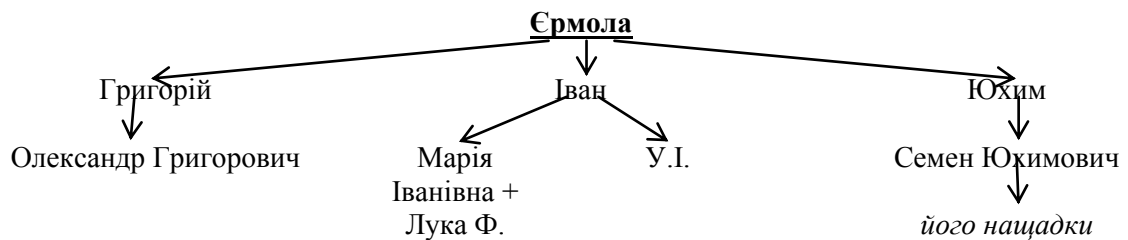
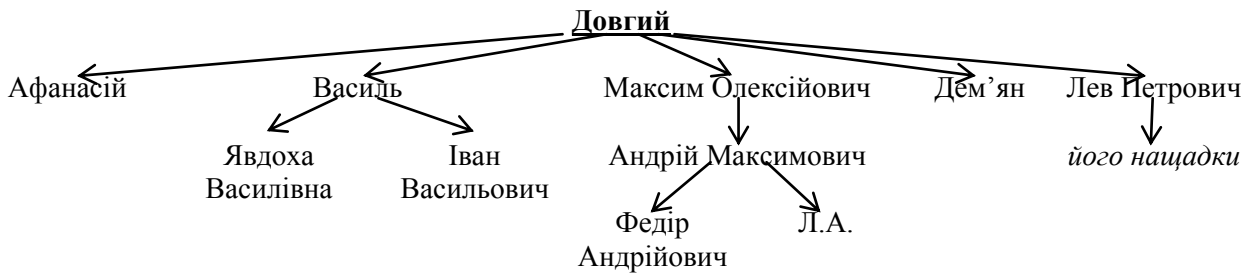
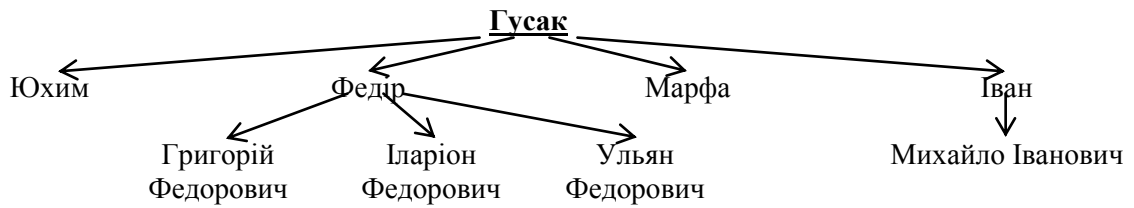
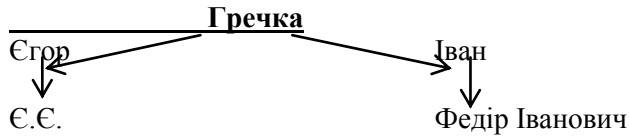
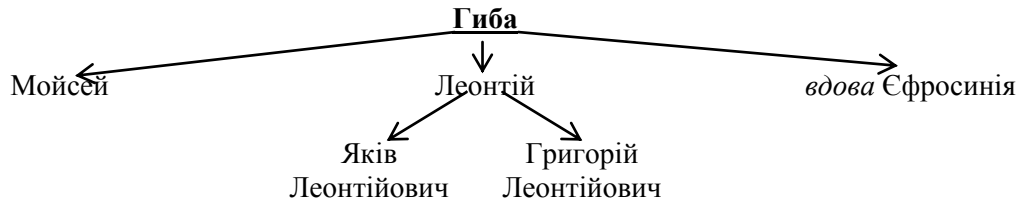
¹Мапи розроблені дисертанткою

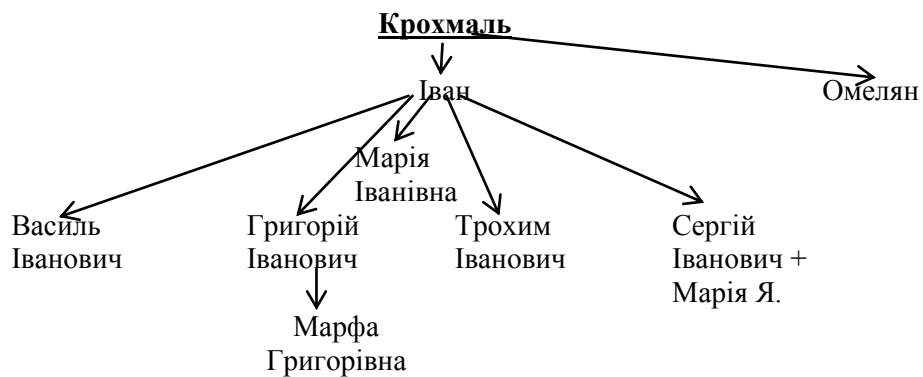
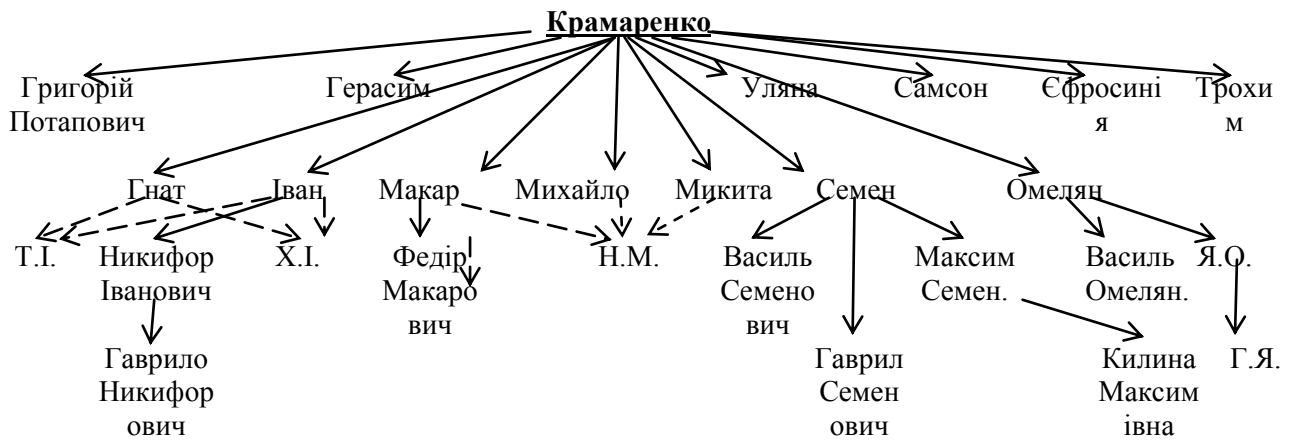
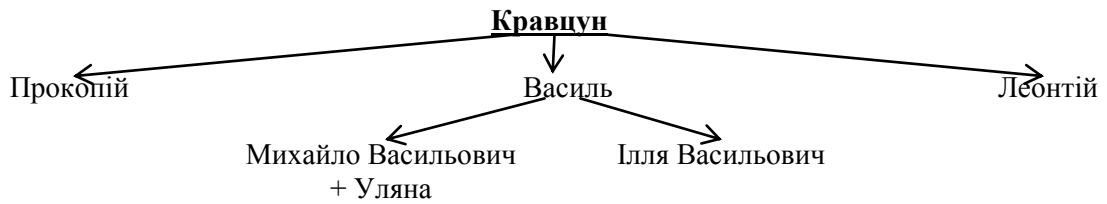
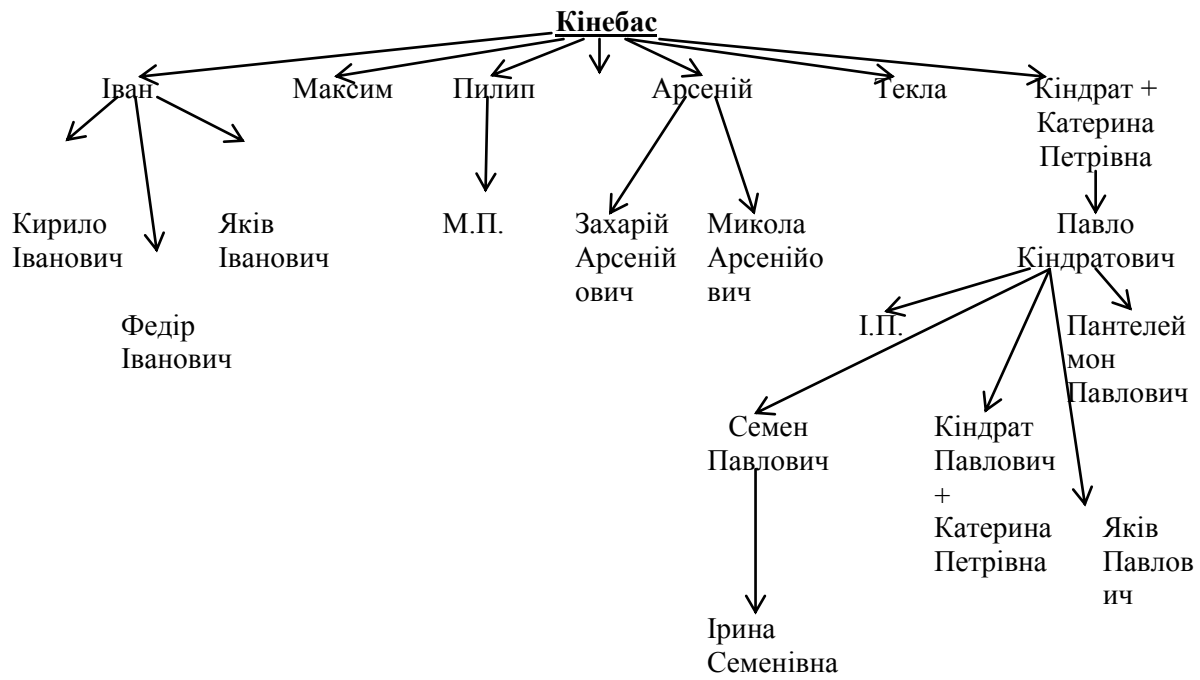

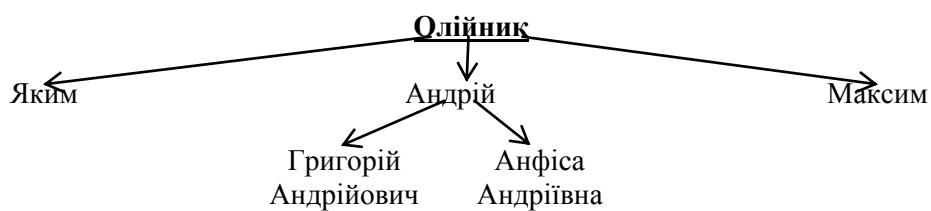
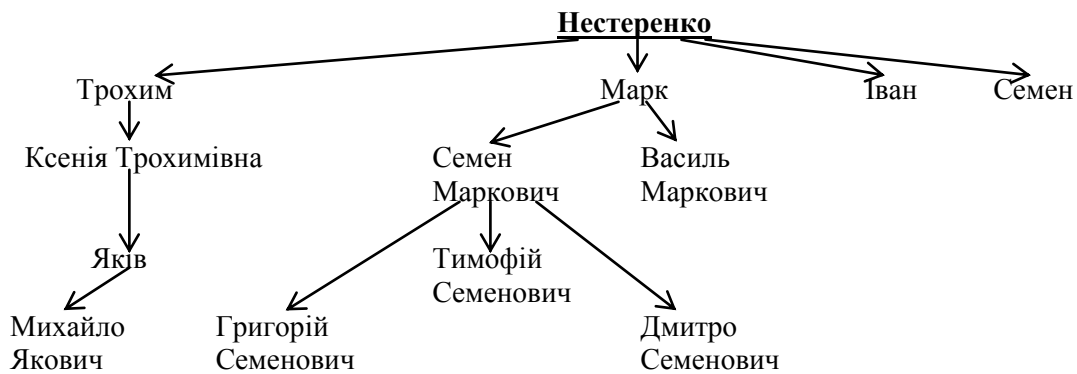
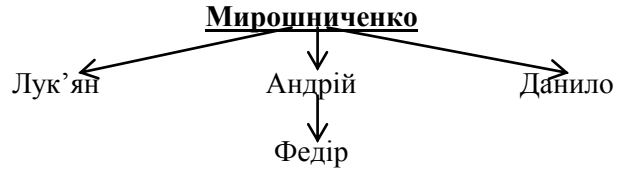
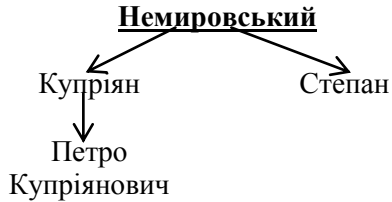
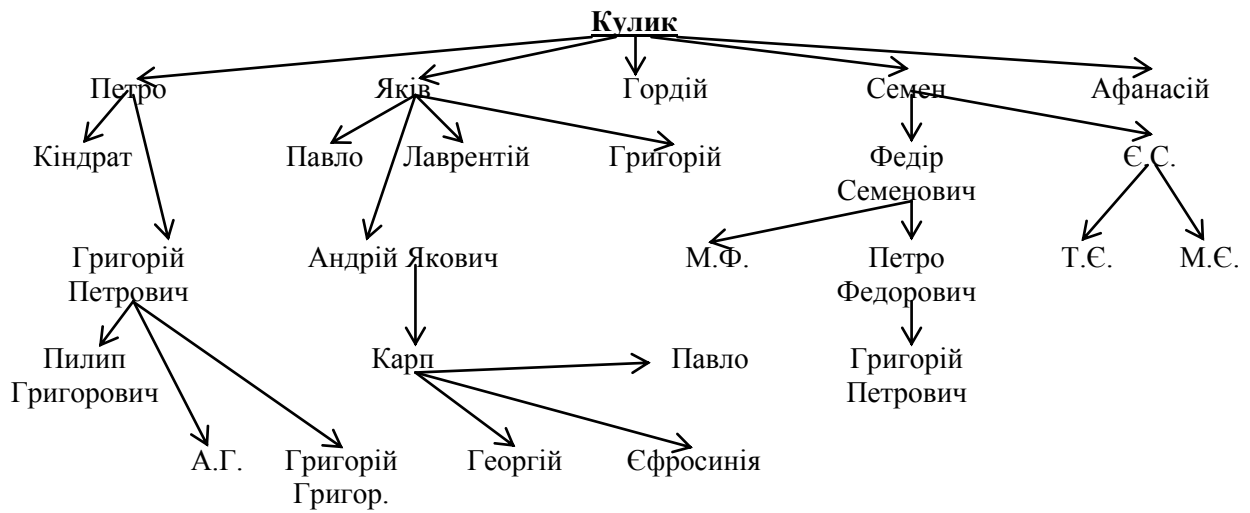
Додаток М

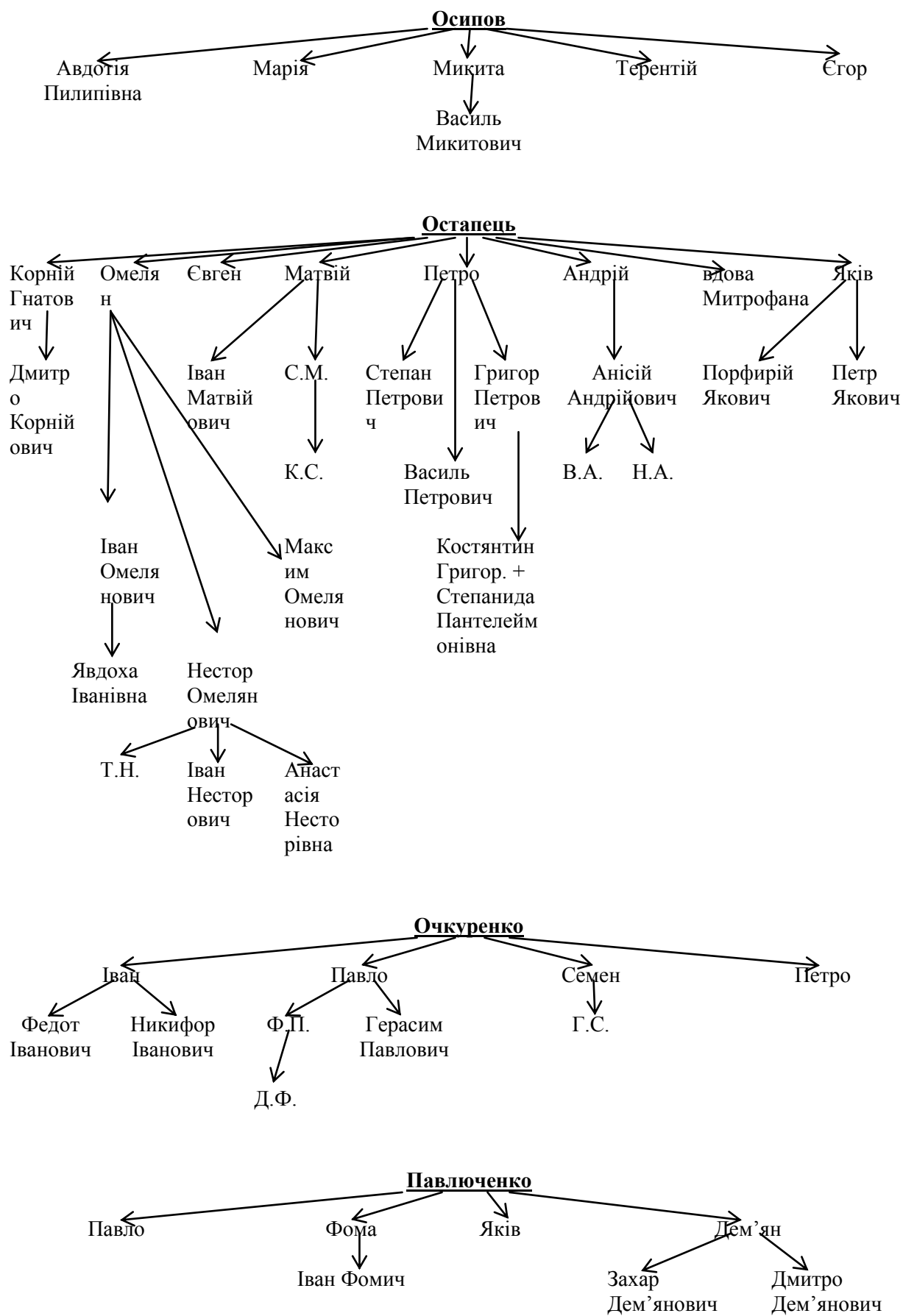
Родовід козацьких родин, які мешкали в Олександрівську

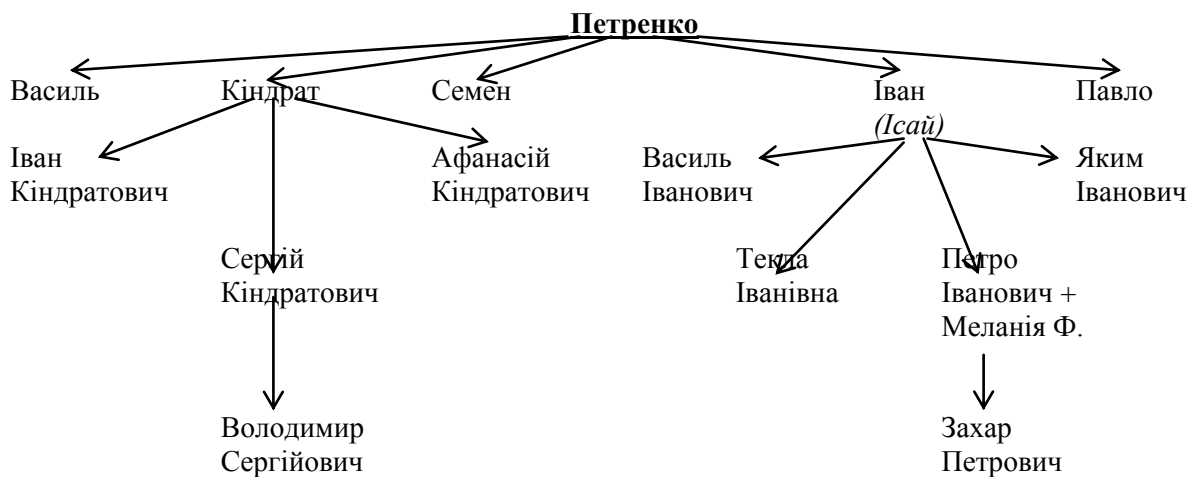
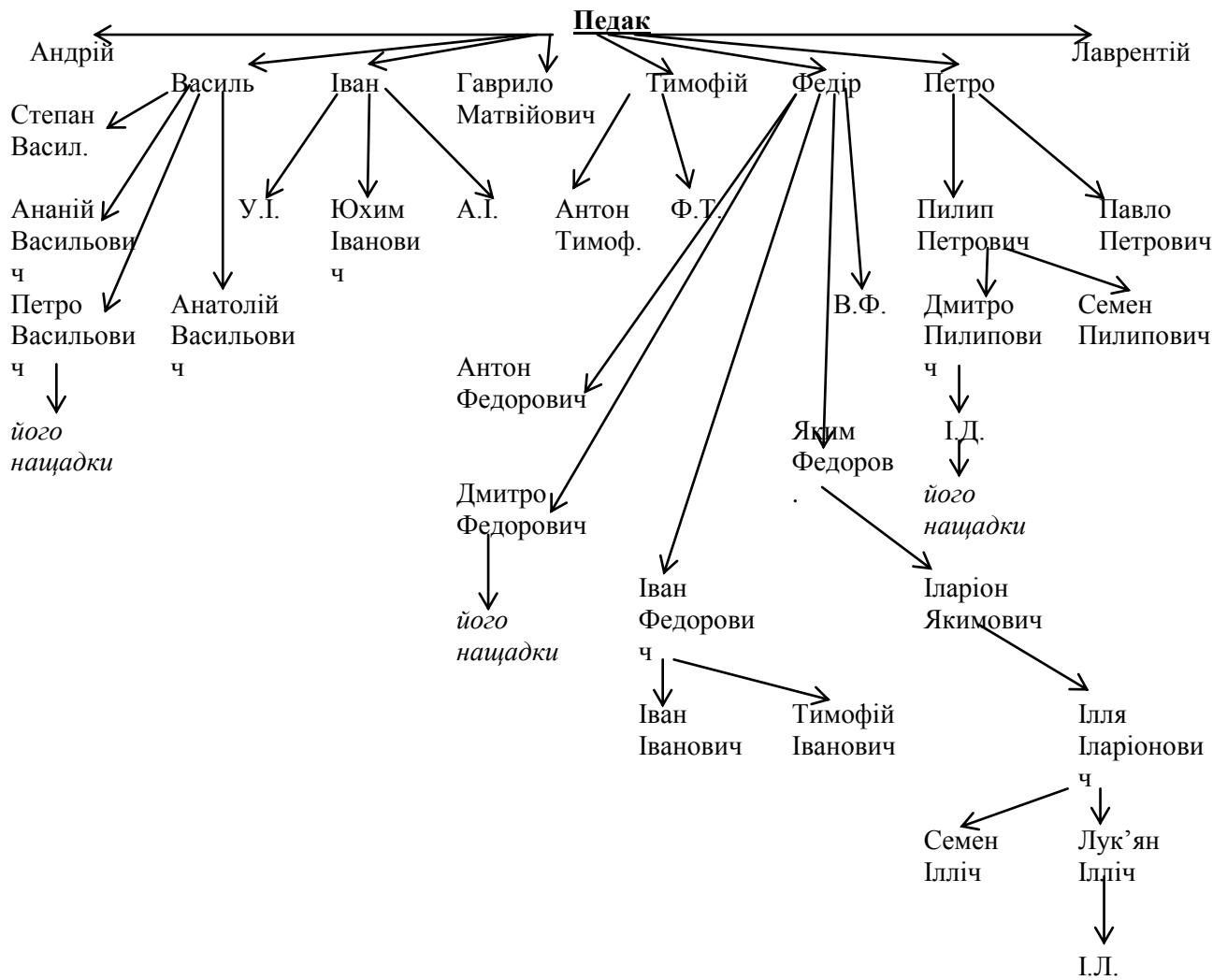

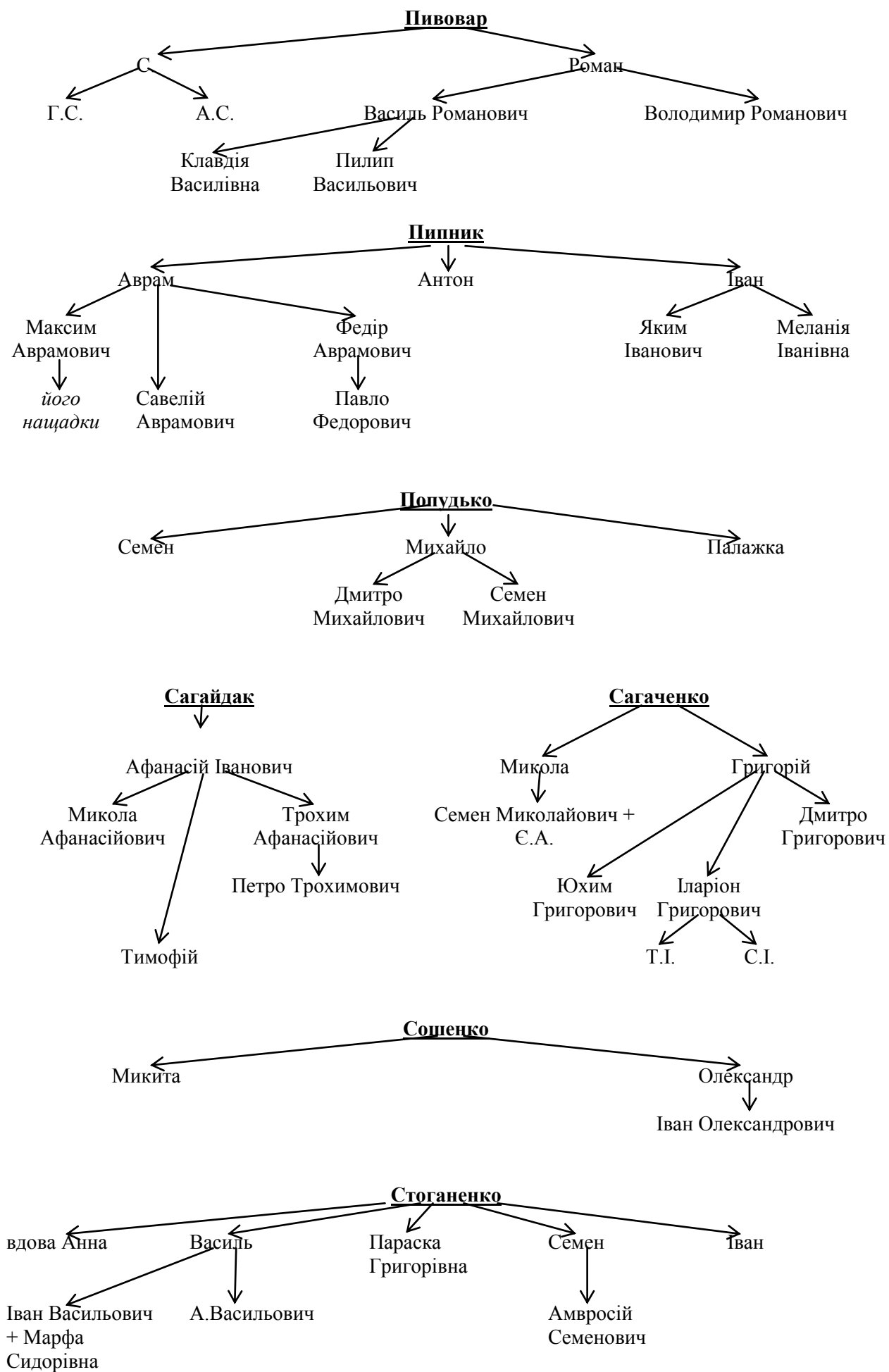

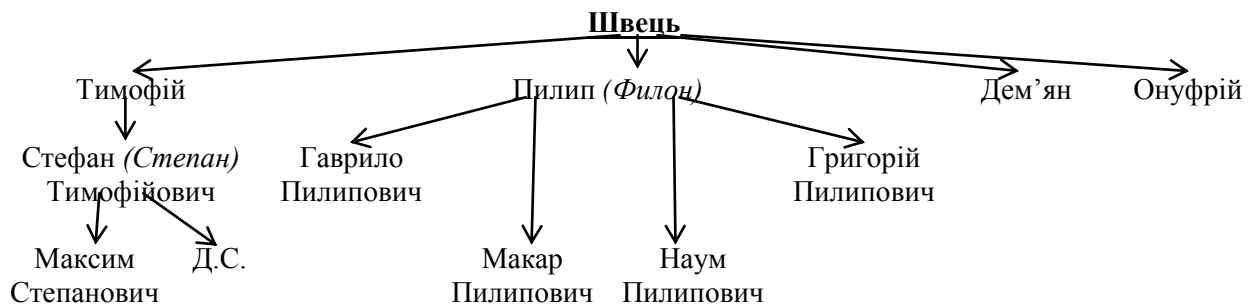
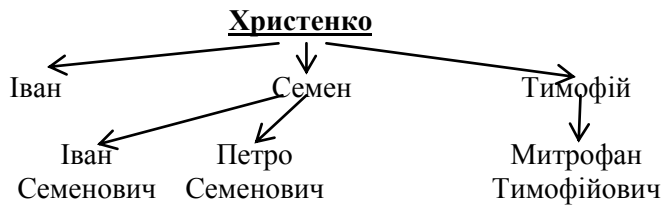
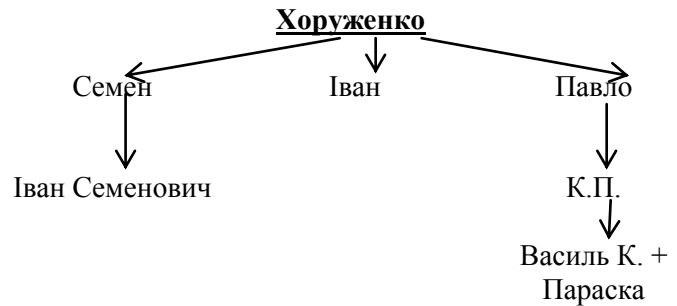
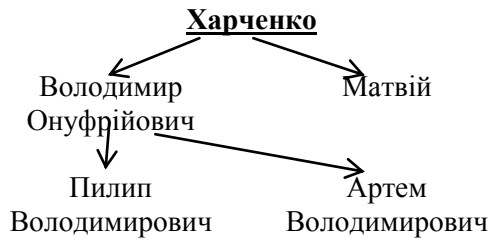
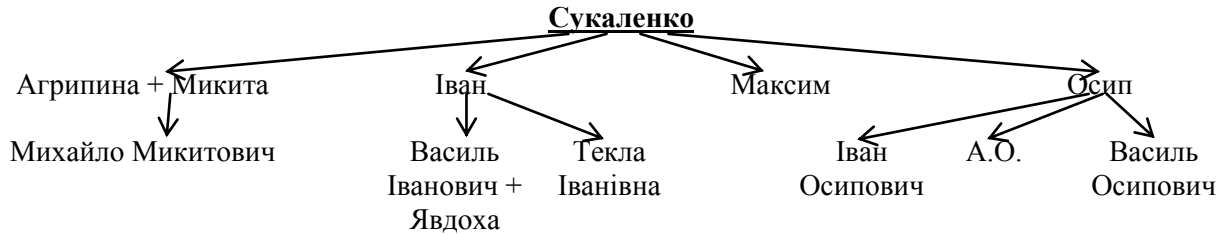
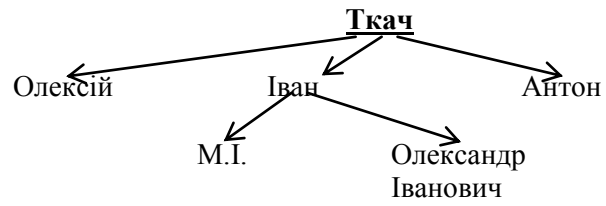
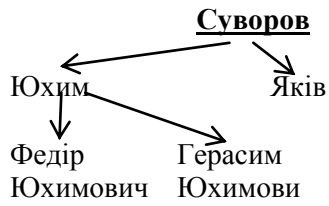

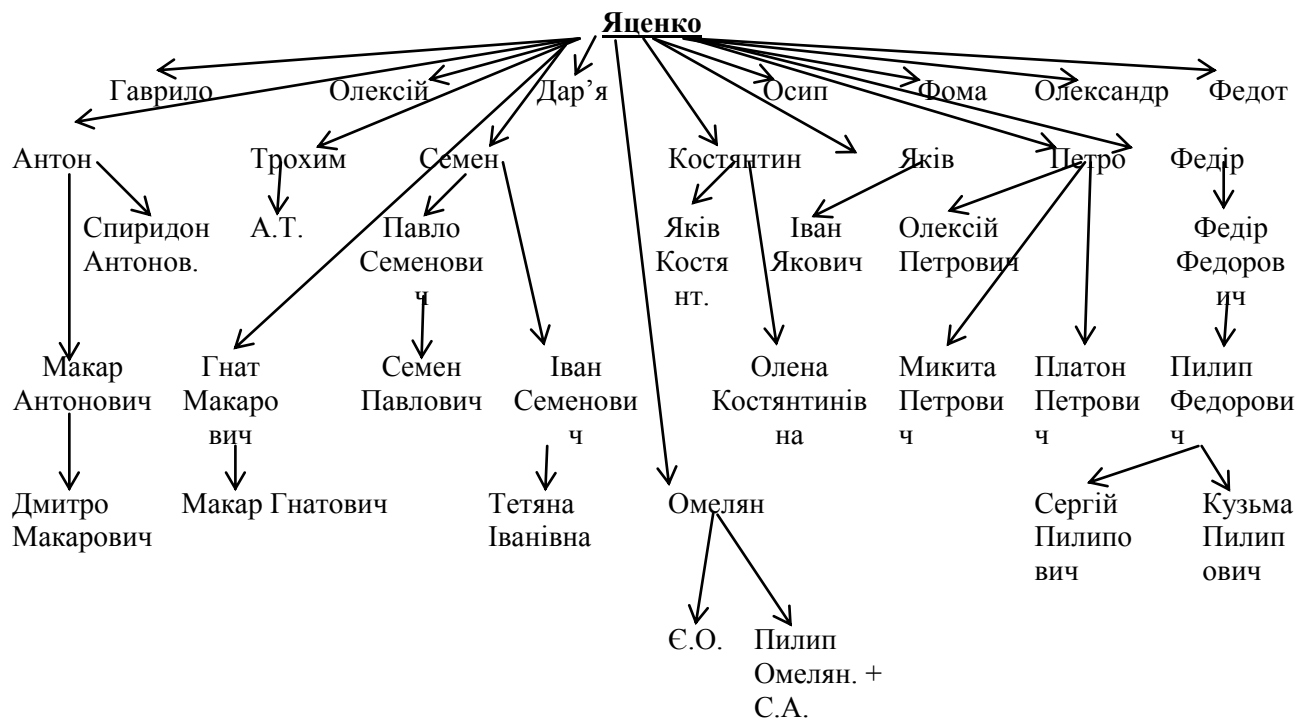
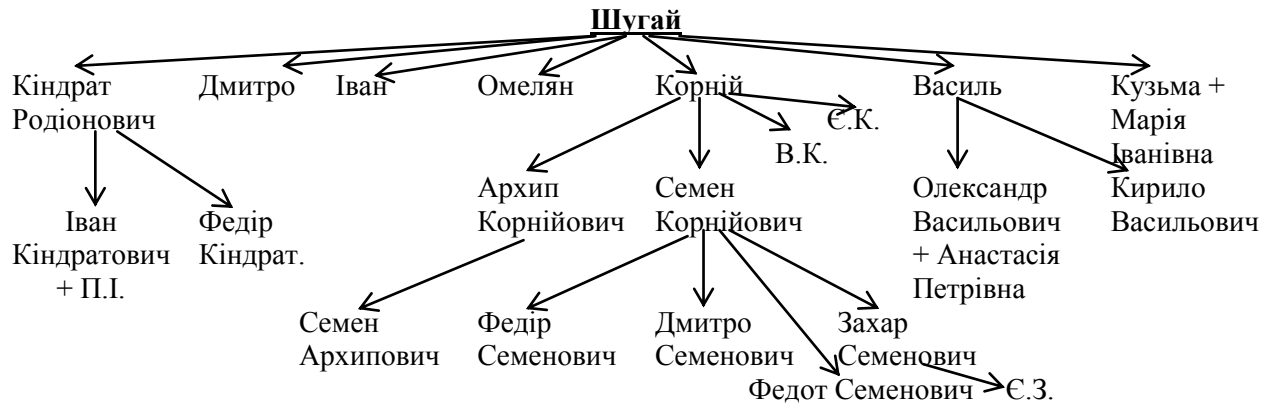

Стислі відомості про козацькі родини

Антипенко

На середину XIX ст. в Олександрівську на Слобідці мешкали чотири представника цього роду – Федір, Тимофій, Микита та Лука. Останній у 1860 р. продав свою ділянку відставному вахмістру А.М. Савченко. Відомо, що Микита Корнійович у 1912 р. проживав по вул. Механічній, але вже у 1919 р. мав іншу адресу – вул. Ливарна, 17. Тож, чи мав чоловік декілька будинків по місту чи то змінював місце перебування наразі відповіді не маємо. Зокрема, нащадок Федора – Антона під час Громадянської війни мав нерухомість по вул. Поперечній, 8.

Маємо відомості щодо інших представників, родинна приналежність яких нами не встановлена. Так, ділянка Івана Антипенко була відмежована на користь Олександрівська у 1895 р., по вул. Ковальській оселилася Анна Авер`янівна та поруч Григорій Карпович на 1912 р. [58, арк. 20; 59, арк. 68, 108; 97, арк. 43; 128, арк. 42, 52; 466, арк. 147].

Бешенець

На 1853 р. на Слобідці проживали Іван та Михайло, але є підстави вважати, що був ще третій представник цього роду – Гаврило. Подальша доля перших двох невідома, а от нащадок Гаврила – Василь на початку XX ст. мешкав по вул. Андріївській. Згодом по цій же вулиці проживали Д.Г. й Т.А., скоріш за все син Василя з його невісткою [128, арк. 43, 54].

Вернигора

В середині століття проживав Микита Вернигора. Як продовжувався його рід нам не відомо, але були віднайдені два представника цього сімейства – Андрій та Федір. Нашадки першого – Гнат мешкав на 1912 р. по вул. Вагонній та поруч С.А (ндрійович?). Однак, зафіксовано, що Гнат на 1917 р. мав нерухомість по вул. Садовій, тобто місце її розташування на розі вулиць (Вагонної й Садової). Нашадки Федора оселилися по вул. Московській. Зокрема, по цій же вулиці жили невідомі О.О. та поруч Д.І. Вернигори [58, арк. 50; 59, арк. 67].

Вершина

У 1865 р. нерухомість повітовому місті мали Іван, Данило, Олексій, Логвин та Микита. Син Івана – Андрій разом із своєю дружиною Марфою Омелянівною, мешкали по вул. Запорізькій на Слобідці та володіли забудовою вартістю у 600 крб. на 1917 р. Донька – Варвара, оселилися в селищі Південному по вул. Механічній, 8. Разом із нею проживав Ф.І., гіпотетично її брат. На Слобідці проживав син Данила – Павло. У місті залишилися діти Олексія – Данило, В.О. та М.О. Нерухомість першого знаходилася на розі вул. Московської, 200 та вул. Козачої, 17. По вул. Басейній, 16 оселився В.О. та на тій же Слобідці проживав М.О., а також, ймовірно, їх двоюрідний брат Данило – син Микити.

Зокрема, маємо ще два представника цього прізвища. Дворище І.С. Вершини знаходилось по вул. Козачій, 156 та Явдоха (Єдвокія) Яківна по Крамничному провулку [58, арк. 43, 47, 114; 59, арк. 99; 117; 128, арк. 36, 37].

Водоп'ян

У 1865 р. в місті мешкали Афанасій, Максим, Павло та Дем'ян. З усіх цих осіб нам відомо, тільки те, що Павло продав свою ділянку в кв. 79 І. Ковбасі у 1895 р. Втім, віднайдені ще три представники, родовід яких був встановлений. Так, нащадок Миколи – Іван, мешкав по вул. Фортечній. Його діти – Спиридон, мешкав по вул. Поперечній, Микита – по вул. Козачій, 11 та поруч В.І(ванович?) – по вул. Козачій, 9. Та якщо всі сини жили окремо, тоді в Івана мав бути ще син, адже хтось мав успадкувати його нерухомість. На початку ХХ ст. мешкали нащадки Гаврила Водоп'яна. На розі вул. Поперечної та вул. 2-Московській оселився Михайло Гаврилович та по тій же вулиці Архип Гаврилович. Десь на Слобідці проживав їх брат К.Г. Сини Романа – Іван, розташувався по вул. Козачій, 10 та Кіндрат по вул. Глухій [57, арк. 59; 58, арк. 16, 40; 59, арк. 11, 85; 128, арк. 37].

Гайдук

У 1853 р. у повітовому місті проживали Іван Іванович та його дружина Єфросинія Соломонівна Гайдуки. Подружжя володіло двома ділянками, хоча Іван продав частину своєї ділянки селянину Ф. Гусаку 7 серпня 1861 р. Їх обійстя перейшло сину Григорію Івановичу. Втім, зафіксовано ще двох Гайдуків. Так, ділянки Семена та Мойсея були відмежовані на користь міста у 1895 р. [128, арк. 47; 466, арк. 147; 468, арк. 93, 101].

Гаркуленко

На середину століття у місті мешкав Трохим Гаркуленко, який володів плетеним будинком вартістю у 100 крб. Через три десятки років віднаходимо представника цього сімейства – Платона, який планував збудувати на Слобідці кладений будинок та кладений сарай. Його нащадок – Гнат Платонович, також оселився у цьому передмісті [135, арк. 77; 84, арк. 23; 143, арк. 44; 469, арк. 39].

Гиба

У 1853 р. у списках власників олександрівської нерухомості рахувалася вдова Гиба, а два роки поспіль не тільки ця жінка, а й ще Єфросинія. В подальших документах повідомлень про них не маємо, але у 1865 р. віднаходимо Мойсея Гибу. Він володів плетеним будинком вартістю у 50 крб. Схоже, що в цей час проживав ще один представник цього прізвища – Леонтій. Відомо, що його син Яків орендував крамничку в гостинних рядах у 1881 р., а в вересні 1895 р. він подав заяву на побудову дерев'яної будівлі по вул. Катеринославській. Його брат Григорій, оселився на тій самій вулиці й також мав крамничку. Зокрема, у місті по вул. Слобідській, 16 мешкала Явдоха Назарівна Гиба, чию родинну

приналежність не встановлено [58, арк. 15; 59, арк. 117, 118; 128, арк. 4; 466, арк. 65; 470, арк. 33].

Гречка

З представників цієї сім'ї нам відомо про Івана та Єгора. Обидва мали плетені будинки, вартість якого на 1865 р. в першого складало 25 крб. та в другого – 50 крб. Син Єгора – Є. оселився на розі вул. Московської та Приходської, 15. Загалом його обійстя було оцінено у 1500 крб. Син Івана – Федір, мешкав у кв. 15, що знаходиться в центрі неподалік від Пушкінської площі [58, арк. 44; 128, арк. 14, 31; 135, арк. 79; 148; 165, арк. 28].

Гриценко

У списках 1855 р. зустрічається Костянтин Гриценко, але більше відомостей щодо нього не маємо. Проте, у 1894 р. по вул. Дніпровській мешкав якийсь Гриценко [57, арк. 47].

Грищенко

На середину 1855 р. у місті проживав Костянтин Грищенко. Зокрема, на 1894 р. по р. Московці мешкав не встановлений нами Грищенко. Однак, нам відомо, що з нащадків Костянтина мали свою нерухомість сини Назар по вул. Мідній, 4, Герасим по вул. Глухій та Михайло по вул. Московській. Останній володів двома суміжними ділянками. Також, маємо двох осіб, які мали таке прізвище. По вул. Ямській знаходилось дворище Пилипа Тимофійовича та по вул. Глухій – Петра Аврамовича [57, арк. 80; 58, арк. 40].

Грузій

Серед власників нерухомості 1855 р. було віднайдено Данило та Петра Грузіїв. На 1865 р. нам відомо, що останній володів плетеним будинком вартістю у 15 крб. На 1910 р. по вул. Пилипівській оселився І.Г. Втім, складність зі встановлення родоводу цього сімейства, перш за все, полягає у тому, що це прізвище з часом змінювалося. Так, у списках 1850-х років вона була записана, як Грузій, у 1860-х – Грузін, у 1910-х – Грузінов. З іншого боку, з тих осіб, які були віднайдені, ніякого зв'язку не прослідковуємо [58, арк. 16; 128, арк. 42].

Гусак

Відомості про це сімейство маємо ще з першої половини ХІХ ст. Так, у 1834 р. Юхим Кирилович придбав ділянку, на якій вже у 1865 р. був зведений плетений будинок вартістю в 250 крб. У тому ж 1865 р. було оцінено нерухомість ще однієї представниці роду – Марфи, чия плетена хатина була оцінена у 70 крб. До кінця століття відомості про Гусаків відсутні і, на жаль, нащадків цих осіб не встановлено. Однак, у місті проживало сімейство Федора Гусака. Так, у червні 1894 р. Ульян хотів розширити своє обійстя, а в 1910 р. мав наміри обікласти дерев'яну домівку цеглою, яка розташовувалась по вул. Миколаївській, 86 (кв. 79). Григорій Федорович на початку ХХ ст. мешкав по вул. Хмельницькій, 1, а

брат Іларіон – по вул. Миколаївській. Син Івана – Михайло, володів нерухомістю на розі вул. Московської та Кошової. Зокрема, у документах за 1910-ті роки знаходимо інших представників цього роду. На перехресті вул. Хмельницької та Крамничного провулка оселилася Євдокія Костянтинівна, по вул. 2-Московській – Марія Карпівна та на розі вул. Сагайдачної та Збройної – невідомий М. [58, арк. 14, 46–48; 59, арк. 99; 128, арк. 45, 59; 166, арк. 21; 466, арк. 184; 468, арк. 92].

Довгі

На середину століття на Слобідці проживало троє осіб з цим прізвищем. Усі вони володіли плетеними будинками. Так, дворище Афанасія було оцінено у 200 крб., Дем'яна – 300 крб., Максима Олексійовича – 500 крб., а у 1868 р. вартість останнього досягла 600 крб. З усіх цих персон нам відомо про нащадків Максима. Його син – Андрій, планував перебудувати свою плетену хатину по вул. Севастопільській на Карантинці у серпні 1896 р. Онук Федір також мешкав по вул. Севастопольській, 3 та по вул. Ново-Олександрівській, 70 Л.А (ндрійович?). Зокрема, було віднайдено відомості про Василя Довгого, діти якого Іван та Явдоха. Син проживав неподалеку від троюрідного брата по вул. Севастопольській, 10, а донька – на наступній вулиці, по вул. Фабричній, 9. Також, у передмісті оселилися нащадки Льва Петровича, тож це сімейство мешкало в Олександрівську щонайменше з останньої третини ХІХ ст. Невідомо до якої гілки слід віднести решту представників, але зазначимо, що на 1910-ті роки по вул. В'язничній, 3 проживала Анна Карпівна, по вул. Московській, 37 – Долгий¹ В.Я. та в передмісті – Феодосій Омелянович [58, арк. 11, 20, 32, 37, 39; 59, арк. 96, 107; 128, арк. 48, 53; 143, арк. 196; 335, арк. 17].

Єрмола (Єрмоленко)

У списках 1850-х років спостерігаємо двох Єрмоленків – Юхима та Семена. Перший оселився поблизу міської (Соборної) площі, а син – Семен, десь проживав у передмісті. Онуки ж Юхима оселилися по вул. Фортечній на початку ХХ ст. Маємо також інших представників цього прізвища, які, скоріш за все, не належать до цієї гілки, але які проживали у місті з останньої третини ХІХ ст. Так, Григорій мешкав на розі вул. Сагайдачної та Фортечної. Дворище його сина – Олександра, знаходилось на Слобідці. Хата була дерев'яна. Але у 1910 р. маємо звістку про те, що він хотів звести плетений будинок у кв. 17, який розташований у центрі міста. Можливо, що він володів декількома забудовами або ж переїхав. Ймовірно, в Олександрівську мешкало сімейство Івана Єрмоленко. Адже по вул. Миколаївській, 31 мешкало подружжя Марія Іванівна та Лука Ф., а на Карантинці по вул. Дальній 13 – У.І. [58, арк. 9, 38, 40; 140, арк. 47; 468, арк. 96].

¹Саме прізвище в одних випадках зазначалося, як Довгий, а в інших зрусифіковане – Долгий. В документі записано «Долгов». Однак, особливо на початку ХХ ст. часто до українських прізвищ додавався суфікс «ов», «-ова». На нашу думку, власне таким шляхом це прізвище модифікувалося в таку форму.

Кінебас

Серед власників нерухомості в Олександрівську у 1855 р. спостерігаємо чотирьох представників роду – Івана, Кіндрат, Арсеній та Максим. Однак, за оцінкою нерухомості у 1865 р. Максима вже не спостерігаємо, натомість була зазначена дружина солдата Текла. Так, вартість її хати сягала 5 крб., Івана – 75 крб. та Арсенія й Кіндрата по 100 крб. Зокрема, у цей період проживали нащадки Пилипа. Їх дворище було оцінено на 1865 р. у 250 крб. Ймовірно, одним із його дітей був олександрівський міщанин М.П. Чоловік у 1895 р. прохав про перебудову коридора – мазанки по вул. Тургенівській. Син Арсенія – Захарій, на 1895 р. оселився на розі вул. Козачої та Московської, де планував звести плетений будинок. Другий син – Микола, мешкав по вул. Катеринославській. З синів Івана по вул. Кошевій володів двома суміжними ділянками Федір Іванович, а поряд нього жив брат Кирило Іванович. По вул. Фортечній, мешкав їх брат Яків. Слід зазначити, що його співвласником було зазначено Д.Я., але чи то його дружина, чи син – не встановлено.

З дітей Кіндрата нам відомо про Павла Кіндратовича, який оселився по вул. Слобідській разом із дружиною Катериною Петрівною. Те що дворищем володіло подружжя означає, що син Кіндрата відселився від нього. Поруч Павла жив І.П., ймовірно його брат. По вул. Сагайдачній оселилися брати Пантелеймон та Семен Павловичі, а по вул. Слобідській – Яків Павлович. Донька Семена – Ірина, на початку ХХ ст. була зарахована до міщанства та мешкала на розі вул. Тургенівської та Московської. Також, віднайдено три особи, які мали це прізвище. Так, Марія Іллівна мала адресу вул. Запорізька, 157, Марія Дмитрівна – вул. Садова, 49 та Д. – вул. Фортечна, 17 [58, арк. 15, 18, 40, 46, 48; 59, арк. 86, 112, 117, 119; 128, арк. 19, 41, 43; 143, арк. 1; 466, арк. 43, 107; 468, арк. 78].

Кравцун

В середині століття серед власників нерухомості були Прокіп та Леонтій Кравцуни. Однак, перший продав свою нерухомість олександрівському міщанину В.В. Білоконю 2 березня 1860 р. У той же час другий мав у своєму розпорядженні плетений будинок вартістю в 850 крб. по р. Московці. На тому відомості про цих братів перериваються. Однак, серед Кравцунів встановлено сімейство Василя, який на 1895 р. проживав на Карантинці. Так, на початку ХХ ст. у місті оселилися Михайло та Ілля Васильовичі, дворища яких, скоріш за все, розташовувалось вздовж р. Московки. Ще одна представниця роду – Авдотія І. На жаль, вона продала свою нерухомість братам М. й К. Корсунським у січні 1906 р. [57, арк. 80; 132, арк. 38; 154, арк. 35; 468, арк. 94].

Крамаренко

Одним із найчисельніших в Олександрівську був рід вознесенців Крамаренко. Так, на 1855 р. у повітовому місті проживали такі представники –

Микита, Гнат, Макар, Герасим, Михайло, Трохим, Миколай та Уляна. У списках 1865 р. спостерігаємо інший склад, за якого не маємо повідомлень щодо Микити, Макара, Михайла та Уляни. Однак, з'явилися нові особи – Семен, Омелян, Самсон та Фросиній. Загалом, будинок Фросинія був оцінений у 60 крб., відставного солдата Семена – 75 крб., відставного солдата Омеляна й Самсона на Слобідці – по 100 крб. та Миколи – 120 крб. У той же час вздовж р. Московки оселився губернський секретар Григорій Потапович, яке він придбав у колезької реєстраторки Катерини Зеленої. Вартість його домівки складала 250 крб. Герасим мешкав поруч вигонної землі та був сусідом Павла Захаріна (тобто південно-західна частина міста).

Серед віднайдених Крамаренків жив Н.М., який на 1894 р. мешкав на Слобідці. Однак, чий він був син – Макара, Микити чи Михайла, наразі не встановлено. Втім, син Макара – Федір, на початку ХХ ст. мав нерухомість по вул. Московській, 117. Певна плутанина виникає при встановленні родинних зв'язків відносно Х.І. та Т.І., адже ці чоловіки могли бути синами або Гната, або Івана. Зазначимо, що міщанин Х.І. проживав по вул. Московській, чиє дворище було оцінено в 1000 крб. По тій же вулиці мешкав Т.І. Повертаючись до сімейства Івана, вкажемо, що його син Никифор оселився по вул. Фортечній, а наприкінці 1910-х років жив онук Гаврило Никифорович. Неподалеку від Никифора мешкали нащадки Семена – Максим та Гаврило по вул. Фортечній, 5 й 10. А ще один син – Василь, переселився на вул. Нагірну, 11. Зокрема, на 1910-ті роки чоловік володів ще ділянкою по вул. Московській. Сам же Семен та його дружина Марина проживали на розі вул. Упорної й Московської. У 1910-х роках їх сусідкою, ймовірно, була онука – Килина Максимівна, яка мала адресу вул. Московська, 81.

Що ж до нащадків Омеляна, то, скоріш за все, його діти – Я. та Василь. Гіпотетично, брати мали спільну нерухомість на розі вул. Слобідської та Московської. З цього роду був віднайдений Г.Я. Припустімо, що він син Я.О. Тож, чоловік мав нерухомість на 1910 р. вартістю в 1200 крб. по вул. Московській. Зокрема, таке прізвище мала Явдоха Назарівна, яка на 1917 р. мешкала по вул. Українській, 136 [58; 57, арк. 41; 97, арк. 37, 43, 159; 128, арк. 17, 33, 35, 39, 53; 152, арк. 34; 165; 468, арк. 133; 471, арк. 21].

Крохмаль

На середину століття проживали два Крохмалі – Омелян й Іван. Останній оселився на Слобідці, а його плетений будинок на 1865 р. був оцінений у 60 крб. Щодо нащадків першого інформації не маємо, а то відносно другого є. Так, Сергій Іванович разом з дружиною Марією мешкав по вул. Московській, 110, Трохим та (*сестра*) Марія – по вул. Московській, 123, Василь – по вул. Хмельницькій. Григорій мав кладений будинок на Слобідці на 1911 р. Можливо, його донька – Марфа Григорівна, на 1917 р. мала адресу вул. Хмельницька, тобто поруч дядька

Василя. До цього роду відносимо також жандармського унтер-офіцера Миколу Миколайовича. Його дворище на розі вул. Катеринославській та Слобідській, складалося з кладеного будинку, дерев'яного сараю, дерев'яної крамнички на 1896 р. [57, арк. 59; 58; 59, арк. 117; 128, арк. 38; 143, арк. 229; 165].

Кулик

У 1860-х роках у місті були відомі такі Кулики, як Андрій, Гордій, Федір, Григорій, Кіндрат та Афанасій. Андрій Якович у 1861 р. придбав ділянку поблизу р. Московки у своїх братів – відставного рядового Павла та військового Ларіона. Ймовірно в них був ще брат Григорій, але відомості про нього маємо лише на початку ХХ ст., коли його майно успадкували нащадки. Дворище чоловіка розташовувалось по вул. Московській, 106. У 1868 р. міщанин Федір Семенович володів двором вартістю у 500 крб. Гіпотетично, його брат Є.С(еменович?) на початку ХХ ст. мав забудову по вул. Миколаївській, 91. Ці два випадки вказують на те, що їх перебування у місті сходиться корінням принаймні до другої третини ХІХ ст., про що свідчить наявність більше одного сімейства роду. Відповідно, рід Куликів у повітовому місті слід вести щонайменше від Семена та Якова.

Міщанин Григорій Петрович оселився також уздовж річки по вул. Гоголівській, а через вулицю мешкав міщанин Кіндрат. Можливо, чоловіки були братами. Тоді їх слід вважати синами Петра Кулика. Вартість плетеної домівки Афанасія Петровича на 1865 р. складала 150 крб. Десь поблизу р. Московки проживав інший брат – міщанин Гордій Кулик. Діти Григорія Петровича – Григорій, Пилип та А.Г. На 1910-ті роки перший мешкав по вул. Запорізькій, 3, а по вул. Московській решта два сини.

Нащадки Федора – Петро та М.Ф. Останній міщанин у 1896 р. взяв іпотеку у 1500 крб. Мешкав він по вул. Соборній, 2. Його дворище складалося з будинку в 9 кімнат, крамнички, 2 сараїв, 2 ляхів та льодовні, що становило 3 тис. крб. загальною вартістю. Скоріш за все, він перебував на державній службі, адже у 1897 р. чоловік входив до кола оцінювачів нерухомості. Його брат – Петро, оселився по вул. Гоголівській. Неподалік від нього проживав дядько – Григорій Петрович. Вартість його нерухомості на 1910 р. складала 8 тис. крб., а дядькова – 1400 крб.

Онуки Андрія Яковича – Георгій, Єфросинія та Павло Карповичі, успадкували майно 4 серпня 1915 р. по вул. Миколаївській. Скоріш за все, дворище було розподілене, адже в документах занотовано, що на 1917 р. Георгій мав адресу роза вул. Слобідської й Миколаївської, в той час, коли адреса інших спадкоємців – вул. Миколаївська. Нащадки Є.С. – Т.Є. й М.Є. Перший володів забудовою по вул. Олександрівській, 17, а другий – вул. Московській, 93 [58, арк. 10, 31, 42; 59, арк. 7, 119; 97, арк. 74, 93, 113, 125, 131; 141, арк. 18, 59; 152, арк. 189; 335, арк. 19; 456, арк. 18; 164; 468, арк. 94; 128].

Легкоступ

На середину століття окрему забудову у місті мало подружжя Павло Пимонович та Любов Семенівна. Втім, у 1849 р. чоловік продав частину своєї ділянки дружині священика Анні Василівні Юдоченковій. Натомість, дружина відставного рядового придбала собі дворище в олександрівського міщанина І.Г. Богданова в 1850 р. Павлова нерухомість розташовувалась неподалік від міської (Соборної) площі, а вартість його плетеного будинку на 1865 р. становила 300 крб. У той же час у місті мешкала Авдотія Легкоступ, чия плетена хатина коштувала 60 крб. Донька Павла та Любові – Єфросинія, відселилася від батьків та на 1912 р. проживала по вул. Московській [97, арк. 13, 113, 154; 128, арк. 3, 55; 169; 468, арк. 18].

Ляшко

У списку власників нерухомості 1855 р. зазначено Якова Семеновича. Відомо, що на 1896 р. його нерухомість розміщувалась біля фортечних валів. У склад дворища входили дерев'яний будинок та дерев'яний сарай. Також, наприкінці ХІХ ст. у тій самій частині міста проживав, ймовірно, його родич – Захарій. Із забудови останнього відомо, що на цей момент він звів будинок та лабаз.

Мирошниченко

На 1855 р. серед мешканців міста були Андрій та Лук'ян Мирошниченко. Однак, у документах 1865 р. зустрічаємо ще Данила Мирошниченко. Лук'ян придбав собі нерухомість у 1855 р. у вдови поштаря Федора Андрющенко. Вартість його плетеного будинку складала 100 крб., Андрія – 60 крб. та міщанина Данила – 100 крб. Сину Андрія – міщанину Федору, у 1899 р. було відмежовано ділянку у кв. 12, по Дніпровському провулку. На жаль, відносно нащадків Лук'яна та Данила повідомлень не маємо. На початку ХХ ст. в Олександрівську проживали ще представниці цього роду, сімейна приналежність яких не встановлена. Так, Тетяна Захарівна оселилася по вул. Катеринославській, 5, де розташовувалась її дерев'яна обкладена цеглою хатина. Ольга Трохимівна мала забудову по вул. Московській, 110 [58; 128, арк. 10, 37, 47; 148; 152, арк. 8].

Найдьонов

В середині ХІХ ст. у списках власників нерухомості був зазначений Герасим Найдьонов. Наприкінці століття відомо, що він мешкав на Карантинці. Гіпотетично, його брат М.А. також проживав у тій частині по вул. Фабричній, 7. Однак, на початку ХХ ст. в Герасимовій адресі позначено вул. Московська. Тож, можливо, Герасим переселився, полишивши обійстя іншому братові на Карантинці. Син Герасима – Василь, у 1910-х роках проживав по вул. Козачій, 2. Зокрема, на цей час в місті значився Савелій Карпович, чию кривність не встановлено. Разом із дружиною Ал. Павлівною він володів декількома ділянками

містом. Так, в нього була нерухомість по вул. Катеринославській, вул. Хортицькій, 6 (можливо, це кутове дворище) та на розі вул. Слобідської й Миколаївської [58, арк. 16, 39; 143, арк. 126].

Немировські

У 1855 р. в місті проживав Степан Немировський. Однак, серед власників нерухомості 1865 р. тільки зустрічаємо Купріяна і подальших відомостей щодо нащадків Степана не маємо. Тож, дворище Купріяна розташовувалось неподалік від міської (Соборної) площі та являло собою плетений будинок вартістю у 150 крб. У 1890 р. його син – Петро планував звести дерев'яний будинок та сарай у кв. 38. Трохи згодом, невідомо чия вдова, Олександра В. мала намір збудувати дерев'яні крамнички [140, арк. 400; 466, арк. 232; 468, арк. 61].

Нестеренко

У 1845 р. Василь Маркович придбав ділянку біля вигонної землі, по сусідству з Семеном Нестеренко. Той на 1855 р. володів двома плетеними будинками та млином на Слобідці. Зокрема, на цей рік у місті проживали Яків, Іван й Трохим. Ймовірно, донька останнього – Ксенія, придбала в олександрівського міщанина Степана Євсєєва ділянку у 1834 р. Частину свого майна жінка заповіла синові Якову, з якої у 1861 р. половину придбав Петро Яценко, а другу – Семен Нестеренко. Однак, відносно останнього ім'я існує суттєва плутанина, адже воно фігурує також в документах 1917 р. з єдиною відмінністю – зазначено по-батькові М. На основі цього, вважаємо, що С.М. – брат Василя Марковича, а вищезазначений Семен був братом Марка (рідним / двоюрідним), тобто приходився дядьком С.М.

Тож, Семен Маркович планував збудувати дві плетені домівки по вул. Козачій, на Слобідці у 1896 р. Його нащадки наприкінці 1910-х років оселилися по тій самій вулиці поруч – Тимофій, Дмитро й Григорій.

На початку ХХ ст. проживав Михайло Якович, скоріш за все, син Якова та онук Ксенії Трохимівни. Він значиться за двома адресами – вул. Садова, 33 (селище Південне) й вул. Хмільна (Карантинка), що наштотує на те, що чоловік мав два наділи. Зокрема, по вул. Козачій мешкав (ла) А.А. Нестеренко [58, арк. 39; 128, арк. 41; 132, арк. 14; 466, арк. 203; 468, арк. 141].

Олійник

Серед відшуканих осіб з цим прізвищем чітких родинних зв'язків не спостерігаємо. Так, у 1855 р. у списках значилися Максим та Яким Олійники. Останній мешкав на Слобідці та його плетений будинок на 1865 р. був оцінений у 80 крб. У 1894 р. І. Олійник мав обійстя поблизу фортечних валів на Слобідці. На початку ХХ ст. в місті володіли нерухомістю Макар Михайлович по вул. Олександрівській, Полікарп Осипович – по вул. Сагайдачній, 13 та нащадки

Андрія – Григорій по вул. Володимирській та Анфіса по вул. Московській [57, арк. 3; 58, арк. 49; 59, арк. 69, 94; 128, арк. 42].

Осипов

На 1853 р. в місті мали забудову Микита й Терентій Осипови. Дворище останнього розташовувалось на Слобідці та було оцінено на 1855 р. у 160 крб. У той же час мешкала поблизу р. Московки міщанка Авдотія Пилипівна Гаватченкова, яка ймовірно вийшла заміж за Осипова. Адаже в подальших документах вона позначена, як вдова. Її плетений будинок був оцінений на 1855 р. у 150 крб. Мабуть, що також у цьому статусі перебувала Марія Осипова, яка проживала в Олександрівську на 1861 р. Також, маємо представника цього роду – капітана Єгора Осипова, який орендував землі на середину століття. У 1910 р. по вул. Фортечній мав дві ділянки син Микити – Василь, які були оцінені у 1500 крб. [58, арк. 37, 40; 97, арк. 139; 128, арк. 9, 47; 164; 468, арк. 115; 471, арк. 7; 472, арк. 84].

Остапець

В середині ХІХ ст. у повітовому місті перебувало 8 осіб з прізвищем Остапець. Корній Гнатович придбав ділянку на Слобідці у нащадків вознесенця Михайла Журавльова в 1847 р. Вартість його плетеної хатини на 1855 р. становила 250 крб., Петра – 180 крб., Євгена – 150 крб., Андрія – 120 крб., Матвія – 120 крб., Якова – 100 крб. та вдови Митрофана – 100 крб. Зокрема, в Олександрівську на той час мешкав Омелян Петрович, який володів забудовою поблизу фортечних валів у кв. 2. Нам відомо про його синів. Так, Нестор був запасним унтер-офіцером. Влітку 1895 р. він задумав звести дерев'яний сарай та перебудувати лабаз по вул. 2-Московській, в кв. 10., а через рік він забажав перевлаштувати плетений сарай під житлове приміщення. Нащадки Нестора – Іван й Анастасія, мали наділ по вул. 2-Московська, 33, а також Т.Н. разом із дружиною М.Д. – по вул. Фортечній, 18.

Другий син Омеляна – Іван, на початку ХХ ст. проживав по вул. Слобідській. Гіпотетично, його донька Явдоха мала обійстя на розі вул. Козачої та Московської, 3, яке було оцінено в 1917 р. у 720 крб. Втім, слід зазначити, що за цією ж адресою проживала Наталя Карпівна, яка могла бути донькою або невісткою Явдосі. Нерухомість Максима Омеляновича знаходилась по вул. Миколаївській.

На 1899 р. у місті було відмежовано ділянку Якову Остапцю, в тому ж кварталі що й Нестору Омеляновичу – кв. 10. Але чи приходився він йому рідним братом чи двоюрідним не відомо. Тим не менш, його син – Порфирій, на початку ХХ ст. оселився по вул. Фортечній, а по вул. 2-Московській – син Петро. Можливо, останній успадкував майно батька.

Щодо нащадків Петра нам відомо, що у 1912 р. Степан Петрович володів нерухомістю по вул. Запорізькій, а брати Василь й Григорій жили поруч по вул. Московській. Син Григорія – Костянтин разом із дружиною Степанидою мали дворище по Крамничному провулку.

Син Корнія – Дмитро, на початку ХХ ст. проживав по вул. Катеринославській, 89 (202). У Матвія, скоріш за все, було двоє синів, адже в 1910-х роках серед власників прослідковуємо Івана Матвійовича та С.М. Перший мав адресу вул. Кошова, 13, а другий – вул. Миколаївська, 68. Ймовірно, що син С.М. – К.С. оселився поруч дядька Івана по вул. Кошовій, 4. Зокрема, серед мешканців міста на початку століття спостерігаємо А.А., В.А. та Н.А. Відомо, що один з них – Василь Онисійович. Він жив по вул. Московській, 10, а по тій самій вулиці, але Московській, 143 – Н.А. Можливо, чоловіки були братами. А.А. – мешкав по Крамничному провулку. Тож, або він є Онисієм Андрійовичем або ж одним з синів Онисія. Слід зазначити, що також в цей період володіла наділом Варвара Микитівна Остапець [58, арк. 6, 10, 12, 14, 15, 40, 42; 59, арк. 85, 99, 117–119; 128, арк. 49; 140, арк. 7; 143, арк. 195; 148; 156, арк. 45; 180; 466, арк. 72; 468, арк. 88, 115].

Очкуренко

Серед власників нерухомості у місті на 1855 р. значаться Павло й Петро Очкуренки. Втім, через декаду маємо відомості лише щодо Павла, плетений будинок якого розташовувався на Слобідці та був оцінений у 200 крб. Там же в той час мешкав Іван, плетена хатина якого становила 100 крб. У 1899 р. йому було відмежовано ділянку по вул. Московській.

У 1908 р. нащадок Павла – Герасим Павлович проживав по вул. Гоголівській, 24 а, Поруч нього оселився, ймовірно, його брат – Ф.П. (вул. Гоголівська, 24 б), де знаходилося, окрім обійстя чоловіка, цегляні крамнички. Можливо, його син – Д.Ф., на 1917 р. мав адресу вул. Кошова, 6. Діти Івана – Никифор, володів майном по вул. Московській, 97 та по тій самій вулиці – Федот. Син Семена – Г.С., мав дворище по вул. Запорізькій [58, арк. 2, 46; 128, арк. 39; 148, арк. 117; 158, арк. 32, 119].

Павлюченко

На 1855 р. наділами володіли Павло, Фома й Яків Павлюченки. Всі троє мешкали на Слобідці. На 1865 р. плетені будинки Якова та Фоми оцінювалися у 250 крб. кожний. Яке мала продовження коріння Павла та Якова невідомо, але син Фоми – Іван, на початку ХХ ст. мешкав по вул. Дальній. Поруч нього оселився Никифор разом із дружиною Анною.

Скоріш за все, наприкінці століття проживав Дем'ян Павлюченко. Так, його син Захарій у червні 1895 р. мав наміри збудувати сарай по вул. Фабричній, 46 на Карантинці. Поруч нього мешкав Дмитро, який в 1909 р.

хотів звести кладений будинок та сарай. Однак, у чоловіка було дві адреси – вул. Ярова й вул. Фабрична, що може вказувати на те, що він володів двома ділянками в одному кварталі.

Зокрема, у місті мали забудову ще два представника цього прізвища. На 1896 р. С.І. мав кладений будинок та дерев'яний сарай неподалік від Пилипівської церкви на Карантинці. Другий – Федір Тихонович, по вул. 2-Московській, 39 [57, арк. 80; 58, арк. 98, 99; 59, арк. 20, 38, 39; 128, арк. 50; 143, арк. 167; 160, арк. 26; 466, арк. 42].

Пархоменко

У 1855 р. власністю в Олександрівську володіли Іван та Максим Пархоменко. На жаль, звісток про те хто належав до сімейства Івана не маємо. Втім, ймовірно, син Максима – К., мешкав по вул. В'язничній на 1895 р. Оскільки влітку цього року він запланував будівництво плетеного флігеля, який за своєю функцією є додатком до головної оселі, таким чином припустімо, що дворище чоловіка складалося з двох житлових приміщень [143, арк. 15].

Педак

Хронологічно найраніше з поміж Педаків проживав Гаврило Матвійович. У квітні 1847 р. чоловік придбав нерухомість в олександрівського міщанина А.Є. Маркова, а на 1865 р. відомо, що він володів плетеною хатиною вартістю у 100 крб. Зокрема, у передмісті мешкали й інші Педаки. Іван мав плетений будинок на Слобідці оцінений у 30 крб. й на Карантинці у 200 крб., Тимофій на Карантинці у 50 крб., Лаврентій на Слобідці у 100 крб. та Федір два дворища на Карантинці у 150 крб. та 300 крб. Зокрема, у 1860-ті роки на околиці володіли наділами Мендель та солдатка Олександра. Остання, скоріш за все, була чиєюсь вдовою (Андрія / Василя / Петра). Вона володіла обійстям з прибудовою вартістю у 50 крб.

Наприкінці 1880-х років у місті мешкала Параска Павлівна, яка гіпотетично, була чиєюсь дружиною. В кв. 18, тобто її маєток знаходився в центрі, де жінка планувала збудувати сарай. За той же час нам відомо про нащадків Федора. Так, його син – Дмитро, неподалік від В'язничної площі по вул. Московській в кв. 44 хотів звести плетену хатину. Його ж діти на початку ХХ ст. отримали спадок та залишилися в сімейному гнізді. Два інші брати – Антон й Василь, мали дворище по вул. Фабричній та жили один навпроти одного. До того ж, Антон володів ще забудовою на Слобідці по вул. Кошовій. Скоріш за все, чоловіки були молодшими серед братів, адже мова про них серед майнових власників йде лише на початку ХХ ст.

Поруч Дмитра оселився брат Іван по вул. Московській, 9. Встановлено, що в чоловіка було двоє дітей. На початку ХХ ст. по вул. Московській проживали сини – Іван й Тимофій. Сумнівно, але можливо до цього сімейства слід додати

Ірину Іванівну, яка займала ділянку по вул. 2-Московській та по тій самій вулиці Марію Іванівну. Хоча остання мала забудову ще по вул. Басейній, 41.

Останній з синів Федора – Яким, мешкав по вул. Кошовій, 5. Його син – Іларіон, мав нерухомість по вул. Козачій, 12. Неподалік від нього оселився онук Семен Іларіонович – по вул. Кошовій, 18. За чотири вулиці від брата мав обійстя Лук'ян по вул. Воронцовській. Ймовірно, син останнього – І.Л., проживав поруч дядька Семена по вул. Кошовій.

Було відшукано нащадків Василя Педака. Його син – Петро, у 1890 р. мав намір звести дерев'яний будинок у кв. 21. (в межах вул. Тургенівської та Московської). Хоча, на початку ХХ ст. зазначено, що його нащадки мали нерухомість по вул. Збройній. Дворище його брата Анатолія знаходилось по вул. Слобідській, 66 у кв. 73 біля старого кладовища. По тій самій вулиці мешкав брат Ананій. У 1895 р. чоловік хотів збудувати цегляну хатину й кладений сарай. Домівка Степана Васильовича на початку ХХ ст. розташовувалась на розі вул. Козачої й Московської. По вул. Фабричній значилося майно Федора Васильовича, а навпроти нього – ймовірно, його двоюрідного брата У.І.(вановича).

З дітей Петра відомо про Павла, який на 1912 р. мешкав по вул. Хмільній, 29 на Карантинці, а також по вул. Фортечній, 28. На початку 1917 р. чоловік продав свою нерухомість селянці Наталі КузьмінівійБугаєвській у кв. 2, поблизу вул. Фортечної. Тобто у вознесенця було два наділа. Другий син – Пилип оселився на Карантинці по вул. Хмільній, 6. Влітку 1895 р. він мав плани збудувати плетену оселю та прибудову до неї (коридор). Його діти – Семен й Дмитро Пилиповичі, на початку ХХ століття жили поруч один до одного по вул. Хмільній, 32. Зокрема, за Семеном рахувалася ділянка на розі вул. Проїжджої та Фабричної, 24. Ймовірно, син Дмитра – І.Д., оселився поруч батька по вул. Заїжджій.

Діти Івана – Юхим, У.І. та А.І. Перший на 1912 р. проживав по вул. Хмільній та по тій самій вулиці, ймовірно, брат А.І. Брат У.І. відселівся від чоловіків на вул. Фабричну.

Сини Тимофія – Антон й Ф.Т., з яких обійстя першого розташовувалось по вул. Московській, 13, де він проживав з дружиною Параскою, а другого – по вул. Запорізькій, 35.

Крім того, віднайдено ще декілька осіб, які мали відповідне прізвище. Так, у 1899 р. у кв. 8 було відмежовано ділянку Явдосі. У 1912 р. по вул. Хмільній мешкала Єфросинія Захарівна, а на 1917 р. по вул. Бурсацькій Є. В післяреволюційний період нам відомо про Євгена Максимовича, який мав адресу вул. Ново-Миколаївська, 6 та братів Івана й Григорія Кириловичів за адресою вул. Кушугумська, 4 [58, арк. 11, 12, 29, 38, 39, 42, 43, 45, 50; 59, арк. 80, 85, 97,

100, 112, 118; 128, арк. 9, 34, 39, 50–52; 132, арк. 28; 140, арк. 83, 330, 375; 148, арк. 117; 176, арк. 79; 466, арк. 95, 125; 473, арк. 30].

Петренко

В середині століття на Слобідці проживали Павло, Василь та Семен Петренки. На 1865 р. плетений будинок Семена був оцінений у 100 крб., а Василь мав два будинки – за 100 та 150 крб. Наприкінці ХІХ ст. мешкав Ісай (Іван) Петренко. Його наділ був відмежований на користь міста у 1895 р. Серед його нащадків нам відомо про Якима, який мав обійстя на початку ХХ ст. по вул. Пилипівській, 10. Хоча, в той же час вказувалася його адреса – Дніпровський провулок. Вулиці паралельні та знаходяться поруч, то, можливо, чоловік володів двома ділянками. З іншого боку, за цими ж адресами було помічено власницю Килину Іванівну, яка могла приходитися Якому сестрою. Другий син – Петро разом із своєю дружиною Меланією, оселився по вул. Збройній на Слобідці. Обійстя онука – Захарія Петровича, розташовувалось на розі вул. Соборної та Слобідської. Василь Іванович на початку ХХ ст. володів двором по вул. Миколаївській, 129. Гіпотетично, донька Івана – Текла, займала кутову ділянку на перехресті вул. Хортицької, 4 й Московської, 62.

Маємо декілька представників сімейства Кіндрата, який, скоріш за все, мав проживати у місті щонайменш з останньої чверті ХІХ ст. Так, його син – Сергій, на 1912 р. мав хатину по вул. Ново-Миколаївській, а онук – Володимир Сергійович, по вул. Збройній, 64, що було поруч дядька Петра Івановича. Брат Іван мешкав по вул. Московській, а Афанасій – по вул. Пилипівській [58, арк. 16, 47, 50; 59, арк. 80, 109; 128, арк. 34; 466, арк. 147].

Пивовар

В середині століття власником забудови в Олександрівську був Роман Пивоваров, але де саме він мешкав невідомо, адже подальші відомості про нього відсутні. Втім, маємо замітку, що у 1896 р. по вул. Миколаївській в кв. 20 проживав якийсь Пивовар. В нього був кам'яний будинок та кухня. Можна, тільки припустити, що те двором належало Роману. Приблизно за цією ж адресою значилася дружина селянина Марія Лук'янівна. Її нерухомість на 1910 р. була оцінена у 6 тис. крб. З дітей Романа було встановлено, що син Володимир, мав наділ на розі вул. Проїжджої та Ярової на 1912 р. По тій же вул. Яровій розташовувалося сімейство Василя Романовича. Діти Василя – Пилип й Клавдія. Перший мав двором по вул. Фабричній, 2, а донька – по вул. Гоголівській, 8.

Зокрема, маємо ще декілька осіб з цим прізвищем. Нащадки якогось С. – Г.С. мешкав по вул. Миколаївській, 38 та А.С. – по вул. Яровій, 12. По вул. Лазаретній, 3 мав двором Прокопій Петрович, а по вул. Механічній – Наталя Федорівна. Також, на початку ХХ ст. своє майно мали дружина померлого

селянина Килина Максимівна та Марк Сидорович (Ісидорович) [58, арк. 10, 38; 59, арк. 96, 98; 63; 143, арк. 224; 164, арк. 30].

Пипник

У списках власників 1855 р. зазначені Антон та Аврам Пипники. Плетений будинок останнього коштував на 1865 р. 60 крб., тоді як його брата – 200 крб. Однак, маємо повідомленні лише відносно нащадків Аврама. Так, його син Федір мешкав у кв. 16 на Слобідці. На 1895 р. він планував звести на цій ділянці дерев'яний сарай, а повесні наступного року – кладений будинок. Поблизу оселився син Павло Федорович. Брат Савелій Аврамович проживав у 1910-х роках по вул. Запорізькій, а нащадки брата Максима – по вул. Московській, 96.

Ймовірно, у другій половині було сімейство Івана Пипника, адже маємо інформацію щодо його дітей. Його ділянка була відмежована на користь міста у 1895 . Син Яким у 1895 р. прагнув збудувати плетений будинок замість старого на Слобідці по вул. Московській. Гіпотетично, у Івана була донька Меланія. Жінка володіла обійстям по вул. Московській. Зокрема, у місті проживала ще одна роду Пипників – Килина Пилипівна [57, арк. 80; 58; 59, арк. 119; 128, арк. 34; 143, арк. 52, 159; 466, арк. 109, 147].

Попудько

В середині XIX ст. відомо про трьох представників цього роду – Семена, Михайла та Палажку. Найбільш ранні відомості маємо щодо останньої. У 1852 р. жінка придбала у вдови рядового Дарини Боровіхіної ділянку в місті, але згодом продала її дружині колоніста Міні Рахмович. Хоча у Палажки була ще нерухомість з іншого боку вулиці.

З нащадків двох братів нам відомо лише стосовно Михайла. Так, Семен та Дмитро Михайловичі мешкали на Карантинці. Перший у кв. 46 на розі вул. Хмільної та Заїжджої, а другий – кв. 49 на розі вул. Севастопольської та Заїжджої. Зокрема, за останнім рахувався наділ по вул. Фабричній. У 1889 р. Семен планував на своїй ділянці звести дерев'яний будинок. Дмитро ж у 1895 р. мав наміри збудувати лампачеву хатину та сарай, а згодом – відремонтувати старий сарай [58, арк. 37, 39; 59, арк. 96–98; 128, арк. 29, 51; 140, арк. 209; 143, арк. 102, 164; 466, арк. 105; 471, арк. 8].

Прилипка

У 1820 р. в Олександрівську проживав Мойсей Прилипка. Восени того ж року він продав свою ділянку олександрівському міщанину О.І. Петішкіну. В 1860-ті роки нам відомо, що в місті володіли забудовою Корній та Тимофій. Плетений будинок останнього на 1865 р. був оцінений у 100 крб. [128; 135, арк. 61; 473, арк. 73].

Решетник

Маємо інформацію щодо двох представників цього роду – Андрія та Прокопія. Перший був зазначений серед власників нерухомості у 1855 р., а другий – володів плетеним будинком, який на 1865 р. коштував 30 крб. Однак, подальших повідомлень не маємо [128, арк. 58].

Сагайдак

Найбільш ранні дані про Сагайдаків маємо за першу половину XIX ст. Так, у 1830 р. відставний унтер-офіцер Афанасій Іванович оселився в Олександрівську. Дружина Афанасія – Тетяна Назарівна також володіла наділом, яке дісталось їй від батьків. Проте, у 1847 р. вона продала його олександрівському міщанину П.І. Кузьміну. Через 20 років майно батька успадкував син Тимофій, а поруч розташовувалась ділянка іншого сина – міщанина Миколи по вул. Соборній. Останній на 1865 р. мав плетений будинок вартістю у 300 крб., а в 1908 р. мав у своєму розпорядженні цегляні крамнички. Скоріш за все, чоловік був шанованою людиною, адже його розглядали опікуном над сиротами, наприклад, Сукаленко. У Афанасія був ще один син – міщанин Трохим. Чоловік придбав собі землі у олександрівської міщанки Доманіної у квітні 1860 р. На 1865 р. його дворище було оцінено в 500 крб., а на 1868 р. – 600 крб. До її складу входив плетений будинок з флігелем. На 1912 р. його син – Петро Трохимович мешкав по вул. Фабричній, 40. Зокрема, на початку XX ст. невідомий Сагайдак володів забудовою по вул. Севастопольській, 6 [59, арк. 99, 109; 97, арк. 1, 7, 98; 128, арк. 3; 169, арк. 42; 335, арк. 23; 474, арк. 5].

Сагаченко

На середину століття в Олександрівську мешкали Микола та Семен Сагаченко. Семен Миколайович з дружиною Є.А. проживав по вул. 2-Московській, що дає підстави вважати його за сина Миколая. Втім, в місті проживав ще Григорій Сагаченко, який, можливо, оволодів забудовою з останньої чверті XIX ст. Так, його син Юхим оселився на розі вул. Московської й Козачої, Дмитро – по вул. Московській та Іларіон – по вул. Запорізькій, 5. Гіпотетично, останній мав двох дітей, яке мали окреме майно від батька – Т.І. й С.І. [58, арк. 47].

Сошенко

Представники цього сімейства мешкали в місті щонайменше з 1820 р. В тому році Уляна Самійлівна придбала ділянку в олександрівського міщанина Степана Півня. У 1860-х роках майно успадкував онук Іван Олександрович. Зокрема, на той час серед власників був Микита Сошенко.

Стоганенко

З поміж власників нерухомості у 1855 р. у списках значаться Іван й Семен. Відомо, що в місті проживав син останнього – Амвросій, однак відносно дітей

Івана повідомлення відсутні. З іншого боку, були віднайдені інші представники цього роду. Нащадки Василя – А. та Іван разом із дружиною Марфою, мешкали по вул. Московській, 55 та 80 відповідно.

За першої половини ХІХ ст. вдова Параска Григорівна отримала у спадок дворище свого чоловіка у 1839 р., яке на 1865 р. було оцінено 100 крб. Також, на середину століття була ще одна вдова – Анна, яка володіла обійстям на Слобідці вартістю у 60 крб. На початку ж ХХ ст. в місті перебував Кирило Степанович Стоганенко [58, арк. 50; 128, арк. 33, 46; 471, арк. 3].

Суворов

Рід Суворових мешкав у місті щонайменш з першої половини ХІХ ст. Так, в Олександрівську проживав Юхим. Його майно у 1835 р. успадкував син Федір, яке він продав у 1846 р. олександрівському міщанину Ф.Т. Дементьєву. Зокрема, на середину століття власниками нерухомості були Герасим Юхимович та Яків. Останній володів плетеним будинком, яке було оцінено в 1865 р. у 50 крб. [97, арк. 5; 128, арк. 29].

Сукаленко

На середину ХІХ ст. в Олександрівську мешкали Агрипина, Іван, Текла, Осип та Максим. Плетений будинок останнього на 1855 р. коштував 90 крб. Агрипина отримала у спадок майно свого чоловіка Микити у 1839 р., а від неї дісталася сину, олександрівському міщанину Михайлу у 1855 р. До складу дворища останнього входив флігель, це означає, що чоловік мав на ділянці декілька житлових приміщень. Його забудова була оцінена на 1865 р. у 1250 крб.

Іван оселився на Слобідці, а його обійстя на 1855 р. було оцінено в 300 крб. Діти Івана – Текла й Василь. Донька оселилася на розі вул. Благовіщенської й Миколаївської, а її плетений будинок на 1855 р. коштував 250 крб. Син Василь разом із дружиною Явдохою також проживали на розі вул. Миколаївської та Благовіщенської. В червні 1914 р. подружжя мало намір обікласти свою дерев'яну хатину цеглою.

На середину століття Осип утримував дерев'яну крамничку, вартістю в 50 крб. Зокрема, у розпорядженні чоловіка були три земельні ділянки загальною чисельністю у 31 десятин. Його син – А.О., восени 1889 р. мав плани звести дерев'яний сарай в кв. 33. поблизу р. Московки. Брати Василь та Іван мали кожний своє дворище по вул. Благовіщенській [58, арк. 9; 59, арк. 106; 97, арк. 164; 128, арк. 9, 20, 31, 50, 60; 140, арк. 208; 165; 335, арк. 23; 468, арк. 110; 475, арк. 8].

Ткач

У списках власників 1855 р. знаходимо Олексія та Антона Ткачів. Однак, чи перебували їх нащадки у місті наразі повідомлення відсутні. Втім, ймовірно, наприкінці ХІХ ст. в Олександрівську мешкав Іван Ткач. Його син Олександр

володів на початку ХХ ст. двома наділами – по вул. Глухій, 10 на Карантинці та на розі вул. Цегляної й Токарної на селищі Шевченко. Його брат – М.І., мав забудову також по вул. Фабричній, 25, що на Карантинці. Скоріш за все, їх родич – Василь Кузьмович, мав дворище на розі вул. Садової й Вагонної в селищі Південному [58, арк. 25, 39, 40; 59, арк. 84, 99].

Харченко

У другій половині ХІХ ст. в місті мав нерухомість Матвій Харченко, але подальших звісток про нього чи його дітей не маємо. Проте, в документах знаходимо нащадків Володимира Онуфрійовича. У 1895 р. він проживав на Карантинці по вул. Яровій, де хотів в тому році звести на ділянці будинок. Його син Пилип оселився по вул. Севастопольській, 7. Навесні 1896 р. чоловік прагнув збудувати цегляний сарай. На початку ХХ ст. по вул. Миколаївській, 100 мав дворище його брат Артем Володимирович. Зокрема, в Олександрівську в той час перебув невідомий Б. Харченко [58, арк. 37; 59, арк. 96, 98; 466, арк. 7, 157; 476, арк. 35].

Хоруженко

У 1855 р. в місті проживали два представника цього роду – Іван та Павло. Відносно сімейства першого подальша інформація відсутня. Ймовірно, син Павла – К.П., у 1912 р. оселився по вул. Фабричній, а згодом по тій же вулиці оселився онук. Так, Василь К. та його дружина Параска мешкали за адресою вул. Фабрична, 54. Зокрема, в місті перебував ще один представник цього роду – Семен. Плетений будинок чоловіка на 1865 р. розташовувалась на Слобідці та був оцінений у 50 крб. У післяреволюційний час одним з власників нерухомості був Іван Семенович, який проживав за адресою вул. Дальня, 11 на селищі Шевченко [58, арк. 39, 49; 59, арк. 99; 128, арк. 54].

Христенко

З поміж власників забудовників 1855 р. були Іван та Тимофій Христенки. Про нащадків першого звісток не маємо, а от щодо другого, відомо про його сина Митрофана. Чоловік оселився по вул. Хмільній на Слобідці у 1912 р. Зокрема, в документах фігурують нащадки Семена Христенко. Так, дворище сина Івана розташовувалось по вул. Московській, 119, а неподалік – по вул. Московській, 124 – Петра [58, арк. 119, 124; 128, арк. 38].

Черниш

Серед віднайдених представників цього прізвища ніяких родинних зв'язків не прослідковуємо. Так, на 1855 р. в місті перебував Андрій Черниш, у 1865 р. Іван Черниш, який володів плетеним будинком на Слобідці, оцінений у 150 крб. У 1905 р. дворище Марії Осипівни розташовувалось на селищі Шевченко. Воно складалося з будинку, сараю, комори й крамнички, які мали бути проданими на торгах у 1915 р. У революційну добу мешкали ще дві жінки цього роду – Марія

Хомівна по вул. Токарній та Ольга Володимирівна по вул. Пилипівській [58, арк. 24; 59, арк. 120; 62, арк. 48; 128, арк. 51].

Швець

Родина Швеців оселилася у місті щонайменш з початку ХІХ ст. Так, Тимофій придбав ділянку неподалік міської (Соборної) площі у 1808 р. Згодом майно перейшло у спадок його сину Степану (Стефану). На середину століття з поміж власників нерухомості значився Дем'ян, подальших повідомлень про якого не маємо. Що ж до Тимофія й Степана, то обидва значилися у списках власності на 1855 р. Хоча Степан успадкував батькові ділянку у 1825 р., тим не менш, зарахування Тимофія до когорти забудовників може вказувати на те, що чоловік мав ще одну. Його онук – Максим Степанович, на 1917 р. мешкав за адресою вул. Поперечна, 21, а другий – Д.С., по узбережжю р. Мокрої Московки.

У 1860-х роках зустрічаємо в документах звістку про Онуфрія Васильовича Швеця. В серпні 1861 р. відставний унтер-офіцер продав свою ділянку олександрівському міщанину І. Бичкову. В цей же час ще один Швець проживав в Олександрівську – Філон (Пилип). В його розпорядженні на 1858 р. знаходилось 9 десятин землі. За чотири роки, у 1864 р. народився його син Гаврило. Маємо повідомлення, що на 1912 р. він мав дворище по вул. Запорізькій. На ті ж 1910-ті роки його брати оселилися на одній вулиці. Григорій по вул. Московській, 96 та поруч нього Макар, а також по вул. Московській, 100 – Наум.

Також, серед мешканців місті знаходимо інших Швеців, родинних зв'язків яких не встановлено. Тож, Никифор Кіндратович мав забудову по вул. Проїжджій, Ілля Іванович по вул. Хмільній, І.Х. по вул. Фабричній, 5, міщанка Меланія Пантелеймонівна по вул. Слобідській, 18. Остання придбала нерухомість у потомственого почесного громадянина І.С. Варзіна за 7700 крб. у 1917 р. [58, арк. 16; 59, арк. 96, 119; 176, арк. 205; 468, арк. 70, 97; 473, арк. 36; 475; 477, арк. 241].

Шугай

З поміж власників у 1855 р. було вказано Дмитра, Омеляна, Івана та Корнія Шугаїв. В цей час плетений будинок Івана було оцінено в 300 крб. та Омеляна – 100 крб. Корній володів наділом вздовж узбережжя р. Московки, яке перейшло у спадок сину Семену в 1861 р. Його плетена домівка коштувала 250 крб. Чоловік мав четверо дітей. На початку ХХ ст. володіли забудовою Федот та поруч брат Федір по вул. Софіївській, 2 / 27 й 9 / 38. Однак, останній ще мав ділянку по вул. Столярній на селищі Південному. По тій же Софіївській, мешкав Дмитро Семенович. Володіння сина Захарія знаходилось на розі вул. Проїжджої та Ярової на Карантинці, а онука Є.З. на 1917 р. – по вул. Проїжджій. Ймовірно, Корній мав ще два сина. На 1917 р. В.К. мав адресу вул. Фабрична, 23, а Є.К. по

вул. Московська, 5. Брат Архип мав дворище по вул. Московській, 7. В жовтні 1896 р. чоловік планував перебудувати сарай. Онук – Семен Архипович на 1917 р. оселився по вул. Софіївській.

На середину століття в місті мешкав відставний солдат Кузьма Шугай. Його дворище розташовувалось поруч почесного громадянин Гінзбурга вздовж р. Московки. Дружина чоловіка – Марія Іванівна, скоріш за все, володіла забудовою також поблизу р. Московки. Вартість її плетеного будинку на 1861 р. становив 200 крб.

Ймовірно, наприкінці ХІХ ст. проживав Корній Родіонович Шугай. Обійстя чоловіка розміщувалось по вул. Фабричній, та гіпотетично, його сина Івана – по вул. Новомиколаївській. За цією ж адресою значився особа П.І., яка можливо приходилася Івану дружиною.

Нащадки Василя – Олександр та Кирило. Перший разом із дружиною Анастасією Петрівною мешкав по вул. Яровій, 38, а другий – по вул. Московській.

Втім, з плеяди віднайдених Шугаїв встановити родинні зв'язки деяких не вдалося. Так, у березні 1890 р. Ф.Н. мав намір побудувати цегляну ковальню. Ділянка Митрофана була відмежована на користь міста у 1895 р. Можливо, власне останній мав забудову по вул. Садовій. У 1917 р. Л.М. мав адресу вул. Ярова, 1. Зокрема, маємо відомості щодо двох жінок, які могли бути чиймись вдовами. Дарина Трохимівна мала домівку по вул. Дальній, 47 та Мотрона Єгорівна по вул. Гоголівській, 63 [58, арк. 3, 10, 38–40; 59, арк. 80, 96, 98, 99, 112, 119, 120; 128, арк. 22, 50, 54; 135, арк. 145; 140, арк. 163, 270; 141, арк. 109; 143, арк. 179; 466, арк. 147; 468, арк. 110, 114; 471, арк. 9; 473, арк. 73; 478, арк. 1; 479, арк. 18].

Ярмоленко

В середині ХІХ ст. у самому місті проживали Гаврило, Юхим, Микита та Семен Ярмоленко. На 1865 р. плетений будинок Микити та Гаврила коштував 150 крб. кожний. Можливо, власне син Микити – Макар разом із своєю дружиною Наталею оселився на початку ХХ ст. по вул. Севастопольській, 10.

Також, маємо інформацію відносно жінок Ярмоленків, сімейну приналежність яких не вдалося встановити. Це Наталя Іванівна, яка мала нерухомість вартістю в 2160 крб. по вул. Дальній та Уляна Іванівна, яка мешкала в передмісті.

Яценко

У списках власників 1855 р. були зазначені наступні представники роду – Олексій, Антон, Гаврило, Осип, Петро, Федот, Якій та Хома. Через декаду нерухомість Федота була оцінена в 30 крб., Антона – 80 крб., Фоми – 80 крб., Петра – 100 крб. та Осипа – 100 крб. Хоча, невідомо скільки коштувало дворище

Олексія, Гаврила та Якова, але маємо повідомлення щодо вартості забудови Микити – 50 крб., Павла – 75 крб., Костянтина – 100 крб. та Олександра – 130 крб. Зокрема, на 1861 р. проживала Дарина.

Можливо, Микита Петрович був сином Петра, який оселився по вул. Фабричній. Його брати Олексій та Павло Петровичі, жили по тій самій вулиці. Також, було віднайдено ще одного представника, який мешкав тим же провулком – Т.П. За нашим припущенням, він скоріш був Петровичем, аніж Павловичем, на що вказує його близькість проживання до братів. Діти Семена – Павло та Іван. Перший планував збудувати на своєму подвір'ї на Слобідці плетений сарай у 1890 р. Онук – Семен Павлович, на 1917 р. володів ділянкою по вул. Московській. Другий син – Іван, володів майном по вул. Механічній на 1912 р., а згодом він був зазначений за ще декількома адресами – вул. Столярна в селищі Південному та на розі вул. Фортечної й Хмельницької. Тож, можливо, чоловік мав містом декілька дворощ. Сумнівно, але, можливо, онука – Тетяна Іванівна, на 1917 р. проживала по вул. Українській на Слобідці. Її обійстя було оцінено в 2160 крб.

У 1895 р. ділянку Трохима було відмежовано на користь міста. Гіпотетично, його син А.Т. мав забудову на розі вул. Фортечної й Московської. Діти Костянтина – Яків й Олена. Син мешкав по Крамничному провулку, а коло нього оселився двоюрідний брат Олексій Петрович. Проте, у 1912 р. нерухомість Якова перейшла у спадок двоюрідному брату Кузьмі Пилиповичу. Донька Олена оселилися по вул. Фабричній поруч дядька Федора Федоровича.

Діти Антона – Спиридон й Макар. Перший мав адресу вул. Козача, 137, а другий – вул. Московська, 122. Онук – Дмитро Макарович, на початку ХХ ст. мав обійстя по вул. Кошовій, 34. Ймовірно, наприкінці ХІХ ст. в Олександрівську нерухомість мав Гнат Макарович. Саме навколо імені «Макар» точиться певне непорозуміння. Адже маємо звістку, що у 1899 р. Гнату Макаровичу було відмежовано ділянку в кв. 10. уздовж узбережжя р. Московки, за два квартали від виділеної ділянки брату Костянтину у кв. 8, яка розташовувалась навколо Пушкінської площі. Зокрема, на 1917 р. за ним був закріплений план по вул. Бурсацькій, яка розташовувалась майже впритул до Вознесенки. У документах зустрічається Макар Гнатович, який мешкав по вул. Московській, 64. Якщо останній був сином Гната, то Гнат не міг приходитися Макару Антоновичу сином, а лише двоюрідним братом.

Син Федора – Федір Федорович володів нерухомістю по вул. Фабричній, а онук – Пилип, по вул. Козачій на Слобідці. Діти онука – Сергій та Кузьма Пилиповичі. Перший придбав наділ у курця І.А. Куржупова в червні 1916 р. по вул. Кошовій, 2. Як зазначалося вище, Кузьмі дісталось дворище дядька на Слобідці.

Зокрема, серед Яценків проживав Омелян. Чоловік, скоріш за все, володів забудовою з останньої третини ХІХ ст. Так, на 1917 р. по вул. Козачій проживали його два сини. Є.О. та Пилип разом із дружиною С.А.

Також, маємо декілька осіб, родинні зв'язки яких встановити не вдалося. Так, на Слобідці мешкали по вул. Бурсацькій Афанасій Степанович, по вул. Українській – Тетяна Наумівна, по вул. Козачій – Надія Михайлівна, по вул. Московській – Агрипина Пантелеймонівна, й на Карантинці по вул. Фабричній – Микита Прокопович та Василь Герасимович [58, арк. 14, 39, 46; 59, арк. 68, 99; 128, арк. 32, 33, 38; 140, арк. 258, 371; 143, арк. 1; 148, арк. 117; 177; 184, арк. 181, 190; 466, арк. 147; 468, арк. 125].

Додаток Н

Локалізація козацьких дворич на мапі м. Олександрівська у другій половині XIX – початку XX ст.¹

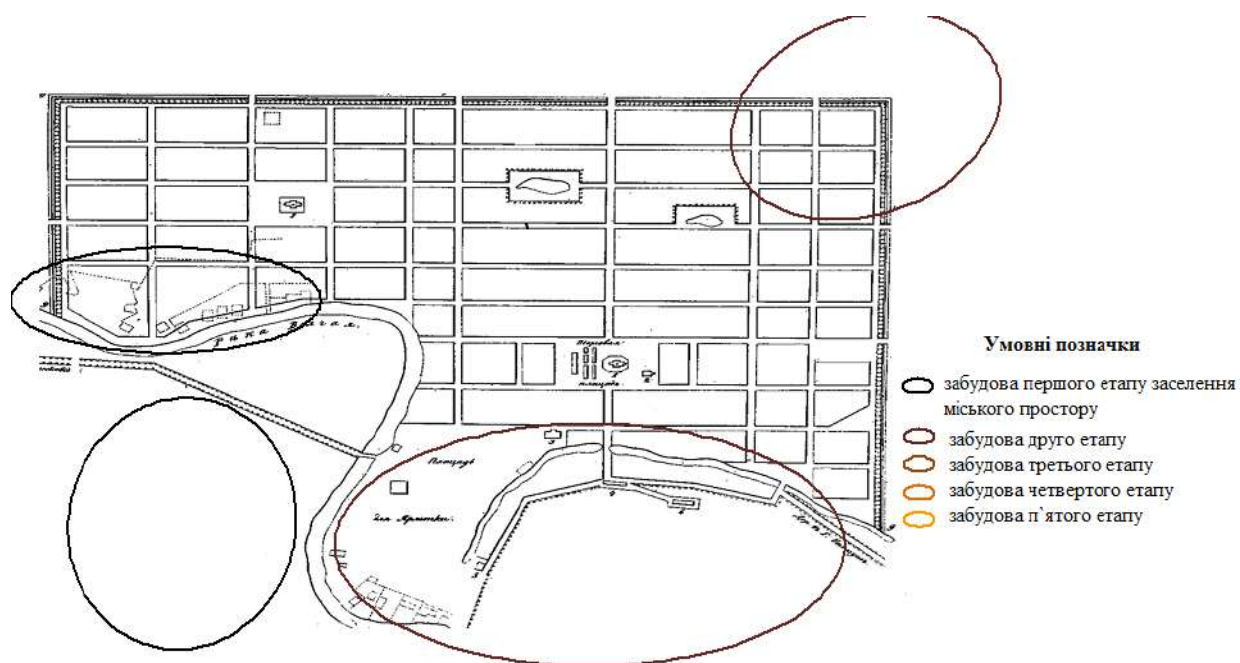
¹ Мапа розроблена дисертанткою

Додаток П

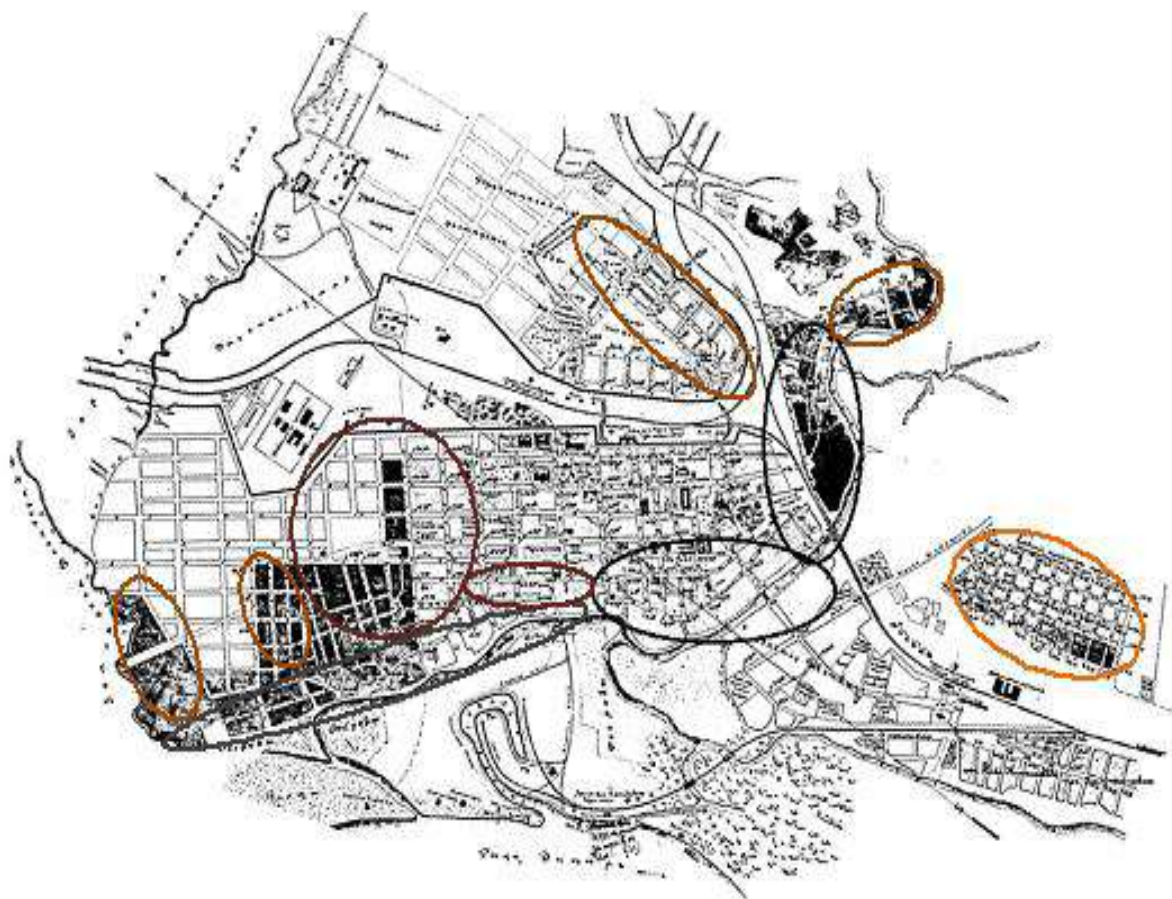
Райони проживання козаків містами Катеринославщини з кінця XVIII до початку XX ст. (поетапна схема заселення)

Мапа 1. Схематична мапа зайняття міського простору Маріуполя козаками

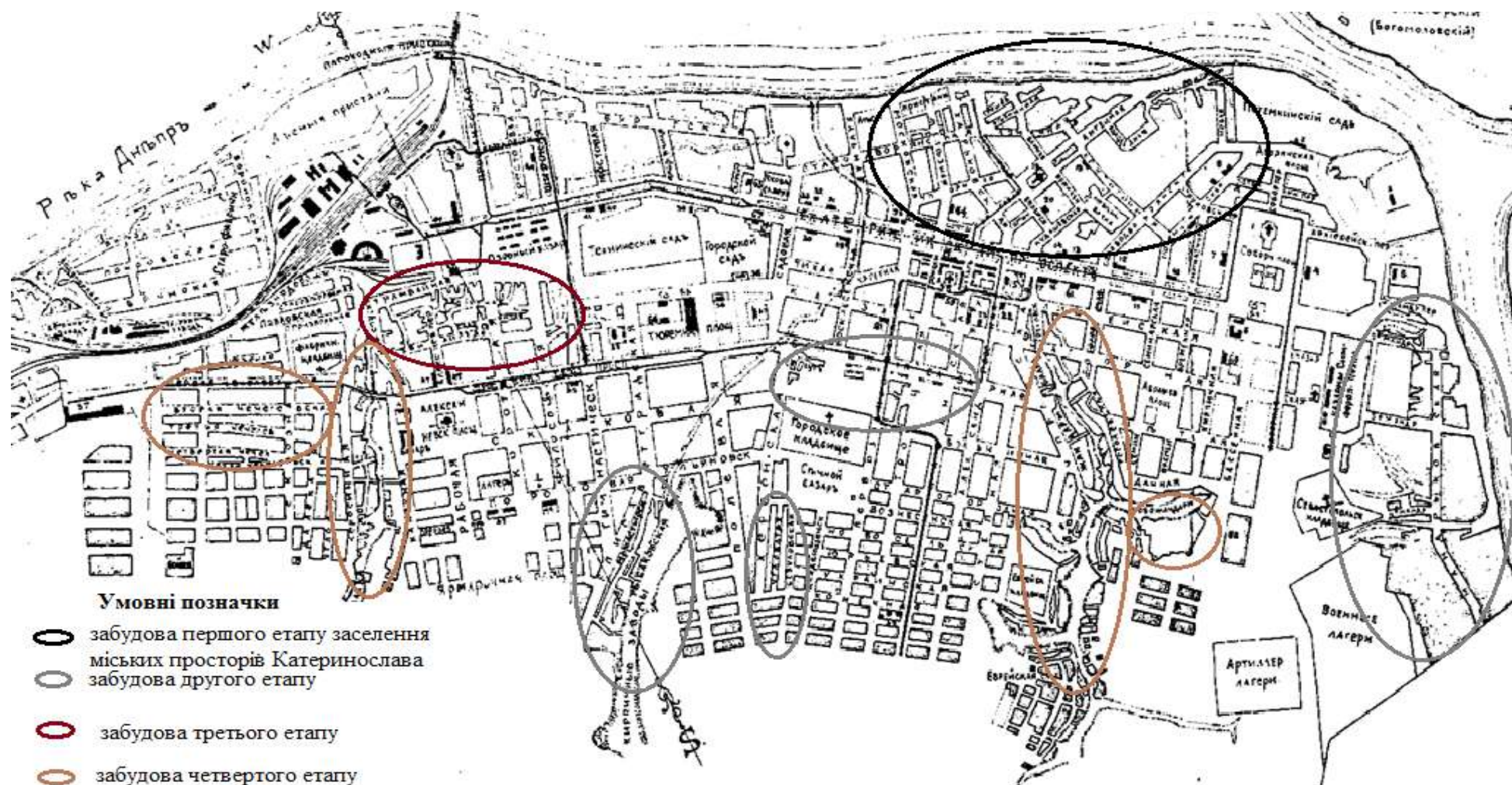
Мапа 2. Схематична мапа зайняття міського простору Павлограда козаками

Мапа 3. Схематична мапа зайняття міського простору Олександрівська козаками

Мапа 4. Схематична мапа зайняття міського простору Нікополя козаками

Мапа 5. Схематична мапа зайняття міського простору Катеринослава козаками¹

¹Мапи розроблені дисертанткою

Додаток Р

Заплановані заклади до будівництва в містах Катеринославщини наприкінці XVIII – першої половини XIX ст.

Табл. 1 Спроектовані заклади та їх місце локалізації

Катеринослав						
рік мапи	1786 р.	1792 р.	1806 р.	1810 р.	1817 р.	1834 р. / 1837 р.
заклад						
<i>Будинок генерал-губернатора</i>	у правому куті північно-східної частини Соборної площі	проектували за межами Соборної площі на північ, у наслідок чого будинок генерал-губернатора став центруючим у новоутвореній площі	на тому ж місці, як за мапою 1792 р., але позначено, що розміщуються службові заклади	на тому ж місці, як за мапою 1792 р.	—	на тому ж місці, як за креслеником 1792 р.
<i>Будинок губернатора</i>	у правому куті південно-західній частині Соборної площі	перемістили на схід Соборної площі	перенесли до Половиці, навколо Успенської церкви	перемістили до нагірної північно-західної частини, тильний квартал	—	—
<i>Будинок віце-губернатора</i>	у правому куті південно-західної частині Соборної площі	переміщено до Соборної площі	перенесено до кварталу навколо Успенської церкви	—	—	—
<i>Дворянський будинок</i>	у північно-західній частині Соборної площі	—	перемістили до кварталів Половиці, поблизу Троїцької	—	—	на тому ж місці, як за планом 1806 р.

			церкви			
<i>Соборна церква</i>	посередині північно-східної частини Соборної площі (названа Преображенська)	у тій же частині площі, але через зміну архітектурного ансамблю розташування змінилося	запланована на майбутній В'язничній площі та нагірній частині. Такою названа Успенська церква	соборною церквою названа Успенська. Також, запланована соборна церква у нагірній частині (колишня Преображенська)	<i>(Соборна площа)</i> територія запланована під Преображенський собор	названа Преображенська церква
<i>Преображенська церква</i>			<i>(фундамент)</i> на Соборній площі в нагірній частині	<i>(фундамент)</i> на тому ж місці, як за проектом 1806 р.	—	на тому ж місці, як за проектом 1806 р.
<i>Приходська церква</i>	—	3 церкви у південно-східних кордонів нагірної частини	2 церкви в нагірній частині на попередніх місцях, але 1 переміщена на північ до межових корпусів. Приходською також позначили Троїцьку церкву. Заплановано 3 церкви в межах сучасних пр. О. Поля – вул. Кавалерійській – вул. Канатна – вул. Старокозацька	місце, де заплановані церкви, спостерігаємо пустопорожніми. Занята єдина ділянка, де планували церкву (у північно-західному кварталі нагірної частини), визначена під семінарію. Зокрема, приходською названа Троїцька	на тому ж місці, як за проектом 1806 р.	позначено лише Троїцьку церкву
<i>Католицька</i>		північно-				

<i>церква</i>	—	західний тильний квартал, де у 1806 р. запланований будинок губернатора	—	—	—	—
<i>Цвинтарна церква</i>	—	—	на околиці міста, біля Кленової балки	на тому ж місці, як за проектом 1806 р.	—	<i>цю територію не спроектовано</i>
<i>Архієрейський будинок (архієпископія)</i>	у правому куті північно-східної частини Соборної площі	переміщено до лівого кута північно-східної частини Соборної площі	<i>позначені в експлікації, але на mapі не спостерігаємо</i>	переміщено до узбережжя Дніпра південно-східної нагірної частини	на тому ж місці, як за креслеником 1806 р., а приміщення консисторії північніше	узбережжям Дніпра, у південно-східній нагірній частині
<i>Консисторія</i>	—	у правому куті північно-східної частини Соборної площі	разом із архієрейським будинком переміщено до майбутньої В'язничної площі			
<i>Семінарія</i>	у лівому куті південно-східної частини Соборної площі	—	переміщена до тильних кварталів нагірної частини, по сучасній вул. Сергія Єфремова	на тому ж місці, як за проектом 1806 р.	—	—
<i>Намісницьке правління</i>	—	зі сходу Соборної площі	—	—	—	—
<i>Казенний(і) будинок(и)</i>	—	у південно-західній частині Соборної площі	заплановані 2 квартали на захід та 1 квартал на схід від В'язничної площі	—	—	—
<i>Службові місця</i>			розташували на			пропонували

	—	—	території майбутньої В'язничної площі та у Потьомкінському палаці	—	—	спорудити поблизу Троїцької церкви
<i>Судові місця</i>	<i>позначені в експлікації, але на мапі не спостерігаємо</i>	—	—	—	—	—
<i>Магістрат з думою</i>	—	—	поблизу Троїцької церкви, в одному кварталі з будинком дворянського зібрання	—	—	—
<i>Комора й скарбниця</i>	—	—	нагірна частина, навпроти будинку губернатора	на тому ж місці, як за проектом 1806 р.	—	на тому ж місці, як за креслеником 1806 р.
<i>Шість корпусів межової контори</i>	—	—	з тильного північно-західного боку кварталу, навколо Соборної площі	на тому ж місці	—	—
<i>Опікунська контора</i>	—	—	<i>позначена в експлікації, а на мапі не спостерігаємо</i>	—	—	—
<i>Приказ громадського нагляду</i>	—	—	будівля фланкирувала сучасні вул. В. Липинського й вул. Харківську	—	—	—
<i>Поштовий двір</i>	—	у верхньому куті північно-	переміщено до сучасної	—	—	на тому ж місці, як за

		західного боку Соборної площі	вул. В'ячеслава Липинського			креслеником 1806 р.
<i>Гостинний двір</i> (Красні ряди)	з південно-східної сторони Соборної площі (запланований разом з біржею й театром)	переміщений до протилежного боку Соборної площі, із північно-західної сторони	(красні ряди) за Технічним садом, на території майбутньої В'язничної площі. А також, у південно-західній частині нагірної частини, навколо запланованих приходських церков.	(красні ряди) переміщено до південно-східної частині Соборної площі	—	—
<i>Біржа</i>	у південно-східній стороні Соборної площі (заплановано разом із театром й гостинним двором)	—	—	—	узбережжям, за два квартали на схід від Успенської церкви	—
<i>Ринок</i>	—	за гостинними рядами з північно-західного боку нагірної частини	за Технічним й Міським садами, на території майбутньої В'язничної площі	(Базарний майдан) навпроти Троїцької церкви	на території майбутньої В'язничної площі	—
<i>Продуктовий ринок</i>	—	—	поблизу Успенської церкви	на тому ж місці, як за проектом 1806 р.	на тому ж місці, як за проектом 1806 р., але в експлікації не позначено	—
<i>Дріб'язкові ряди</i>			на місця майбутньої	переміщено до		

	—	—	В'язничної площі	південно-західного боку нагірної частини, навколо запланованих приходських церков	—	—
<i>Площа для ліса</i>	—	—	<i>позначені в експлікації, алена мапі не спостерігаємо</i>	—	—	—
<i>Ряди товарів з деревини</i>	—	—	<i>позначені в експлікації, алена мапі не спостерігаємо</i>	—	—	—
<i>Університет</i>	у південно-східному боці Соборної площі, поза гостинними рядами	—	—	—	—	—
<i>Гімназія</i>	—	—	в межах сучасних вул. кн. Ольги – Січеславська набережна – вул. Столярна – вул. Ярослав Мудрого	—	—	—
<i>Народне училище</i>	—	—	коло острогу, поруч Технічного саду в межах сучасних вул. О. Поля – вул. Кавалерійської – вул. Канатної	—	—	—

			<i>вул. Старокозацької</i>			
<i>Остроз</i>	—	—	навпроти Технічного саду	на тому ж місці, як за проектом 1806 р.	на тому ж місці, як за креслеником 1806 р.	—
<i>Лікарня</i>	—	—	узбережжям Дніпра в нагірній частині на сході	—	—	заплановані 2 кварталі під богоугодні закладі у південно-східній нагірній частині
<i>Інвалідний будинок</i>	у правому куті південно-західної частині Соборної площі	перемістили до новоутвореної площі, запланували 4 півколом корпуси навпроти будинку генерал- губернатора	<i>(лазарет)</i> узбережжям Дніпра, у південно-східному боці нагірної частині	—	—	—
<i>Гамівний будинок</i>	—	—	узбережжям Дніпра, з південно- західного боку нагірної частини	—	—	—
<i>Аптека</i>	поруч із будинком дворянського зібрання, з північно-західної сторони Соборної площі	переміщена через зміну композиційного ансамблю площі, хоча, й з тієї ж західної сторони	—	—	—	—
<i>Ковальня</i>	—	—	<i>позначені в експлікації, алена мапі не</i>	—	—	—

			<i>спостерігаємо</i>			
<i>Торгова лазня</i>	—	—	<i>позначені в експлікації, алена мапі не спостерігаємо</i>	—	—	—
<i>Суконна фабрика</i>	—	—	в межах сучасних пр. Д. Яворницького – вул. кн. Ольги – Січеславська набережна – вул. Половицька	на тому ж місці, як за креслеником 1806 р.	на тому ж місці, як за проектом 1806 р.	<i>ділянка не потрапила до проектування</i>
<i>Головна площа</i>	названа Соборна, на території нагірної частини	змінена форма, але майже на тому ж місці, як за проектом 1786 р.	на території майбутньої В'язничної площі. Зокрема, знову планують головну площу в нагірній частині (колишня Соборна)	—	—	навколо Троїцької церкви
<i>Пам'ятник</i>	—	навпроти Потьомкінського палацу	—	—	—	—
<i>Басейн (фонтан)</i>	—	у південно-східних кордонів нагірної частини, поблизу приходської церкви	—	—	—	—
<i>Сад</i>	—	—	—	починаючи від майбутньої В'язничної площі до території майбутньої	<i>на тому ж місці, але не зазначено в експлікації</i>	<i>ділянка не потрапила до проектування</i>

				Павлівської слободи		
<i>Сад казенний (Технічний сад)</i>	—	—	майбутній Технічний сад	на тому ж місці, як за проектом 1806 р.	—	—
<i>Гульбище</i>	—	головна вулиця на схід від Преображенської церкви	заплановано на тому ж місці за проектом 1792 р. Зокрема, від майбутньої В'язничної площі до Павлівської слободи, де в 1810 р. будуть заплановані сади	—	—	—
Олександрівськ						
рік мапи / заклад	1771 р.	1779 р.	1783 р. (нечитабельний)	1798 р.	1811 р.	1823 р.
<i>Церква у новій фортеці</i>	у південно-західному боці фортеці	у фортеці на тому ж місці, як за проектом 1771 р.	на попередньому місці не спостерігаємо	перенесено у північний бік фортеці	на тому ж місці, як за проектом 1798 р.	церква позначена, але не зазначено в експлікації
<i>Церква у старій фортеці</i>	—	—	<i>нечитабельно</i>	по центру фортеці	церква дерев'яна у центрі форштадту, як за мапою 1798 р.	на тому ж місці, як за мапою 1798 р.
<i>Крамниці для провіанту</i>	у північно-західному бастіоні	перенесли до південно-західної частини	можливо, на попередньому місці	перенесли до центру старої фортеці	—	знову у тій частині, як за мапою 1779 р.
<i>Лазарет</i>	—	у північно-західному боці нової фортеці,	можливо, на попередньому місці	на тому ж місці, як за мапою 1779 р.	на тому ж місці, як за мапою 1779 р.	—

		бастіони замість крамниці для провіанту				
<i>Лікарня</i>	—	—	—	—	—	узбережжям річки за два квартали від Ярмаркової площі
<i>Будинок для духівників</i>	—	у південно- східній частині нової фортеці	—	—	—	—
<i>Гарнізонна школа</i>	—	у межах нової фортеці	—	—	—	—
<i>Остроз</i>	—	у південно- східній частині нової фортеці	невідомо	відсутній в експлікації, а на його місці колодязь	у північному боці форштадту (в межах старої фортеці)	узбережжям річки за два квартали від Соборної площі
<i>Повітове училище</i>	—	—	—	—	на місці колишнього кварталу коменданта	контури будівлі на тому ж місці, але не внесений до експлікації
<i>Міський магістрат</i>	—	—	—	—	у північному куті нової фортеці	—
<i>Ратуша</i>	—	—	—	—	за квартал на схід від Покровської церкви у межах старої фортеці	—
<i>Земський суд</i>	—	—	—	—	поза західних кордонів старої фортеці	—
<i>Повітовий суд</i>	—	—	—	—	за два квартали на захід від Покровської	—

					церкви у межах старої фортеці	
<i>Скарбниця</i>	—	—	—	—	на території між фортецями, за квартал від Ярмаркового майдану	—
<i>Міська поліція</i>	—	—	—	—	зазначена в експлікації, але не зафіксована на мапі	—
<i>Поштовий двір</i>	—	—	—	—	експедиція розміщувалась за квартал на південь від Покровської церкви, а поштовий двір ще південніше за квартал по вул. ак. Амосова	на тому ж місці, як за проектом 1811 р.
<i>Красні й м'ясні ряди (Гостинний двір)</i>	—	—	—	—	у північно-західних кордонів старої фортеці та заплановані на Ярмарковій площі	заплановані на Соборному майдані, а також на тій же Ярмарковій площі, але змінили форму рядів. Останні не позначені в експлікації
<i>Службові місця</i>	—	—	—	—	навпроти бастіону у північно-	у південно-західному боці

				західної частині нової фортеці	Соборної площі
Маріуполь					
рік мапи	1782 р.	1787 р.	1811 р.		
заклад					
<i>Церква Різдва Пресвятої Богородиці</i>	місце заплановано у північній частині міста за два квартали від церкви Успіня Пресвятої Богородиці	на тому ж місці, як за креслеником 1782 р.	на тому ж місці, але змінена форму Карасівського майдана	<i>ділянка не потрапила до плану</i>	
<i>Церква Успіння Пресвятої Богородиці</i>	місце заплановано за квартал від північного кордону	на тому ж місці, як за проектом 1782 р.	на тому ж місці, як за креслеником 1782 р.		
<i>Церква з дикого каміння</i>	у межах Кальміуської фортеці	на тому ж місці, як за планом 1782 р.	—		
<i>Соборна церква Святої Магдалини</i>	—	не позначена на мапі. Можливо, це церква за три квартали на захід від церкви Різдва Пресвятої Богородиці	запланована на Олександрівському майдані	на тому ж місці, як за мапою 1811 р.	
<i>Церква Святої Харлампія</i>	—	<i>(церква вважалася соборною)</i> у межах Кальміуської фортеці	на тому ж місці, як за креслеником 1787 р.	на тому ж місці, як за проектом 1787 р.	
<i>Гостинний двір</i>	на захід від фортеці, дерев'яний корпус у вигляді колодязя	—	на захід від церкви Св. Харлампія півколом два корпуси у вигляді колодязя	на тому ж місці, як за проектом 1811 р.	
<i>Крамнички</i>	на захід від фортеці чотири прямокутні будівлі	на тому ж місці, як за креслеником 1782 р.	винесені за місто на територію Біржі, узбережжям р. Кальміус	на тому ж місці, як за креслеником 1782 р.	
<i>Архієрейський будинок</i>	на захід від Кальміуської фортеці	на тому ж місці, як за креслеником 1782 р.	—	—	

<i>Грецький суд</i>	—	—	фланкирував вул. Георгієвську та Земську	—
<i>Поштова контора</i>	—	—	на захід від гостинних дворів	на тому ж місці, але не позначена в експлікації
<i>Хлібна комора</i>	—	—	з південного боку від гостинних дворів	на тому ж місці, як за проектом 1811 р.
<i>Торгова лазня</i>	—	—	за шість кварталів на північ від Олександрівського майдана	<i>ділянка не потрапила до плану</i>
<i>Богадільня</i>	—	—	у північних кордонів міста за два квартали від Маріїнського майдана	<i>ділянка не потрапила до плану</i>
<i>М'ясні крамнички</i>	—	—	з північного боку від гостинних дворів	позначені на мапі, але до експлікації не включені
<i>Ковальня</i>	—	—	за два квартали на схід від Карасівського майдану	<i>ділянка не потрапила до плану</i>

Павлоград

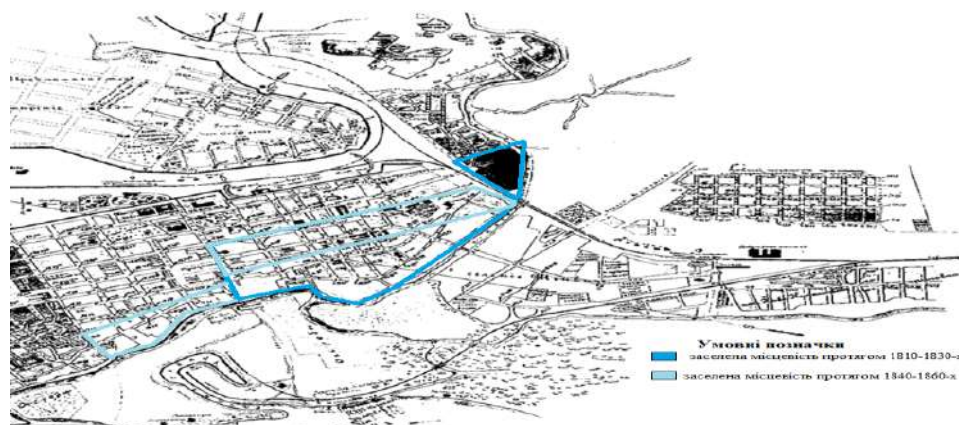
рік мапи	1787 р.	1798 р.	1831 р.
заклад			
<i>Соборна церква</i>	заплановано на торговій площі	на тому ж місці, яка за проектом 1787 р.	на тому ж місці, як за креслеником 1787 р.
<i>Казенні будівлі</i>	заплановані по всьому місці	з південного боку від соборної церкви	на цьому місці розташована казенна комора
<i>Красні ряди</i>	—	на північ від соборної церкви	крамниці були перенесені до західної частини Торгової площі, та не включені до експлікації
<i>Крамниці</i>	—	—	по лівому боці р. Гнездки
<i>М'ясні ряди</i>	—	по правому боці р. Гнездки, за квартал на південь від соборної церкви	по лівому боці р. Гнездки

<i>Острог</i>	—	—	по лівому боці р. Гнездки, західних кордонів міста
---------------	---	---	--

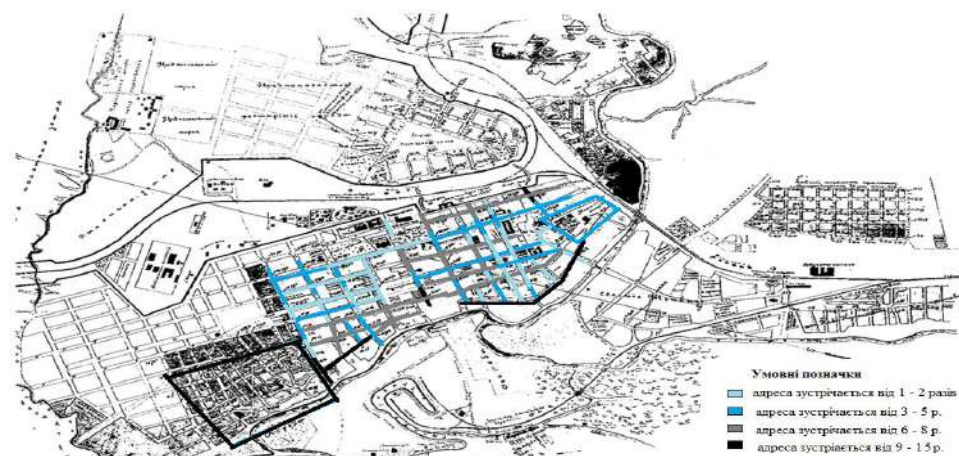
Табл. 2 Роки проектування закладів на креслениках міст Катеринославщини

місто заклад	Катеринослав	Маріуполь	Олександрівськ	Павлоград
<i>Магістрат</i>	1806	—	1811	—
<i>Судові місія</i>	1786	1811	1811	—
<i>Поштова контора</i>	1792, 1806, 1837	1811, 1827	1811, 1823	—
<i>Скарбниця</i>	1806, 1810, 1837	—	1811	—
<i>Службові місія</i>	1806, 1837	—	1811, 1823	1797
<i>Казенні будівлі</i>	1792, 1806	—	—	1787, 1797, 1831
<i>Красні ряди</i>	1806, 1810	—	1811, 1823	1797, 1831
<i>Гостинний двір</i>	1786, 1792, 1806, 1810	1782, 1811, 1827	1798, 1811, 1823	—
<i>Дріб'язкові ряди</i>	1806, 1810	—	1811	—
<i>Крамниці</i>	—	1782, 1787, 1811, 1827	1779, 1798	1797, 1831
<i>Провіантські крамниці</i>	—	1811	1771, 1779	1797
<i>М'ясні ряди</i>	1806	1811	1811	1797, 1831
<i>Богадільня</i>	1837	1811, 1827		—
<i>Лазарет</i>	1806	—	1779, 1798, 1811	—
<i>Лікарня</i>	1806, 1834	—	1823	—
<i>Училище</i>	1806	—	1811, 1823	—
<i>Соборна церква</i>	1786, 1792, 1806, 1810, 1817, 1834	1787, 1811, 1827	1798, 1811, 1823	1787, 1797, 1831
<i>Приходська церква</i>	1792, 1806, 1810, 1837	1782, 1787, 1811	1798, 1811, 1823	1831
<i>Цвинтарна церква</i>	1806, 1810	—	—	1831
<i>Торгова лазня</i>	1806	1811, 1827	—	—
<i>Ковальня</i>	1806	1811	1811	1831
<i>Острог</i>	1806, 1810, 1817	—	1779, 1811, 1823	1831

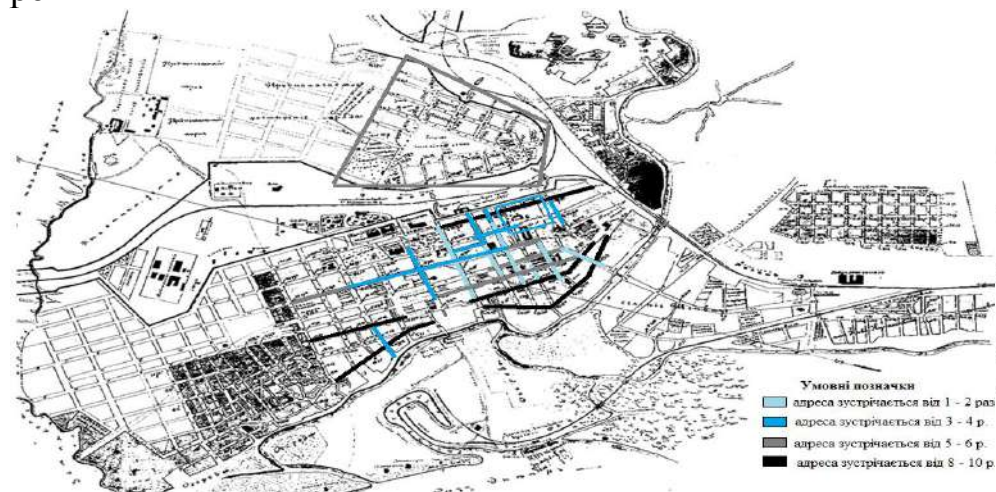
Етапи заселення міського простору Катеринославщини

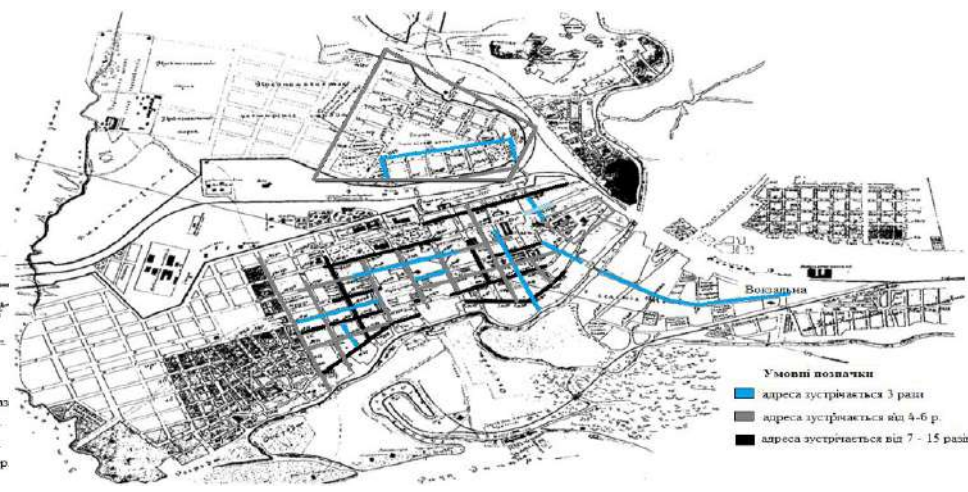
Мапа. 1 Заселення Олександрівська протягом 1810 – 1860-х років

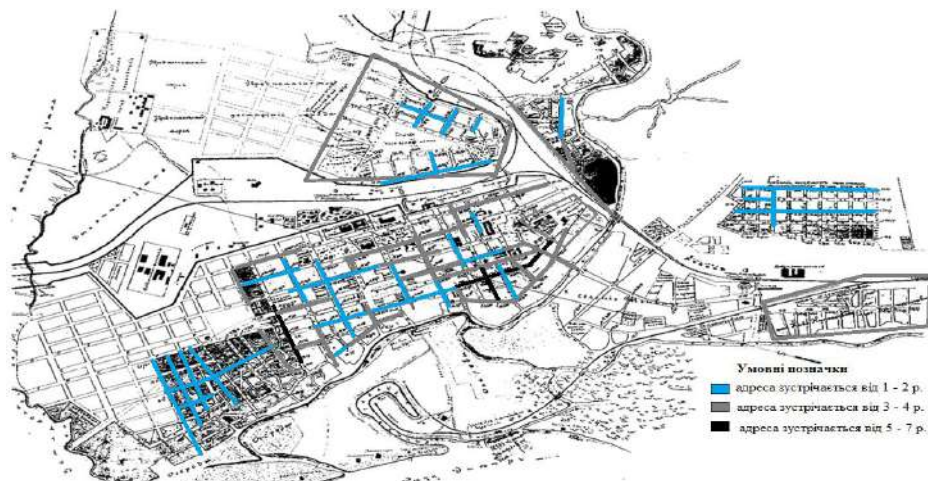
Мапа. 2 Заселення Олександрівська протягом 1870-х років

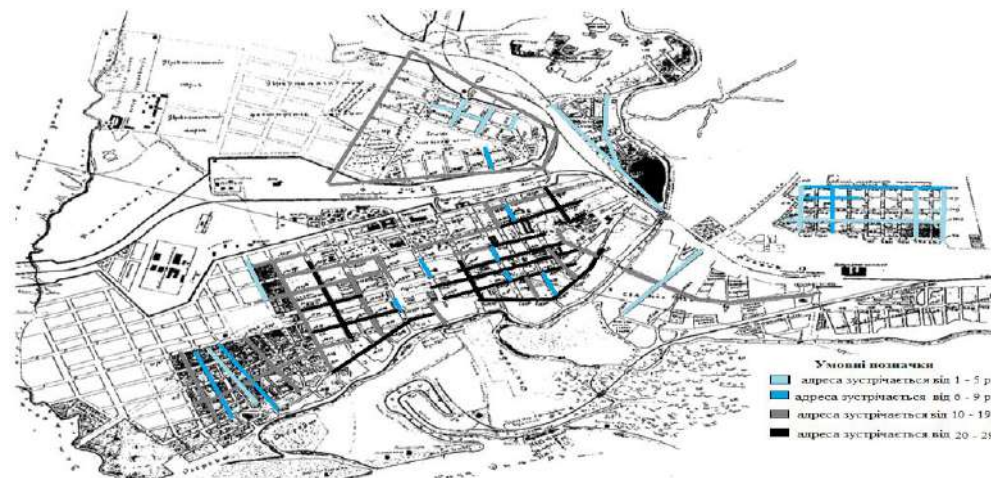
Мапа. 3 Заселення Олександрівська протягом 1880 – 1885-х років

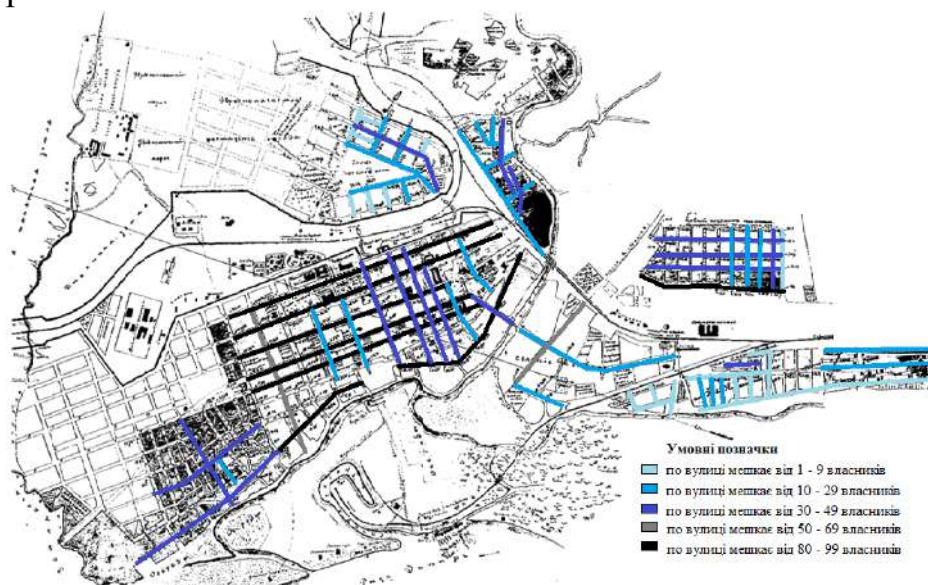
Мапа. 4 Заселення Олександрівська протягом 1885 – 1890-х років

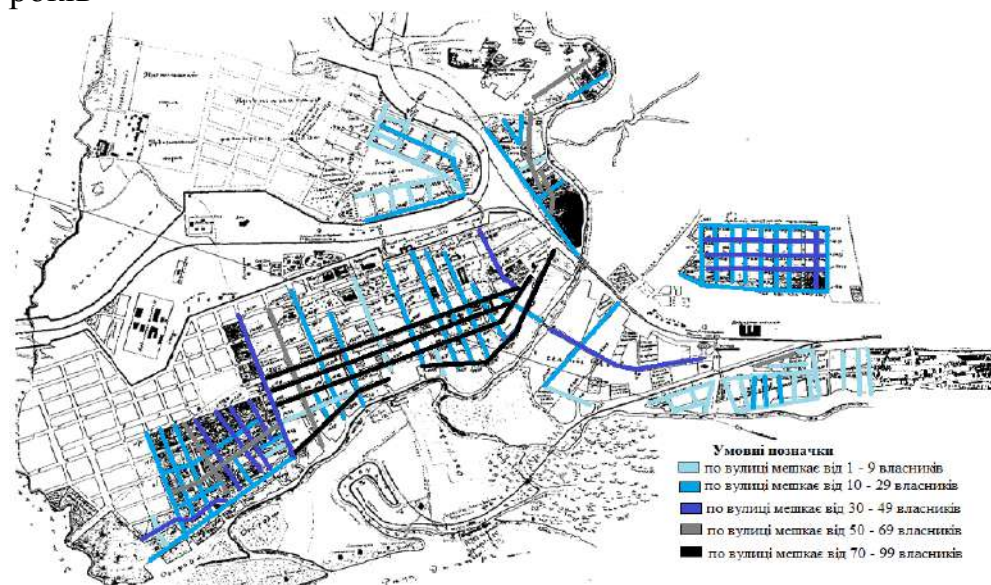
Мапа. 5 Заселення Олександрівська протягом 1890 – 1895-х років

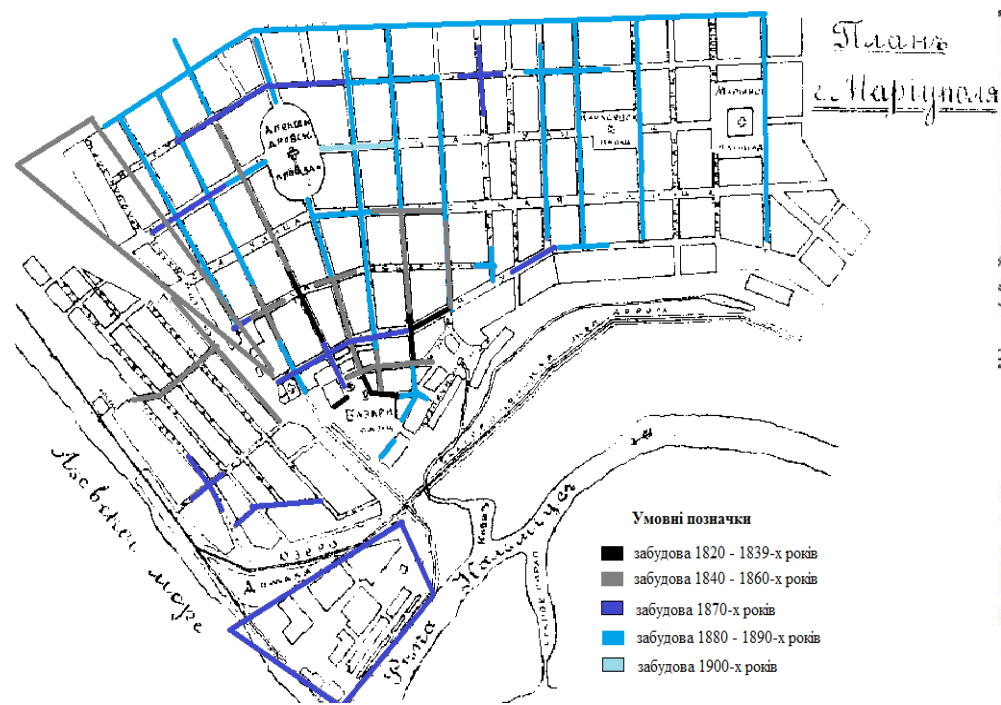
Мапа. 6 Заселення Олександрівська протягом 1895 – 1900-х років

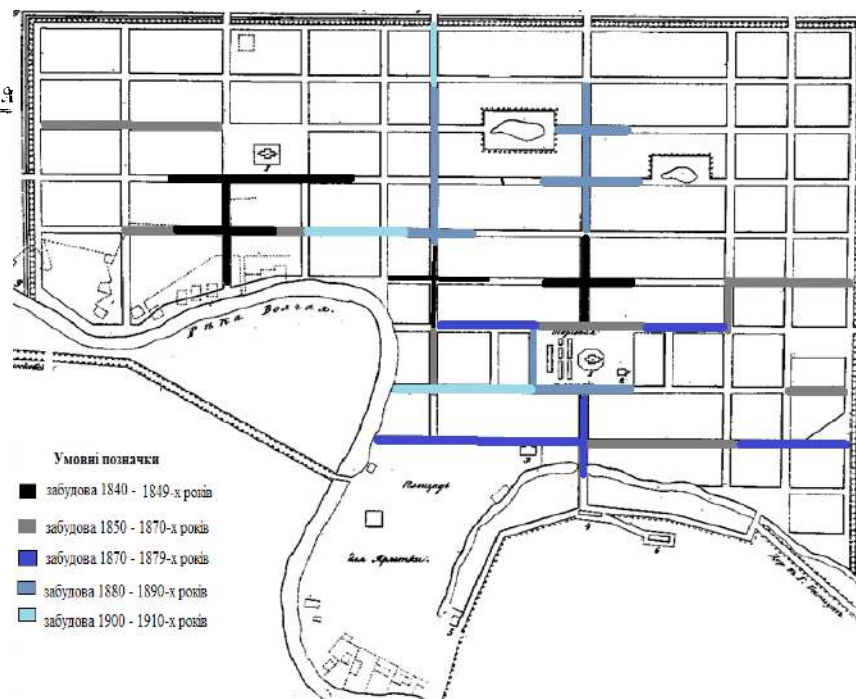
Мапа. 7 Заселення Олександрівська відповідно перепису власників 1912 р.

Мапа. 8 Заселення Олександрівська відповідно перепису власників 1917 й 1919 рр.

Мапа. 13 Заселення Маріуполя

Мапа. 14 Заселення Павлограда ¹

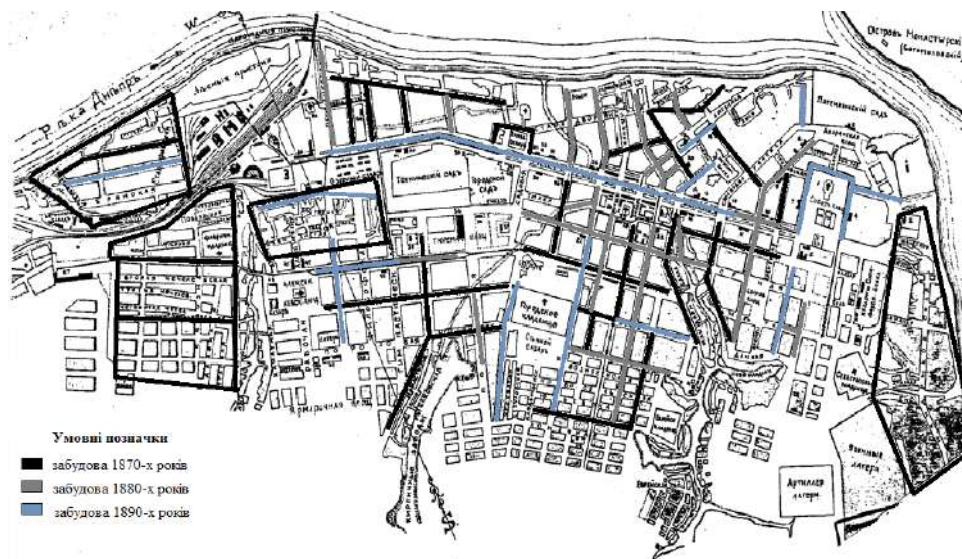
¹Мапи розроблені дисертанткою

Умовні позначки

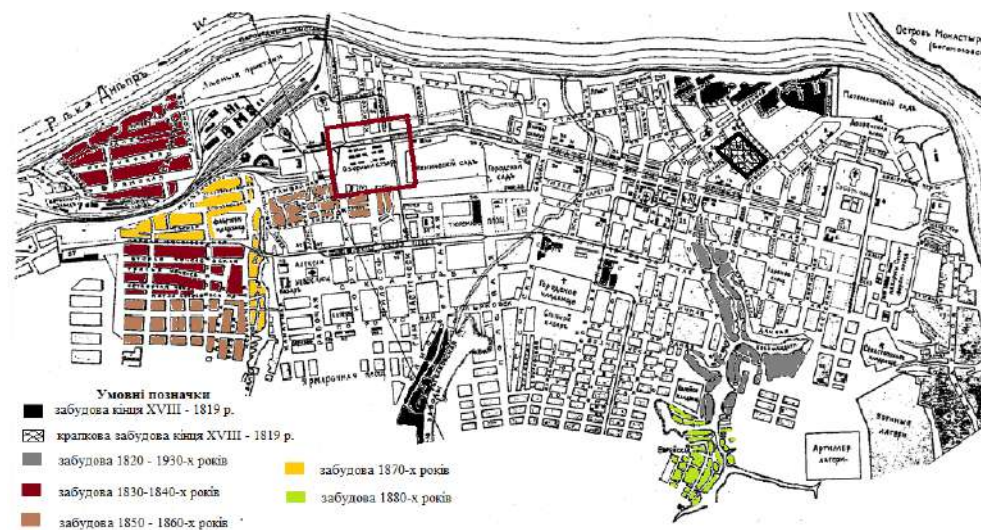
- забудова 1860-х років
- забудова 1880 - 1890-х років
- забудова 1900-х років

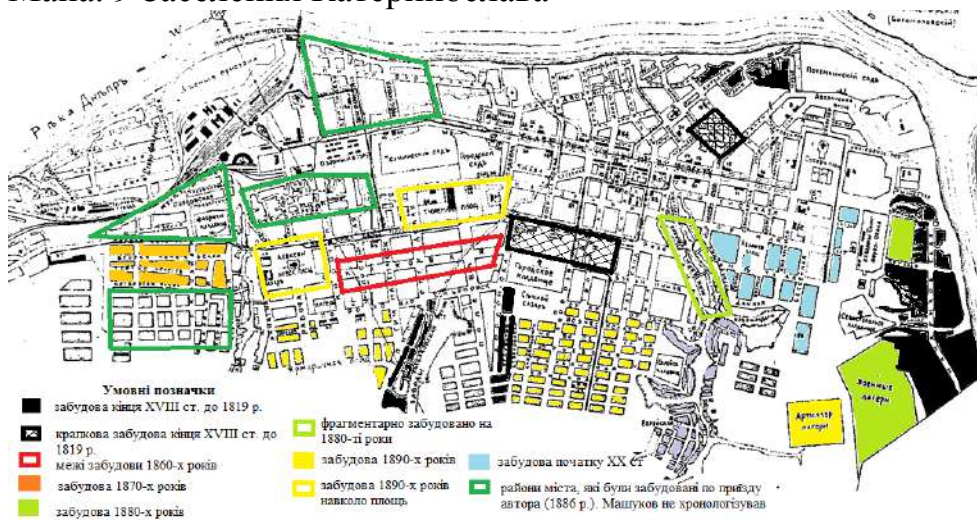
Мапа 15.
Заселення
Нікополя

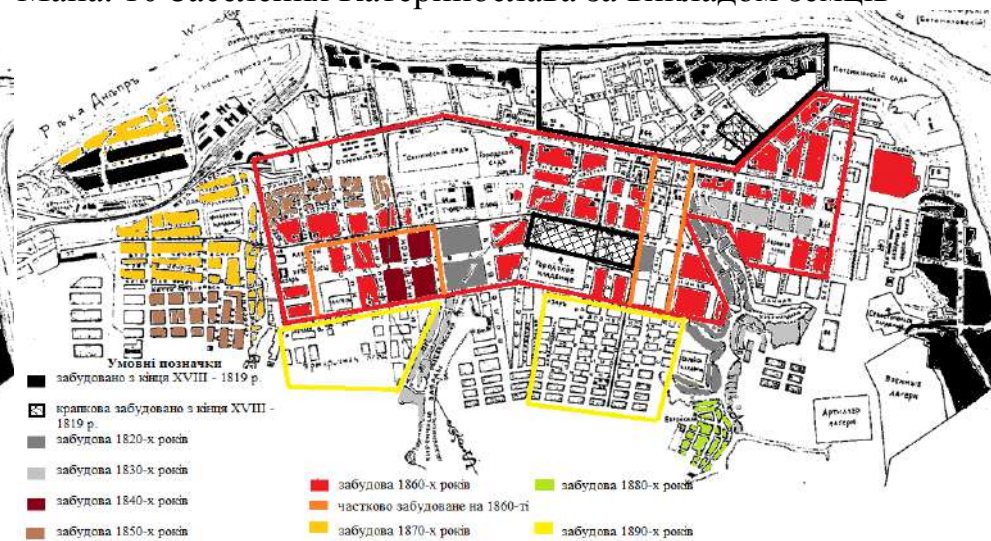
Мапа. 9 Заселення Катеринослава

Мапа. 10 Заселення Катеринослава за викладом земців

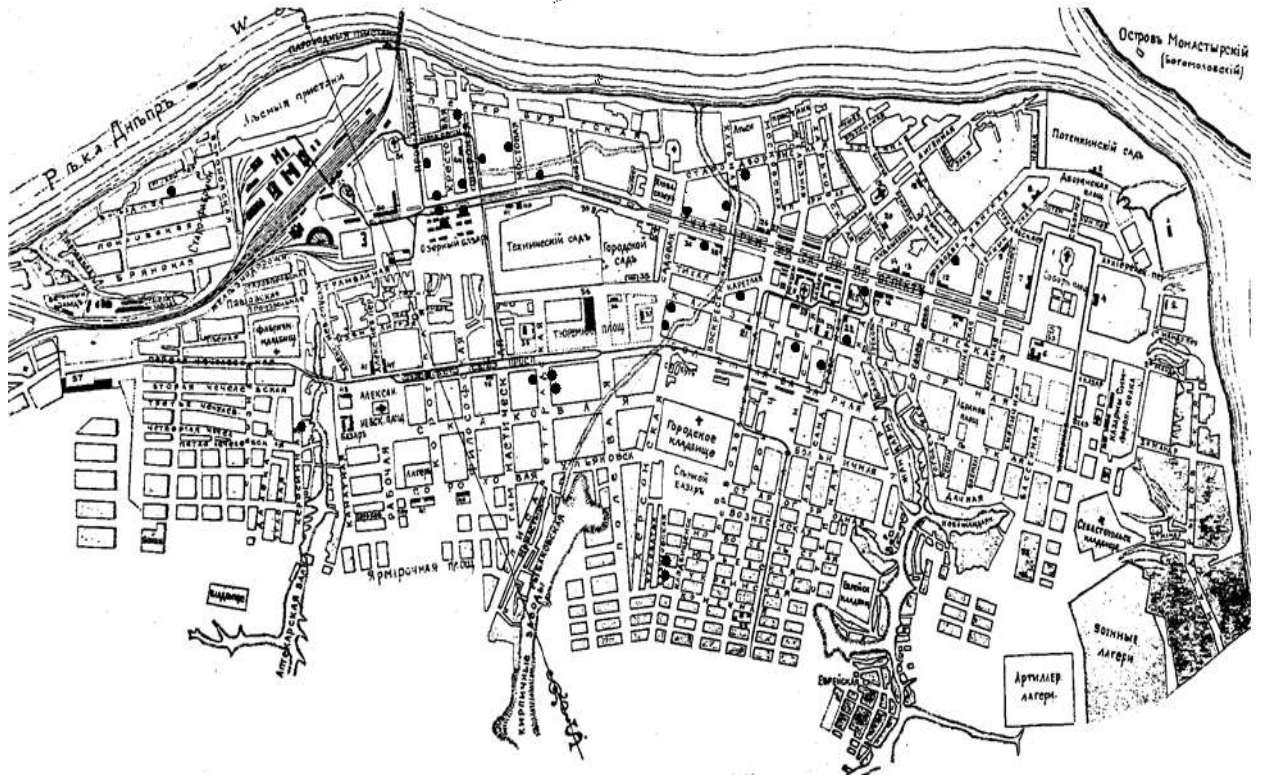
Мапа. 11 Заселення Катеринослава за викладом В. Машукова

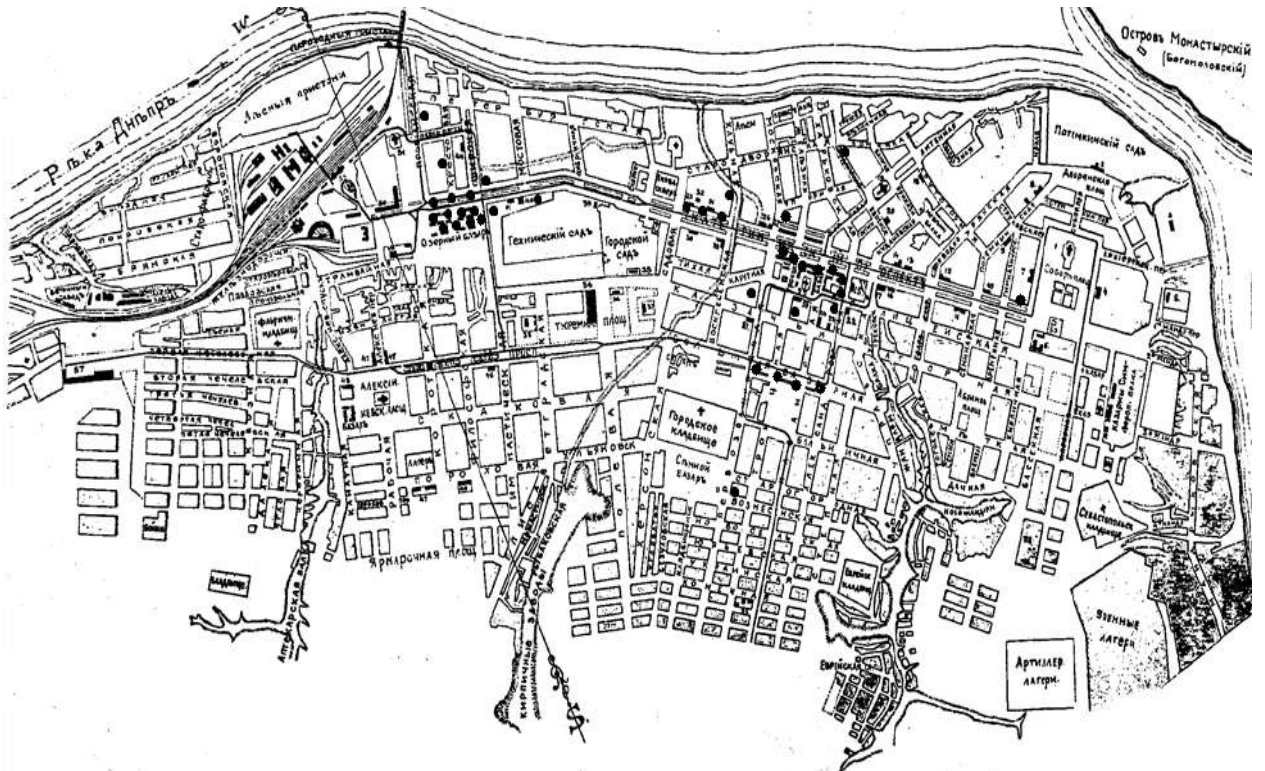
Мапа. 12 Заселення Катеринослава за викладом М. Пехотинського та П. Гінзбурга

Додаток Т

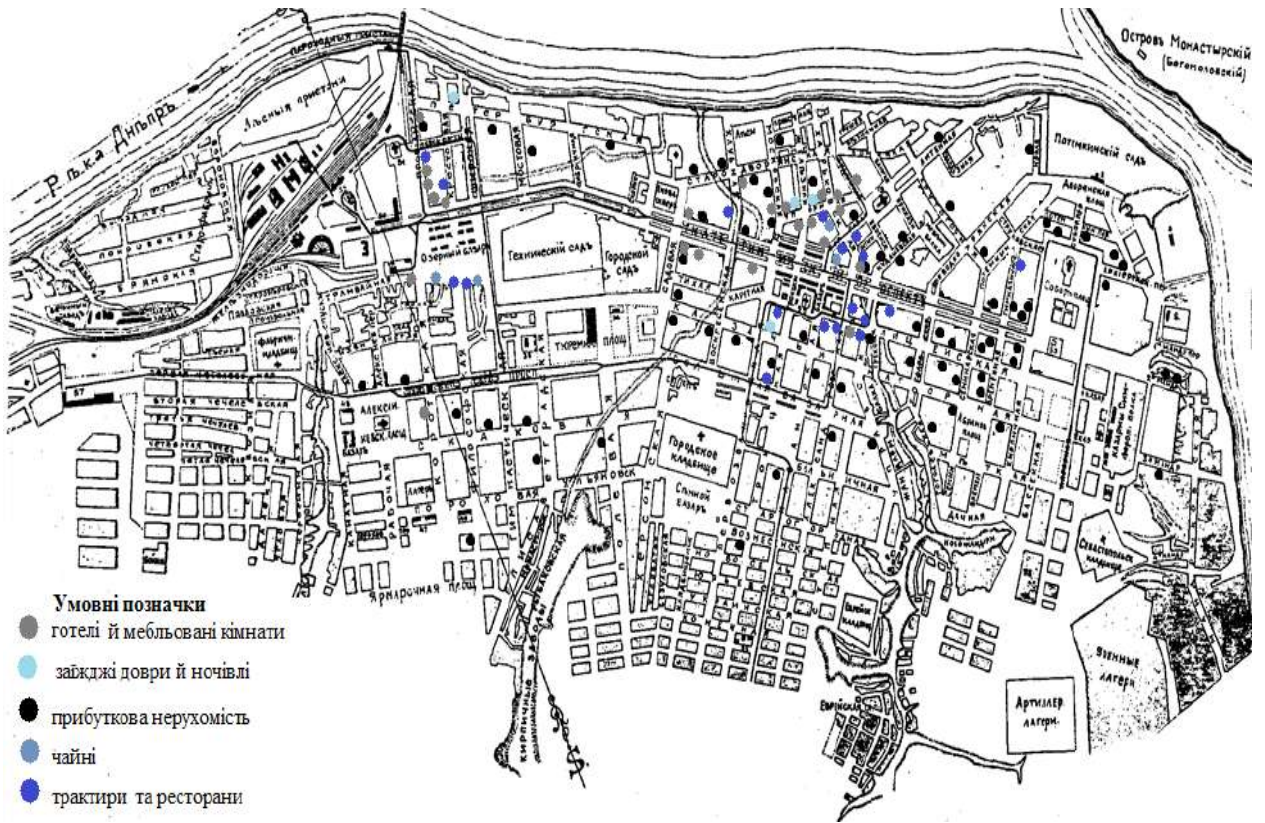
Місце розташування закладів соціальної інфраструктури

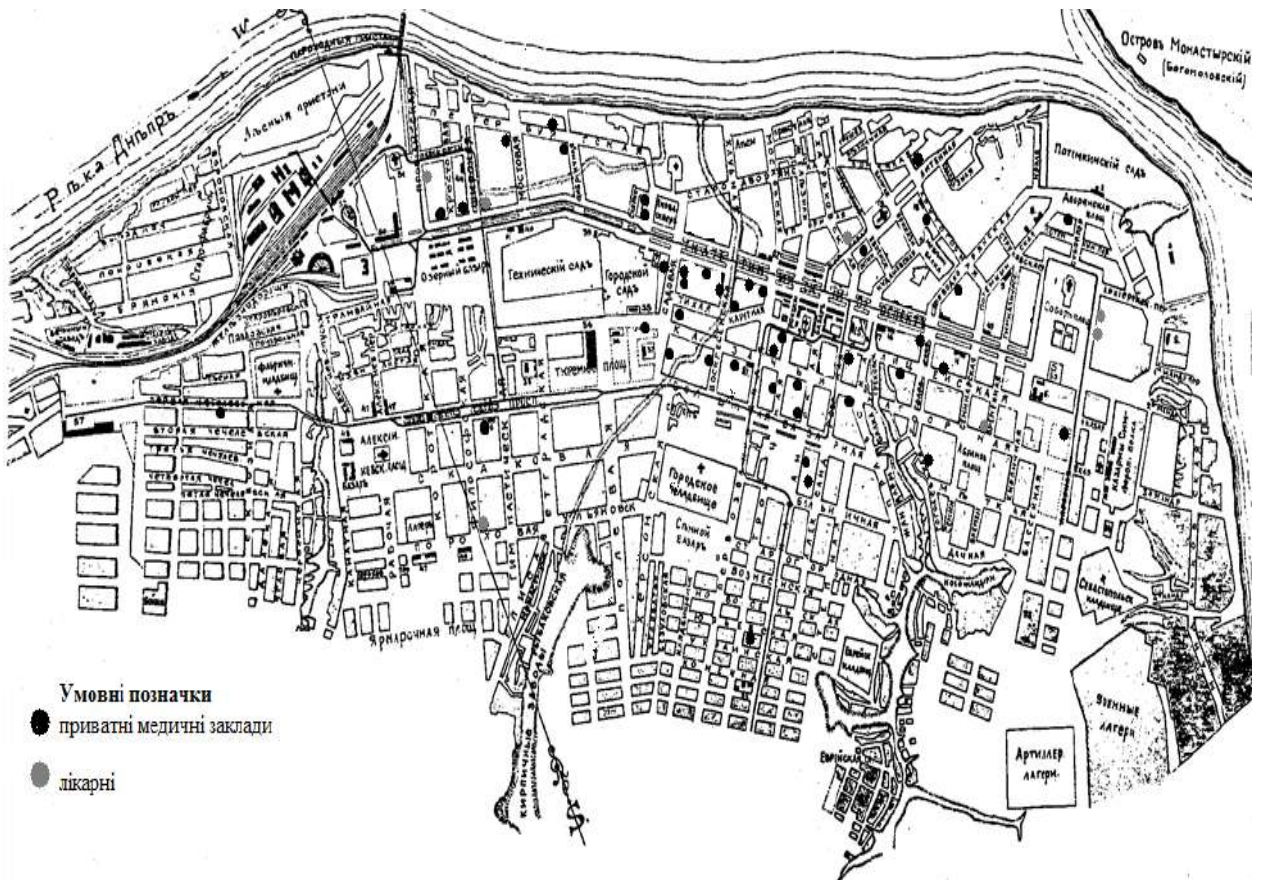
Мал. 1. Локалізація гастрономічних та мануфактурних крамниць Катеринослава

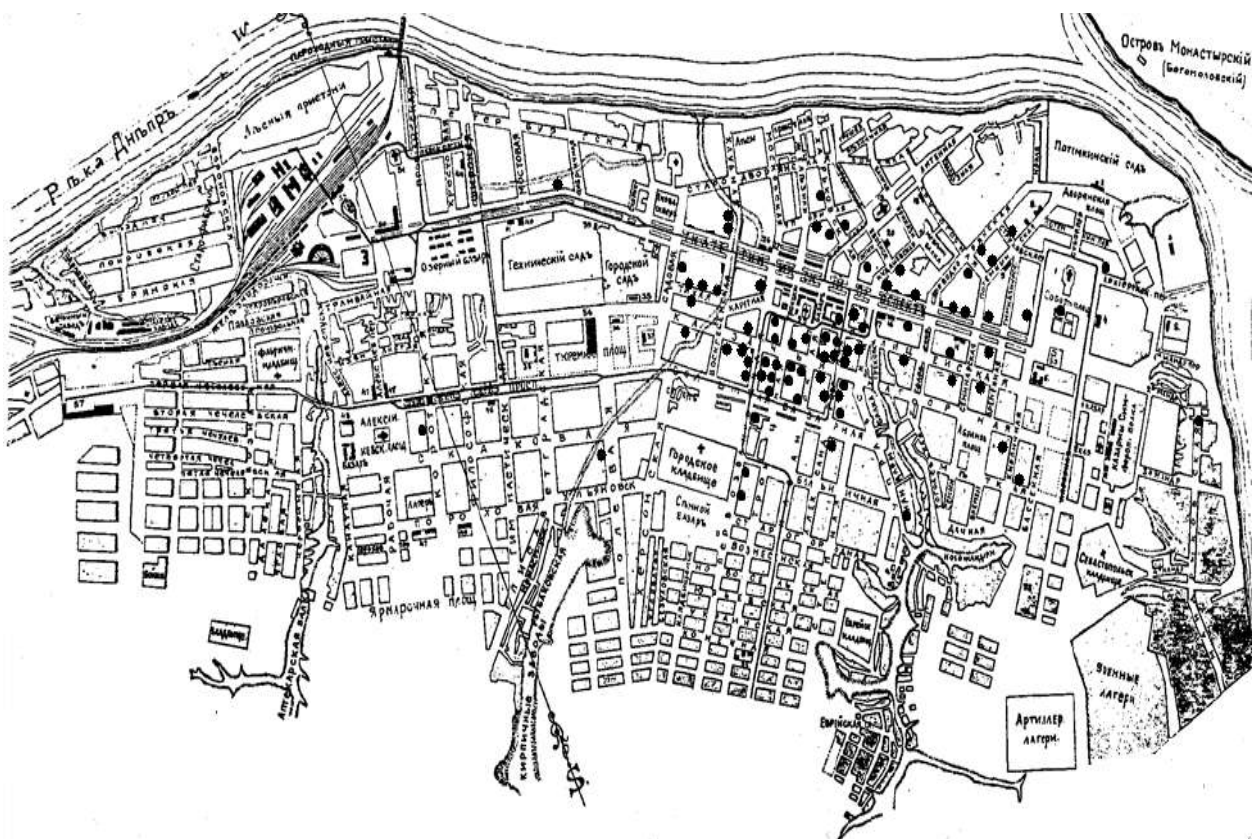
Мал. 2. Локалізація крамниць з продажу одягу й взуття Катеринослава

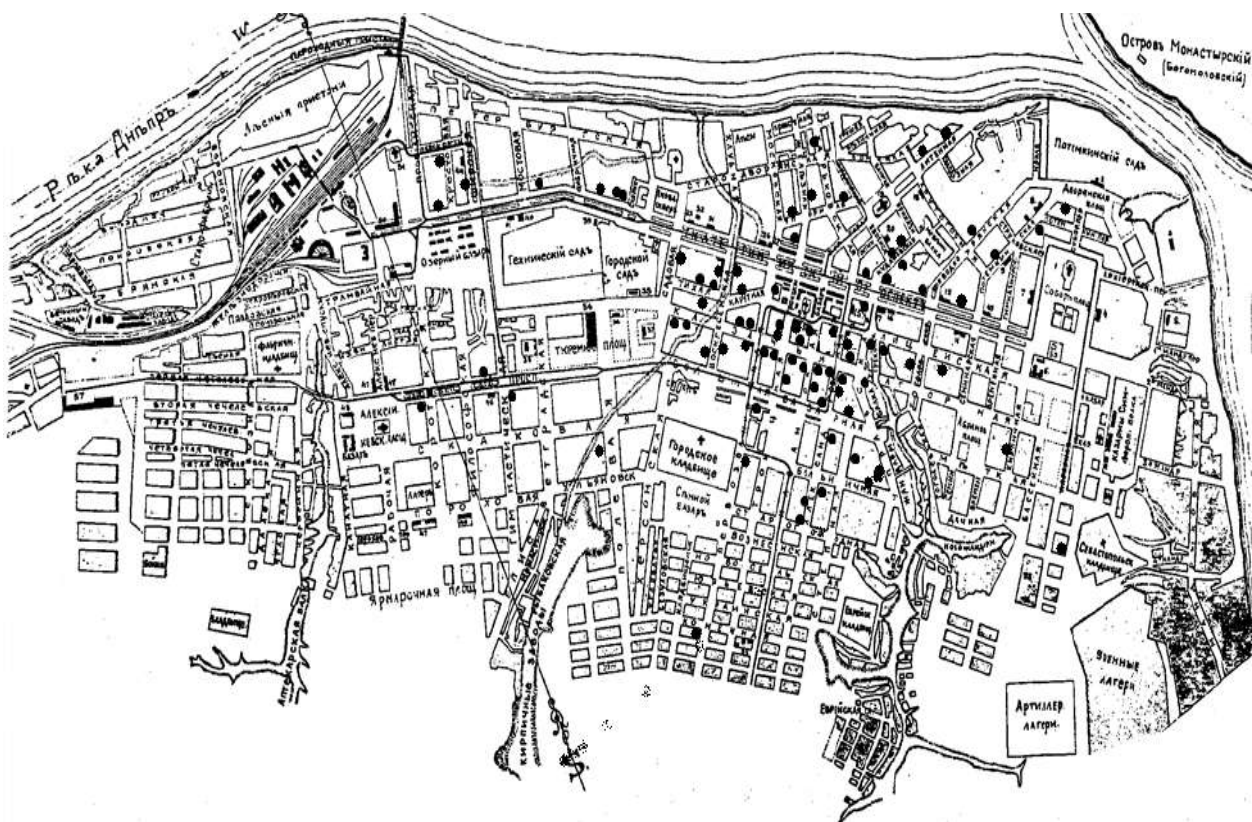
Мал. 3. Локалізація трактирних закладів Катеринослава

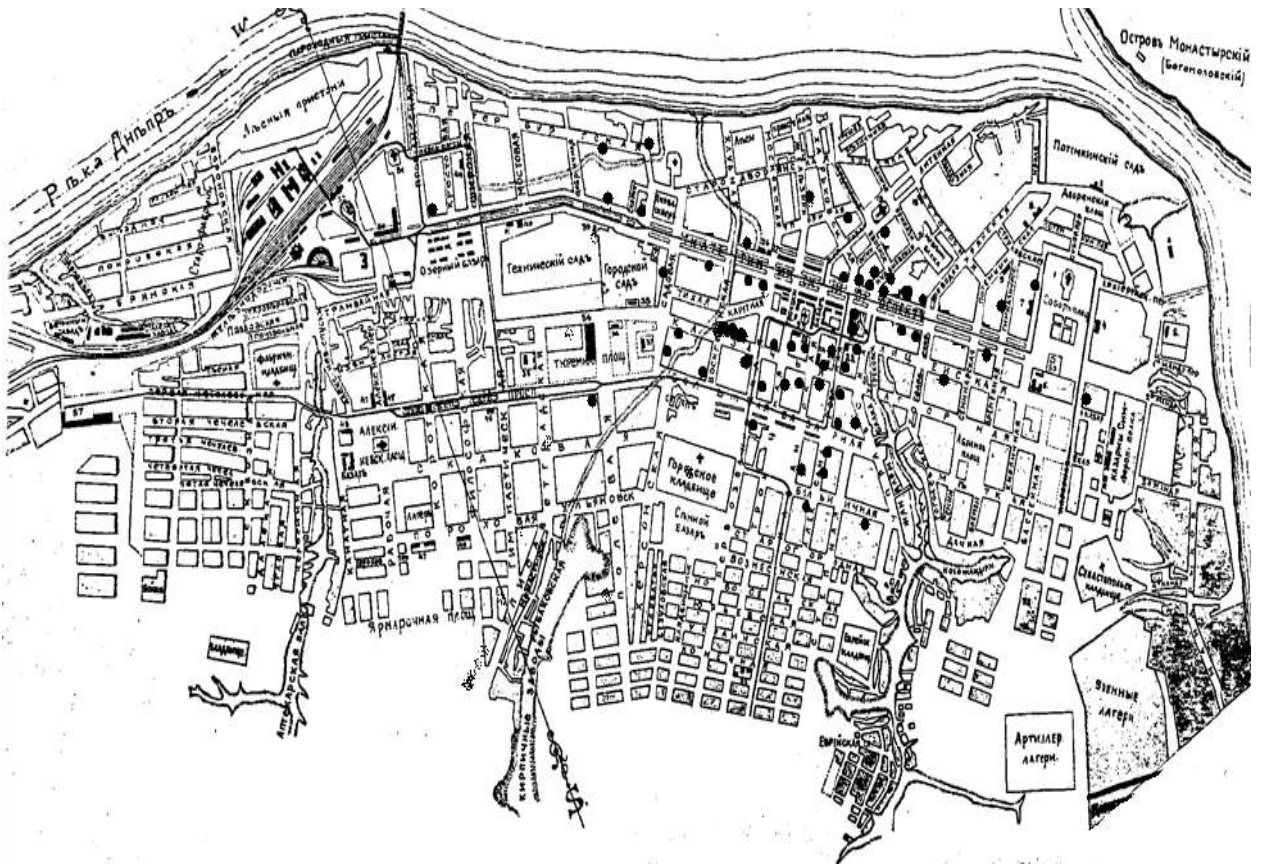
Мал. 4. Локалізація оздоровниць та лікарень Катеринослава

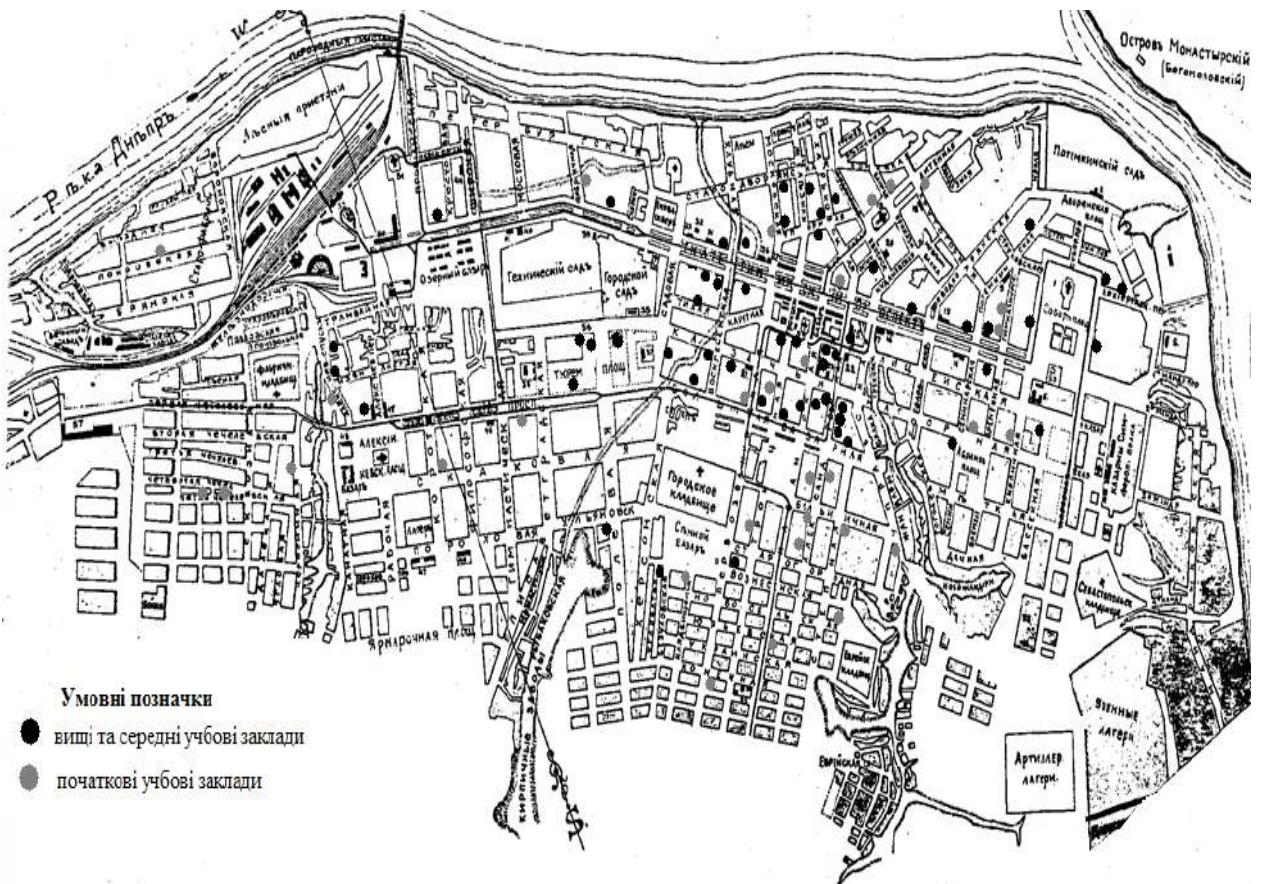
Мал. 5 Локалізація медичних кабінетів отоларингологів, офтальмологів та кардіологів Катеринослава

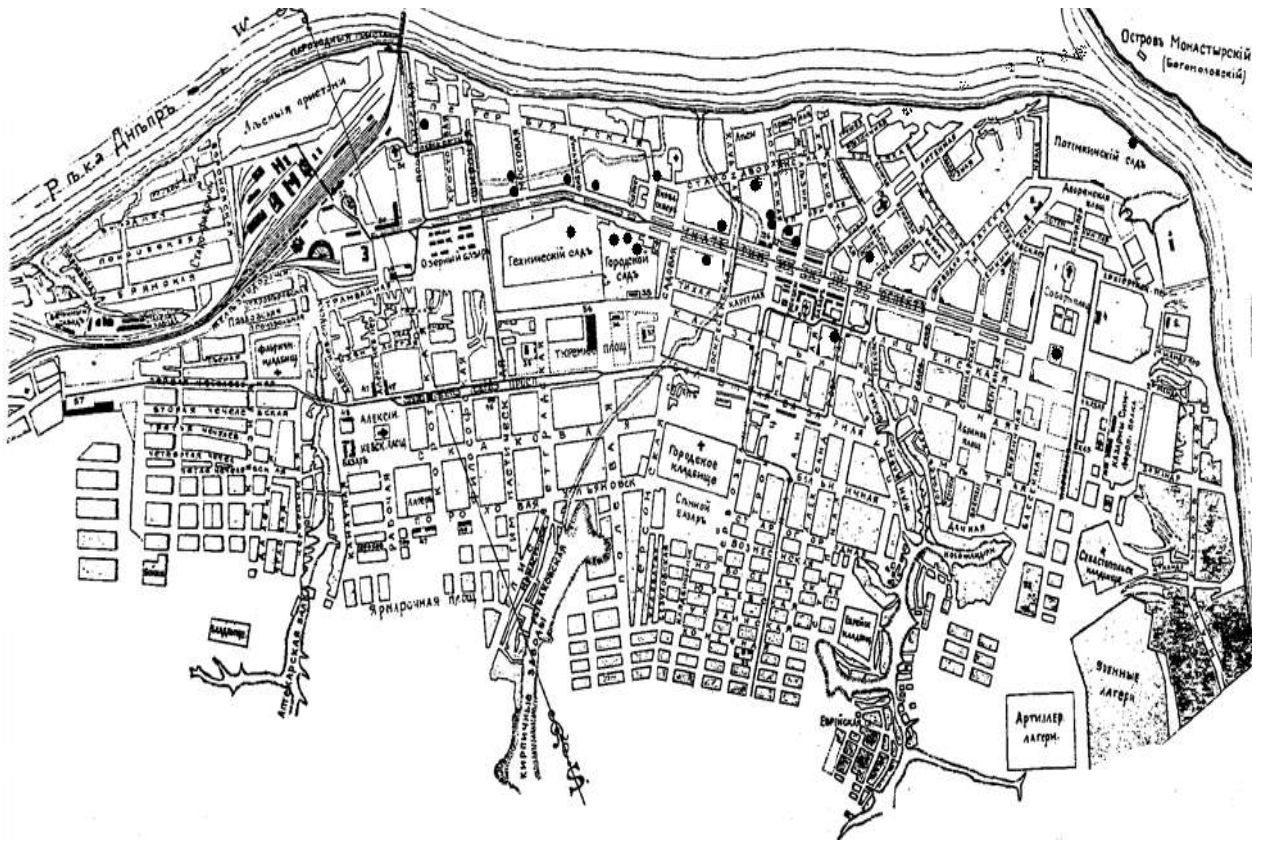
Мал. 6. Локалізація медичних кабінетів акушерів, гінекологів й венерологів Катеринослава

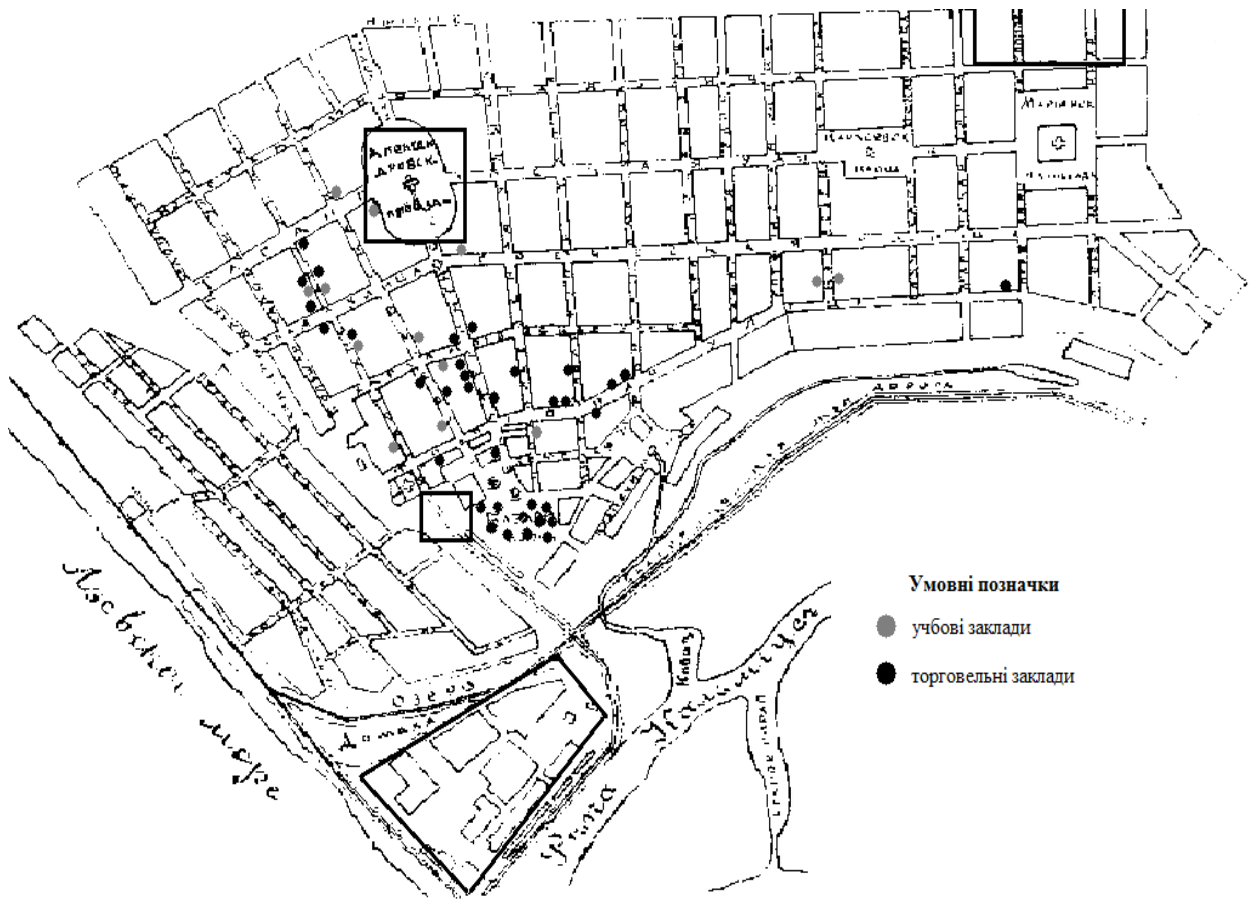
Мал. 7 Локалізація медичних кабінетів стоматологів Катеринослава

Мал. 8 Локалізація навчальних закладів Катеринослава

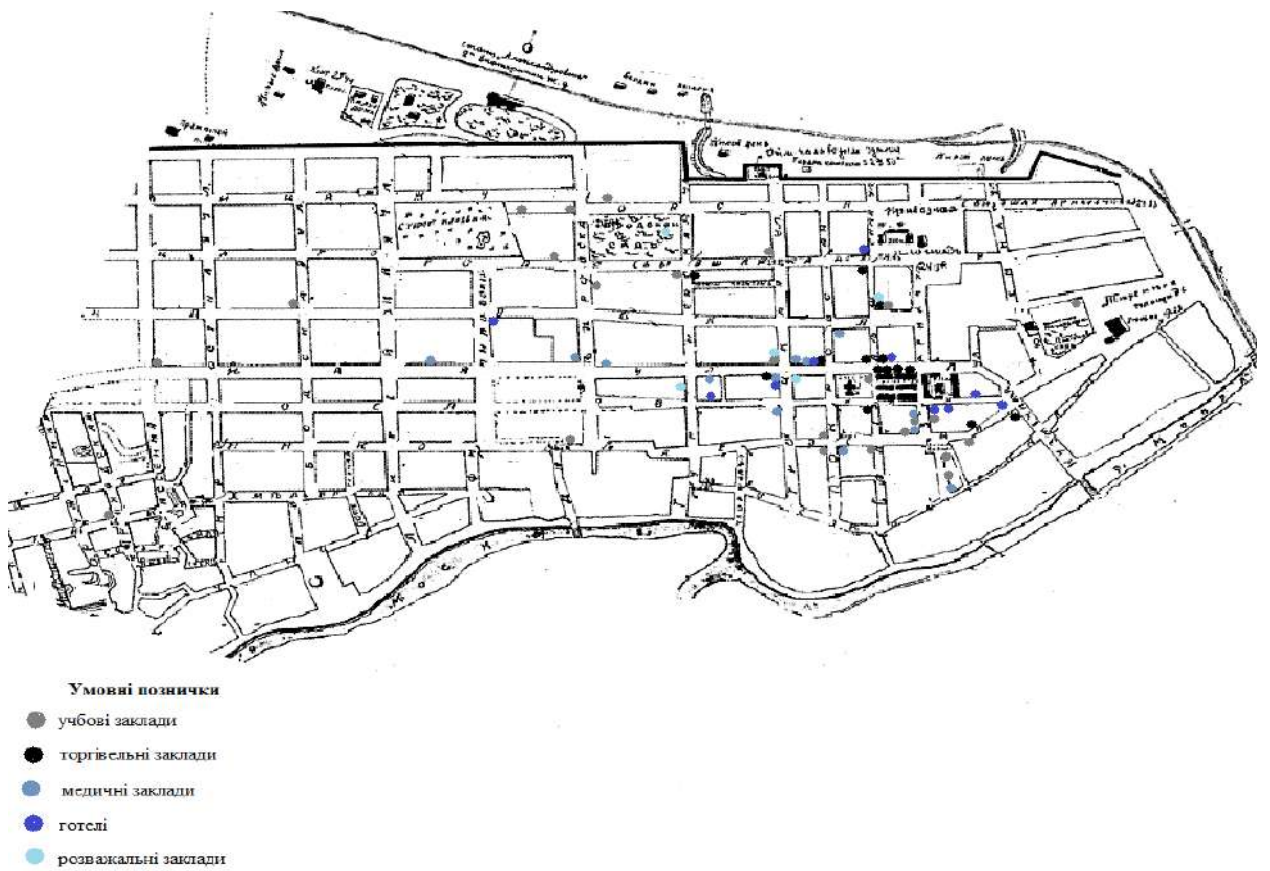
Мал. 9 Локалізація розважальних закладів Катеринослава

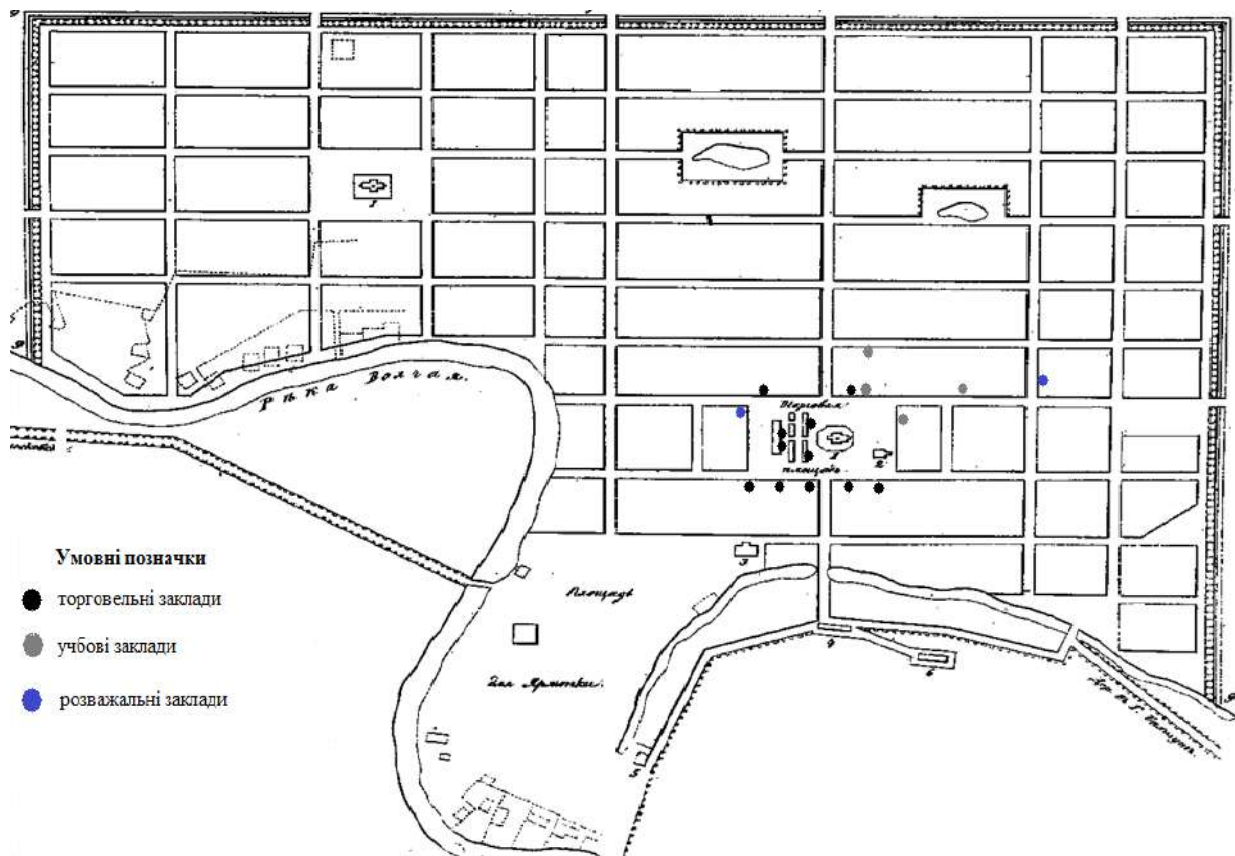
Мал. 10 Локалізація торговельних та учбових закладів Маріуполя

Мал. 11 Локалізація медичних закладів Маріуполя

Мал. 12 Локалізація торговельних, медичних, трактирних, учбових та розважальних закладів Олександрівська

Мал. 13 Локалізація торговельних, учбових та розважальних закладів Павлограда

Мал. 14 Локалізація торговельних, учбових та тракторних закладів Нікополя ¹

¹Мапи розроблені дисертанткою

Список опублікованих праць за темою дисертації**Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації**

1. Бублик О. «Оголошення як джерело з урбанізації Катеринослава наприкінці XIX – поч. XX ст.» / О. Бублик // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – 2014. – Т. 28. – С. 204 – 233.
2. Бублик О. «Будівництво Олександрівської земської лікарні на тлі забудови лікарських закладів Олександрівського повіту у другій половині XIX – початку XX ст.» / О. Бублик // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – 2014. – Т. 29. – С. 177 – 196.
3. Бублик О. «Роль містобудування в сучасних урбаністичних розвідках зарубіжних дослідників» / О. Бублик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ. – 2014. – Вип. 40.– С. 255 – 260.
4. Бублик О. «Гендерні ролі у справі розпорядження нерухомістю у другій половині XIX – початку XX ст. (на прикладі міст Катеринославщини)» / О. Бублик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ. – 2015. – Вип. 44. – Т. 1. – С. 98 – 104.
5. Бублик О. «Планове містобудування здійснене органами самоврядування міст Катеринославщини у роки Першої світової війни» / О. Бублик // Сумська старовина. – Суми: Сумський державний університет. – 2016. – № XLVIII. – С. 87 – 98.
6. Bublyk O. Pole informacyjne jak sposob orientacji w obszarze miejskim gubernii katernosławskiej w drugiej połowie XIX – początku XX st. / O. Bublyk // East

European Scientific Journal Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. – 2016. – Volume 4. – № 5 (9). – С. 5 – 12.

Наукова праця, які засвідчує апробацію матеріалів дисертації

7. Бублик О. Оголошення як джерело з дослідження професій м. Катеринославу напр. XIX – поч. XX ст. / О. Бублик // Матеріали VII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету». – К.: «Логос», 2014. – Т. 1. – С. 460 – 464.

Наукова праця, яка додатково відображає наукові результати дисертації

8. Бублик О. «Містобудівна політика органів самоврядування міст Катеринославщини обумовлена подіями Першої світової війни» / О. Бублик // Науковий вісник будівництва. – Харків: ХНУТУБА. – 2016. – Т. 86. – Вип. 4. – С. 72 – 80.